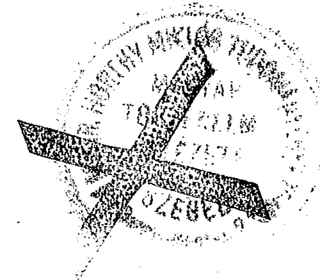
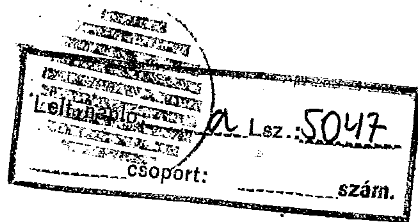
A MAGYAR KULTÚRHARC TÖRTÉNETE
1890—1895

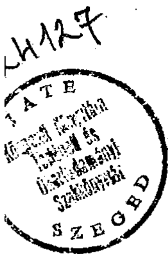
IRTA

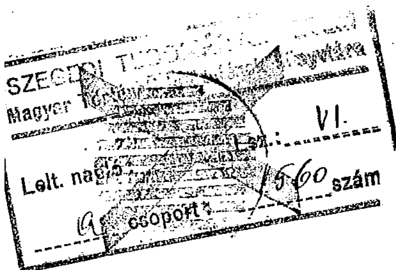
SALACZ GÁBOR

BÉCS
1938

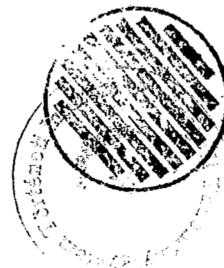

Boldog, akinek van hite és az a történész, akinek van, a dolog természete szerint aligha tudja vallási meggyőződését mindenütt, az emberi cselekvések egész vonalán háttérbe állítani. Ezt a mély emberi dolgot be kell vallanunk, a történetírói objektivitás kívánalmának teljes fenntartásával, de nem annak szenvelgésével. Magyar protestáns és katolikus viszonylatban az objektivitás sérelme ott kezdődik, amikor valaki nem hajlandó vagy nem képes a másik félnek igazságot szolgáltatni, s ez legtöbbször abban nyilvánul, hogy a másik felet gyönge, rossz magyarnak tartja.

Szekfű Gyula a Károlyi Árpád Emlékkönyvben.

Felelős kiadó: Dr. Salacz Gábor.
Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécs, Perczel-u. 2.
A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

BEVEZETÉS.

Az Egyház élete örökös küzdelem. A XIX. századi fejlődés folyamán több irányban is harcolnia kellett.[1] Így abban a tudatban, hogy a keresztény hit egyedül jogosult képviselője, szemben állott isteni jellege védelmében továbbra is a protestantizmussal. Küzdenie kellett szabadságáért az állami mindenhatóság ellen. Harcolnia kellett végül a XIX. századi filozófia, a liberális protestáns theologia, a vallástól független etika s a vallás- és istenellenes irányok ellen is.

Az Egyház és a vallás elvesztette a XIX. században korábbi uralkodó helyzetét. A közélet hangsúlyozottan világi jelleget kapott, oly nagy mértékben, mint korábban sohasem a keresztény századokban. A művelt körök fokozatosan elidegenedtek az Egyháztól, ha keresztlevelük után katolikusok maradtak is, megszűnt az Egyház rájuk nézve az az anya lenni, akit szeretnek és parancsait megtartják. Erős ellentétbe került a katolicizmussal a természettudományi materializmus s ellenséget látott a nemzetek fölötti Egyházban a feléledt nacionalizmus is. Vádolták a katolicizmust, hogy ellensége a modern kultúrának, hogy tekintélyi elvénél és konzervativizmusánál fogva ellenségesen viselkedik a gondolat és kutatás szabadságával szemben. A katolicizmus és protestantizmus közötti szakadék dogmatikus tekintetben elmélyült s a század második felében sokkal nagyobb lett, mint bármikor korábban. A protestantizmusnak a katolicíz-

[1] Mélyenjáróan jellemzi az Egyház helyzetét az újkorban: Albert Ehrhard: Der Katholicizmus und das 20. Jahrh. im Lichte der kirchlichen Entwicklung der Neuzeit c. műve, Stuttgart u. Wien, 1902.

mussal szemben különleges jelentőséget adott a keresztény-ségtől idegen erőkkel való összekapcsolódása és voltak, akik általa remélték a vallás és a XIX. századi kultúra közötti konfliktus megoldását. A század vallásellenes irányzata így még külön katolikusellenes élt is kapott. Maga Nietzsche is tulajdonképen a katolicizmus ellen irányította a keresztény-ség elleni vádjait.

Általános jelenség lett a vallási közömbösség. Az államvallások rendszere megszűnt. Az államok először a tolerancia, nemsokkal később pedig a vallási egyenjogúság alapjára helyezkedtek az összes hitvallásokkal szemben. Az uralkodó liberalizmus kezdetben nem állott ugyan szemben a pozitív kereszténységgel és az egyházi tekintéllyel, az ellentétnek azonban ki kellett fejlődnie, mert az emberi szabadságot illetőleg a liberalizmus felfogása teljesen ellenkezett a keresztény-katolikus felfogással.[2] A liberalizmus mint világnézet ugyanis az individualizmuson alapszik s az egyén teljes szabadságát hirdeti. Teljes ellentétben állott a liberalizmus állam- és társadalomtanával a katolikus egyháznak az a hite, hogy az állam hatalma, törvényhozása és joga be van állítva az Istentől meghatározott és az emberiségnek kinyilatkoztatott üdvrendbe, amelynek magyarázatával az Isten, mint hit dolgában a tekintély képviselőjét és mint az állam melletti önálló társaságot a katolikus egyházat bízta meg. A katolikus egyház a liberális elmélet szerint csak mint az államnak alárendelt egyesület szerepelhet. Megérthetjük tehát, hogy a liberalizmus az általa hirdetett általános szabadság dacára sem ijedt vissza az állam fennhatóságát el nem ismerő Egyház üldözésétől s mint pártpolitikai mozgalom támadta a dogmatikus kereszténységet. Több vezetője az Egyházban oly intézményt látott, amelynek a világ színpadáról el kell tűnnie, ha a liberalizmus kultúrideálját meg akarják valósítani. A liberalizmus minden téren mentesíteni akarta az állampolgárokat a hitvallások gyámkodása, illetőleg befolyása alól s ezért vette programmjába többek között az iskolák államosítását, az állami anyakönyvezést és a polgári házasságot is. A polgári házassági jogrendet a törvényhozások a hitelvi és felekezeti szempontok mellőzésével állapították meg s ez az eljárás a legtöbb államban a házasság felbonthatóságának elfogadására vezetett. E tekintetben lényeges hatással volt a törvényhozásokra az a viszony, amelyben az illető állam a katolikus egyházzal állott. Amíg a protestantizmus és a XVIII. századi naturalisztikus bölcselet lényegileg polgári jogviszonynak és felbonthatónak tekinti a házasságot, addig a katolicizmus a házasság szentségi jellegét vallja és felbonthatatlannak minősíti.

[2] A liberalizmus és katolicizmus közötti ellentétre lásd a Kirsch-féle Kirchengeschichte L. A. Veit által írt IV. 2. kötetét: Die Kirche im Zeitalter des Individualismus, 2. Hälfte, Freiburg im Breisgau, 1933.

A liberalizmus nemzetközi áramlat volt, de minden egyes országban önálló jelleget kapott. Magyarországon, ha a sajtó és a röpiratirodalom tele is volt a legvégletesebb egyház- és vallásellenes támadásokkal, mint minden szellemi áramlat általában, mérsékeltebb alakban jelentkezett és a nyugati államoknál későbben érvényesült a törvényhozásban. A magyarázata ennek részben a különleges magyar viszonyokban és abban kereshető, hogy magukat katolikusnak valló politikusok is nagy számban vallották a liberalizmus elveit, sőt még papok is csatlakoztak a szabadelvű kormánypárthoz s így mérsékllőleg hatottak a mozgalomra. A liberális katolikusok viszont természetszerűleg nem voltak képesek megérteni a dogmahű katolikus felfogást s így maguk is hozzájárultak a katolicizmus népszerűtlenségéhez. A katolicizmussal ellentétben a protestántizmus teljes egészében eljegyezte magát a liberalizmussal. Ez a magyar protestantizmus külső megerősödésével járt ugyan, de a protestáns szellemet egyúttal teljesen liberális eszmékkel itatta át. A magyar protestantizmus vallásos tartalma így nagyobbára etikus-nemzeti hitvallássá lett. Nemzeti jelszavakkal szállt szembe az „ultramontán" katolicizmussal, a helyett, hogy vele együtt karöltve küzdött volna a nagyobbára selejtes német munkák és fordításaik útján nálunk is elterjedt vallásellenes materia-

lista irányzattal. A magyar protestantizmus a főellenségét a katolicizmusban látta s ez a felekezeti ellentét s nem az államnak az Egyházhoz való viszonya vezetett nálunk tulajdonképpen a kultúrharc kirobbanásához, de természetesen hatással voltak az események fejlődésére a katolicizmus ellen a nyugati államokban, elsősorban Németországban vívott harcok is.

I.

ELŐZMÉNYEK.

Kultúrharc akkor keletkezik, mikor az állam alattvalói, illetőleg azoknak tekintélyes részére nézve lelkiismeretben lehetetlenné válik mind az egyházi, mind az állami törvényeknek és rendeleteknek egyformán engedelmeskedni, vagyis az állampolgárok már magával az egyiknek való engedelmesség által szembeszállnak a másik fél törvényeivel és rendeleteivel. Kultúrharcnak kell ezért neveznünk a Csáky Albin 1890 februárjában kiadott úgynevezett elkeresztelési rendelete által kitört s eddig egyházpolitikainak nevezett harcot. Ennek a kultúrharcnak tüze már 1868 óta lappangott, mint parázs a hamu alatt s csak lángja nem tört elő. A lángot Csáky Albin lobbantotta fel említett rendeletével, amely által a vegyes házasságokból született gyermekek anyakönyvezését óhajtotta szabályozni s mely maga után vonta a katolikus lelkészek sorozatos bírságolását. Csáky rendelete az *1868. évi LIII. t.-c. 12. §*-án alapult, amely kimondotta, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását és érvénytelenítette egyúttal a szülőknek gyermekeik vallására vonatkozó megegyezéseit, az úgynevezett reverzálisokat.[1]

[1] A törvény magát mintegy visszaható erővel is felruházva azt mondotta, hogy a reverzálisok „ezentúl is" érvénytelenek. Itt kétségtelenül csak Erdélyre, az ottani 1791. évi LVII. t.-c.-re gondolhattak törvényhozóink, mert a magyarországi 1790. évi XXVI. t.-c. 15. §-a a reverzálisokról említést nem téve, csak a következőkép intézkedett: „A vegyes házasságok mindig a katolikus plébánosok előtt kötendők, de ezeknek semmiféle ürügy alatt sem szabad azok elé valami akadályt gördíteni. Az ily házasságokból származott, vagy származandó gyermekek, ha az atya

Ez a törvény volt egyik legfőbb okozója az 1868 utáni vallási békétlenségnek s ez a törvény vezetett a kultúrharc kirobbanásához is. A katolikus egyház ugyanis a vallási közömbösségtől féltve híveit s lehetetlennek tartva vegyes vallású házasok között annak a lelki egységnek biztosítását, mely a házasság katolikus fogalmából következik, sohasem helyeselte, mindig ellenezte, sőt igyekezett meg is akadályozni

katolikus, mind az atya vallását kövessék, ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiúk követhetik atyjuk vallását." — Az 1790-i törvény „sequi possint" kifejezése lehetővé tette, hogy a katolikus lelkészek vegyes házasság esetén a protestáns apától az összes gyermekek katolikus nevelésére vonatkozólag térítvényt, reverzálist kérjenek. Több királyi rendelet is elismerte az önként adott reverzálisok érvényességét s engedélyezte e gyakorlatot. A protestánsok azonban már 1793-ban tiltakoztak a törvény ilyen értelmezése ellen s különösen az 1832/36-iki és 1839/40-iki országgyűlésen sürgették a reverzálisok eltörlését. Míg korábban az ekkor meglehetősen jozefinista szellemű papság akkor is megáldotta a törvény értelmében a vegyes házasságokat, ha a protestáns apa reverzálist nem adott, az országgyűlési viták arról győzték meg előbb Lajcsák nagyváradi püspököt, majd az egész püspöki kart, hogy a katolikus egyházjogot a vegyes házasságokkal kapcsolatban szigorúan érvényesíteniök kell. Ezért 1840-ben az egész országban megtiltották a vegyes házasságok megáldását abban az esetben, ha a protestáns apa az összes születendő gyermekek katolikus neveléséről reverzálist nem ad s csak az úgynevezett „passiva assistentia"-t engedték meg, vagyis azt, hogy a plébános a vegyes vallású jegyeseknek az ő jelenlétében két tanú előtt kijelentett házasságkötési szándékát a templomon kívül, minden szertartás nélkül egyszerűen tudomásul vegye. Ez az intézkedés, bár a passiva assistentia mellett kötött házasságok érvényesek voltak, a protestánsok körében nagy izgalmat okozott, s követelték, hogy a protestáns lelkész előtt is meg lehessen kötni a vegyes házasságokat. Mivel számítani kellett rá, hogy az országgyűlés a protestánsok kívánságát teljesíteni fogja, a kormány, illetőleg a püspöki kar, hogy elkerülje egyházilag érvénytelen vegyes házasságok kötését, Lonovics csanádi püspök útján 1841-ben kieszközölte Rómában XVI. Gergelynél a magyarországi vegyes házasságok egyházi érvényességének elismerését abban az esetben is, ha nem a trienti forma, vagyis nem a katolikus plébános és két tanú előtt kötötték. Jóváhagyta a pápa a püspöki karnak a passiva assistentia ügyében elfoglalt álláspontját is. A protestánsok kívánságát azután az 1844. évi III. t.-c. 2. §-a teljesítette, mikor kimondotta, hogy a vegyes házasságok az ő lelkészeik előtt is megköthetők. Módosíttatván így a protestánsok által sérelmezett 1790-i törvény, akadálytalanul kérhetett már a katolikus lelkész vegyes házasság esetén az összes gyermekek katolikus nevelésére

a vegyes házasságokat.[2] Éppen ezért csakis fontos okokból, nagyobb baj elkerülése végett s hitelveit biztosító meghatározott feltételek mellett engedi és áldja csak meg ünnepélyesen. E feltételek egyike, hogy az ily házasságokból származó mindkét nembeli gyermekek a katolikus hitben neveltessenek. Az 1868-i törvény akadályozta e feltétel teljesítését s meg akarta fosztani a vegyes házasságra lépő katolikus hívőt annak lehetőségétől, hogy egyházának hitelveit és törvényét követhesse.

Az 1868-i törvény, bár a liberalizmus uralkodásának idején hozták s látszólag igazságos volt, mert egyformán mért, nem volt mégsem liberálisnak tekinthető, hisz megfosztotta a szülőket attól a természetes szabadságuktól, hogy gyermekeik vallását meghatározhassák, illetőleg abban az esetben is meg akarta akadályozni a vegyes házasságokból származó összes gyermekek katolikus nevelését, ha abba a protestáns házasfél beleegyezett. Ez a törvény a protestánsok akkori felfogását juttatta győzelemre. Létrejötte bizonyítéka a protestánsok akkori politikai túlsúlyának, beismerése volt azonban egyúttal részükről annak, hogy jobban látták magukat biztosítva az állami beavatkozás, mint a hívők szabad elhatározása által. De irányíthatta eljárásukat a multból fennmaradt érzékenység is, mert korábban a törvény csak a katolikusok javára tette lehetővé reverzálisok adását.

vonatkozólag reverzálist a protestáns apától. Az 1868 előtti, önként adott reverzálisok érvényét az 1867 utáni magyar kormány is elismerte. (Lásd erre vonatkozólag br. Eötvös József vallásügyi miniszternek Trencsén megyéhez 1867 április 24-én intézett leiratát. Latin fordításban közli *Roskoványi:* De matrimoniis mixtis Tom. V. Pestini, 1871, 181. l.)

[2] Korábban a protestánsok is szigorúan tiltották a vegyes házasságokat s harcoltak ellene. Lásd erre vonatkozólag az 1626-os komjáti zsinat 40. kánonát (közli Roskoványi: I. m. Tom. II. Quinque-Ecclesiis, 1842, 427. l.), továbbá Szekfű Gyula idézetét (A vallási türelem és a hazai puritanizmus. Különlenyomat a Theologia 1935. évi 4. számából, 9. l.), valamint Beke Kristóf idézeteit (A vegyes házasságok egyházi ünnepélyesítése körül fennforgó kérdések megfejtése, Pest, 1841, 51. s köv. lapok) és Ravasz Boriska értekezésében: A magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében, Budapest, 1935, a 105. lapot.

A szülők szabad rendelkezésének elvét egyébként nem is a katolikusok állították fel, akik a vegyes házasságból származó összes gyermekeket maguknak követelik, hanem éppen a protestánsok. Ők hangoztatták többek között az 1790/91-iki országgyűlésen is, hogy sérti a szülői jogot, ha nem nevelhetik gyermekeiket abban a vallásban, melyet jónak tartanak.[3]

Az 1868-i törvény tervezetét benyujtó báró Eötvös József eredetileg figyelembe akarta venni a katolikus egyház tanítását a vegyes házasságokkal kapcsolatban. 1868 júniusában ugyanis úgy nyilatkozott,[4] hogy a törvényhozásnak tekintetbe kell vennie e kérdés megoldásánál „az egyes vallásfelekezetek nézetét, kívánalmait, érzületét, mert vallási kérdéseknél puszta többség a kérdést eldöntheti, de nem oldja meg, a kérdéseknek pedig megoldása kívánatos." A keresztény vallásfelekezetek viszonosságáról szóló, pár hónappal később beadott törvényjavaslatában meg is adta a vegyes házasságra lépő katolikus hívőnek a lehetőséget arra, hogy Egyháza törvényének eleget tehessen, amennyiben a vegyes házasságból származó gyermekek vallásának meghatározását a szülők szabad rendelkezésére bízta. A képviselőház központi bizottsága Eötvös törvényjavaslatát azonban módosította s az erdélyi 1791-iki törvény példájára azt óhajtotta, hogy a vegyes házasságokból származó gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A vezető protestáns képviselők, Szász Károly, a későbbi református, és Székács József evangélikus püspök, továbbá Tisza Kálmán a központi bizottság szövegezése mellett szólaltak fel. Eötvös védte javaslatát, hogy a szülőknek megadott szabadság által a külső befolyásoktól

[3] Marczali: Az 1790/91-iki országgyűlés. II. k., Budapest, 1907, 265. l.

[4] 24-én, Csanády Sándornak az 1848: XX. t.-c. végrehajtása érdekében tett interpellációjára adott válaszában.

Itt jegyezzük meg, hogy az országgyűlési tárgyalásokkal kapcsolatos előadásunk Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847—1894 (Bpest, 1894) c. mű két kötetén, illetőleg az országgyűlési nyomtatványokon alapul mindvégig s mivel ezekben a megfelelő helyek könnyen feltalálhatók, a kötet-, illetőleg lapszámozásokat nem fogjuk a következőkben idézni.

óhajtotta a családokat megvédeni, amitől nem védi meg őket a központi bizottság módosítása, mert ez esetben, ha a szülők nem tartanák meg a törvényt, az egyes egyházak lelkészei a hatóságokat fogják felszólítani annak végrehajtására. Hiába érvelt azonban Eötvös, a Ház a központi bizottság javaslatát fogadta el.[5]

Igen figyelemreméltó volt e tárgyalások folyamán gróf Károlyi Ede középutat ajánló módosítása, mely ha elfogadásra talál, elejét vette volna e törvény következtében keletkezett vallási surlódásoknak. Károlyi Ede ugyanis be óhajtotta vétetni a törvénybe, hogy az annak végrehajtását kérő fél csak az illető házasfelek egyike, vagy az illető törvényes gyám lehet. Szász Károlynak és Tisza Kálmánnak azonban Károlyi módosítása sem kellett.

Átkerülvén a javaslat a főrendiházhoz, az egyesült hármas bizottmány „a szülők gyermeik fölötti elidegeníthetetlen természetes jogát" sértve látta általa s biztosítani óhajtotta a szülők szabad rendelkezését. Gróf Cziráky János tárnokmester, Kalocsa érseke Haynald Lajos, s az ország prímása Simor János erős érvekkel küzdöttek is a bizottmány által javasolt módosítás mellett. Segítségükre jöttek Deák Ferencnek csak nemrég[6] elhangzott szavai: „a vallások egyenjogúsága azt kívánja, hogy a hon minden polgára, bármely hitfelekezethez tartozzék is, szabadon élhessen saját vallásának szabályai szerint". A protestáns érdek azonban mást kívánt s hiába hangsúlyozta Simor, hogy „a jogviszonosság nem jelentheti azt, hogy egyik vallásfelekezet magát hitelveivel, vallásgyakorlataiban a másikhoz tartozzék alkalmazni, s nem jelent-

[5] Deák a 12. § képviselőházi tárgyalása alkalmával nem szólalt fel, de eredetileg ő is Eötvös álláspontját támogatta s a törvénytárba került szövegezést egy szűkebbkörű értekezleten csak hosszas rábeszélés után fogadta el s ő volt az, aki a szakasz büntető záradékkal való ellátását is megakadályozta, kijelentvén, hogy az vallásháborút jelentene. (Lásd Ugron 1890 novemberében és 1893. március 13-án, a kultusztárca költségvetéseinek tárgyalása alkalmával mondott képviselőházi beszédeit. Megerősíti Ugron előadását Sághy Gyula 1892. május 21-iki, Nagy István 1892 május 24-iki, továbbá Eötvös Károly 1893 március 22-iki felszólalása.)

[6] Az 1868. október 20-iki képviselőházi ülésen.

heti azt, hogy az egyiknek szigorúbb elveit és egyházi törvényeit a másiknak kevésbbé szigorú formáihoz a világi törvényhozás által módosítani is lehessen". Felvonultak a hármas bizottmány módosítása ellen a protestáns főrendek: Tisza Lajos, báró Vay Miklós, báró Prónay Gábor, Radvánszky Antal, Ujfalussy Miklós, gróf Vay Ádám s a főrendiház végül is hatvanegy szavazattal huszonöt ellenében szintén elfogadta a törvényjavaslatnak a képviselőház által megszavazott szövegét.

Ilyen előzmények után került a törvénytárba a vegyes házasságokból származó gyermekek vallását meghatározó 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-a. Létrejöttének körülményeit vizsgálva, meg kell állapítanunk, hogy abban a katolikus papság tartózkodó magatartásának is része volt. Az országgyűlési tárgyalások folyamán papképviselő felszólalásával nem találkozunk, a főrendiházi tárgyalásokon pedig meg sem jelent a főpapság teljes számban, jóllehet elsősorban az ő kötelességük lett volna, hogy a katolikus egyház érdekeit megvédjék. De ők egy-két kivétellel, az utolsó húsz esztendőnek katolikus szempontból való gondtalansága következtében — mint később Hornig veszprémi püspök írta[7] — nyugalomban ringatták magukat s az időt nem értették meg. Pedig, ha katolikus részről csak legalább is oly erővel és számban harcoltak volna a szülők szabad rendelkezése mellett, mint harcoltak protestáns részről ellene, sikerrel járhatott volna az ellenakció, mert számíthatott volna a doktrinér liberálisok támogatására is.[8]

[7] Az elkeresztelési kérdésről a kabinetirodába benyujtott névnélküli emlékiratában. Budapest, Országos *Levéltár*, Pápay-hagyaték.

[8] Igy Simonyi Ernő a képviselőházi tárgyalások folyamán a szabadság elve alapján kívánta a szülők szabad rendelkezését. Irányi Dániel is e mellett tört lándzsát a vallásszabadságról 1869 július 10-én benyujtott törvényjavaslatában.

Itt említjük meg, hogy Samassa József elbeszélése szerint a vallásilag közömbös Andrássy Gyula már így is hajlandó lett volna — nyilván a katolikus részről elhangzott felszólalások hatása alatt — a gyermekek vallásának meghatározását a szülőkre bízni s csak felesége, a protestáns Kendeffy Katinka térítette el egy külön levél által e szándékától s vette rá, hogy a törvénytárba került fogalmazást fogadtassa el.

A törvény kihirdetése után a magyar püspöki kar közös utasítást adott a papságnak[9] s mivel úgy látta, hogy a reverzálisok érvénytelenné nyilvánítása következtében nem lehet meg többé az erkölcsi bizonyosság a gyermekek katolikus neveléséről, megtiltotta a vegyes házasságok ünnepélyes megáldását s csak a passiva assistentiát engedte meg. Ez az instrukció, amint látni fogjuk, túlszigorú volt. Nyitra tudós püspökének, Roskoványi Ágostonnak, kételyei támadtak az utasítás helyességére vonatkozólag is. Erdélyben ugyanis az 1791. évi LVII. t.-c. megfosztotta a reverzálisokat jogerejüktől és kimondotta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, s Haynald, mint erdélyi püspök, 1860-ban Rómából mégis oly döntést kapott, hogy megáldható ünnepélyesen a vegyes házasság, ha a szülők megígérik összes gyermekeik katolikus nevelését.[10] Ezenfelül 1865-ben egy adott esettel kapcsolatban maga Roskoványi is oly döntést kapott a Congregatio S. Officii-től, hogy megáldható ünnepélyesen a kérdéses vegyes házasság akkor is, ha nem írásban és esküvel, hanem csak élőszóval, becsületszó terhe alatt ígérik meg a gyermekek katolikus nevelését, de úgy, hogy az erkölcsi bizonyosság meglegyen annak teljesítéséről.[11]

Az Erdéllyel kapcsolatos döntést Roskoványi Magyarországon az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-a után is alkalmazhatónak gondolta s ezért a püspöki kar közös utasításának ki-

(Veszprémi püspöki levéltár. Az 1890 április 12-iki püspöki konferencia jegyzőkönyvének Hornig által kézirat gyanánt kinyomatott „Értekezleti pontozatok" c. melléklete.) Megerősíti Samassa előadását Zalka győri püspöknek 1886 március 22-én Hornighoz intézett levele. (U. o. Hornig-iratok.)

[9] Simor 1868 december 30-án kelt utasítását közli Roskoványi: I. m., Tom. V. p. 185. Ugyancsak december 30-án kelt a Haynaldé, lásd erre vonatkozólag Roskoványi: I. m. Tom. VI., Nitriae, 1877, p. 488.

[10] U. o. Tom. V. p. 291. Megelőzte azonban e római döntést Ferenc Józsefnek 1860 január 24-én kelt elhatározása, melynek alapján az erdélyi polgári hatóságokat utasították: gondoskodjanak arról, hogy a katolikus papságot meg ne akadályozzák sem az ígéretek elfogadásában, sem afelőli gondoskodásukban, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek a katolikus vallásban neveltesenek. Lásd a császár. kir. kultuszminiszter 1860 július 3-án kelt levelét Haynaldhoz: U. o. p. 292.

[11] U. o. p. 180.

adása után, kérdést intézett Rómába,[12] helyesli-e a Szentszék az instrukciót? A Szentszék nem adott mindjárt választ, hanem előbb bővebb felvilágosításokat kért az ügyben Roskoványitól.[13]

Azonban maga az egész püspöki kar is hamarosan belátta kiadott utasítása szigorú megtartásának lehetetlenségét. Gyakran előfordult ugyanis, hogy a vegyes házasságra lépők az 1868-as törvény dacára, részben komoly szóbeli ígéretekkel, részben írásban adott reverzálisokkal önként felajánlották összes gyermekeiknek a katolikus vallásban való nevelését s kérték a házasságuk ünnepélyes megáldását. Az utasítás értelmében azonban az ünnepélyes megáldást meg kellett a lelkészeknek tagadni s csak a passiva assistentiát ajánlhatták fel. A tapasztalat azonban azt bizonyította, hogy a vegyes vallású jegyesek ezt majdnem mindnyájan visszautasították s a protestáns templomba mentek esküdni. Gyakran előfordult az is, hogy az Egyháztól visszautasított katolikus fél vallását is elhagyta. Ha tehát a püspöki kar utasítását fenntartja, az összes vegyes házasságokat és sok esetben az azokból született gyermekek keresztelését is a protestánsok kezére juttatta volna.

Éppen ezért a püspöki kar 1869. június 28-án újabb tanácskozásra jött össze s abban állapodott meg, hogy addig is, míg Róma dönt, oly esetekben, midőn a gyermekek katolikus nevelésére adott ígéretek erkölcsi bizonyossággal őszintéknek tekinthetők, XVI. Gergelynek 1841. április 30-iki engedélyével[14] élni fog s az 1868-as törvény dacára is megadja a vegyes vallás akadálya alóli felmentést és megengedi e házasságok ünnepélyes megáldását. Egyidejűleg kérte a püspöki kar Rómától ez eljárásának jóváhagyását és további engedélyezését.[15] Kevéssel utóbb főpapjaink már a vatikáni

[12] U. o. Tom. VI. p. XLII. h.

[13] U. o. p. 478—483. a bécsi nuncius 1869 május 24-én kelt levele s Roskoványinak május 29-én kelt válasza.

[14] Közölve u. o. Tom. II. p. 811.

[15] A prímás 1869 július 2-án küldte meg e kérvényt a nunciusnak. Esztergom. Prímási levéltár. Simor-iratok Cat. D. 2703.

zsinaton voltak s Rómában kapta meg Simor a Congregatio S. Officii döntését is, mely a kért engedélyt megadta.[16]

A katolikus gyakorlat most tehát újból az lett, ami az 1868-as törvény előtt volt. A lelkészek, ha a vegyes vallású jegyesek házasságuk ünnepélyes megáldását óhajtották, az összes gyermekek katolikus nevelésére ígéretet, illetőleg reverzálist kértek s megkeresztelték az ezekből a házasságokból származó gyermekeket is. Katolikus egyházi körök felfogása szerint a törvény lehetővé is tette e gyakorlatot.

Azt mondották ugyanis, hogy LIII. t.-c. 12. §-a egyrészt a reverzálisokat csak jogerejüktől fosztja meg, de nem tiltja, másrészt pedig nem „imperative" mondja ki, hogy a vegyes házasságokból származó gyermekek szüleik vallását nemük szerint „követni tartoznak", hanem egyszerűen csak kijelentő formában mond annyit, hogy „követik". Jogi kifejezéssel élve a 12. §. nem „lex plus quam perfecta", hanem úgynevezett „lex perfecta" volt, vagyis szankciója büntető záradék nélkül csak a nullitás volt. Ez tette lehetővé a magyar katolikus egyház számára a „modus vivendi" megtalálását, azonfelül, hogy az 1868. évi LIII. t.-c. csak ideiglenesen rendelkezett, a bevezető szavak szerint csak „addig, míg a vallásfelekezetek egyenjogúsága törvény útján általánosan szabályoztatnék". E törvénycikk 12. §-át pedig annál inkább gondolhatta a katolikus egyház ideiglenes érvényűnek, mert nemcsak Irányi Dániel óhajtotta a vallás szabadságáról 1869. július 6-án benyujtott törvényjavaslatának 3. pontja által kimondatni, hogy „a gyermekek vallási nevelése a szülőktől függ s abba azok akarata ellenére senki sem avatkozhatik", hanem maga Eötvös is, mikor e javaslat tárgyalása következtében 1870 április 7-én a vallás szabadságáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról benyujtotta törvényjavaslatát, annak 10. §-ában szintén a szülők szabad megegyezésére bízta, hogy melyik vallást kövessék gyermekeik. Külön kiemelte Eötvös javaslatának indokolásában, hogy a gyermekek vallásos nevelése felett rendelkezni egyedül a szülők joga s különben is illuzóriussá válnék a gyermekek vallásának törvény által való

[16] Patrizi kardinális 1870 január 16-án kelt levelét, mely e döntést közölte, lásd Roskoványinál, i. m. Tom. VI. p. 486.

meghatározása, mikor a szülőknek joguk van gyermekeiket bármely vallásfelekezet iskolájába járatni. Eötvös törvényjavaslatát azonban hamarosan bekövetkezett halála miatt a Ház nem tárgyalta.

Az 1868-as törvényt hat-hét éven át nem hajtották végre, csak 1874—75-től kezdve fordult elő ismételten, hogy protestáns lelkészek, bár ők maguk is kereszteltek oly gyermekeket, kik a törvény szerint nem az ő vallásukat követték volna, feljelentettek a polgári hatóságoknál, legtöbbnyire a kultuszminiszternél, katolikus papokat, hogy a törvény ellenére reverzálist kérnek és „elkeresztelnek", vagyis a törvény szerint protestáns vallású gyermekeket is megkeresztelnek. Követelték, hogy a katolikus pap e gyermekek keresztelési kivonatát részükre kiadja s a keresztelés tényét a saját anyakönyvében törölje. A hatóságok nem tehettek e panaszokra semmit sem, legfeljebb felkérhették közvetlenül vagy közvetve az illető katolikus lelkészt, hogy a keresztelési kivonatot tegye át a panaszos protestáns lelkészhez. A kérés teljesítéséről azonban nem volt módjukban gondoskodni, mert, mint már említettük, nem volt a törvénynek büntető szankciója. A püspökök a miniszteri megkeresésekre legtöbbször nem válaszoltak, pár esetben[17] azonban több püspök, köztük Simor prímás is, engedett a miniszter kérésének s „propter bonum pacis" utasította az illető lelkészt a keresztelési kivonat átadására. Róma egyébként később, mikor 1890-ben tudomást szerzett róla, ez utóbbi eljárást erősen elítélte.[18] Az illető főpapok azonban nem tulajdonítottak Róma e döntéséig, illetőleg Csáky Albin elkeresztelési rendeletéig dogmatikus jelentőséget annak, ha egy-két esetben kiadják a keresztelési kivonatot a protestáns lelkésznek, mert nem magyarázták azt úgy, mintha ezáltal a gyermeket is kiszolgáltatnák az illető protestáns felekezetnek. A gyermek keresztelésére vonatkozó adatok ugyanis bentmaradtak a katolikus anyakönyvben, a

[17] Csáky Albin később, mint látni fogjuk, szorgos irattári kutatás után 21 olyan esetet mutatott ki az 1875—1880 közötti évekből, amikor a püspökök értesítették a minisztert, hogy az illető lelkészt a keresztési kivonat átadására utasították.

[18] Lásd Rampolla 1890 szeptember 26-án Simorhoz intézett levelét. Acta Sanctae Sedis XXIII. kötet, Romae 1890—91, pag. 570—572.

katolikus lelkész jogosítva volt az anyakönyvből az átküldés után is állami hitelességű kivonatot kiadni, tehát jogosítva is érezhette magát, hogy a gyermeket továbbra is a katolikus egyház tagjául tekintse. Iskolába jutva, a katolikus hittani órákra is járhatott az ilyen gyermek. Annyi eredménye azonban mégis volt a protestáns panaszoknak, hogy 1876-ban elrendelték a 12. §. intézkedésének a középiskolákban való figyelembevételét.[19]

A protestáns lelkészek ama kívánságának teljesítése, hogy „elkeresztelés" esetében a katolikus lelkész e keresztelés tényét anyakönyvében törölje, az anyakönyvek objektív hitelességének rovására is ment volna s ezért a kultuszminisztérium 1879 januárjában[20] utasításba adta, hogy az anyakönyvezendő tény mindig annak az egyháznak anyakönyvébe jegyeztessék be, ahol végbement.

Az 1868-iki törvény 12. §-ának szankciójaként értelmezték azután a protestánsok a kihágásokról szóló *1879. évi XL. t.-c. 53. §-át,* mely szerint „aki életkorának tizennyolcadik évét még be nem töltött kiskorú egyént az 1868 : LIII. t.-c. rendelkezése ellenére más vallásfelekezetbe felvesz: két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő". Pauler Tivadar igazságügyminiszter javaslata benyujtásakor[21] nem gondolt az 1868-as törvény 12., hanem csak az áttérésekre vonatkozó 2. §-ának szankcióval való ellátására, sőt hallgatólag el is ismerte a 12. §-sal szemben kialakult gyakorlatot. Az ő szövegezése szerint ugyanis csak az a lelkész lett volna büntetendő, „aki más vallásra átmenni akaró, de életkorának tizennyolcadik évét még be nem töltött egyént, törvényes képviselőjének beleegyezése nélkül más vallásfelekezetbe bevesz". Azonban

[19] Említést tett erről Vaszary 1892 július 4-iki főrendiházi beszédében.

[20] 12-én, 32.889. ex 1878. szám alatt. Magyarországi rendeletek tára, XIII. évf. Budapest 1879. 171. l. E rendelet kiadására azt használták fel ürügyül, hogy egy protestáns lelkész megtagadta egy halálozási esetnek saját anyakönyvébe való feljegyzését azzal a megokolással, hogy a temetés más községben történt.

[21] 1879 január 20-án.

már a képviselőházi tárgyalás folyamán megkapta az 1879-es törvény 53. §-a szinte észrevétlenül, minden vita nélkül, törvénytárba került szövegét.[22] A főrendiházban Haynald figyelmeztetett rá, hogy az 53. § tulajdonképen nem egyéb, mint az 1868-as törvény 12. §-ának újabb kiadása, de hiába szólalt fel mind ő, mind az ország egy másik főpapja, Schlauch Lőrinc, ott volt Vay Miklós, ki megvédte a protestáns érdeket.

A törvény szövege azonban nem volt elég világos s nem volt teljes határozottsággal alkalmazható az 1868-as törvény 12. §-ára. Épp ezért a püspöki kar, hogy tisztázza a helyzetet, mindjárt a törvény kihirdetése után megkereste az igazságügyminisztert és kérte a törvényben használt „fölvesz" kifejezés interpretálását. Azt vitatta a püspöki kar, hogy a „fölvesz" kifejezés, mivel minden keresztényt megkeresztelnek, nem vonatkoztatható a keresztelés tényére, hanem csak az áttérésekre. A miniszter kitért a törvény magyarázata elől s azt felelte, hogy meg kell várni a bírói gyakorlatot.[23]

A püspöki kar most, félve attól, hogy a bíróságok is úgy fogják magyarázni az 53. §-t mint a protestánsok, úgy határozott, hogy minden erejével igyekezni fog megakadályozni a vegyes házasságokat. Egyúttal azonban, bár előre számíthatott a visszautasításra, 1880 elején azzal a kéréssel fordult Rómához, hogy ünnepélyesen megáldhassák a vegyes házasságokat akkor is, mikor a jegyesek elhatározása alapján remélni lehet, hogy a lehetőség szerint katolikusnak fogják nevelni a törvény szerint nem katolikus gyermekeiket is, bár nem viszik a katolikus paphoz keresztelni őket s nem is tesznek olyasmit, mi egyenlő volna e gyermekeknek a katolikus egyházba való felvételével.[24]

[22] Az igazságügyi bizottság javaslata (kelt márc. 27-én) kihagyta Pauler szövegezéséből a „más vallásra átmenni akaró, de" szavakat, de bennehagyta a következőket: „törvényes képviselőjének beleegyezése nélkül". A törvény tárgyalása alkalmával, május 26-án, az 53. §. felolvasása után azonban Teleszky István, a törvény előadója javasolta ez utóbbi szavaknak „az 1868 : LIII. t.-c. rendelkezése ellenére" szavakkal való kicserélését. Madarász Józsefnek a szakasz teljes kihagyását kívánó pár szóból álló felszólalása után az ülésen jelen volt képviselők többsége felállás útján azonnal elfogadta Teleszky módosításával a §-t. A módosítások indoklásaiban nem volt említés téve arról, hogy az áttérésekre vonatkozó rendelkezésnek a keresztelésre és az anyakönyvi bejegyzésre leendő kiterjesztése is gondoltatnék. Mikor a következő évben a protestánsok feljelentésére az 53. § alapján indult eljárás elkeresztelés miatt a soproni katolikus plébános és káplánja ellen, maga Teleszky István is úgy nyilatkozott, a Pester Lloydban és az Ellenőrben, hogy fel sem tételezte, hogy valaha a szakasznak ily kiterjesztő magyarázata fog megkísértetni. (V. ö. Religio, 1890 október 18. szám.)

[23] Lásd erre vonatkozólag a bécsi Vaterland 1880 szeptember 29-iki, 270. számát.

Simor és megbízásából Samassa Rómában is utánajártak a Szentszék döntésének.[25] Nem nagyon bízhattak a kedvező válaszban, mert még mielőtt megérkezett volna, 1880 augusztusában Simor és több püspöktársa utasította a papságot,[26] igyekezzenek a híveket a vegyes házasságoktól visszatartani, s figyelmeztette egyúttal őket, hogy a jövőben a vegyes vallás akadálya alól nem adható meg rendszerint a felmentés, hanem csak akkor, ha az összes gyermekek katolikus nevelése biztosítva van. Emlékeztetnek az utasítások arra, hogy a törvény nem a szülőket, hanem csak a lelkészt sujtja büntetéssel, ha törvény szerint más vallásfelekezetbe tartozó kiskorút vesz fel saját egyházába. A lelkészeknek azonban, mint Krisztus szolgáinak, kötelességük a szentségek kiszolgáltatása.

Ez utasítás kibocsátása után érkezett meg Simor hercegprímáshoz Caterini kardinális aláírásával a Congregatio S. Officii július 21-iki döntése,[27] mely szerint a püspöki kar kérelmében foglaltakat a Szentszék nemcsak soha meg nem engedheti, de annak gyakorlatát sem tűrheti. VIII. Pius, XVI.

[24] A püspöki kar kérésére vonatkozólag lásd Caterini kardinális 1880 július 21-iki levelét Simorhoz. Közli Roskoványi: I. m. Tom. VII. Nitriae, 1882. p. 153.

[25] Samassa előadása az 1890 április 12-iki püspöki konferencián. Lásd a veszprémi püspöki levéltárban az idézett Értekezleti pontozatokat.

[26] Roskoványi: I. m. Tom. VII. pag. XIII. c. Simor augusztus 11-én kelt 3900 sz. utasításának litografált példánya található a veszprémi püspöki levéltárban: Hornig-iratok.

[27] Közli Roskoványi: I. m. Tom. VII. pag. 153. és a Havi Közlöny (Temesvár) 1890. évi XIII. évfolyamának 6. száma az 519. s köv. hasábokon.

Gergely és IX. Pius döntéseit idézve, figyelmeztet Caterini kardinális arra, hogy a vegyes házasságoknál a gyermekek katolikus nevelésére vonatkozó s az akatolikus féltől is kérendő „cautio"-nak ki kell terjeszkedni minden gyermekre korlátozás nélkül. Az egyházi felsőbbségnek erkölcsi bizonyossággal kell bírnia az ígéret komolyságáról vagy annak a jövőben való teljesítéséről. Az ígéretnek pedig, hogy a házasság ünnepélyes megáldása botránkozásra okot ne adhasson, köztudomásúnak kell lennie vagy legalább is olyannak, hogy azzá lehessen. A törvény tiltja ugyan az akatolikus félnek — folytatja Caterini —, hogy gyermekét katolikusnak kereszteltesse vagy nevelje, de semmi büntetéssel sem fenyegeti miatta. A büntetés csak a lelkészeket éri. A papságot tehát figyelmeztetni kell kötelessége teljesítésére, nehogy a büntetés elkerülése végett megtagadja a vegyes házasságokból született gyermekektől a keresztelést s a többi szentségeket.

A püspöki kar most 1880 szeptember 26—27-én tanácskozásra jött össze,[28] majd újabb körlevélben[29] megújította augusztusi utasításait, közölte a papsággal a római leíratnak a reverzálisokra vonatkozó rendelkezéseit s elrendelte egyúttal, hogy a jövőben minden egyes vegyes házassági esetet előzőleg nekik jelentsenek.

Eközben a protestáns lelkészek sorban feljelentették az ügyészségnél azokat a katolikus lelkészeket, kik a törvény szerint valamely protestáns felekezethez tartozó gyermeket megkereszteltek. Az elsőfokú bíróságok nem ítélkeztek egyformán.[30] Az első jogerős ítéletet 1880 december 29-én hozta meg a budapesti ítélőtábla a soproni katolikus apátplébánossal, Póda Endrével és káplánjával szemben, kiket azzal az indokolással mentett fel, hogy az illető gyermek, mivel a többi keresztény felekezet is keresztel, még nem vált a keresztelés által a katolikus egyház, hanem csak „a nagy ke-

[28] Lásd a Vaterland idézett számát.

[29] Simor 1880 november 8-án kelt újabb körlevelét közli Roskoványi, I. m. Tom. VII. p. 157.

[30] A bírósági ítéletekre vonatkozólag lásd: Hanuy: A vegyes házasságok jogtörténete, különös tekintettel Magyarországra, Pécs, 1904. 140. s köv. lapok

reszténység egyetemének" tagjává. Ezenfelül, mondja tovább az indokolás, mivel az anyakönyvből úgyis kitűnik a szülők s ezáltal a gyermek törvényszerinti vallása is, a keresztség kiszolgáltatása nem ütközik az 1879. évi XL. t.-c. 53. §-ába.

Ezt az első jogerős ítéletet minden oldalról támadták. Támadták jogászok, támadták protestánsok s támadták a katolikus szempontból téves indokolás miatt katolikusok is. Nyilvánvaló volt, hogy az ítélőtábla egy pap elítélésének társadalmi következményeitől riadt vissza s a bepanaszoltakat mindenáron fel akarván menteni, kitért azzal a büntetés elől, hogy a keresztelés csak az általános kereszténységbe való felvételt jelent. Az indokolásnak e része egyébként megfelelt a protestáns felfogásnak, mert éppen ők vitatták, hogy a katolikus pap által való keresztelés még nem zárja ki, hogy az illető gyermek az érdekelt protestáns felekezet tagjául tekintessék, s éppen ezért tették panasz tárgyává, ha az „illetéktelenül" keresztelő katolikus lelkész nem jelentette az esetet, illetőleg nem küldte meg a keresztelési bizonylatot nekik.

A soproni esetben hozott táblai ítélet után kérvénnyel fordultak most mind a püspökök a kormányhoz, mind pedig a „magyarországi helvét és ágostai hitvallású evangélikus egyházak" a képviselőházhoz. A püspöki kar a vegyes házasságból származó gyermekek vallásának meghatározását a szülők szabad megegyezésére óhajtotta bízatni s e célból az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-nak, valamint az 1879. évi XL. t.-c. 53. §-ának revizióját kérte.[31] A protestáns egyházak ezzel szemben e törvények kiegészítését kérték oly értelemben, hogy büntetés terhe alatt köteleztessenek azok a lelkészek, kik a törvény szerint nem az ő hitvallásukhoz tartozó gyermeket kereszteltek, az esetet a másik érdekelt felekezet papjának bejelenteni s egyúttal a keresztelésről szóló bizonyítványt

[31] A püspöki kar kérvényét 1881 március 20-án küldte meg Simor a miniszterelnöknek. Lásd Orsz. Ltár. Min. eln. 1881: 957 és 2840. sz. Magát a kérvényt nem találtam meg a miniszteriumi iratok között, litografált példánya megvan Veszprémben: Hornig-iratok. Latin fordításban közli Roskoványi: I. m. Tom. VII. p. 162.

anyakönyvezés végett átadni. A protestáns egyházak kérvényét a képviselőház beható tanulmányozás és „szükségessé válható törvényhozási eljárás kezdeményezése céljából" a miniszterelnök útján kiadta a kormánynak.[32]

A kormány előtt most két egymással ellentétes kérelem feküdt. Az eredmény az lett, hogy se jobbra, se balra nem történt semmi. Tisza Kálmán áttette a kérvényeket tudomás és megfelelő használat végett az igazságügyminiszternek, a püspöki karét ezenfelül a kultuszminiszternek is, azután pedig „ad acta" tették őket.

A katolikus papok elleni perek a soproni esetben történt ítélet után is tovább folytak, míg 1882 március 24-én a két gyermek „elkeresztelésével" vádolt tatai káplán ügyével kapcsolatban a Kúria elvi jelentőségű döntést nem hozott. A Kúriának ez az ítélete kimondotta, hogy az 1879. évi XL. t.-c. 53. §-a az 1868. évi LIII. t.-c.-nek nem a gyermekek vallását meghatározó 12., hanem csakis az áttérésre vonatkozó 2. §-át akarta büntető szankcióval ellátni. Mivel pedig kisdedeknél az áttérésnek lehetősége ki van zárva, az „elkereszteléssel" vádolt lelkész nem ítélhető el az 1879. évi XL. t.-c. 53. §-a alapján.

A protestánsok nem nyugodtak meg a bírói ítéletekben, hanem újból a kultuszminisztériumhoz fordultak panaszaikkal. Katolikus részről viszont több alesperesi kerület a katolikusokra nézve sérelmes ügyekben kérve orvoslást a képviselőháztól, többek között az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-ának megváltoztatását is kérte. A képviselőház az eziránti kérvényeket 1883 januárjában Berzeviczy Albert előadó indítványára minden további megjegyzés nélkül kiadatta a kormánynak. Eredményük e kérvényeknek nem lett. Annál kínosabb meglepetést keltett, hogy Tisza Kálmán képviselőházi tárgyalásuk alkalmával egyenesen hazafiatlanságnak bélyegezte, hogy a katolikus egyház fel meri említeni a maga vélt sérelmeit. A magyar papság hazafiságát az állam — úgymond — az egyházi javakkal oly bőségesen jutalmazta, hogy ezért

[32] Orsz. Ltár. Min. eln. 1881: 1302. Április 26-án teszi át e kérvényt Tisza az igazságügyminiszternek.

köteles egyháza rovására is áldozatokat hozni. A katolikus sérelmek emlegetése — folytatta — a tűzzel való játék, melynek az egyházi vagyon elvétele lesz a következménye.

1883 novemberében fogadta el a képviselőház a keresztények és zsidók között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. E javaslatból, mivel a főrendiház elvetette, törvény nem lett, de említésreméltó, hogy 38. §-a kimondotta volna, hogy „a polgári házasságból született gyermekek vallása iránt a szülék egyetértése határoz" s „a szülék egyetértése hiányában a fiúk az apa, a leányok pedig az anya vallását követik". Jellemző, hogy e paragrafus képviselőházi tárgyalása alkalmával protestáns képviselők, így Kiss Lajos, Madarász József, Mocsáry Lajos és Csanády Sándor, félve attól, ha keresztények és zsidók között lehetővé teszik reverzálisok kötését, akkor előbb-utóbb módosítani kell a hatvannyolcas törvényt is, ellene voltak a keresztények és zsidók közötti reverzálisok megengedésének s azt óhajtották, hogy az e házasságokból származó gyermekek is nemük szerint kövessék szüleik vallását. Nevezetes kijelentést tett Pauler Tivadar igazságügyminiszter e tárgyalás alkalmával:[33] „Az én meggyőződésem — mondotta — az, hogy a gyermekek nevelése felett határozni a szüléknek jogköréhez tartozik". „A nevelés jogköréhez tartozik a valláserkölcsi nevelés is." „A szülőknek ez a joga gyökerezik a szülék és gyermekek közti viszonyban; ezt a viszonyt nem teremti az állam törvény által, hanem ez magában a természetben gyökerezik." Literáty Ödön, a törvényjavaslat előadója pedig a hatvannyolcas törvénnyel, illetőleg annak 12. §-ával kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy nem akar bírálatába bocsátkozni, de őszintén bevallhatják, hogy a törvény intézkedései a bírálatot igen sok tekintetben nem fogják kiállani.

Fordulat állott be azután *1884-ben*, mikor az ágostai evangélikus egyház törvényhozási intézkedést kért a kormánytól arra vonatkozólag, hogy a lelkészek abban az esetben, ha más hitvalláshoz tartozó egyént keresztelnek meg,

[33] A képviselőház 1883. november 27-iki ülésén.

kötelesek legyenek az 1879. évi XL. t.-c. 53. §-ában megállapított büntetés terhe alatt a keresztelési bizonylatot az „illetékes" lelkésznek megküldeni. Tisza Kálmán e kérvényt az 1884 július 4-iki minisztertanácsnak bemutatta, a minisztertanács pedig, mivel törvényhozási intézkedés nagy viharokat kelthetett volna, a kultuszminiszternek adta ki azzal a kéréssel, hogy utasítsa ebben az értelemben rendeleti úton az összes hitvallásokat.[34]

Egy héttel később, július 11-én már meg is jelent az egyházi főhatóságokhoz intézett *kultuszminiszteri rendelet*,[35] mely a fentebb említett 53. §-ban megszabott büntetés terhe alatt nyolc napon belül kívánta a keresztelési bizonylatoknak az illetékes lelkész részére anyakönyvezés végett való megküldését. Ellenkezésbe jött azonban Trefort Ágoston saját minisztériumának korábbi, már említett 1879-es utasításával,

[34] 16/M. T. 1884 : I. pont. A minisztertanácsi jegyzőkönyveknek a bécsi *Állami Levéltár*ban (Kabinetskanzlei) található hivatalos német fordítását használtam mindvégig, ezért csak a jegyzőkönyv számára és megfelelő pontjára utalok a következőkben is.

[35] Száma: 24.727. Megjelent a Magyarországi rendeletek tára XVIII. évfolyamában, Budapest, 1884., az 1771. lapon. Közli Beksics is: A Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi) X. kötetében a 771. lapon. A rendeletet báró Hornig, az I. ügyosztály főnöke fogalmazta. Bár a minisztertanács határozata után sem Trefort, sem Hornig nem tehetett mást, mint amit tett s a rendelet kiadása körüli szerepük passzívnak mondható, Hornig mégis megbánta e szerepét s mint „ostobaságot" ítélte el, mikor Csáky az 1893. évi május 10-iki főrendiházi ülésen a maga védelmére említést tett róla. 1892 november 16-án azt írta Hornig Koller Károlynak, a bécsi Vaterland ekkori szerkesztőjének (a levél fogazmazványa Veszprémben, Püspöki levéltár, Hornig-iratok), hogy előre tudták, hogy az 53. § alapján nem lehet a lelkészeket elítélni s csak azért fogalmazták oly „nagyhangúan" a rendeletet, mert Vay és Prónay fenyegették Trefortot, hogy az országgyűlés elé viszik a dolgokat. Simornak Trefort rendelete ellen írt beadványán találjuk továbbá Hornig széljegyzetét, mely szerint a Trefort által jóváhagyott fogalmazványban nem is volt benne az 53. §-ra való hivatkozás.

Itt említhetjük meg, hogy Gratz Gusztáv: A dualizmus kora c. művében (Budapest, 1934) az I. kötet 297. lapján teljes tévedésben van, mikor valószínűleg Halász Imre után (Egy letűnt nemzedék, Budapest, 1911. 386. l.) nem Trefort, hanem Csáky rendeletével kapcsolatban mondja azt, hogy Hornig fogalmazta.

mikor rendeletében többek között azt mondotta, hogy ha a lelkész oly gyermeket keresztel meg, ki a törvény szerint más keresztény felekezethez tartozik, azt saját anyakönyvébe be nem vezetheti.

A Trefort rendelete ügyében összejött püspöki konferencián ellentétes nézetek nyilvánultak, de végül is abban állapodott meg a püspöki kar, hogy a rendelet közlése esetén figyelmeztetni fogja a papságot a vegyes házasságok kötése s az azokból született gyermekek megkeresztelése körüli meg nem változtatható, hitelvekben gyökerező szempontokra. Megbízták egyúttal Simort a miniszternél való közvetítéssel s a prímás megígérte, hogy annak eredménye szerint fogja majd a püspököket utasítani.[36]

Simor 1884 november 29-én írt Trefortnak[37] s közölve a püspöki kar megállapodását, egyebek közt jogi érvekkel, a bírói ítéletekre való hivatkozással kérte a minisztert, hogy tekintsen el rendelete foganatosításától. Trefort nagyon jól tudta, hogy az 1879-es törvény alapján egyetlen egy lelkészt sem ítéltek el, s a prímás iratát válasz nélkül hagyta.[38] Ennek pedig az lett a következménye, hogy a püspöki kar, két tagjának kivételével,[39] nem közölte papságával a rendeletet.

Két évvel később, Buda visszafoglalásának kétszázadik évfordulója alkalmával kiadott enciklikájában[40] maga XIII. Leó fejezte ki azt az óhaját, „hogy a törvényből eltávolíttassék mindaz, ami az Egyház jogaival nem áll összhangzásban,

[36] Lásd erre vonatkozólag Haynald levelét Simorhoz, kelt Budapesten, 1888 december 13. Esztergomi prímási levéltár. Simor-iratok. Cat. D. 6635.

[37] Orsz. Ltár. VKM. eln. 1884: ad 1853.

[38] A VKM. 1884 : 1853 sz. elnöki osztályi előadói íven találjuk Hornig kézírásával a prímásnak szóló válasz tervezetét, melyet azonban nem küldtek el.

[39] Pannonius: Tájékozásul az elkeresztelési ügyben. Magyar Sión 1892, 273. l. szerint.

[40] Quod multum diuque kezdettel 1886. aug. 22-én kelt. Magyar fordításban megjelent az Új Magyar Sión 1886-iki évfolyamában a 641—654. lapokon, továbbá: Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei. Fordította dr. Prohászka Ottokár, Budapest, 1891. c. műben a 242—262. lapokon.

cselekvési képességét csökkenti s a katolikus hitvallással ellenkezik". Felhívta a főpapságot, hogy „amennyire a törvények engedik", törekedjék is erre, s figyelmeztette egyúttal őket, hogy az ő hivatásuk azon lenni, hogy e törvényekből a hívekre mennél kevesebb kár háramoljék. A lelkipásztoroknak inkább el kell viselni a törvény szigorát, „mintsem, hogy magukra vonják a büntető Isten haragját". Véssék a lelkekbe a házasságról szóló katolikus tant, mely szerint katolikus embernek tilos „katolikus hitvalláson nem lévő keresztényekkel házasságra lépni s aki ezt az Egyház meghatalmazása és engedélye nélkül tenné, az az Isten és Egyháza ellen vétkezik". Tudjuk, hogy ezt az engedélyt az Egyház csak az összes gyermekeknek a katolikus hitben való nevelésére adott ígéret mellett adja meg, tehát a vegyes házasságokból származó összes gyermekek megkeresztelésére hívta fel XIII. Leó a lelkészeket, midőn azt mondotta, hogy „mindazok, kikre tartozik, lehetőleg lankadatlan buzgalommal gondoskodjanak, hogy senki az Egyház e parancsát és semmi módon meg ne szegje".

Az a tény, hogy Trefort rendeletét, mint már említettük, a püspöki kar, két tagjának kivételével, nem közölte a papsággal, megadta a papságnak a lehetőséget arra, hogy az 1884 utáni perekben, mikor már Trefort rendeletére való hivatkozással is kérték megbüntetésüket, a rendelet nemismerésével védekezhessék. A bíróságok több esetben el is fogadták ezt az argumentumot. Trefort rendeletére egyébként nagyon ritkán hivatkoztak s rendszerint újból felmentették már első fokon is a bevádolt katolikus lelkészeket. A vádlottak padján mindig csak katolikus lelkészek ültek, katolikus részről feljelentés sohasem történt, bár a protestánsok is kereszteltek el viszonylagosan annyi gyermeket, mint a katolikusok, sőt az egyik evangélikus püspök, Szeberényi Gusztáv 1885-ben e kijelentést tette: „Mi többet elkeresztelünk, mint ők."[41]

[41] Idézi Haynald 1888 szeptember 14-én Simorhoz intézett levelében a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1885. évf. 41. sz. 1299. l. után. Esztergom, Prímási levéltár, Simor-iratok. Cat. D. 5168. sz.

Trefort nem helyezett súlyt rendeletének megtartására, s maga is irtózott végrehajtásának következményeitől.[42] Csak egyetlen egy konkrét esetben rendelte el később, 1887-ben, szigorú megtartását.[42a] A kultuszminisztériumba került panaszok ugyanúgy intéztettek el, mint azelőtt. A panaszokat Hornig Károly báró, az I., a katolikus ügyosztály ekkori vezetője „ad acta" tette s azok 90 százaléka így is maradt, annak dacára, hogy a VI., a protestáns ügyosztály elintézésüket sürgette. Hornignak ezt az eljárását Trefort mintegy ignorálta és tűrte, sőt, ha a panaszbeadó sürgette az ügy elintézését, mi az eseteknek körülbelül 10 százalékában történt meg, fel is használta azt a maga mentségére. Hornignak ilyenkor egyéb baja nem történt, minthogy az ad acta tett panaszt a miniszter parancsára, amint Trefort magát kifejezte, „ut aliquid fecisse videamur", elő kellett vennie, ami után addig küldözgették az I. és VI. osztály útján katolikus és protestáns egyházi főhatóság között szíves nyilatkozat, illetőleg intézkedés végett ide és oda, míg vagy egyik vagy másik elvesztette a kedvét a további íráshoz s vagy megszűnt panaszkodni, vagy a püspök elrendelte „propter bonum pacis" az illető keresztelési bizonylatnak a protestáns lelkész részére való kiadását.[43] Ez utóbbi azonban most már jóval kevesebb esetben fordult elő, mint korábban, a Caterini-féle utasítás kiadása előtt.

Hogy a protestáns részről beadott panaszoknak elejét vehessék, Fabinyi Teofilnak, a bányai evangélikus egyházkerület világi felügyelőjének igazságügyminisztersége idején kérte a kultuszminisztérium az igazságügyminisztériumot, hogy a protestáns lelkészek útján hassanak oda, ne vigyék vegyes házasságban élő protestáns szülők törvény szerint az ő hitüket követő gyermekeiket katolikus paphoz keresztelni, mert tulajdonképen a szülők felelősek családjukért s a törvény átlépéséért őket kellene felelősségre vonni. Az igazság-

[42] Lásd erre vonatkozólag Simornak 1890 október 27-én Szapáryhoz intézett átiratát. Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 3411.

[42a] Lásd Csáky Albin 1893. május 10-i főrendiházi beszédét és Hornig közbeszólását.

[43] Előadásunk e részben Hornig idézett memorandumán alapul.

ügyminisztérium válasza az volt, hogy nem lehet a kérdést a kért módon eredményesen elintézni.[44]

Protestáns részről panaszt emeltek a kultuszminiszternél Lönhart Ferenc erdélyi püspök ellen amiatt is, hogy az 1884-es rendeletet nem hirdette ki egyházmegyéjében. A kultuszminisztérium nyilatkozattételre hívta fel a püspököt emiatt. A püspök a válasszal adós maradt s Trefort idejében meg sem sürgette a minisztérium a választ.[45]

Kevéssel Trefort halála előtt, 1888 május 9-én, a budapesti ítélőtábla egyébként hallgatagon kimondotta az 1884-es rendelet törvénytelenségét is,[46] mikor a fellebbezés útján hozzákerült márkusfalvi elkeresztelési perben azzal az indokolással mentette fel a vádlottat, hogy a keresztelési bizonylat átküldésének elmulasztása nem alkot az 1879-iki törvény 53. §-ába ütköző büntetendő cselekményt, ellenben fegyelmi eljárás tárgyát képezheti.

Trefort minisztersége utolsó egy-két hónapjában a minisztériumban addig nyugvó elkeresztelési ügyek egyszerre kizavartattak helyükről. Szerepet játszott ebben a miniszter súlyos betegsége és a veszprémi püspöki székbe került Hornignak a minisztériumból való távozása is. Kezdték a katolikus papságot a keresztlevelek átküldésére tömegesen felszólítani és sürgették a püspököknél is annak elrendelését. 1888 szeptember 14-én írja Haynald Simornak: „Föltűnő az, hogy mióta a miniszter a sírba készült hajtani fejét, ránk zúdíttatnak a még törvényes eljárásokat és büntetéseket is követelő, igen hatalmaskodólag tett vádaskodások."[47] Folytatódott ez a helyzet azután is, hogy Csáky Albin elfoglalta Trefort örökét. Egyszerre megsürgették Lönhartnál is a két év előtti levélre a választ.

[44] Lásd Hornignak 1892 november 16-án Koller Károlyhoz intézett már említett levelét.

[45] Lásd Haynaldnak 1888 december 13-án Simorhoz intézett, már idézett levelét.

[46] Az 1879. évi XL. t.-c. 10. §-a értelmében miniszteri rendeletnek vagy szabályrendeletnek egyes esetekre való alkalmazásánál joga van a bíróságnak azok törvényessége fölött is határozni, de nem szabad azok szükségességét vagy célszerűségét bírálat alá venni.

[47] Esztergom, Prímási levéltár, Simor-iratok. Cat. D. 1888 : 5168.

Simor nem akarta a kérdést bolygatni, s szeptember 29-én azt írja Haynaldnak,[48] legjobban cselekszik, ha a minisztérium hozzá intézett megkeresését ad acta teszi, majd később, december 21-én azt a tanácsot adja Lönhartnak, válaszolja a következőt a minisztériumnak: a püspöki kar álláspontját ismertette a hercegprímás 1884-ben Treforthoz intézett levelében s ahhoz most is kénytelen ragaszkodni.[49] Simor úgy gondolta, hogy a minisztérium e válasz után vagy tovább sem fog törődni az üggyel vagy pedig nyilatkozni fog s akkor majd együttesen újból állást foglalhat a püspöki kar.

Haynaldt félt, hogy a püspöki kar tagjai nem fognak a miniszteri megkeresésekre egyformán válaszolni s ezért két ízben is, 1888 szeptember 14-én és december 13-án,[50] sürgette Simornál az egyöntetű eljárás megállapítását. Haynald aggodalma, mint a jövő mutatta, nem volt alaptalan. Ha Simor megfogadja Haynald tanácsát s 1888-ban újból konferenciára hívja össze ez ügyben püspöktársait, tekintélyének súlyával elérhette volna egységes állásfoglalásukat. Ha nem is akadályozhatták volna meg talán ezáltal Csáky 1890-ben kiadott elkeresztelési rendeletét, de mindenesetre nagy fegyvert vehettek volna ki kezéből, ha nem hivatkozhatik később néhány püspök véleményére, kik rendeletével kapcsolatban, annak kibocsátása előtt, hitelvi akadályt nem említettek.

Pedig ekkor igen nagy szükség lett volna katolikus szempontból a püspöki kar egységére, mert mindazok, kik 1884-ben a részleges polgári házasság kérdésében vereséget szenvedtek, azóta a sajtóban és társadalomban a korábbinál még erősebb harcot folytattak az Egyház ellen.

A polgári házasság kérdése az alkotmányos érában már a képviselőház 1868 október 20-i ülésén felmerült, mikor Tisza Kálmán határozati javaslattal követelte sürgős bevezetését. Ugyancsak említésre méltó, hogy Eötvös vallásügyi miniszter a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról 1870-ben benyujtott törvényjavaslatá-

[48] U. o. Csernoch ekkori irodaigazgató fogalmazványa.

[49] Lásd u. o. Simornak Csernoch fogalmazványában Haynaldhoz intézett levelét. Cat. D. 1888 : 6635.

[50] Lásd e leveleket u. o. az előző két jelzés alatt.

ban a házasságot polgári szerződésnek tekintette. Eötvös javaslata azonban, mint már említettük, nem került tárgyalásra. Három évvel később, 1873 február 27-én elfogadta azonban a képviselőház Irányi Dániel határozati javaslatát, mely utasította a kormányt, hogy a vallás szabad gyakorlata és a polgári házasság iránt mielőbb terjesszen elő törvényjavaslatot. Eötvös második utódja, Trefort Ágoston, 1873 június 28-án, a placetum jog gyakorlásáról folyt vita[51] alkalmával szintén a polgári házasság mellett nyilatkozott s az ő javaslatára bizottságot is küldött ki az Ház, hogy az állam és egyház közti viszony szabályozására javaslatot dolgozzon ki. Deák Ferenc ekkor tartott utolsó nagy beszédében a polgári házasság kötelező formája mellett szólalt fel s mivel a Ház a kiküldött bizottságnak azt is utasításul adta, hogy munkájában a Deák által kifejtett elveket tartsa szem előtt, a bizottság 1874 június 16-án benyujtott jelentésében állást is foglalt a kötelező polgári házasság bevezetése mellett. E jelentés tárgyalását napirendre tűzte a Ház, Bittó István miniszterelnök kérésére azonban, a válságos politikai helyzetre való tekintettel levette a napirendről s elhalasztotta tárgyalását, bár ezt többen, így Tisza Kálmán is, ellenezték. Bittó 1875 márciusában bekövetkezett bukásáig nem került sor a javaslat tárgyalására. Wenckheim Béla rövid életű kormánya után pedig az 1875 október 20-án miniszterelnökké lett Tisza Kálmán taktikai okokból a leggondosabban került az Egyházzal minden nyilt összeütközést, mert a hatvanhetes kiegyezés sértetlen fenntartása érdekében szüksége volt a katolikus papság támogatására. Nem számíthatott ugyanis feltétlenül a nagyobbára negyvennyolcas politikát követő protestánsokra. Ezért Tisza, bár korábban az ellenzéken ő maga követelte a polgári házasság sürgős bevezetését most húzta-halasztotta a róla szóló törvényjavaslat benyujtását. Ellene szegült Tisza a liberálizmus egyházellenes irányának is s igyekezett háttérbe szorítani az egyházpolitikai kérdéseket. Irányi Dánielnek az 1876., 1877. és 1878. évi költségvetési tárgyalások alkalmával a vallásszabadság, illetőleg a polgári házasság érdekében beadott határozati javaslatait leszavaztatta pártjával. A vallásszabadságot illetőleg Tisza és miniszterei azzal érveltek, hogy nincs szükség e tekintetben külön törvény alkotására, mert a vallásszabadság nálunk, ha nem is a törvényekben, de az életben tényleg megvan. Az ekkor fellángolt, Istóczy Győző által vezetett antiszemita mozgalom nem is tette kívánatossá ez időben a kérdés tárgyalását.

[51] Lásd: A vatikáni zsinat és a placetum c. tanulmányomat a bécsi Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvének 1934-i IV. évfolyamában.

Az 1878—81-i új országgyűlésen az 1879. évi költségvetés tárgyalása alkalmával Irányi újból megismételte szokott határozati javaslatát s ekkor részben sikere volt, mert a polgári házasságra vonatkozó részét most elfogadta a Ház. Foganatja azonban nem lett a Ház határozatának s ezért Irányi a következő évi költségvetési tárgyalásnál újból megismételte javaslatát. A képviselőház 1880 áprilisában ismét elfogadta Irányi javaslatát s utasította az igazságügyminisztert, hogy oly időben nyujtsa be a polgári házasságról törvényjavaslatát, hogy az akkor folyó országgyűlés alatt még törvénnyé válhassék. Pauler Tivadar ezek után tette le, a kénytszernek engedve, 1881. március 22-én a Ház asztalára a keresztények és izraeliták közt, valamint a külföldön kötött polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. E javaslat tárgyalására az országgyűlés nemsokára bekövetkezett feloszlatása következtében csak azután került sor, hogy Pauler az országgyűlés új ülésszakában 1881. október 8-án ismét benyujtotta. A Ház kiadta a javaslatot az igazságügyi bizottságnak, hol közel két évig hevertették. Tiszának s kormányának nem volt sürgős a javaslat tárgyalása, mert tudták, hogy az Egyház ellenzi, a radikális liberálisokat pedig nem elégíti ki. 1882 és 1883-ban folyt a híres tiszaeszlári per[52] s így nem volt valami nagyon kedvező a légkör a javaslat tárgyalására, mikor 1883 május 22-én az igazságügyi bizottság beadta jelentését. A november 18-án megindult vita nagy méreteket

[52] Mint ismeretes több tiszaeszlári zsidót vádoltak azzal, hogy a keresztény Solymossy Esztert rituális célból megölték. A vádlottakat 1883 aug. 3-án mentette fel a nyiregyházai törvényszék.

öltött. Győry Elek és társai nem akarták a törvényjavaslatot tárgyalás alapjául elfogadni s határozati javaslattal kivánták utasíttatni az igazságügyminisztert, hogy a *kötelező* polgári házasságról terjesszen elő törvényjavaslatot. Szilágyi Dezső és társai szintén utasíttatni akarták a minisztériumot, „hogy a házassági és polgári viszonynak minden állampolgárra kiterjedő, kizárólag kötelező szabályozása és a házassági viszonyt tárgyazó peres ügyekben az állami bíróságok kizárólagos bíráskodása iránt mielőbb terjesszen elő törvényjavaslatot". A papképviselők: Lesskó István, Göndöcs Benedek, Roszival István természetesen ellenezték a benyujtott törvényjavaslatot, amelyet az antiszemiták nevében Ónody Géza egyenesen a keresztény társadalom elleni merényletnek bélyegzett. Tisza Kálmán november 22-én válaszolt a felszólalásokra s kijelentette, hogy a benyujtott törvényjavaslat nem prejudikál az általánosan kötelező polgári házasságnak s ha nem is sietteti életbeléptetését, nem is késlelteti sokkal. A Ház végül is Irányi Dániel határozati javaslatával együttesen fogadta el a törvényjavaslatot s utasította az igazságügyminisztert, hogy mielőbb terjesszen be az általános kötelező polgári házasságról is törvényjavaslatot. A zsidó-keresztény házassági törvényjavaslatból azonban mégsem lett törvény, mert a főrendiház először 1883 december 11-én, majd miután a képviselőház újabb és bővebb megfontolás és hozzájárulás végett újból visszaküldötte, 1884 január 12-én másodszor is elvetette. A főpapok nem szavazhattak a részleges polgári házasság mellett, mert ellenkezett az az Egyház elveivel, a konzervativ főrendek pedig úgy gondolták, hogy ha most engednek, akkor csak tápot adnak újabb egyházpolitikai követelményeknek. A képviselőház nem várt eredményt a további üzenetváltástól s nem küldte a törvényjavaslatot újra vissza a főrendiháznak, de kimondotta határozatában, hogy mivel az ily módon függőben maradt kérdések megoldása mégis szükséges, elvárja a kormánytól, hogy arra alkalmas időben egy e célnak megfelelő törvényjavaslatot terjesszen elő.

A zsidó-keresztény házassági törvényjavaslat tárgyalása

s az 1884-i képviselőházi választások[53] azt mutatták, hogy az egyházpolitikai reformok megkisérlése a közjogi ellenzék karjaiba kergetné a kiegyezést támogató papságot és a konzervativokat. Tisza Kálmánnak pedig szüksége volt még ezek támogatására. Ennek következtében nem tartva az időt alkalmasnak, nem nyujtotta be kormányelnökségének még hátralévő hat esztendejében az 1884-i határozatban kimondott „megfelelő törvényjavaslatot".

A liberalizmusnak azonban programmjában volt, hogy az állam polgárait az egyházaktól minden tekintetben, így a házasságkötés terén is függetlenítse. Tisza tehát, hogy egyengesse a később meghozandó egyházpolitikai reformok útját, meg akarta törni a főrendiház katolikus ellenállását. E célból, gondosan ügyelve rá, hogy megtorlás színében ne tűnjék fel, még 1884-ben benyujtotta a képviselőházban főrendiházi reformjavaslatát. Az 1885. évi VII. t.-c. értelmében kimaradtak az új főrendiházból többek között a címzetes püspökök, bekerültek viszont a protestáns egyházak képviselői s helyet nyert ott egyúttal ötven élethossziglan kinevezett tag is, kiket a minisztertanács felterjesztésére nevezett ki a király. E kinevezett tagok döntötték el később az egyházpolitikai törvények sorsát. Ő nélkülük a kilencvenes években is meghiúsultak volna a kormány ez irányú reformjai.

Tisza Kálmán látszat szerint kimélettel bánt az Egyházzal s meghagyta régi fényét. E fényt azonban Prohászka szavaival élve „legfeljebb az arany fényéről, de nem a szellem sugárzásáról lehet érteni" a magyar katolikus egyházzal kapcsolatban e korban. Közben intézményeink mind az Egyház hátrányára alakultak. Igyekezett magát a kormány katolikus részről jövő esetleges ellenállás ellen is biztosítani. A király főkegyúri jogát a kormány útján gyakorolta, a kormány pedig a főpapi székek betöltésénél lehetőleg nem egyházi, hanem bürokratikus érdemeket és politikai szereplést vett

[53] E választások alkalmával Tisza a külügyminisztérium útján kormánya támogatása érdekében utasítás adására is kérte Rómát. Lásd erről a Vigilia 1935. évi II. kötetében: Tisza Kálmán római intervenciója 1884-ben c. oikkemet.

tekintetbe. Ez szomorú következményekkel járt az Egyházra nézve. Nem az egész püspöki karra, de egy-két tagjára vonatkozólag kétségtelenül igaza lett Palásthy Pálnak, ki 1868 tavaszán a következőket írta: „Mily püspökök fognak pedig maholnap az elhalók helyébe lépni, azt sejtem, előre látom, tévedés nélkül állíthatom. A miniszternek gondja lesz arra, hogy a lehető ellenállás ellen, sőt a bebizonyítandó símulásról magát jól biztosítsa. A jelenben tehát már nehezen fölvehető küzdelem jövőre teljesen lehetetlennek tűnik fel." „Az öreg püspökök helyébe új liberális püspökök lépnek, kiket nem egyházi erény, hanem politikai és pártérdem s képesség, vagy inkább szolgai készség fog püspöki székre emelni."[54] Az Egyháznak nehéz is volt a helyzete. Az ellenzék nagy részétől még kevesebb jót várhatott, mint a kormánytól s részben ebben lelheti magyarázatát, hogy főpapjaink az Egyház érdekeit a kormány támogatása által vélték a legjobban szolgálni, annak dacára, hogy a törvényhozás és kormányzat egész irányzatában (hivatalok betöltése stb.) kiérezhető volt a hitüket megvalló katolikusok elleni tendencia. Az Egyház védelmi helyzetbe szorult s Tisza Kálmán értette a módját annak is, hogy úgy állítsa be a dolgokat, mintha az ő uralma érdekében lenne az Egyháznak s az ő bukása után az Egyház nem lesz képes többé megtartani közjogi állását s anyagi javait.

Az Egyházzal ellentétes irány feltűnés nélkül, lépésről lépésre ragadta magához a hatalmat s jelentéktelennek látszó dolgokban tett egy-egy könnyű vágást a katolicizmus gyengítésére. A politikai és nemzetiségi harcok lekötötték a figyelmet s a katolikusoknak kevesebb idejük maradt így arra, hogy saját egyházuk ügyeire gondoljanak. Leszoktak róla, hogy egyházuk érdekeit a papság és a világi hívők közös javának tekintsék s az a hamis nézet kezdett közöttük kialakulni, hogy az egyházi ügyek mindenekelőtt és főkép csak a papságot érintik. Csak az arisztokraták között maradtak

[54] Magyar Sion, 1902. 101. l.: Posthumus feljegyzések Palásthy Páltól. Palásthy Pál 1886-tól kezdve Simor segédpüspöke volt. 1864—68 között ő szerkesztette a Religiót.

egyesek, kik messzebbre és mélyebbre tekintettek. A katolikus nép nagy részének nem volt egyházpolitikai ügyekben vagy semmi, vagy pedig csak ferde, protestánsok és liberálisok által befolyásolt véleménye. Tisza Kálmán meg tudta akadályozni a katolikus szellem megerősödését s a katolikus papság és világi hívők együttműködését is egyházi ügyekben. Hogy ez utóbbi nem sikerült teljesen, csak az arisztokraták egy részének volt köszönhető. Az állam úgy gyámkodott a katolikus egyház felett, mintha még mindig államegyház lenne. Míg az Egyház függése a változott viszonyok között is megmaradt, a többi felekezeteket védte az autonómia. Az államhatalom vezetői pedig, liberális katolikusok, protestánsok és szabadkőművesek egyformán ellenségei voltak a katolicizmus hithű formáinak, dogmáinak s inkább kedveztek a protestantizmus szabadabb felfogásának. A Deák-párt hanyatlásával a református gentryk lassan mindenhol uralomra kerültek. A protestáns egyházak világi vezetői bent ültek mindenhol az állami poziciókban s irányították is az 1848. évi XX. t.-c.-re való hivatkozással az államhatalmat a katolicizmusnak minden téren való háttérbe szorításában.[55] Amikor az ágostai evangélikusok 1888 őszén tartott egyetemes gyűlésükön szóba hozták protestáns egyházi consistoriumok felállítását[55a] vagy pedig valamennyi házassági pernek az országos törvényszékekhez való utalását, minek előkészítésére egy reformátusokból és evangélikusokból álló bizottság kiküldését is elhatározták, már előre lehetett látni a fejleményeket. Ekkor írja Haynald Fabinyi Teofilra célozva a következőket: „Mely dolgok soha ily élesen és határozottan önáluk

[55] V. ö. az itt mondottakkal Szekfű Magyar történetének VII. kötetében a 325. s köv., valamint a 343. s köv. lapokat. Lásd még K. Török Mihály Miklós munkájában: A magyar egyházpolitikai harc története, Budapest, 1933, a 61. s köv. lapokat.

[55a] 1881-ben a debreceni református országos zsinat is elfogadott egy indítványt arra vonatkozólag, hogy a házassági bíráskodás jogát igénybe akarják venni s utasították az egyetemes konventet, hogy a legközelebbi zsinat idejére erről törvényjavaslatot terjesszen elő. A kiküldött bizottság nem végzett semmit, mire 1889-ben új bizottságot küldtek ki.

nem beszéltetvén meg, mint most, midőn a praesidiumban az igazságügyminiszter ül, — elegendőképen lehet kulcsolni, hogy az egész mozgalom az illető legfőbb állami intézők tudtával indult meg és bizonyosan oda fog vezetni, hogy a szentszékek eddigi illető jogukból országos törvény által kivetköztetnek."[56]

A nyolcvanas évek végére elő volt már készítve s kellőleg meg is szállva a terep az egyházpolitikai reformok megkezdésére. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium élén 1888 szeptember óta Csáky Albin állott, ki a zsidó-keresztény házassági törvényjavaslat tárgyalása alkalmával a polgári házasság hívének vallotta magát, Fabinyi Teofil tárcáját pedig 1889 áprilisában Szilágyi Dezső, a dunamelléki református egyházkerület főjegyzője és a felsőbaranyai református egyházmegye gondnoka foglalta el Tisza kormányában. Szilágyi Dezső korábban az ellenzéki oldalon az egyházpolitikai reformok egyik legfőbb sürgetője volt s így biztosra lehetett venni, hogy a harc a katolikumnak teljesebb háttérbe szorítására hamarosan megindul. A katolicizmus pedig ott állott szervezetlenül, felkészületlenül a meginduló harc előestéjén. Lehangoltan írta Haynald 1888 októberében Simornak:[57] „Sok aggállyal vagyok a talán nemsokára bekövetkező dolgokra nézve s nem lesz senki, legalább tekintetbe vehető erő, mely megtámadhatott ügyeinket eredményesen védelembe vehesse; mi magunk is oly ritkán látjuk egymást, oly kevés összetartással, oly kevés összkészülettel megyünk a jövőnek elejébe."

Szilágyi kevéssel kormányra jutása után, már az 1889 május 29-i képviselőházi ülésen bejelentette, hogy a családjogi törvény készülőben van. Ekkor még az volt a szándéka, hogy egy család- és örökjogi[58] törvény keretében hajtja végre

[56] Haynald levele Simorhoz 1888 október 12-ről. Esztergom, Prímási levéltár, Simor-iratok, Cat. D. 1888 : 5383. sz.

[57] Lásd az előbb idézett levelet.

[58] Az öröklési jog megalkotását már Fabinyi tervbe vette s az erről szóló törvényjavaslatot 1889 februárjában be is nyujtotta a képviselőházban. Szilágyi azonban úgy döntött, hogy az öröklési jogról szóló törvényjavaslat vagy a családi jogról szóló törvényjavaslattal

a házasságjogi reformot. E törvény előkészítése érdekében bizottságot is alakított s különböző szakembereket bízott meg az egyes részek kidolgozásával. A házasságjog előkészítésével Győry Eleket[59] ki, mint tudjuk, már 1883-ban követelte a kötelező polgári házasság bevezetését. Célul az egységes házassági jog kodifikációját tűzte ki. Szilágyi, vagyis azt, hogy a házasság jogviszonyának kizárólag kötelező rendjét az állam állapítsa meg s minden felekezeti iurisdictio érvényében eltöröltessék. Ez már a polgári házasság előkészítését jelentette, de nem foglalta még magában a házasság polgári megkötésének kötelező formáját. Szilágyi ekkor még nem gondolt a kötelező polgári házasság behozatalára, hanem, mint később látni fogjuk, csak az úgynevezett szükségbeli polgári házasság lebeghetett a szeme előtt. Teljesen az állam hatáskörébe akarta azonban vonni a házasságok feletti bíráskodást.

A magyarországi házassági jogrend, illetőleg bíráskodás az 1868-as törvényhozás következtében tényleg reformra szorult. A helyzet az volt, hogy az államnak magának nem volt semmiféle külön házassági joga s érvényeseknek ismerte el az állam az egyházilag kötött házasságokat. Ez magában természetesen még semmi zavart sem okozott. Sok zavarra és visszaélésre adott azonban alkalmat a házasságok, nevezetesen a vegyes házasságok feletti bíráskodás. Az 1868. évi XLVIII. t.-c. 2. §-a értelmében a katolikusok, görög keletiek, valamint az unitáriusok és az erdélyi két protestáns egyház híveinek házassági pereiben saját egyházi törvényszékeik ítéltek, a magyarországi két protestáns egyház híveinek házassági pereiben pedig, mivel ez egyházak nem éltek az 1790/91. évi XXVI. t.-c. 11. §-án alapuló jogukkal s nem állítottak fel külön egyházi törvényszékeket, a világi bíróságok

együtt vagy csak azután kerüljön a törvényhozás elé s ezért visszavonta Fabinyi javaslatát.

[59] Győry Elek, 1841—1902, ügyvéd, több ízben országgyűlési képviselő, a budapesti ügyvédi kamara ügyésze, majd elnöke. Mint egyetemes világi-főjegyző tevékeny részt vett az ágostai evangélikus egyház életében. 1886 óta ő vezette az evangélikusok 1891—94-i országos zsinatának előkészítő munkáit.

ítélkeztek II. József rendelete szerint.[60] A magyarországi zsidók házassága felett szintén a polgári hatóságok ítélkeztek egy 1863. évi udvari kancelláriai rendelet alapján. A vegyes házasságok az 1868. évi XLVIII. t.-c. 1. §-a értelmében kétféle bíróság elé tartoztak.[61] A katolikus fél ügyében a katolikus szentszék ítélkezett, az akatolikus fél ügyében pedig szintén saját egyházi bírósága, illetőleg, ha nem erdélyi, hanem magyarországi protestáns volt az akatolikus fél, a világi bíróság. Ennek az lett a következménye, hogy a szigorúbb katolikus házassági bíráskodás következtében a vegyes házasságban élő katolikus fél csak a legritkább esetben érhette el házassága érvénytelenítését s kötve maradt azután is, hogy protestáns vallású házastársa, leküzdhetetlen ellenszenv és közös megegyezés, hűtlen elhagyás stb. alapján, könnyen elérhette egyházi törvényszéke, illetőleg a világi bíróság előtt házassága felbontását és új házasságot köthetett. Rendkívül sok visszaélésre adott alkalmat az 1868. évi LIII. t.-c. 8. §-a, mely szerint a vallását elhagyó fél áttérése utáni minden cselekedetei új vallása szerint ítéltetnek meg s az elhagyott egyház elvei reá nézve semmi tekintetben sem kötelezők. E paragrafus, illetőleg a bírói gyakorlat következtében a tiszta katolikus házasságok felbonthatatlansága is csak addig volt állami szempontból biztosítva, míg az egyik fél aposztaziája által vegyessé nem váltak. Az aposztatált fél, ha válni akart, keresetet nyujtott be az egyházi bírósághoz, kérte házassága felbontását s engedélyt kért egyúttal új házasság kötéséhez. Az egyházi bíró e kérelmet visszautasította s az iratokat áttette a világi bírósághoz. A világi bíróság pedig, bár az említett 8. § szerint az áttértnek csak áttérése utáni cselekedetei voltak megítélhetők új vallása tanai szerint, az áttérés előtt kötött házasság ügyében is illetékesnek tartotta magát ítélet hozatalára, illetőleg a házasság felbontására, mert a 8. § azt is kimondotta, hogy az áttértre nézve az általa elhagyott egyház elvei semmiben sem kötelezők. E gyakorlat következtében 1868-ban megszűnt tulajdonképen Magyarországon állami szempontból az egyik fél hithagyása után az eredetileg tiszta katolikus házasságok felbonthatatlansága is. Az akatolikus házasságok előbb is felbonthatók voltak. Különösen könnyen volt elérhető a válás az unitáriusoknál. Az unitárius házassági bíróságok gyorsasága és készsége a házasságok felbontására híresen ismeretes volt mindenütt. Náluk már odáig fejlődött a dolog, hogy ha valaki a meghatározott pénzösszeget lefizette, a bírák még rendkívüli időben is összeültek, hogy a házassági kötelék felbontását kimondják. A felek személyes megjelenését sem kívánták meg. A kormány nem emelt ez ellen kifogást és tűrte azt is, hogy az unitárius egyházi törvényszékek tulajdonképen in fraudem legis, a domicilium és quasi-domiciliumra vonatkozó jogi szabályok semmibe vételével hozzák meg ítéleteiket. Ha az unitáriussá áttért és házassága felbontását kérő fél házat vett pl. Erdély területén, az unitárius egyházi törvényszék már illetékesnek tartotta magát a bíráskodásra.

Az 1868-as törvényhozás következtében előfordulhatott és előfordult gyakran, hogy a katolikus hiten maradt házasfél aposztatált házastársát törvényesen is házastársának vallhatta azután is, hogy ez utóbbi államilag ugyancsak törvényes házastársa lehetett egy harmadik személynek. Ez az állapot természetesen rengeteg zavart okozott az örökösödés, nyugdíjkérdés stb. terén s a fennálló házassági jogrend lehetetlenségét mutatta. A reform tehát szükséges volt s annak elodázása miatt az izgalom folyton nőtt. Követelték a házassági reformot a maguk érdekében a zsidók is, mert a fennálló

[60] II. József a XVIII. századi filozófia hatása alatt a házasságot tisztán polgári szerződésnek tekintette, rendelettel szabályozta a házassági jogot s a világi törvényszékek elé utalta a házassági pereket. Rendelete nem érte őt túl, de hatással volt az 1790/91-i országgyűlés törvényalkotására, amikor a protestánsoknak házassági ügyeik elintézésére saját külön bíróságot engedélyeztek.

[61] Az 1790/91-i XXVI. t.-c. a vegyesházassági pereket a szentszékek hatáskörébe utalta s meghagyta ezeket ott 1868-ban a polgári perrendtartásról szóló miniszteri törvényjavaslat is. A képviselőház azonban a központi bizottság javaslatát fogadta el, mely utasította a minisztériumot, hogy a házassági pörökben való bíráskodás tárgyában az 1848. évi XX. t. cikkben kimondott egyenlőség és viszonosság követelményeinek megfelelően külön törvényjavaslatot terjesszen be. A főrendiházban Haynald és Simor eredménytelenül tiltakozott a vegyes házassági perekben való kettős bíráskodás ellen.

törvények értelmében magyar honos keresztény és zsidó, mivel az egyházak nem adták össze őket, nem köthetett egymással törvényes házasságot. A zsidóság felhasználta a maga kívánságának támogatására a sajtót is, hangosan követelte a polgári házasságot s igyekezett elmérgesíteni a helyzetet. A zsidóság befolyása pedig a kormány pénzügyi támogatása következtében igen nagy volt. Mivel az ekkori liberális-radikális egyházellenes légkörben arra nem akartak gondolni államférfiaink és politikusaink, hogy ott orvosolják a fennálló bajokat, ahonnét eredtek, vagyis a vegyes házasságok feletti kétoldalú bíráskodás megszüntetése és az 1868. évi LIII. t.-c. 8. §-ának megfelelő módosítása által, a reform csakis radikális irányban, a polgári házasságnak valamilyen formában való bevezetése útján volt lehetséges. Ez pedig, mivel a katolikus egyháznak a házasság szentségi jellegét kötelességszerűen védenie kellett, harc nélkül nem történhetett meg. A harcot Csáky Albinnak 1890 február 26-án a keresztelési bizonylatok kölcsönös megküldése tárgyában kiadott rendelete indította meg. A Csáky rendelete következtében kitört kultúrharc vezetett Magyarországon a polgári házasság bevezetésére.

II.

CSÁKY ELKERESZTELÉSI RENDELETE.

Csáky Albin bürokratikus energiájának nem tetszett az 1868-as törvény 12. §-ával kapcsolatos helyzet. A márkusfalvi elkeresztelési perben hozott táblai ítélet után a protestánsok is újból megostromolták a kultuszminiszteriumot panaszaikkal. Az új igazságügyi miniszter Szilágyi Dezső is hangoztathatta a helyzet tarthatatlanságát. Csáky rendet akart teremteni. Nem látta, hogy Trefort nagyobb zavarok elkerülése végett hagyta rendezetlenül az elkeresztelési kérdést, illetőleg ezért nem követelte kezdettől fogva rendeletének végrehajtását.

A Trefort rendeletével kapcsolatban kialakult bírói gyakorlat azt mutatta, hogy egy kibocsátandó új rendelet is hatástalan maradna, ha végrehajtását a bíróságokra bíznák. Csáky tehát, hogy célját elérhesse, a kérdéses anyakönyvi kivonatoknak az illetékes lelkész részére való meg nem küldését kihágásnak minősítve, a közigazgatási hatóságokra óhajtotta bízni kiadandó rendelete végrehajtását. Pár hónappal Szilágyinak a kormányba való lépése után, 1889 szeptember 15-én bizalmasan közölte Csáky a hercegprímással rendelete tervezetét.[1] Anélkül azonban, hogy a választ megvárta volna, három nappal később, a szeptember 18-i minisztertanácson,[2] már be is jelentette abbeli szándékát, hogy az

[1] Erről Simornak 1889. nov. 14-én Csákyhoz intézett leveléből értesülünk. Simor e levelét, valamint december 1-én kelt második Csákyhoz intézett levelét is, melyről szintén szó lesz, közölte a Temesvárt megjelent Havi Közlöny 1890. évi 5. számában a 431—436. hasábokon. Kézirat gyanánt kinyomatott példányai megtalálhatók a veszprémi püspöki levéltárban is: Hornig iratok.

[2] 23/M. T. 1889 : 6. pont.

1868-as törvény 12. §-ával kapcsolatban szabályrendelet útján óhajtja kimondatni, hogy a keresztelést bármely felekezet lelkésze végezheti, abban az esetben azonban, ha a gyermek a törvény szerint nem a keresztelő lelkész felekezetéhez tartozik, köteles a részéről végrehajtott keresztelést nyolc napon belül az illetékes lelkésszel tudatni s ezt egyúttal az általa vezetett anyakönyvben megjegyezni. Anyakönyvi kivonatot nem adhat ki ily esetben sem magán-, sem közhasználatra, tehát házasságkötés céljából sem a keresztelő, hanem csak az illetékes lelkész, s az anyakönyvi bejegyzés csupán egyházi célokra, az illető hitvallás belső ügykezelésében használható fel. Azok a lelkészek pedig, kik e határozatok ellen vétenek, kihágást követnek el és pénzbírsággal büntettetnek. Bejelentette egyúttal Csáky a minisztertanácson, hogy a büntetés mértékét Szilágyival közösen akarja megállapítani. A minisztertanács jóváhagyólag tudomásul vette Csáky előterjesztését.

Simor Csáky szeptemberi levelére csak november 14-én válaszolt. Megküldte másolatban az 1884-es rendelet ellen annak idején Treforthoz intézett átiratát s felhívta a miniszter figyelmét arra, hogy a püspöki kar nem hirdette ki Trefort rendeletét, „mert erősen meg volt győződve, hogy ezáltal a vallásából folyó lelkiismereti kötelessége ellen vétene s végkövetkezményeiben épen azt a vallási békét veszélyeztetné, amelyet megóvni és biztosítani célja lett volna ama rendeletnek." Hangsúlyozta a prímás, hogy egy új rendelet sem hozná meg a kívánt eredményt, hanem „ellenkezőleg oly vallási viharokat támaszthatna az országban, aminőknek ez a harmincas évek óta színhelye nem volt." A püspöki kar a dispensationális hatalom magyarázatában már a végső határig jutott el. Messzebb menően nem gyakorolhatná s maga a római szentszék sem adhatna tágabb körű felhatalmazást. Ha tehát a miniszter szándékolt rendeletét kiadná, folytatta Simor, megszűnnék az eddigi modus vivendi, minek következménye az lenne, hogy a püspökök a vegyes vallású jegyeseknek sohasem adhatnának fölmentést. Ez országszerte nagy felháborodást keltene, a püspöki kar viszont nem lenne felelősségre vonható érte. „A meglévő állapotokon, amelyek, biztosíthatom Excellenciádat, sokkal sérelmesebbek a katolikusokra nézve, mint a protestánsokra, gyökeresen segíteni nem lehet addig, — írta a prímás Csákynak, — amíg az 1868 : LIII. t. c. igazságtalan intézkedései fönnállanak s míg a magyar törvényhozás a gyermekek vallását illetőleg a szülőknek Isten-adta természeti jogára nem helyezkedik. A protestánsok gravamenjei nem egyebek, mint századok óta megszokott jajkiáltások, amiknek manap Magyarországon semmi jogos alapjuk nincsen. A katolikusok sok esetben sokkal inkább föl volnának jogosítva a gravamenes politika terére lépni, mint ők; az ő részükről történt elkeresztelések ők maguk sem tagadják, miként erről bizonyára Excellenciád is, a legutóbb tartott konventjük alkalmából értesült; de a katolikusok tiszteletben tartván a szülők természeti, semmiféle pozitív törvény által nem konfiskálható jogát, emiatt zajt nem ütnek, Excellenciádnál nem alkalmatlankodnak és a bíróságoknál sem denunciálják a protestáns lelkészeket. Ha a protestánsokban is volna annyi érzék a vallási béke iránt, mint a katolikusokban, akkor bizonyára fölhagynának a gravamenekkel s békében élveznék a reájuk nézve amúgyis kedvező egyházpolitikai viszonyok áldásait."

Csáky pár nap múlva, november 20-án, újból írt Simornak.[8] Azzal érvelt, hogy ő tulajdonképen csak a törvényt akarja végrehajtani, a püspöki kar pedig eddig is ismerte a törvényt, ismerte intézkedéseit, mikor vegyes házasságok alkalmával a felmentést megadta. Kiemelte a Trefort és a saját szándékolt rendelete közötti különbségeket s mintegy kioktatva Simort, úgy tüntette fel a magáét, mintha kedvezőbb lenne a Trefortnál s nem lenne sérelmes a katolikus egyházra nézve.

A napilapok hírt hoztak Csáky készülő rendeletéről s Simor most e hír hatása alatt hamarosan válaszolt Csákynak. Igazat adott abban a miniszternek, hogy a püspöki kar ismerte a törvényt, mikor a felmentéseket idáig megadta, de épen mert ismerte, találta meg a modus vivendit is. A törvény ugyanis nem beszél sem elkeresztelésről, sem az anya-

[8] Lásd Simor december 1-én kelt válaszát.

könyvi kivonatok átadásáról. Ezek „csak utólag magyaráztattak be a törvénybe a protestánsok kedvéért." Trefort rendelete sem bünteti a keresztelést, egyszerűen azért, mert a bíróságok kimondották, hogy a keresztelést büntetni nem lehet. Büntetendőnek nyilvánítja azonban épúgy, mint a kiadni szándékolt rendelet, az anyakönyvi kivonat át nem adását. A különbség csak az eljárási fórum illetékessége és a kiszabott büntetés mérve között van. Maga az új fórum pedig, mondja Simor, „mely illetékes lesz a lelkészek ellen eljárni, az ügyre nézve talán még veszélyesebb, mint a rendes bíróság, mert miután legfőbb közigazgatási bíróságunk nincs, nem is lesz a lelkészeknek hová fellebbezni ügyeiket s megkérdezni egy legfelsőbb illetékes fórumot, valjon ez a miniszteri rendelet csakugyan megfelel-e az említett törvények intencióinak." Azzal fejezte be a prímás sorait, hogy tiszteli Csáky becsületes szándékait és törekvéseit, a maga részéről nem akar praeiudicálni s a püspöki karon lesz a sor, hogy jövendő magatartása iránt határozzon, de az a véleménye, hogy vannak bizonyos ügyek s ilyen az elkeresztelési kérdés is, „amelyeket közmegelégedésre elintézni nem lehet s amelyeknek elintézése nagyobb zavarokat és bajokat képes előidézni, mint azoknak meghagyása a régi állapotban."

Csáky a prímás intelmei után halasztotta rendelete kiadását. Szilágyi Dezső azonban ott állott háta mögött s követelte az 1868-as törvény 12. §-ának végrehajtását. Szilágyi, mikor 1890 február 6-án Komlóssy Ferenc a 12. § módosítását kérte tőle, határozottan kijelentette, hogy a törvény módosítását sem javaslatba hozni nem szándékozik, sem módosításához járulni nem fog. Szerinte a 12. § egy ötven éven át folyt küzdelemnek zárópontját képezte s ha valamely irányban intézkedni kell, az csak az lehet, hogy a 12. § rendelkezésének pontos végrehajtását világos intézkedésekkel minden irányban biztosítsák.

Csáky Szilágyi nyilatkozata után, tekintettel szeptemberi minisztertanácsi bejelentésére s a hírlapokban megjelent hírekre, nem igen halaszthatta tovább rendelete kiadását. Hogy a katolikus részről várható nehézségekkel kapcsolatban megnyugtassa magát s mivel a prímás is jelezte, hogy

tulajdonképen a püspöki karon lesz a sor a rendelettel szemben állást foglalni, érintkezést keresett az Egyház több főpapjával. Biztatást senkitől sem kapott,[4] de amennyire megállapítható, Bende besztercebányai, Császka szepesi és Bubics kassai püspökök lehettek azok, kik a rendeletet nem ellenezték, illetőleg dogmatikus akadályt azzal kapcsolatban nem említettek.[4a] Schlauch is olyképen nyilatkozhatott, hogy az anyakönyvi bizonylatoknak a protestáns lelkészek részére való átküldése katolikus részről megengedhető.[5]

E főpapok megnyugtató nyilatkozatai után figyelmen kívül hagyta Csáky az ország első s egyedül illetékes főpapjának, Simornak aggályait s az 1890 február 22-i minisztertanácson[6] tárgyalás alá bocsátotta rendeletének tervezetét. A tervezet tartalmilag teljesen megegyezett a szeptemberi bejelentésben foglaltakkal. Simor leveleiről nem tett Csáky

[4] Csáky képviselőházi kijelentése 1890 november 18-án.

[4a] Bende és Bubics püspökségüket megelőzően szabadelvűpárti képviselők voltak. Bubics még a szabadkőművesség gyanújába is keveredett s püspökké való kinevezésének 1887-ben a prímás és Róma sokáig ellentállottak. (Kinevezésére lásd Eckhart Ferenc: A püspöki székek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Budapest, 1935, 55—58. l.) Bende 1893-ban a nagyobb jövedelmű nyitrai püspökséget, Császka pedig 1891-ben a kalocsai érsekséget kapta meg a kormány ajánlatára.

[5] A Budapesti Hírlap 1890 okt. 23-i számában azt írta, hogy Hornig, Schlauch, Schuster, Bende, Császka, Dulánszky és Bubics voltak azok a püspökök, akikkel Csáky rendelete kiadása előtt tárgyalt s akik nem tettek kifogást az ellen. Közülük Hornig, Dulánszky és Schuster dementálták e hírt. Schlauchról, jóllehet dementit nem adott, a rendelet kiadása után papságának adott bizalmas utasítása miatt mégsem tételezhetünk fel a fentírtnál többet. Hornig 1892 nov. 16-i már idézett levelében azt írta Kollernek, hogy pár hónap előtt beszélt Csákyval s emlékeztette őt arra, hogy ő nem volt a hét püspök között, kik tanácsolták neki a rendeletet, hanem épen az ellenkező értelemben nyilatkozott. Csáky erre a következőt mondta: „Igen, de ön sem mondta, hogy dogmatikus akadályok vannak." Hornig válasza ez volt: „Egy találkozásnál, mikor más dolgokról van szó s mikor csak érintik a dolgot, nem megy bele az ember a részletekbe, erre vonatkozólag nyilatkozott a prímás". Schlauch is csak ily futólagosan beszélhetett Csákyval.

[6] 5/M. T. 1890: 8. pont.

említést minisztertársainak.[7] A minisztertanács nem lévén így informálva teljesen a helyzetről, nemcsak jóváhagyta a rendelet tervezetét, hanem egy-két vonatkozásban, kétségtelenül Szilágyi kívánságára, ki is egészítette. Így a keresztelési bizonylatoknak az „illetékes" lelkészhez való átküldéséről szóló pontnál külön hangsúlyozását kívánta a minisztertanács annak, hogy az átküldésnek a szülők kijelentésére való tekintet nélkül kell megtörténnie. Ugyancsak kiegészítendő volt a minisztertanács határozata értelmében a tervezetnek az a rendelkezése is, amely szerint a keresztelő lelkész jogosítva van a törvény szerint más hitvalláshoz tartozó gyermek megkeresztelését a saját anyakönyvébe bejegyezni. Itt annak a megemlítését óhajtotta a minisztertanács, hogy e bejegyzés teljesen érintetlenül hagyja a gyermek vallási hovatartozását meghatározó 12. § rendelkezését. Végül elhatározták, hogy a rendelet ellen vétő lelkészek 10-től 50 forintig, ismétlés esetén 100 forintig terjedhető bírsággal büntetendők.

Négy nappal később aláírta Csáky az így elfogadott rendeletet.[8] Igyekezett azonban elvenni a szülők ellen irányuló élét, mikor a minisztertanács határozatát enyhítve, nem úgy egészítette ki a rendeletet, hogy az anyakönyvi kivonat átküldésének a szülők kijelentésére való tekintet nélkül kell megtörténnie, hanem csak így: tekintet nélkül minden bármely oldalról jövő intézkedésre vagy kívánatra.

A rendelet expediálására Tisza Kálmán március 13-i bukása előtt nem került sor. Csak március második felében, azután, hogy az új Szapáry kormányban Csáky Szilágyival együtt újból helyet foglalt, küldötték meg a törvényhatóságoknak és az egyházmegyei főhatóságoknak.[9] Simor a rendelet vétele után, március 25-én megküldötte a püspöki kar tagjainak Csákyhoz írt két levelének, valamint 1884-ben Treforthoz intézett átiratának másolatát s felhívta a figyelmüket arra, hogy Csáky rendelete új helyzetet teremtett a vegyes házasságok ügyében.[10] Március utolsó napjaiban a napilapok is hírt adtak a rendeletről,[11] amelyet, mivel elkeresztelési esetben is megengedte a keresztelés tényének a keresztelő lelkész anyakönyvébe való bejegyzését és e bejegyzésnek az illető hitvallás belső ügykezelésében való felhasználását, általában úgy tüntettek fel, mint a katolikusoknak adott concessiót. Március 25-én még a katolikus Magyar Állam is javulást látott a rendelet által teremtett helyzetben. A Religio azonban április 2-i számában Csáky rendeletével kapcsolatban már a 12. §. tarthatatlanságáról ír. Ugyancsak április 2-án Samassa egri érsek konferencia egybehívását kérte az ügyben Simortól, mert „a kérdés nagyhorderejű fontosságának talán nem kellő felismerése, vagy a rosszul értelmezett béke utáni vágyból eredő túlengedékenység, mint mégis téves intézkedések, csak sajnos zavarokat, félreértéseket s egykönnyen helyre nem hozható praeiudiciumokat támaszthatnának."[12]

A *Vatikán* a napilapok útján értesült először a rendeletről. Rómában a hír nagy kedvetlenséget váltott ki s táviratilag utasították a bécsi nunciust, hogy szerezzen be hiteles információkat. Gróf Revertera, a monarchia vatikáni nagykövete már április 8-án jelentést tesz erről Kálnoky külügyminiszternek s figyelmezteti a fenyegető veszélyre, hogy

[7] Szapáry, aki miniszterelnöksége előtt Tisza Kálmán kormányának tagja volt s a február 22-i minisztertanácson is részt vett, „a legnagyobb discretio mellett" mondotta ezt Hornignak. Lásd Hornig Sümegen 1890 augusztusában Simorhoz írt levelének fogalmazványát Veszprémben, Hornig-iratok.

[8] Megjelent 10086. sz. alatt a Magyarországi rendeletek tára XXIV. évfolyamában, Bpest, 1890, a 753. lapon. Közli Beksics is A Magyar Nemzet Története X. kötetében a 772. lapon.

[9] Az egyházi főhatóságoknak hosszabb kísérőirattal küldte meg Csáky rendeletét (lásd Havi Közlöny 1890. évi XIII. évf. 5. szám, 435—438. hasáb) felkérve őket, hogy utasítsák a joghatóságuk alatt álló lelkészeket szigorúan annak megtartására. — Hornignak, s így valószínűleg a többi püspöknek is, a postai bélyegző bizonysága szerint csak március 22-én adta postára a minisztérium kiadóhivatala a rendeletet. (Veszprém, Hornig-iratok.)

[10] Veszprémi püspöki levéltár, Hornig-iratok.

[11] A hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben, csak jóval a napilapok közlése után, április 6-án, jelent meg a rendelet.

[12] Samassa levelének másolata Veszprémben, Hornig-iratok.

Csáky rendelete a vallási békét zavaró konfliktusra vezethet.[13]

Samassa azután, hogy püspöki konferencia egybehívását kérte a prímástól, *tárgyalt Csákyval.* A tárgyalás eredménye az lett, hogy Samassa engedett, sőt vállalkozott arra is, hogy keresztül erőszakolja a püspöki konferencián a rendelet elfogadását. Samassa, mikor e szerepre vállalkozott, úgy látszik, abban a téves felfogásban ringatta magát, hogy mivel a rendelet nem a szülők ellen irányul, a vegyes házasságok ügye lényegileg és valójában nem változik meg a jövőben sem. Úgy vélekedett, hogy a vegyes vallású szülők, miután a rendelet mellett is szabadon nevelhetik otthon katolikusnak mindkét nembeli gyermekeiket, minden nehézség nélkül megadhatják és teljesíthetik a jövőben is az Egyház által megkívánt biztosítékot. Samassa nem gondolt vagy nem akart gondolni arra, hogy az iskolai másvallású oktatást nem ellensúlyozhatja a házi katolikus nevelés s így a gyermekek iskolaköteles korba való serdülésével tulajdonképen illuzóriussá, illetőleg értéktelenné válik a szülők ígérete. Bár gyakorlatilag semmi jelentőséggel sem bírt, még kedvezőnek is tartotta Samassa katolikus szempontból, hogy Csáky nem keresztelési kivonat, hanem csak keresztelési bizonylat küldését kívánta az „illetékes" lelkész részére, hogy Trefort rendeletével szemben megengedte az „illetéktelen" keresztelésnek a keresztelő lelkész anyakönyvébe való bejegyzését s e bejegyzésnek egyházi célokra való felhasználását. Samassa a rendeletnek csak azt az egy kitételét kifogásolta, mely a papot az állammal szemben mintegy hivatalnoknak deklarálva, „hivatalból" kötelezi az „illetéktelenül" keresztelő lelkészt a bizonylat átküldésére. Csáky e pontban engedett Samassának s megígérte, hogy nem fogja sürgetni a hivatalból való átküldést, hanem megelégszik azzal is, ha egyszerűen csak hivatkozva rendeletére a következő szöveggel küldik meg a bizonylatot:

X. róm. kat. és Y. helv. hitv. (ág. hitv. ev.) x-i lakos szülők 18.. évi .....hó ....napján született N. N. fia (leánya) 18.. évi ....hó ...napján a róm. kat. egyház szertartása szerint, N. N. keresztszülők jelenlétében megkereszteltetett és anyakönyveztetett."

[13] Bécs, Áll. Ltár. Külügyminisztérium. *Politisches Archiv*, Liasse: Rome, XI. 2—6. l.

Samassa úgy képzelhette, hogy egy ily szövegű bizonylat küldése alakilag még nem jelenti a gyermekeknek az akatolikus szülő felekezete részére való kiszolgáltatását. Talán nem is jelentette volna, ha a rendelet meghagyja a keresztelést végző hitvallás lelkésze részére is a keresztelési kivonat kiadásának jogát.

A prímás, kinél egyébként a nuncius is érdeklődhetett már a rendelet felől, április 12-ére tanácskozásra hívta egybe a püspököket. *A püspöki kar állásfoglalása* szükségessé is vált már, mert a lelkészkedő papság körében mozgalom támadt a rendelet ellen. A konferencián,[14] melyen Samassa szólalt fel elsőnek, Bubics nem jelent meg, mert ő ekkorra már kihirdette egyházmegyéjében a rendeletet.[15] Samassa beszédében hosszasan előadta a vegyes házasságok körüli tárgyalások menetét 1868 óta s végül arra az eredményre jutott, hogy az a helyzet, melyet a miniszteri körlevél a magyar katolikus papság számára teremteni akar, a legkedvezőbb, mit az adott körülmények között elérni lehet, mindenesetre sokkal jobb az eddigi állapotnál. Erős szavakkal támadta Samassa kellő alap nélkül Hornignak az elkeresztelési ügyekkel kapcsolatos minisztériumi szereplését. Hornig gyanúja szerint[16] azért, mert tudomást szerezhetett sajtókész pásztorleveléről, melyben felhívta papsága figyelmét arra, hogy a keresztelési bizonylatok kiszolgáltatásával megszűnnék az utolsó remény is az illető gyermekeknek a katolikus egyházban való megmaradására s így nem lenne a jövőben megadható vegyes házassági esetekben a szokásos felmentés. Samassa szemé-

[14] Jegyzőkönyve nem található Esztergomban, de megvan mellékleteivel együtt a veszprémi püspöki levéltárban.

[15] Haynaldot, mikor e hírt Bubicsról hallotta, alig tudták visszatartani, hogy „dörgedelmes" levelet ne írjon neki. A súlyos beteg Haynald előtt egyébként Csáky rendeletének további fejleményeit elhallgatták, nehogy felizgassák. (Steiner székesfehérvári püspök 1890 május 10-én írt levele Hornighoz, Veszprém, Hornig-iratok.)

[16] Lásd 1890 május 7-én XIII. Leóhoz küldött jelentését, Veszprém, Hornig-iratok.

lyes támadásával. Hornig ellentmondását akarhatta megakadályozni, mikor a rendelet elfogadását, illetőleg kihirdetését annál is inkább ajánlotta, mert kiváló bírákkal és ügyvédekkel folytatott eszmecseréből arra a meggyőződésre jutott, mondotta, hogy a törvényszékek helyeselni fogják előforduló esetekben a miniszter eljárását, mely szerint rendeletének figyelmen kívül hagyását kihágásnak minősítette. Tudatta Samassa egyúttal püspöktársaival a bizonylatnak közbenjárására Csáky által elfogadott alakját.

Samassa beszéde nagy vitát váltott ki. Felállott azonnal Hornig és szemére vetette Samassának, hogy lelkiismerete ellen beszélt, mert nemcsak az ellenkezik az igazsággal, amit róla, hanem az is, mit Csáky rendeletéről mondott. Bármit határozzon is a konferencia, ő papságának világosan meg fogja mondani véleményét a rendeletről. Hornig után még Schlauch és Bende, továbbá Zalka győri, Dulánszky pécsi, Schuster váci, Meszlényi szatmári és Steiner székesfehérvári püspökök szólaltak fel, a vita menetét azonban nagyon befolyásolta, hogy a püspöki kar csak post festa tanácskozhatott, mert egyes helyeken a közigazgatási hatóságok, Budapesten a főkapitány már közölte ekkor a papsággal a rendeletet s így akár kihirdeti azt a püspöki kar, akár nem, a rendelet végrehajtására hatással nem lehetett volna. Ez a tény birta rá a konferencián jelen volt püspököket arra a határozatra, hogy a szóban lévő keresztelési bizonylatok a Samassa által közölt szöveggel a miniszteri rendelet értelmében kiadandók. Felkérték azonban a prímást, hogy a római szentszéktől magatartásukat illetőleg utasítást kérjen, valamint „fontosnak és szükségesnek" tartották a papság nyomatékos figyelmeztetését, hogy a bizonylatok kiadására vonatkozó intézkedésük ideiglenes s csak a pápa döntéséig érvényes. Elhatározta azonban azt is a püspöki kar, hogy minden törvényesen rendelkezésükre álló eszközzel az 1868. évi LIII. törvénycikknek oly értelemben való megváltoztatására fognak törekedni, hogy a gyermekek vallásáról a szülők szabadon dönthessenek.[17]

[17] A konferencia jegyzőkönyvét Simor megbízásából Hornig készítette el. Hitelességét Samassa 1890 május végén, később tárgyalandó sikertelen római útja után megtámadta, az ugyanez évi dec. 16-i püspöki konferencia azonban hitelesítette. (Esztergom, Prímási levéltár, Cat. D. c. 1890: 3108. és Cat. D. 1892: 2377.)

A püspökök a konferencia határozata dacára sem jártak el egyöntetűen s nem rendelték el mindannyian Csáky rendeletének megtartását. A győri, rozsnyói, nagyváradi, erdélyi és szombathelyi egyházmegyékben ki sem hirdették hivatalosan a rendeletet.[18] A győri püspökről azonban tudjuk, hogy a kérdezősködőknek adott szóbeli utasítást,[19] Schlauch pedig az esperesek útján közölve a püspöki konferencia által elfogadott bizonylat-mintát, azt a bizalmas és ideiglenes utasítást adta papságának, hogy az e minta szerint kiállított bizonylatot nem kell, de meg lehet küldeni az illető protestáns lelkésznek, az anyakönyv Észrevételek rovatában azonban az átküldés esetében sem kell megtenni a miniszteri rendelet által kivánt megjegyzést. Schlauch utasítása szerint a vegyes házasságok püspöki engedéllyel továbbra is megáldhatók s a gyermekeket, kik e házasságokból származnak, a jövőben is meg kell keresztelni.[20] Simor és hozzá teljesen hasonlóan Dulánszky[21] ugyancsak azzal tudatták papságukkal Csáky rendeletét, illetőleg a püspöki kar határozatát, hogy követ*hetik* azokat. Hornig szintén nem rendelte el határozottan a keresztelési bizonylatok kiadását[22] s pásztorlevele útján ő vonta elsőnek nyilvánosan is kétségbe a rendelet törvényességét.

[18] Lásd a Magyar Állam 1891. február 26-i számát.

[19] Zalka ezzel kapcsolatban azt írta Steinernek, hogy papsága lelkesül, nem küldi át a bizonylatot, nem fizet és hogy a nép lássa, engedi magát zálogoltatni. (Lásd Steinernek 1890 május 10-én Hornighoz írt már idézett levelét.)

[20] Az endrődi esperes 1890 ápr. 29-én kelt utasítása 19/1890. sz. alatt megtalálható a szarvasi plébánia irattárában.

[21] Simor körlevele 2257. sz. alatt 1890 április 14-én kelt. Közölte a Havi Közlöny 1890. évi XIII. évfolyamának 5. számában a 445—448. hasábokon. Dulánszky körlevele május 1-én 1404. szám alatt kelt.

[22] Ezt azzal okolja meg, hogy ily gyermekek megkeresztelése amúgyis tilosnak tekinthető. A S. Congr. Inquisitionis 1886 január 19-i határozata megtiltja ugyanis halálveszedelem kivételével oly gyermek katolikus pap általi keresztelését, akiről bizonyos, hogy nem fog katolikus hitben neveltetni. Ezért a papság tetszésére bízza Hornig, hogy megkereszteljék-e a vegyes házasságból származó gyermekeket. Ha nem

Április 17-én foglalkozott a Budapesten tartott *református konvent* is a rendelettel. A közjogi bizottság egyszerű tudomásul vételét javasolta, de Szász Károly ellene volt ennek s meg akarta várni, mikép állja meg a rendelet a helyét a gyakorlati végrehajtásban. Az összes felszólalók egyébként az állami törvényekkel megegyezőnek mondották a rendeletet s kijelentették, hogy a protestáns felfogásnak is megfelel, aggodalmaskodtak azonban, nem fognak-e „visszaélések" előfordulni végrehajtásával kapcsolatban. Ugyancsak az április 17-i reggeli lapok adtak ugyanis hírt a királyi táblának Spett Gyula gyomai plébánossal kapcsolatban hozott ítéletéről. Spettet tudniillik a békéscsabai járásbíróság bűnösnek mondotta ki még Trefort rendeletére való hivatkozással vallás elleni kihágásban s tíz napi elzárásra és ötven forint pénzbüntetésre ítélte, mert nem küldötte meg egy „elkeresztelt" gyermek anyakönyvi kivonatát a protestáns lelkésznek. A királyi tábla azonban felmentette Spettet azzal az indokolással, hogy a keresztelés által nem vette fel még a gyermeket egyházába s hogy a kihágási törvény 53. §-a nem alkalmazható az anyakönyvi kivonat átküldésének esetében

keresztelik meg, engedelmeskedve az Egyház tilalmának, eleget lehet tenni az 1868-as törvény intenciójának is. Felvetette Hornig a vegyes házasságok egyházi megáldásának kérdését is s körlevelének fentebb említett tervezetével megegyezően felhívta papsága figyelmét arra, hogy a bizonylatok kiszolgáltatásával elvesznék az utolsó remény is az illető gyermekeknek a katolikus egyházban való maradására.

Hornig most ismertetett körlevele, mint láthatjuk, nem mondotta ki határozottan, hogy keresztelés esetében kiadandó a bizonylat, nehogy tehát az alsópapságnak Csáky rendelete ellen hamarosan megindult mozgalmában vezéri szerepet tulajdoníthassanak neki, május 12-én köriratot küldött az esperesekhez s olykép magyarázta körlevelét, hogy azáltal két utat nyitott meg papságának: vagy keresztel és kiadja a bizonylatot, vagy az ilyen gyermeket egyáltalában nem kereszteli meg. Figyelmeztette ezért Hornig az espereseket, hogy harmadik út nincs s így kénytelen lenne a tavaszi vagy egyéb gyűléseken hozandó ezzel ellenkező határozatokat helyteleníteni és megsemmisíteni. (Hornig 1890 ápr. 14-én kelt körlevelét közölte a Havi Közlöny: XIII. évf. 435—445. hasáb. Megjelent a napilapokban is, így április 26-án a Budapesti Hírlapban s másnap németül a Pester Lloydban. Az esperesekhez küldött körirat megtalálható az Orsz. Ltárban Pápay hagyatékában is.)

és a járásbírósági ítéletben említett miniszteri rendelet nem alkothatja egyedül büntető eljárás alapját. E miatt az ítélet miatt aggodalmaskodott a konvent, hogy a gyakorlatban Csáky rendelete sem fog érvényesülni. Tisza Kálmán azonban nagyon jól tudta, hogy felesleges minden aggodalom. A konvent el is fogadta az ő javaslatát, amely szerint jelentik a miniszternek, hogy a rendeletet tudomásul veszik, gyakorlati végrehajtását azonban figyelni fogják s a szerzett tapasztalatok alapján egy idő után esetleg kérésekkel fordulnak hozzá. Felhívta a konvent egyidejűleg mindjárt a miniszter figyelmét a gyomai esetben történt ítéletre. Kerkápoly Károly[23] indítványozta, hogy kérjék fel a minisztert a multban történt elkeresztelésekre vonatkozó anyakönyvi bejegyzések kijavításának záros határidő és büntetés terhe alatt való elrendelésére is. Szász Károly, Szász Domokos és Kun Bertalan püspökök, nagyon jól tudva, hogy református részről is sok elkeresztelés történt, ellenezték Kerkápoly indítványát, de a konvent mégis elfogadta.

Csákynak az épen Bécsben járt Szilágyi Dezső hozta hírül Revertera jelentését. Szilágyi adta meg a külügyminisztériumnak az első felvilágosításokat is, majd április 15-én maga Csáky írt az ügyben kimerítően Szögyény-Marich Lászlónak, a külügyminisztérium első osztályfőnökének.[24] Csáky úgy gondolta, hogy felvilágosításai megnyugtathatják Rómát is, mert szerinte rendelete az elvi kérdések teljes kikerülésével csak az anyakönyvezést szabályozta. A püspöki konferencia határozata után Csáky tényleg hihette, hogy rendeletének dogmatikus akadálya nincs s hogy a kérdés békés megoldást nyer. Simor leveleiről hallgatva, közölte Csáky külön magánlevélben a maga védelmére azt is Szögyénnyel, hogy rendeletének kibocsátása előtt tárgyalt a befolyásos püspökökkel, sőt a valóságot túlozva, az anyakönyvi

[23] Kerkápoly Károly, 1824—1891, politikus, a pápai református főiskola tanára, majd gondnoka, pénzügyminiszter és egyetemi tanár is volt.

[24] Csáky félhivatalos átirata és magánlevele: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch., Rome: XI, 9—18.

kivonatoknak egyes esetekben való kiadását általánosítva, azt is állította, hogy a rendeletben „megállapított anyakönyvezési eljárás tényleg már több egyházmegyében az illető püspök rendelkezése folytán már évek óta alkalmaztatik".[25]

A miniszteri rendeletnek a papság kevés kivétellel a püspöki utasítások megjelenése után sem engedelmeskedett s hangoztatta, hogy keresztelni a jövőben is fog, de a bizonylatot nem adja ki. A nagyváradi és győri egyházmegyék papsága visszaküldötte a szolgabíráknak a rendeletet azzal a hátirattal, hogy vallási ügyekben csak egyházi hatóságuktól fogadnak el utasítást.[26] Az esperesi kerületek szerte az egész országban egymásután tiltakoztak a rendelet ellen, amelyet törvénybe ütközőnek nyilvánították s követelték az 1868-as törvény 12. §-ának módosítását. Az egyetlen katolikus napilap, a Magyar Állam, erős hangú cikkekkel támogatta a papság mozgalmát.

A kormány hivatalos és nem hivatalos közegei eleinte úgy tüntették fel az ügyet, illetőleg azt sejtették a közönséggel, hogy a püspöki kar egyetértésével könnyen eligazítható lesz a kérdés. A hercegprímás Csákyhoz intézett két levelének a Magyar Állam április 29-i számában való megjelenése után azonban a helyzet komolysága mindenki előtt kétségtelenné vált. Ép ezért Szapáry miniszterelnök Csáky felkérésére május 1-én a külügyminiszterhez fordult,[27] utasítsa haladéktalanul a vatikáni nagykövetet, minden rendelkezésére álló eszközzel hasson oda, hogy a pápának a püspöki kar által ez ügyben kért döntése az állami felfogásra nézve kedvező értelemben és mentől előbb megtörténjék. Hangsúlyozta Szapáry átiratában, hogy annál is inkább sürgős a Szentszék mielőbbi informálása, mert Samassa az elkeresztelési kérdés elintézése érdekében a legközelebbi napokban Rómába készül.[28]

Samassa saját elhatározásából *ment Rómába*, de elutazása előtt tárgyalt Szapáryval, Csákyval és a bécsi nunciussal is. Útja azonban korai volt, a prímás nem küldötte el még jelentését. Amikor Revertera május 5-én XIII. Leótól Samassa részére kihallgatást kért, a pápa azt válaszolta, hogy Samassának csak meghallgatására fog szorítkozni, mert nem kapott még semmiféle jelentést sem a magyar püspökök tanácskozásáról s nem fog érdemileg dönteni addig, míg az ügyet a Congregatio S. Officii meg nem vizsgálta. Ezzel a fenntartással ígérte meg a pápa Reverterának, hogy Eger érsekét a legközelebbi napok egyikén magához hivatja.[29] Samassa római tartózkodása alatt a lehető legrosszabb hatást tette a vele érintkező bíborosokra. Oly nagy buzgalommal lépett fel Csáky rendelete mellett, hogy őt és nagyszámú kíséretét „La massa governamentale"-nak is nevezték. Viselkedése azt a gyanút keltette, hogy a bíborosok félrevezetése érdekében ment Rómába s az a vélemény alakult ki róla, hogy nagyon kevésre becsüli a Szentszék méltóságát és a dolgokhoz való értését, mikor véleményének hamis irányba való terelését megkísérli. Maga XIII. Leó mondotta róla később, hogy ekkori szereplése által eljátszotta a Rómában részére korábban meglévő szimpátiákat, mert püspökhöz nem illően mint pártember lépett fel.[30] Samassát egyébként Rómában mindenhol az őt megillető tisztelettel fogadták, hatá-

[25] Szögyény Csáky rendeletének szövegét, valamint félhivatalos átiratát április 23-án küldte meg német fordításban Revertera nagykövetnek, említést téve utasításában a Csáky magánlevelében foglaltakról is. Bécs, Áll. Ltár. *Vatikáni követség levéltára*, Utasítások, 1890: 176. Fogalmazványa: Polit. Arch. Rome XI : 19.

[26] Havi Közlöny, XIII. évf. 1890: 453 hasáb.

[27] Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI : 29. Fogalmazványa: Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 1420.

[28] A Szapáry levele értelmében Reverterának adott utasítás május 1-én kelt (Bécs, Áll. Ltár, Vat. köv. ltára, Utasítások: 1890 : 202. Fogalmazványa Polit. Arch. Rome XI : 35.) Szapáry kérésére május 4-én a sürgősségre való tekintettel megismételték számjeles bizalmas táviratban az utasítást. (Polit. Arch. Rome XI : 37.)

[29] Lásd Revertera 1890 május 6-án kelt 16. E. sz. jelentését. Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI: 39—40.

[30] Revertera 1891. február 25-i titkos jelentésében tesz erről említést. Közöltem e jelentést A prímási szék betöltése 1891-ben c. tanulmányom IV. sz. mellékleteként. (A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VI. évfolyam. Budapest, 1936.)

rozott visszautasítást nem kapott s így tökéletesen meg volt elégedve római tartózkodásának eredményével.[31]

Öröme azonban korai volt. Még el sem hagyta Rómát, amikor a pápa megkapta *Hornig jelentését.*[32] Hornig részletesen beszámolt az elkeresztelési kérdés egész történetéről, az április 12-i püspöki konferencia lefolyásáról, Samassa szerepéről és a Csáky rendelete következtében keletkezett helyzetről. Megemlékezett az alsópapságnak az 1868-as törvény 12. §-a elleni mozgalmáról s kifejezte abbeli félelmét, hogy a lelkészkedő papság, ha most sem szabadítják meg őket a 12. §-sal kapcsolatos zaklatásoktól, gyávasággal fogja vádolni a püspököket és saját maga fog fellépni az Egyház szabadságának védőjeként. Véleménye szerint most érkezett el az utolsó, de egyúttal legkedvezőbb idő is a 12. § megváltoztatására.

Május 20-án *a prímás* is megtette *jelentését*[33] s két dologban kérte a pápa döntését:

1. Lehet-e tűrni, hogy a katolikus plébánosok Csáky rendeletének engedelmeskedve, maguk jelentsék az akatolikus lelkészeknek a vegyes házasságokból született gyermekek megkeresztelését?

2. Megadhatják-e a püspökök Csáky rendelete következtében továbbra is vegyes vallás akadálya alól a házassági felmentést?

Mikor a prímás jelentését megtette, már megkezdődött a rendelet végrehajtása. A legnagyobb feltűnést a komáromi és gyomai eset keltette. Komáromban Papp Gábor reformá-

[31] Lásd Revertera 1890 május 10-én feladott táviratát: Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI: 41. Samassa római útjáról nyilatkozott Csáky a képviselőház pénzügyi bizottságában 1891 nov. 2-án (lásd a napilapokat). Szólt róla maga Samassa is 1893 okt. 25-én (Magyar Állam, 1893 okt. 27.)

[32] Hornig, mikor Samassa római útjáról értesült, a feladóvevény tanúsága szerint május 7-én express küldte el jelentését a pápának. Rampolla 12-én tudatja Horniggal a jelentés vételét. Hornig jelentésének fogalmazványa és Rampolla levele a veszprémi püspöki levéltárban: Hornig-iratok.

[33] Lásd Rampolla pápai államtitkár 1890 július 7-én kelt később idézett levelét Simorhoz.

tus püspök tett feljelentést „elkeresztelés" miatt Molnár János apátplébános ellen, Gyomán pedig, mivel Spett Gyula plébános vonakodott egy „elkeresztelt" gyermek anyakönyvi kivonatát kiadni, az állami végrehajtó önkényesen vezette be e keresztelés tényét a protestáns lelkész anyakönyvébe.

A papság egy része elszánta magát arra, hogy az „elkeresztelések" miatti hatósági idézésekre nem fog megjelenni s hagyja karhatalommal való elővezetését. Ha ez megtörténik, természetesen nagyon elmérgesítette volna a helyzetet s szinte lehetetlenné tette volna a Rómával való nyugodt tárgyalásokat. Pedig Csáky, úgy látszik Samassa információja alapján, nagyon bízott Róma kedvező döntésében s ezért, mikor a papság egy részének e szándékáról értesült, felkérésére Szapáry mint belügyminiszter június közepén bizalmas rendeletet küldött az összes főispánoknak, utasítsák nyomatékosan az elsőfokú közigazgatási hatóságokat, hogy azokban az esetekben, mikor szükségesnek tartanák az idézésre meg nem jelenő lelkészek karhatalommal való elővezetését, tegyenek erről esetről-esetre előzetesen jelentést a főispánnak, illetőleg annak útján a belügyminiszternek, az elővezetést pedig további intézkedésig tartsák függőben. Hivatkozott Szapáry ez intézkedésével kapcsolatban egy 1880-i miniszteri rendeletre, amely, ha a kihágással vádolt egyén a szabályszerű idézés dacára sem jelenik meg, csak a tárgyalás megtartását s a tényállás és a bizonyítékok alapján az ítélet meghozatalát írja elő, mellőzi azonban a karhatalommal való elővezetést.[34]

A kormány, hogy a Szentszéknek békülékeny szándékát bizonyítsa, szükségesnek tartotta e bizalmas belügyminiszteri rendeletnek, valamint Szapáry ama kijelentésének, hogy a kérdés elintézéséig nem fog hozzájárulni a karhatalommal való elővezetésekhez, a Vatikánnal való bizalmas közlését is.[35]

[34] A 38.547/1880. sz. belügyminiszteri rendelet 58. §-a intézkedett a fenti módon. Magyarországi rendeletek tára, XIV. évf. Bpest, 1880. 629. l.

[35] Lásd a Szögyény aláírásával Reverterának küldött 1890 június 18-án kelt számjeles utasítást, Bécs, Áll. Ltár, Vat. köv. Itára, Utasítások 1890 : 229—232. Szögyény kezétől eredő fogalmazványa: Polit. Arch. Rome XI : 52—54. Ez utasításról Ferenc József részére másolat készült.

Simor jelentésének vétele után XIII. Leó a kérdés tárgyalását nem a Congregatio S. Officiire bízta, mint várható lett volna, hanem Rampolla pápai államtitkár elnöklete alatt egy külön e célra alakított bizottságra, melynek tagjai Monaco la Valletta,[36] Ledóchowski,[37] a jezsuita Mazzella[38] és egy dominikánus kardinális[39] voltak. A bizottság, melyet minden opportunitási szempont kizárásával csak elvi szempontok irányítottak, nem tartotta lehetőnek a Csáky rendeletéből adódott nehézséget subtilis distinctióval azzal megkerülni, hogy a keresztelést végző lelkészt két ideális részre ossza s azt a tételt állítsa fel, hogy a lelkész, mint az Egyház szolgája keresztel s mint az állam szolgája adja ki a bizonylatot. A bizottság véleménye az volt, hogy a rendelet az Egyház oly alapelvébe ütközik, melyet az Egyház önmaga megtagadása nélkül fel nem adhat. Ezért maga XIII. Leó sem tartotta megengedhetőnek a papság részére Csáky rendeletének teljesítését. Azzal azonban tisztában volt a Vatikán, hogyha a Szentszék egyszerűen csak non licet-tel válaszol Csáky rendeletére, akkor az Egyház és a magyar kormány között a német kultúrharcra emlékeztető hadiállapot áll be, amely egyik félnek sem válhatik előnyére. A Vatikánban el akarták e harcot kerülni s ezért úgy határoztak, hogy egyidejűleg vagy kevéssel a Csáky rendeletét elutasító instructio kiadása

[36] Rafael Monaco la Valletta 1827-ben született Aquilában, 1868-ban bíboros, 1889-ben ostiai és velletrii püspök, a bíborosi collegium dékánja, a Congr. Caeremoniale praefectusa.

[37] Gróf Ledóchowski Mieczyslaw, 1822—1902, 1861-től 65-ig nuncius Brüsszelben, 1866-ban Gnesen-poseni érsek, 1874-ben bíboros, 1874-től 76-ig a porosz kultúrharc idején elzárták és a kormány érsekségétől megfosztotta, de kiszabadulása után 1885-ig továbbra is intézte Rómából érseksége ügyeit. 1892-től a Propaganda praefectusa.

[38] Mazzella Camille, 1833—1900, dogmatikus, 1855-ben a jezsuita rendbe lépett, 1878-tól a pápai Gergely-egyetem tanára, 1886-ban bíboros. (V. ö.: Vacant-Mangenot-Amann: Dictionnaire de Théologie Catholique. Tom. X. 1. Paris, 1928. 478. hasáb.)

[39] Revertera csak ennyit mond jelentésében. Csak Zigliara lehetett, mert az ekkori három domonkos-kardinális közül egyedül ő volt kuriálisbíbornok. Zigliara a Congregatio Studiorum praefectusa volt. 1833-ban született, bíborossá 1879-ben lett.

után érintkezésbe lépnek a kormánnyal modus vivendi teremtésére.

Revertera több mint egy héttel a Simornak küldött utasítás kelte előtt értesült Rampollától Róma felfogásáról s mikor jelentést tett[40] róla miniszterének, Kálnokynak, figyelmeztette egyúttal őt, hogy a kúria ellenállása Csáky rendeletével szemben legyőzhetetlen lesz, reméli azonban, hogyha a Simornak adandó utasítás nem is fogja kielégíteni a kormányt, a további eszmecsere végleges megegyezésre vezethet. Azt kétségtelennek tartotta Revertera, hogyha a meginduló tárgyalások folyamán a Vatikáné lesz az első szó, akkor a Szentszék a 12. §-nak a szülők szabad rendelkezése értelmében való megváltoztatását fogja kívánni. Reverterának nagyon a szívén feküdt a konfliktus kimélyülésének elkerülése s a kérdés békés megoldása érdekében megemlítette jelentésében, hogy amikor 1864-ben egy porosz polgári kormánybiztossal közösen igazgatta a porosz és osztrák csapatok által megszállott Schleswiget, a katolikusok élénken tiltakoztak az ott érvényben volt törvény ellen, mely a vegyes házasságokból származó összes gyermekek protestáns keresztelését és nevelését írta elő. Ő ekkor porosz kollégájával egyetértően rendeletileg megengedte a szülők szabad egyezkedését gyermekeik vallása fölött s ez a rendelkezés nemcsak általános helyeslésre talált, hanem alapjául szolgált a későbbi törvényhozásnak is. Mivel nem tudta, hogy a szülők szabad rendelkezésének elvét Magyarországon már most elfogadnák-e, kérdezte Revertera, hogy a Szentszékkel való elvi megegyezés hiányában nem kötelezhetné-e a magyar kormány provizórikusan az összes hitvallások anyakönyvvezetőit az összes anyakönyveknek, tehát nemcsak a vegyes házasságokból származott gyermekek születési anyakönyveinek, valamely állami hatósághoz való beküldésére? Ebben az esetben nem lennének a lelkészek kényszerítve egy az Egyház alapelveivel össze nem egyeztethető törvény végrehajtásánál közreműködni. A katolikusokat nem elégítené ki ugyan egy ily irányú intéz-

[40] Lásd 1890 július 1-én kelt 21. A. sz. titkos jelentését. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 55—60, 65—66.

kedés, írta Revertera, de megszüntethetné mégis az Egyház és állam közötti konfliktust, mert az államnak nem a papság, hanem a családok ellen lehetne eljárnia.

Róma döntését Rampollának Simorhoz intézett július 7-i levele[41] tartalmazta. Simor első kérdésére, engedelmeskedhetnek-e a lelkészek Csáky rendeletének, tagadó volt a válasz. A második kérdésre, megadhatják-e a püspökök a jövőben is vegyes házasság esetében a felmentést, szintén tagadóan válaszolt Rampolla, hacsak mind a katolikus, mind az akatolikus fél meg nem adja alakilag is az összes gyermekek katolikus nevelésére a kivánt biztosítékot. A püspököknek azonban ez esetben is erkölcsileg teljesen bizonyosaknak kell lenniök a jegyesek igéretének őszinteségéről s arról, hogy a rendelet által nem akadályoztatván, igéretüket meg is fogják tartani. Ezeket közölve, felkérte Rampolla egyúttal Simort, hogy Róma e döntéséről püspöktársait értesítse s szükségesnek látta, hogy közös pásztorlevél útján az alsópapsággal is világosan tudassák, mily nagy mértékben ellenkezik az Egyháznak a vegyes házasságról való tanításával az 1868-as törvény és Csáky rendelete.

Hogy az Egyház elveivel mennyire összeférhetetlen volt Csáky rendelete, mutatja az a körülmény, hogy július 3-án *XIII. Leó* egyenesen *Ferenc Józsefet kereste fel soraival*[42] s kifejtve az Egyháznak a vegyes házasságokkal kapcsolatos tanítását, kérte őt, vesse latba uralkodói tekintélyét mind az 1868-as törvény megváltoztatása, mind pedig Csáky rendeletének visszavonása érdekében. Már az 1868-i törvény is lábbal tiporja az Egyház jogait és a szülők szabadságát gyermekeik katolikus nevelésére vonatkozólag, írta XIII. Leó, de idáig a méltányos bírói ítéletek következtében, ha sok nehézséggel, de mégis csak biztosítható volt a vegyes házasságokból származó összes gyermekek katolikus nevelése. Csáky rendelete azonban, mikor a katolikus papságot „arra kényszeríti, hogy az eretnekeknek mintegy átadja azok lelkét, kiknek megváltására isteni küldetése van, tudatosan arra törekszik, hogy a katolikus papságot az eretnekség terjesztésének eszközévé tegye". Ha e rendeletnek a papság engedelmeskednék, hűtlenné válnék legszentebb kötelességéhez. Az 1868-as törvény megváltoztatása, illetőleg a rendelet visszavonása megszüntetné azoknak az okoknak az egyikét is, melyek megzavarhatják az Egyház és állam közötti harmóniát, napjainkban pedig, fejezte be sorait a pápa, nagyon fontos e „két tekintély kölcsönös egyetértése és támogatása, hogy szembeszállhasson azokkal a súlyos veszedelmekkel, amelyek manapság a társadalmat fenyegetik".

XIII. Leó és Rampolla levelének kézbesítését Galimberti bécsi nunciusra bízták. Rampolla a Szentszék döntését tartalmazó levelén kívül a pápa megbízásából még egy másikat is küldött Simornak, mely a vitás kérdést gyakorlati szempontból tárgyalta s a konfliktus megoldásának egyedüli útjául Csáky rendeletének visszavonását s az 1868-i törvény eltörlését jelölte meg. Ajánlotta azonban Rampolla a prímásnak, hogy mivel tudomásuk van a magyar kormány békülékeny szándékairól, ne hozza egyelőre nyilvánosságra a döntéseket tartalmazó levelét, nehogy ezáltal egy esetleges modus vivendi létrejövetelét megnehezítsék.[43] Rampolla ugyanis, amint azt a levelek expediálása utáni nap Reverterával közölte, el akarta kerülni, hogy a döntéseket tartalmazó levele a római kúria és a magyar kormány között bármi komoly egyenetlenséget okozzon s el is árulta nagykövetünknek, hogy a nunciusnak megbízást adtak, egyengesse a magyar kormánnyal való megegyezés útját. Revertera megkérdezte ekkor Rampollától, mikép gondolja ő a megegyezést, mikor a kúria és a magyar kormány elvi álláspontja oly lényegesen különbözik egymástól? Rampolla erre azt válaszolta, hogy az álláspontok nagy különbsége mindenesetre tény s ki is van zárva az elvi megegyezés, ha a magyar kormány az

[41] Hivatalos másolata: Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 2623. Megjelent az Acta Sanctae Sedis XXIII. kötetében, Romae, 1890—91, fasc. 273, pag. 569—570.

[42] Lásd az I. számú mellékletet.

[43] Lásd erre vonatkozólag Kálnoky 1890 július 15-i később idézett jelentését Ferenc Józsefhez és Simornak 1890 augusztus 13-án kelt, ugyancsak később idézett levelét Szapáryhoz.

1868-i törvényt érvényben akarja tartani. Ebben az esetben az összeütközések elkerülésére csak oly megoldás lenne kereshető, mely lehetővé tenné Egyháznak és államnak egyformán, hogy egymás keresztezése nélkül saját útjaikon járjanak. Bármennyire sajnálatos is lehet ez egyházi szempontból, az állam abban a helyzetben van, hogy törvényét, nem tekintve a katolikus papság kötelességszerű passzivitását, rendeleti úton végrehajthatja. Ahhoz azonban, mondotta Rampolla, hogy a Szentszék egy ily megoldás ellen ne emelje fel szavát, elengedhetetlenül szükséges, hogy a kormány lemondjon minden kisérletezésről, amely a papságot oly tettekre akarná kényszeríteni, ami hűtlenné tenné őt az Egyház parancsaihoz. A beszélgetés további folyamán, Reverterának válaszolva, elismerte Rampolla, hogy bizonyos körülmények között tűrhetné az Egyház hallgatólagosan a kereszteléseknek az állami hatóságoknak való kötelező bejelentését, azonban csakis azzal a feltétellel, hogy nem vonják felelősségre a lelkészt, ha a szülők vagy a gyám kivánságára kereszteli meg a gyermeket s ha az állammal szemben ezért nem a lelkész, hanem a szülők viselnék a felelősséget.

Rampolla óvatosabb volt a beszélgetés folyamán annál, hogy nagykövetünk az általa mondottakat határozott javaslat gyanánt foghatta volna fel. Mégis az volt a benyomása Reverterának s ezt Kálnokynak meg is írta[44] hogy az előbbi jelentésében említett provizorikus intézkedés a Szentszék határozott jóváhagyása nélkül is tűrhető modus vivendire vezethetne. A kormánynak vissza sem kellene vonnia a rendeletet ennek elérése érdekében, írta Revertera, hanem csak oly értelemben módosítania, hogy az anyakönyvvezetőket valamennyi anyakönyvnek valamely állami hatóság részére való periódikus beküldésére köteleznék és felmentenék őket attól a kötelezettségtől, hogy a rendeletben említett kivonatokat a más hitvallású lelkésznek küldjék meg. Revertera úgy vélte s mint később látni fogjuk, igaza is lett, hogy ezzel jelezte miniszterének, illetőleg a magyar kormánynak a Szent-

[44] 1890 július 12-én kelt 23. B. számú jelentésében. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 87—92.

szék engedményeinek határát s mint bizonyosat állította, hogy Róma az 1868-i törvény eltörlésénél kevesebbet kötelező formában soha el nem fogadna, hanem csak hallgatólagosan tűrne.

Pár nappal Reverterának Rampollánál tett látogatása után *XIII. Leó fogadta nagykövetünket.*[45] Nagy elismeréssel nyilatkozott Ferenc József keresztény uralkodói erényeiről s szívesen fel is használ minden alkalmat, mondotta, hogy a császár kívánságait teljesítse s mindenkor segítségére akar lenni kormányának is a vallási béke fenntartása érdekében. Közölte a pápa Reverterával Ferenc Józsefhez írt levelének tartalmát, majd akadémikus nyugalommal így folytatta: „A császár tudja, hogy a pápa nem mondhat le egy elvről, mely oly régi, mint maga az Egyház s nem választható el lényegétől. Minden egyébre kész vagyok s ha egy botránkoztató[46] törvényt nem lehet egyenesen eltörölni, remélhetőleg találnak rá majd módot, hogy megkerüljék". Egyébként, folytatta XIII. Leó, ki lenne zárva a jövőben is minden konfliktus, ha meghagynák a házasfelek szabadságát, hogy gyermekeik vallásáról egymás között megegyezzenek. A lelkiismeretre erőszakolt kényszer rosszabb minden egyébnél.

Revertera július elsejei jelentését, melyben jelezte Róma elutasító döntését, július 5-én vette kézhez Szapáry s Kálnoky külön beleegyezésével Csákyval is közölte.[47] Ezt megelőzőleg júliusi első számában a Magyar Állam is hírt hozott már arról, hogy Róma döntése megtörtént, a papság meg lesz elégedve vele s a Vatikánban jó hatást tett a papságnak a rendelet ellen való tiltakozása. Nemsokára értesült a kormány a római válasz elküldéséről is.[48]

Szapárynak nagy gondot okozott a Szentszék döntése, mert Csákytól ily körülmények között nem várhatta rende-

[45] Revertera 1890 július 12-én 23. A. számú jelentésében számolt be róla. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 83—86.

[46] Revertera jelentésében: anstössiges.

[47] Szapáry és Szögyény erre vonatkozó táviratváltása: Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI : 67.

[48] Revertera július 8-án tudatta táviratilag Kálnokyval. Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI : 82.

lete visszavonását, sőt tisztában volt azzal is, hogy Csáky inkább lemond, de nem vonja vissza rendeletét. Tudta Szapáry azt is, hogy Csákyt követné Szilágyi is. Az Egyházzal való harcot azonban, amint Kálnokynak írta,[49] el akarta kerülni s a véleménye az volt, hogy el is kell kerülnie, mert ellenkező esetben elfordulnának tőle a mérsékelt katolikusok is, ami tarthatatlanná tenné mind az ő, mind pedig a kormány helyzetét.

Katolikus részről egyre hevesebben tüntettek a rendelet ellen. Július elsejéig 133 esperesi kerület tiltakozott ellene. Mikor július közepén Simor Budapesten járt, Szapáry felkereste őt és szóba hozta előtte a római határozatot. A prímás azonban vagy azért, mert nem kapta még kézhez Rampolla leveleit,[50] vagy mert nem akart még ekkor említést tenni róla, nyilatkozatában nagyon szűkszavú volt. Kérte ugyan a rendelet visszavonását, illetőleg az 1868-i törvény megváltoztatását, nem hivatkozott azonban e kérésével kapcsolatban Róma határozatára s így Szapáry, ki a maga részéről a rendelet visszavonásának lehetetlenségét jelentette ki, nem látta tisztán, hogy a Szentszék végleges döntéséről van-e már tulajdonképen szó.

Csáky ekkor nem volt Budapesten, csak a legközelebbi napokra várták s hogy addigra tisztán lássanak s az ügyet bővebben megbeszélhessék, *Szilágyi felutazott Bécsbe,* hogy Kálnokytól érdeklődjék a római válasz lényege és tartalma iránt. Kálnoky bővebb felvilágosításokkal szolgálhatott. A király ischli tartózkodása miatt őt kérve meg XIII. Leó levelének továbbítására, beszámolt már ekkor ugyanis neki a nuncius Rampolla Simorhoz intézett két levelének tartalmáról. Galimberti,[51] akiről tudjuk, hogy nem birta teljes mértékben

[49] Lásd Kálnoky 1890 július 15-én kelt jelentését Ferenc Józsefhez. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI. 79—80.

[50] Ezt kell következtetnünk Szapáryhoz intézett, később idézendő augusztus 13-i leveléből, ellene mond azonban ennek Galimberti Kálnokynak tett közlése. (Lásd Kánoky előbb idézett jelentését.)

[51] Luigi Galimberti, 1836—1896, 1887 márciusában berlini rendkívüli követ, ugyanez év májusától 1892-ig bécsi nuncius, 1892-ben bíboros, 1894-től a vatikáni levéltár praefectusa. Jelentékeny része volt a porosz kultúrharc bevégzésében. A Németországgal és az Osztrák-Magyar Monarchiával szimpatizáló bíborosok közé tartozott.

Rampolla bizalmát, sajnálatát fejezte ki Kálnoky előtt a római döntés határozott tagadó hangja miatt s ezt főkép annak tulajdonította, hogy a kérdés megvizsgálására kiküldött bizottság csupa úgynevezett intranzigens kardinálisból állott. Véleménye szerint sok fog most függni Simor magatartásától. Az ő engedékenységében azonban nem nagyon bízott a nuncius, mert, mint mondotta, a prímás gyökeres megoldásra, vagyis az 1868-i törvény megváltoztatására törekszik. XIII. Leó Ferenc Józsefhez intézett levelével kapcsolatban úgy nyilatkozott Galimberti, hogy a Vatikánban még mindig nem ismerik kellőkép az alkotmányos intézményeket és kormányformákat s maga a pápa is azt hiszi, hogy egy uralkodói parancs elegendő törvények eltörlésére vagy újak hozására. Azt a tanácsot adta ezért Kálnokynak, hogy a pápának adandó válaszban teljes nyiltsággal tárják fel erre vonatkozólag a helyzetet.[52]

Kálnoky elmondotta Szilágyinak mindazt, amit Galimbertitől hallott, csupán a pápa leveléről nem tett említést.[53] Felvilágosításai által azt akarta elérni, hogy Szapáry és az érdekelt miniszterek ne ringathassák magukat illuziókban a római választ illetőleg, hanem tudják meg, hogy Csáky rendeletének határozott elítéléséről van szó, tehát végrehajtását nem lehet a papságtól kivánni. Kálnoky, mint a királynak tett jelentésében maga írta, igyekezett Szilágyi túlzó állami és kálvinista szempontok által vezetett harcias kedvét az opportunitás álláspontjára hangolni és bebizonyítani neki, hogy a rendelettel kapcsolatban most már nem a joghoz mindenáron való makacs elvi ragaszkodásról, hanem arról van szó, hogy a könnyelműen és szükségtelenül felidézett bajt, amely nemcsak a Szapáry kormányra, hanem az ország belső békéjére is veszedelmes lehet, mindkét fél részére elfogadható modus vivendi megtalálása által megoldjanak. Mivel

[52] Lásd Kálnoky idézett július 15-i jelentését.

[53] Szilágyival való tárgyalásáról 1890 július 18-án Kálnoky beszámolt Ferenc Józsefnek. Jelentését lásd: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 95—96.

a prímás Szapáry előtt nagyon szűkszavúan nyilatkozott és közvetítő akciót egyelőre nem kísérelt meg, azt tanácsolta Kálnoky Szilágyinak, hogy kezdjen Csáky egyenesen és személyesen tárgyalásokat a nunciussal, ki befolyásos a pápánál s nagyon mérsékelten és békülékenyen beszél. Csáky, mondotta Kálnoky, mindenesetre többet tudna meg a dolgoknak Rómában való állásáról Galimbertitől, mint Simortól. Galimberti különben is sértve érzi kissé magát, hogy az üggyel kapcsolatban eleinte mellőzve volt s így Csáky látogatása jól esnék neki és bizonyosan nagyon előzékeny lenne vele.

Míg Szilágyi Bécsben járt, *magához kérette Szapáry Hornigot*[54] s tanácsot kért tőle, mikép lehetne a bajt az országgyűlés újbóli megnyitásáig elsímítani, mert ottani tárgyalása igen kellemetlen lenne, sőt „kultúrharcra" vezethetne. Visszavonni a rendeletet, mondotta Szapáry, nem lehet, mert akkor „a másik fél", vagyis a protestánsok zúdulnának fel. Csákyt elejtenie bajos, részint személyére való tekintettel, részint pedig azért, mert akkor a visszamaradó miniszterek állása még nehezebbé válnék. Hornig válaszában először a rendelet kiadásának körülményeit ismertette Szapáry előtt s erősen támadta Csákyt és Samassa szerepét. A kérdés megoldására más módot nem lát, mondotta, minthogy a rendeletet valami úton-módon hatályon kívül helyezzék. Ezt is addig lenne jó megtenni, míg a római válasz köztudomásúvá nem válik, mert akkor a baj még nagyobb lesz. Rendeletek visszavonására van elég példa s Csákynak magának sem ez lenne első visszavont rendelete.[55] Vagy ha egyszerűen visszavonni nem akarják a rendeletet, fűzte tovább szavait Hornig, készíttessenek jogi véleményt a kúria által a „kihágássá" minősítés törvényességére nézve. Ez a törvényesség legjobb esetben „non liquet", minélfogva a rendelet törvényellenes volta legalább is praesumálható. A kúria ítéletének a miniszter alávetheti magát anélkül, hogy emiatt buknia kellene. Csáky egyszerűen mondhatná ez esetben, hogy mind a két részt meg akarta nyugtatni, de nem sikerült s mivel a kúria is nyilatkozott, más módot fog keresni. Meg lehetne ezután próbálni, folytatta Hornig, az 1868-i törvény megváltoztatását, talán oly értelemben, amint ez a kérdés Európában majdnem mindenütt, még Poroszországban is rendezve van, vagyis úgy, hogy a gyermekek csak megegyezés hiányában követnék nemük szerint szüleik vallását. Szapáry megkérdezte most Hornigtól, nem lehetne-e a bajon akként segíteni, hogy külön anyakönyveket létesítenének a vegyes házasságokból született gyermekek számára. Hornig erre azt válaszolta, hogy ez ép oly kevéssé szüntetné meg a viszályokat, mint a polgári házasság, mert mindig lesznek vegyes házasságokból született gyermekek, akiket más paphoz visznek keresztelni, mint törvény szerint kellene. Támadta Hornig az 1868-i törvényt, amelynek szerinte még az a tulajdonsága is megvan, hogy többnyire csak a szegény embereket és az alsóbb papságot zaklatják miatta. Sok főúri és középrendű családot, de még országgyűlési képviselőket is fel lehetne sorolni, akik nem veszik tekintetbe e törvényt. De mit csináljunk a rendelet hatályon kívül helyezése és az 1868-i törvény megváltoztatása esetében a protestánsokkal, kérdezte most Szapáry. Hornig erre azt felelte, hogy nem érti, miért kell mindig a katolikusoknak engedni, mikor igazuk van. Miért kell mindig a katolikus papokat szidni? Miért nem beszélhetne egyszer a király Vayval és Prónayval,[56] hogy hagyjanak békét a katolikusoknak. A király előtt nem mondhatnák ők sem becsülettel, hogy a protestánsokat elnyomják. És ha végre a háborgó tengernek áldozat kell, mondotta Hornig, vessék

[54] Hornig 1890 augusztusában Sümegen kelt már idézett levelében beszámolt Simornak Szapáryval való tárgyalásáról.

[55] Említést tett Hornig a protestáns pátensről, illetőleg az alkotmányos korszakból az 1878-i Trefort-féle Szent István-napi rendeletről, melyet a protestánsok tiltakozása miatt vontak vissza, továbbá magának Csákynak a congruális összeírások hitelesítésére (Haynald részére) vonatkozó és a zsidók megkeresztelését szabályozni akaró nemrég kiadott rendeletéről.

[56] Vay Miklós báró és Prónay Dezső báró a protestánsok vezető férfiai voltak. Vay 1840-től a tiszántúli református egyházkerület főgondnoka, 1877-től a konvent elnöke volt. 1884-ben a főrendiház alelnöke, 1888-ban pedig elnöke lett. Prónay az ágostai hitv. evangélikus egyház egyetemes főfelügyelője volt. 1888-ban a békéscsabai választókerület országgyűlési képviselőjévé választották.

oda az államtitkárt, Berzeviczyt, ki Samassa mellett alighanem a főoka az egész bajnak s hozzanak protestáns államtitkárt.

Hornig távozása előtt még egyszer a kúriától való véleménykérést és a Berzeviczyről mondottakat ajánlotta Szapáry figyelmébe, mire a miniszterelnök e frázissal vett tőle búcsút: „Majd jól megfontolom a dolgot."

Szapáry helyzete nehéz volt. Csáky terhére volt, de nem tudott tőle szabadulni, mert Csáky katexochén Tisza embere volt s Tisza Kálmán magatartása volt ekkor az egész helyzet kulcsa. Az ő presssziója alatt állott s tőle félt Szapáry, mert az a hír járta, hogy újból kormányra akar kerülni vagy legalább is Csákyt az elnökségre segíteni.

Alig utazott el Szilágyi Bécsből, mikor megérkezett Revertera jelentése, amelyben Rampollával való tárgyalása után megjelölte a modus vivendi útját. Kálnoky azonnal megküldte a jelentést Szapárynak, aki két napon át behatóan tárgyalt róla Csákyval és Szilágyival. E tanácskozás után, július 19-én írta Szapáry Kálnokynak,[57] hogy nehéz összeegyeztetni a papság felfogását a protestánsoknak Szilágyi által is nagy mértékben képviselt nehézségeivel. Ugy látta Szapáry, hogy a Revertera által javasolt modus vivendi nem fogadható el, de Róma békülékeny hangja után ítélve Kálnokyval együtt azon a véleményen volt, hogy mégis lehetséges lesz a megegyezés. Ez azonban csakis azon az alapon jöhet létre, írta a miniszterelnök, hogy elkeresztelések alkalmával az anyakönyvi bizonylatokat nem a protestáns lelkésznek, hanem a közigazgatási hatóságnak küldenék. Csáky rendelete egyébként továbbra is érvényben maradna, főkép pedig az a pontja, mely a bizonylat elküldésének az anyakönyvben való feljegyzését rendeli el.

Magát az uralkodót, Ferenc Józsefet sok aggodalommal töltötte el a keletkezett bonyodalom, mert világosan látta, hogy az ügy következményei veszélyeztethetik az ország belső békéjét is. Ischli tartózkodása alatt is tájékoztatta magát Kálnoky által a helyzetről s mikor Kálnoky és Szapáry Mária

[57] Lásd a levelet Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 97—98.

Valéria főhercegnő esküvője alkalmával július utolsó napján Ischlben megjelentek, bővebben megbeszélte velük a kérdést. Szapáry jelentése után arra a meggyőződésre jutott, hogy veszélyes belső válságot idézne elő, ha Szapáry kormánya, vagy ha az az elkeresztelési kérdés miatt lemondani kényszerülne, egy új kormány az 1868-i törvényt megváltoztatná, illetőleg Csáky rendeletét visszavonná. *A pápa levelére adott válaszában*[58] is megemlítette ezt Ferenc József és megjegyezte egyúttal, hogy e tényt a püspöki kar is kénytelen lesz elismerni s ezért elvárja a prímástól, hogy a megegyezés útját megtalálja s a Szentszéknek a kérdés megoldására javaslatot tegyen. A nuncius tanácsára hallgatva, kifejtette a király a pápának írt levelében azt is, hogy a magyar alkotmány, illetőleg arra tett esküje következtében a felelős miniszterek és az országgyűlés közreműködése nélkül nem változtathat meg meglévő rendeleteket és törvényeket. XIII. Leónak a politikai helyzetek iránti kiváló érzékére appellált ezért s az ő bölcseségében bizakodott, hogy a katolikus egyház elveinek feláldozása nélkül is megoldható lesz a kérdés. A maga részéről is mindent meg fog tenni, írta a király, s megerősíti őt a megegyezés iránti reményében, hogy magyar kormánya nem ellenséges indulatú az Egyházzal szemben s kész szintén megtenni minden lehetőt, hogy a keletkezett bajt az Egyház segítségével megoldja. Igy hajlandó a kormány módosítani a rendeletnek azt a pontját, amely azt írja elő, hogy a katolikus pap a vegyes házasságokból származó gyermekek megkeresztelését közvetlenül a protestáns lelkésszel köteles tudatni s amelyről a pápa különösen hangsúlyozta, hogy a papság lelkiismeretébe ütközik.

Amíg a Szentszék, a király és Szapáry a kérdés békés megoldására törekedtek, a protestáns lelkészek egymás után vádolták be a rendelet meg nem tartása miatt a katolikus papokat. Az eljáró szolgabírák, illetőleg városi rendőrkapitányok pedig, bár a vád az anyakönyvi bejegyzéssel, a kivonat megtagadásával s különösen a katolikus lelkészeknek a tárgyalásokon való meg nem jelenése által eléggé dokumentálva

[58] Lásd a II. számú mellékletet.

volt, az igazság kiderítésének ürügye alatt a szülőket is megidézték. Simor véleménye szerint azért, hogy megfélemlítsék és elhatározásaikban megtántorítsák őket. Az elsőfokú közigazgatási hatóságok a rendeletben előírt pénzbírságon felül, mely első esetben rendszerint tíz forint volt, sok alkalommal a feljelentő protestáns lelkészek javára fizetendő fuvarköltségben és napidíjban is elmarasztalták az „elkereszteléssel" vádolt katolikus papokat. Ezenfelül minden esetben kötelezték őket az anyakönyvi kivonatnak a protestáns lelkész részére való megküldésére. A pénzbírságra vonatkozólag úgy intézkedtek, hogy behajthatatlanság esetén elzárásra változtatható. Az ítéletek végrehajtására egyelőre nem került sor, mert az elítélt papok mindenhol fellebbeztek az alispánhoz, városi tanácshoz, illetőleg Budapesten a főkapitányhoz. A másodfokú ítéletek ellen nyitva volt még az út a belügyminiszterhez való fellebbezésre, de ezt a lehetőséget is el akarta venni Szapárynak Szilágyival egyetértőleg s valószínűleg az ő ösztönzésére kiadott rendelete,[59] amely úgy intézkedett, hogy másodfokú közigazgatási ítélet ellen csak akkor lehet fellebbezni, ha az ítélet elzárást vagy tíz forintot meghaladó pénzbüntetést állapított meg. Ennek a rendeletnek elkeresztelési ítéletekben való alkalmazására egyelőre azonban még nem került sor, mert a másodfokú közigazgatási hatóságok tudomásunk szerint egészen 1892 márciusáig akkor is elfogadták a fellebbezést, ha csak tíz forintra szólt a bírság.[60] A most tárgyalt időben egyébként harmadik fokig még nem jutottak el az elkeresztelési ítéletek.

Simor e tények hatása alatt, bár úgy látszik eredetileg a kormánytól várta Szapáryval való júliusi tárgyalása után a további kezdeményező lépéseket s legszívesebben elaltatta volna az egész kérdést, írásban készült felkérni a miniszterelnököt, működjék közre ez állapot megszüntetése érdekében.

[59] Lásd a 2608. eln. sz. július 28-án kiadott belügyminiszteri rendeletet. Magyarországi rendeletek tára, XXIV. évf., Bpest, 1890. 1136. l.

[60] A napilapok szerint Szaplonczay Miklós máramarosi alispán utasította vissza először 1892 márc. 9-én hozott ítéletével e rendeletre való hivatkozással a fellebbezést. Magyar Állam, 1892. május 31.

Tudatni akarta, hogy júliusi találkozásuk óta megkapta Róma döntését, amely a bizonylatok kiadását határozottan megtiltotta s ezáltal a püspöki kar áprilisi határozata hatályát vesztette. Ha tehát Róma válaszát közzétenni kényszerülne, akkor a papságot a jövőben azért fogják büntetni, amit az Egyház nem enged meg s ez az elkeseredést a végsőkig fokozná. Kérni akarta ezért Simor Szapáryt a bekövetkező súlyosabb állapotoknak még a római határozat nyilvánosságra hozatala előtt való elhárítására.

Simor nem küldte el még levelét, mikor megkapta Szapárynak augusztus 8-án kelt sorait,[61] amelyben a miniszterelnök a kormány legjobb szándékairól biztosította a prímást s megkérdezte tőle, Budapestre jön-e Szent István napjára, mert akkor lenne a legjobb alkalom az ügy megtárgyalására. Szapáry csak hosszabb habozás után szánta rá magát a prímásnak küldött levél megírására, mert Csáky és Szilágyi súlyt helyezett rá, hogy a tárgyalásokra a kezdeményező lépést a nuncius vagy a püspöki kar tegye meg.[62] Különben is neheztelt Szapáry, hogy a prímás még mielőtt vele közölte volna, az Egyetértés munkatársának nyilatkozott a római döntésről.[63]

Simor félig elkészült levelét folytatva, 13-án küldte el válaszát *Szapárynak*.[64] Tudatta, hogyha egészsége engedi, Szent István napjára Budapestre érkezik, de addig is, míg személyesen megtárgyalhatják a kérdést, három módozatot ajánl az állam és Egyház közötti összeütközés megszüntetése érde-

[61] Ugyanezen a napon számolt be Szapáry Kálnokynak a prímáshoz intézett leveléről. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 101—102.

[62] Lásd Szapáry július 19-i levelét Kálnokyhoz. U. o. 97—98.

[63] Lásd Szapáry aug. 4-én kelt levelét Kálnokyhoz. U. o. 99—100. Az Egyetértés aug. 3-i száma közölte, hogy a prímás fogadta egyik munkatársát s a következő kijelentést tette: „A döntés megjött, de még nem adatott ki. A pápa a klérus álláspontjának megfelelően döntött". Az interjú további folyamán úgy nyilatkozott Simor, hogy feltételezi, hogy a koronának abszolute nem tetszik az egész elkeresztelési kérdés, pozitíven azonban semmit sem mondhat. A Csáky rendeletet valamikép meg kell változtatni, mert különben béke nem lesz soha. Két ellentétes törvény közül a pap nem választhat mást, mint az Egyházét.

[64] Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 2623.

kében. Legcélszerűbbnek tartotta volna Simor a rendelet visszavonását, amit véleménye szerint tekintélyének csorbítása nélkül megtehetne a kormány. A másik mód az lenne, hogy a rendeletet valamely bíróság kezére játszva, törvénybe ütközését mondatnák ki. Kétségtelen ugyanis a prímás szerint, hogy a rendelet az anyakönyvekről szóló törvényekkel, különösen az 1827. évi XXIII. t. c.-kel ellenkezik.[65] A harmadik és legbiztosabb mód volna, írta Simor, magát az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-át a szülők szabad rendelkezésének értelmében megváltoztatni. Mivel azonban e szakasz esetleges módosítását a protestánsok már eleve úgy tüntették fel, mint saját vereségüket és a katolikusok győzelmét, felhívta a prímás a kormány figyelmét arra a körülményre, hogy a szülők szabad rendelkezését éppen a protestánsok követelték a régebbi országgyűléseken. Az ügy politikai oldalát illetőleg azt gondolta Simor, hogy a magyar kormány is felléphetne egy oly törvényjavaslattal, amely a legliberálisabb államok törvényeinek megfelel. Reflektált a levél a kérdés megoldásának arra a módjára is, amelyet a kormányhoz közel álló lapok és körök hangoztattak, hogy vezesse az állam sajátmaga az anyakönyveket. Simor szerint az állami anyakönyvek természetével, rendeltetésével és céljával ellenkezik, hogy polgárai vallásának nyilvántartása céljából vezessék s így ha ez nálunk megtörténne, oly unicum lenne, amelyhez hasonló egy felekezetnélküli államban sem lenne található.

Szapáry annyira nem bízott abban, hogy a prímás magától megindítja a tárgyalásokat, hogy Ferenc József felhatalmazása és megbízása alapján, még mielőtt megkapta volna Simor válaszát, mind ő, mind Kálnoky felkérték a nunciust, vegye rá ő a prímást a tárgyalások megindítására. *Simor* meg is ígérte ezt Galimbertinek[66] és *augusztus 20-án* tényleg *tárgyalt Szapáryval.*[67] Szapáry kezét azonban nagyon megkötötte e tárgyalás alkalmával Szilágyival és Csákyval való előzetes megegyezése s kénytelen volt a prímásnak a kormány nevében kijelenteni, hogy a kérdés megoldására javasolt mindhárom módozatát elfogadhatatlannak tekintik. Tudatta ekkor Szapáry Simorral azt is, hogy a kormány egyedüli engedménye csakis a rendeletnek az a módosítása lehet, hogy az anyakönyvi kivonatokat a keresztelő lelkész ne közvetlenül a protestáns lelkésznek, hanem a közigazgatási hatóságnak küldje meg. Ha az Egyház az így módosított rendeletet sem tartaná elfogadhatónak s végrehajtására nem vállalkozhatnék, akkor a törvényhozás, mondotta Szapáry, nem fogja kívánni a katolikus papságtól, hogy lelkiismerete ellenére a rendelet végrehajtására közreműködjék s a konfliktus megszüntetése céljából maga fog gondoskodni általánosságban vagy részben oly közegekről, kikkel az anyakönyvek vezetésére nézve feltétlenül rendelkezhetik.

Simor a rendeletnek a kormány által felajánlott módosítását csekély engedménynek tekintette ugyan, de kijelentette egyúttal, nem hiszi, hogy a felajánlott módosítás a felizgatott kedélyeket megnyugtatná. Hajlandó mindazonáltal mégis megkísérelni az ügynek ez alapon való rendezését. A dolgok jelenlegi állása mellett azonban nem tehet egyebet, minthogy megkérdezi Rómát, megengedi-e az anyakönyvi kivonatoknak ily módon való kiszolgáltatását. Szapáry kérte Simort, hogy ne csak kérdést intézzen Rómához ez ügyben, hanem járjon is közben a kedvező elintézés érdekében. A prímás azonban erre nem vállalkozott, hanem csak annyit ígért meg, hogy nem fog állást foglalni a kormány által felajánlott módosítás elfogadása ellen. Megígérte Simor azt is, hogy Esztergomba való visszatérése után azonnal közli a római döntés szövegét a miniszterelnökkel, kihirdetésével pedig vár mindaddig, míg választ nem kap új jelentésére. A prímás vi-

[65] E törvénycikk 3. §-a úgy intézkedett, hogy anyakönyvi kivonatot mindenki, akinek szüksége van rá, a concernens (illető) lelkésztől kérjen és nyerjen. Szilágyi az 1890 novemberi elkeresztelési vitában e szakaszt idézve mindig kompetens, illetékes lelkészről beszélt.

[66] Lásd Galimberti 1890 aug. 15-én kelt levelét. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 110—111.

[67] Szapáry e tárgyalásról augusztus 21-i levelében tájékoztatta Kálnokyt. U. o. 113, 118.

szont megkérte Szapáryt, hogy élőszóval tett kijelentéseit írásban is közölje vele.[68]

A prímás augusztus utolsó napjaiban tette meg jelentését Rómába.[69] Megküldötte másolatban Szapáry átiratát, *beszámolt* vele való tárgyalásáról s tudomására hozta *a Szentszéknek*, hogy az 1868-i törvény módosításába a törvényhozás nem fog beleegyezni, mert a képviselők tekintélyes része protestáns és zsidó, a katolikusok is nagyobbrészt liberálisok s a német centrum-párthoz hasonló elvű képviselőt talán egyetlen egyet sem lehet találni közöttük. Mivel pedig mind a liberális sajtó, mind egyes képviselői körök azt hangoztatták válaszul a papság mozgalmára, hogy a törvény megváltoztatása esetén a polgári házasságot, az egyházi vagyon elkobzását, egyház és állam szétválasztását követelik, mint biztosat helyezte kilátásba Simor a Szentszék előtt, hogy a tervezett állami anyakönyveket hamarosan követni fogja a polgári házasság is. A helyzetnek ily módon való feltárása után kérte a prímás Róma döntését, megengedhetik, illetőleg tolerálhatják-e az anyakönyvi kivonatoknak a közigazgatási hatóságokhoz való átküldését?

Míg Simort nem tudta egyelőre megnyerni a kormány magának, sikerült rávennie a nunciust, hogy a rendeletnek a kormány által felajánlott módosítása mellett érveljen Rómában. Pár nappal a prímásé előtt *részletes jelentést küldött* ugyanis *Galimberti Rampollának*[70] s kifejtette, hogy a parlamentáris helyzet lehetetlenné teszi az 1868-i törvény módosítását s ugyanez okból lehetetlen a rendelet visszavonása is, mert Csáky ez esetben inkább lemondana s nem akadna senki sem, ki ezzel a megterheléssel elfogadná örökét. Ha akadna mégis utóda, akkor az országgyűlés megnyitásakor a többség

[68] Szapáry még aznap, aug. 20-án elküldött átiratának s. k. fogalmazványa és előadói ívre való átírása: Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: 2623.

[69] E jelentés tartalmára vonatkozólag lásd Keményfy: Ötven év alkotmányos egyházpolitikája. Esztergom, 1898, 252. l. Keményfy előadását jólértesültsége miatt hitelesnek kell elfogadnunk.

[70] Másolata: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 119—126. Ez augusztus 22-én kelt jelentését Galimberti bizalmasan közölte Kálnokyval. Lásd Galimberti 1890 szept. 4-én kelt levelét. U. o. 131—132.

kormányválságot idézne elő s ez föltétlenül a katolikusok kárára oldódnék meg s az új miniszterelnök minden valószínűség szerint Szilágyihoz hasonló „vad református" (fiero calvinista) lenne és a polgári házasságról szóló törvényt biztosan a parlament elé terjesztenék. Minden érv az egyházi és állami hatalom összeütközésének elkerülése mellett szól, írta Galimberti, s mivel nem oldaná meg a kérdést az sem, ha a jövőben nem adnák meg vegyes házasságok kötéséhez a felmentést s a katolikus lelkészek nem keresztelnék meg a törvény szerint más hitvalláshoz tartozó gyermekeket, érett megfontolás után egyelőre nem lát más megoldást, mint Csáky rendeletének, ha nem is formális, de lényegében való visszavonását, vagyis a katolikus plébánosok ama kötelezettségének megszüntetését, hogy a vegyes házasságokból származó és más vallást követni tartozó gyermekek megkeresztelését a más vallású lelkészekkel közöljék. Ez a követelés Csáky rendeletének főhibája s ha ezt megszüntetnék, Galimberti véleménye szerint a lényegben visszatérnének a status quo antera. Bízik benne, fejezte be jelentését a nuncius, hogy a magyar kormány is elfogadná ezt a megoldást, ha biztosítanák róla, hogy sem a Szentszék, sem a prímás nem támasztanak ellene nehézséget. Fokozatosan elő lehetne azután készíteni a talajt és hangolni a közvéleményt az épannyira igazságtalan, mint antiliberális 1868-i törvény eltörlésére, mert a 12. § ellenkezik a liberális elméletnek a lelkiismeret és vallás szabadságáról vallott tanával.

Simort Csáky nyerte meg a kormány módosítási tervének. Szeptember 3-án *meglátogatta* őt Esztergomban[71] s elmondotta a maga védelmére, hogy rendeletének kibocsátása előtt több püspök úgy nyilatkozott előtte, miszerint katolikus szempontból semmi sem állja útját annak, hogy a plébánosok megküldjék az anyakönyvi kivonatokat a más hitvallású lelkészeknek. A lelkészek egyébként, mondotta Csáky a prímásnak, mint anyakönyvvezetők az államot mint közhivatalnokok

[71] E látogatásról Keményfy (I. m. 253. l.) és Csákynak szeptember 5-én kelt Kálnokyhoz intézett levele tudósít bennünket. (Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 133—134.)

szolgálják s így követni is tartoznak anyakönyvi ügyekben rendeleteit. Ismertette a miniszter a prímással Ferenc Józsefnek XIII. Leó levelére adott válaszát is s Csáky szerint nagy részben ez bírta rá Simort a kormány felajánlott módosításának elfogadására. Véleményünk szerint szerepet játszhatott Simor véleményének megváltozásában püspöktársainak magatartása is. Minden bizonnyal kellemetlen lehetett neki magától a minisztertől hallani, hogy akadtak a püspöki karban „illetékesek", kik a rendeletet már kiadása előtt elfogadhatónak jelentették ki. Jellemző, hogy Csáky ezt a körülményt még Simorral szemben is felhasználta a maga jóhiszemű eljárásának védelmére, jóllehet a prímás két ízben is figyelmeztette őt a rendeletből származó súlyos következményekre. Elkedvetleníthette Simort és kétségtelenül nagy előnyt jelentett a kormánynak az is, hogy a rendelet kiadása utáni tárgyalások folyamán sem volt a püspöki kar egységes és Samassa határozott kormánypárti fellépésén kívül mások is különbözőképen nyilatkoztak.[72] Ez utóbbi körülményt mentheti azonban részben a prímásnak az üggyel kapcsolatos rendkívüli zárkózottsága, mert még püspöktársai sem tudtak intencióiról s nem ismerték ekkor még Rampolla levelét sem.

Simor Csákyval való tárgyalása után, szeptember 5-én *újabb jelentést küldött Rómába.*[73] Beszámolt a minisztertől hallottakról s neki tett ígéretéhez híven most már kérte a Szentszéket, hogy engedje meg a szóban lévő anyakönyvi kivonatoknak a közigazgatási hatóságokhoz való átküldését. Kérelmének támogatására megemlítette, hogy a bizonylatok kiadása nem lenne egészen új dolog, mert némely püspök már ezelőtt is eltűrte ezt egyes esetekben egyházmegyéjében.

Csáky nagyon bízott esztergomi látogatása után abban, hogy a király levele, a nuncius jelentése és a prímás legutolsó felterjesztése megteszi a maga hatását Rómában s a Szent-

[72] Lásd Szapáry aug. 8-i levelét Kálnokyhoz és Szögyény Marich László feljegyzését a nunciussal 1890 nov. 25-én folytatott beszélgetéséről. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 101—102, ill. 160—167.

[73] Lásd u. o.: 133—134 Csáky szeptember 5-én kelt levelét Kálnokyhoz, továbbá Rampolla szeptember 26-i levelét Simorhoz és Simor okt. 27-i átiratát Szapáryhoz, melyeket később idézünk.

szék is elfogadja a rendeletnek a kormány által felajánlott módosítását.[74] Reményében azonban csalódnia kellett. Tudjuk, hogy Galimberti jelentése nem nyerte meg a pápa tetszését sem,[75] pedig éppen ő kívánta Rómában legjobban a békés megegyezést.

XIII. Leó Simor felterjesztéseit újból a kérdés első tárgyalása alkalmával alakított külön biborosi bizottságra bízta véleményezés végett. A biborosok keresték a módját, össze tudnák-e egyeztetni valamikép a katolikus hitelvekkel a kormány felajánlott módosítását. Hosszabb vita után azonban egyhangúlag mégis úgy határoztak, hogy véleményük szerint a Szentszék nem járulhat hozzá a viszály elintézésének ehhez a módjához. Nem fogadhatja és nem tűrheti el ugyanis az Egyház az ügy oly elintézését, amely nem nyujt elegendő biztosítékot a vegyes házasságokból származó összes gyermekeknek a katolikus hitben való neveltethetésére. A felajánlott módosítás a bizottság szerint megkisebbítené ugyan Csáky rendeletének terhét, mert nem róná a katolikus papságra azt a kötelezettséget, hogy saját maga denunciálja a más hitvallású lelkészeknek a vegyes házasságokból származó gyermekek megkeresztelését, nem változtatná meg azonban a rendelet belső erejét és végcélját. Ugyanis akár a felekezetek pásztorainak, akár a polgári hatóságoknak jelentik a plébánosok a kereszteléseket, mondotta a biborosi bizottság véleménye, egyformán közreműködnek a miniszteri rendelet céljának elérésére. A különbség csak az, hogy míg az első esetben egyenesen teszik, a másodikban közvetve, közbeeső személy által.

XIII. Leó a biborosi bizottság véleményét jóváhagyta.

A Szentszék azonban, amennyire csak lehetséges volt, el akarta kerülni az Egyház és állam közötti harcot s ezért Rampolla, mikor szeptember 26-án *Róma új döntését* Simorral tudatta, megbízta őt egyúttal a kormánnyal való tárgyalások

[74] Lásd Csáky előbb idézett levelét.

[75] Revertera közlése 1890 okt. 21-i 32. B. sz. jelentésében. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 136—139.

folytatásával.[76] Rampolla úgy gondolta a kérdés megoldását, hogy abban az esetben, ha nem használnák fel az Egyház ellen, pontos kimutatást küldhetne talán a papság az összes születésekről, házasságokról és halálozásokról minden év végén a polgári hatóságoknak. Azt, hogy csak a vegyes házasságokból származó gyermekekről küldjék ezeket a kimutatásokat, nem tartotta Rampolla megengedhetőnek, mert ez esetben nyilvánvaló lenne, hogy az csak a 12. § végrehajtását célozza.[77]

A pápát rendkívül mélyen és fájdalmasan érintette Simor közlése, hogy egyes püspökök már régebben is megengedték keresztelési bizonylatoknak protestáns lelkészek részére való átadását s Csáky előtt is úgy nyilatkoztak páran, hogy katolikus részről ennek a jövőben sem állja semmi sem útját. Róma új döntésével egyidejűleg felhatalmazták ezért Simort, jelentse ki alkalomadtán mind az illető püspököknek, mind pedig a kormánynak, hogy a pápa szigorúan kárhoztatja ezt az eljárást.

Az a tény, hogy Róma Simort és nem a nunciust bízta meg a tárgyalásokkal, nemcsak a prímás iránti föltétlen bizalom jele volt, hanem figyelembe vétele a magyar nemzeti öntudatnak is. Föltételezték, hogy szimpatikus hatást tesz, ha a tárgyalások vezetésével nem egy idegen főpapot, hanem az ország első főpapját bízzák meg.

Itthon a közvéleményt a sorozatos szolgabírói eljárások állandó izgalomban tartották. Különösen kiélesedett a helyzet az Egyház és a felekezetek között. A protestánsok a 12. §-hoz mint az egyenjogúság palladiumához ragaszkodtak s nagy előnyt jelentett részükre, hogy egy meglévő törvény végrehajtását követelték. A protestantizmusnak szövetségese volt ekkor a zsidóság, a szabadkőművesség és a nálunk protestáns vezényszóra hallgató liberálizmus s így koncentrikus támadás indult a katolicizmus ellen. A kormány a protestan-

[76] Rampolla levelének hiv. másolata: Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 3411. Megjelent az Acta Sanctae Sedis XXIII. kötetében, Romae, 1890—91 fasc. 273, pag. 570—572.

[77] Lásd Revertera 1890 okt. 21-i idézett jelentését.

tizmussal nem mert szembeszállni, katolikus tagjait azonnal a klerikálizmus vádjával illették volna, legerősebb és legharciasabb egyénisége Szilágyi pedig az állami érdekeket is csak protestáns szempontból tudta megítélni. Ugyanez mondható a protestánsok, a Tiszák és társaik szellemi vezetése alatt álló kormánypártról. Sikerült a kormánynak a királyt is megnyernie a maga felfogásának, hogy a béke csakis a katolikus egyház engedékenysége útján állítható helyre. Nagyváradon a szeptemberi hadgyakorlatok alkalmával Schlauch üdvözlésére a következőt válaszoltatták vele: „Nem kétlem, hogy a római katolikus papság, hagyományos hűségével és hazafiságával óhajtásomnak megfelelve, ezentúl is összhangban fogja tartani az Egyház és állam iránti kötelességeit." Kevéssel a király nyilatkozata után, szeptember 15-én, Szász Károly Károli Gáspár gönci szobrának leleplezése alkalmával az idők félreismerhetetlen jeleire mutatott rá s összetartásra, közös munkára, érdekeik kölcsönös védelmére hívta fel a protestáns felekezeteket. Az október 5-én Budapesten tartott bányakerületi ágostai evangélikus közgyűlés pedig megdöbbentőnek mondta, hogy „a katolikus papok nyilvános üléseken agitálnak a törvény ellen és üldözésről beszélnek, sőt teljes nyilvánossággal hirdetik, hogy sem a rendeletet, sem a törvényt nem tartják magukra nézve kötelezőnek". A közgyűlés véleménye szerint a mostani kormány még elég mérsékelten járt el, mert a reverzálisokkal való visszaélések ellen nem adott ki rendeletet, pedig ez is jogában lett volna. Ezért hangsúlyozták, hogy „a miniszteri rendelet a minimuma volt annak, amit a kormány tehetett. Nemcsak jogában lett volna, de kötelessége is az elbérmálások és az illetéktelen eltemetések ellen is rendeletet kiadni. Azt is követelhetné az ág. ev. egyház, hogy miután a törvény 1868-ban kelt, adják ki a katolikus papok mindazokat a híveket az illetékes lelkészeknek, kiket 1868 óta elkereszteltek."

Nyilvánosságra hoztak katolikus részről is, bár feljelentést nem tettek, számos esetet, mikor protestánsok végeztek ú. n. elkereszteléseket. Röpiratok is jelentek meg a rendelettel kapcsolatban. Az elsők egyike, mely közfigyelmet keltett s Csáky rendeletének törvénytelenségét bizonyította, október

elején Világhy álnéven látott napvilágot. Több más rőpirat is követte ezt, pro és contra vitatva a kérdést.[78]

Október 15-én nyilatkozott a képviselőház pénzügyi bizottságában Csáky a helyzetről: „A főpapság az illetékes helyre fordult az iránt, — mondotta — forognak-e fenn dogmatikus akadályok? Ha nem forognak fenn, természetesen a rendelet minden változtatás nélkül fenn fog tartatni, ha igen, még mindig szükséges leend a rendeletben foglalt lényeges intézkedések biztosítása, de lehetséges lesz oly formát alkalmazni, mely a dogmatikus nehézségeket megszüntesse."

Két nappal Csáky nyilatkozata után tudatta Simor Szápáryval,[79] hogy Rampolla értesítése szerint a Szentszék nem fogadhatja el a rendeletnek a kormány által felajánlott módosítását, de utasították őt, tanácskozzék valamely új, az Egyház hitelveibe nem ütköző megoldásról.

Róma döntéséről tudomást szerzett a nagy nyilvánosság is, mert október 21-i számában a Magyar Állam közölte Rampolla levelének tartalmát s hírt adott róla, hogy a levél megérkezett már a prímáshoz. Simor gyanúja szerint egy Rómában élő magyar szerzetes útján juthatott e tudósítás birtokába a lap. Simornak ellenére volt ez a közlés, mert zavarhatta a tárgyalások menetét. A prímás még a budapesti papság kerületi gyűlésének napirendjéről is levétette e napokban a kérdés tárgyalását.[80]

Simor október 27-én újból *írt a miniszterelnöknek.* Megküldte Rampolla levelének másolatát s megemlítette, hogy a Szentszék úgy látszik nem tudja, hogy Magyarországon idáig is megküldték minden év végével a törvényhatóságok levéltárainak az anyakönyvek másolatait. A szóban lévő keresztelési bizonylatoknak ezekből a másolatokból való kiadását azonban nemcsak a Szentszék feltétele, hanem az 1827. évi XXIII. t.-c. 2. §-ának intézkedése is megakadályozza,[81] írta a prímás. Ezért az ő elgondolása szerint az egész kérdést legalább is egyelőre vagy úgy kellene elintézni, mint Trefort alatt történt, hogy nem hajtaná végre a kormány a rendeletet, vagy pedig úgy, hogy új rendeletet adnának ki, amelyben kimondatnék, hogy mivel az 1868. évi LIII. t.-c. kathegorice és decidive szabályozza a vegyes házasságokból származó gyermekek vallását, a hatóságok előforduló esetekben, függetlenül attól, katolikus vagy protestáns keresztlevele van-e az illetőnek, az 1868-i törvény szellemében határozzák meg a gyermek vallását. Miután pedig ez, szem előtt tartva a törvény intézkedését, csakis a szülők vallásából ítélhető meg, szigorúan utasítandók lennének Simor szerint az összes anyakönyvvezetők, jelöljék meg pontosan a keresztlevelekben a szülők vallását. A katolikus anyakönyvvezetők ezt idáig is megtették, írta a prímás, nem tették meg azonban mindig a protestánsok, akik, hogy az úgynevezett elkereszteléseket palástolják, sok esetben kihagyták keresztleveleikből a katolikus szülők vallását.[82] Drasztikus módon oldaná meg az egész kérdést, fejezte be levelét Simor, ha a jövőben megtagadná az

[78] Világhy röpiratának címe: A gróf Csáky-féle ministeri rendelet törvényességéről. (19. l.) Ez a röpirat tulajdonképen nem egyéb, mint Reiner János ekkori ügyvéd, későbbi egyetemi tanárnak Hornig részére adott véleményéből Molnár János ekkori komáromi plébános által készített kivonat. Reiner véleménye egy hónappal később, november 4-én Liberatore álnéven szintén megjelent Az elkeresztelési rendelet törvényszerűsége címmel, Budapest, 26 l. 1890-ben még a következő röpiratok jelentek meg: Philiater: Az illetéktelen keresztelések kérdése, Budapest, 65. l. (Protestáns irányú, az illetéktelen kereszteléseket is büntetni óhajtja); Juridicus: Az elkeresztelések ügye. Különlenyomat a „Nemzet"-ből, Budapest, 26. l. Censorinus: Igen is, törvényszerű a gróf Csáky-féle f. é. február 26-iki 10086 számú ministeri rendelet, Budapest, 21. l. (Ez Liberatoréval polemizált.) November 10-én jelent meg dr. Bartha Béla volt pozsonyi jogakadémiai tanár, majd kir. táblabíró és tanácselnök rőpirata a rendelet törvénytelen voltáról. Ugyancsak a katolikus felfogást képviseli Lőrincz Gyula röpiratnak tekinthető könyve: A vegyes házasságok, különös tekintettel Magyarországra. Nagyszombat, 175. l. Ugyancsak a vegyes házasságok történetét irta meg Dudek János a Religio 1890-es évfolyamában.

[79] Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 3328. Ugyancsak október 17-én értesült a szabadságáról visszatért Revertera is Róma új válaszának elküldéséről. Lásd táviratát: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 135.

[80] Bogisich Mihály prépost-espereshez október 23-án küldött távirat útján.

[81] E szakasz értelmében az anyakönyveknek a törvényhatóságok levéltáraiban zár alatt tartott másodpéldányai csak az esetben voltak felhasználhatók, ha az egyházak birtokában lévő példány elpusztult.

[82] Ez főképen az evangélikusoknál fordult elő. Religio, 1892. nov. 5.

Egyház a vegyes házasságra lépő katolikus féltől a felmentést. Ez az eszköz azonban, amelyet az Egyház csakis akkor alkalmaz, midőn már minden egyebet megkísérelt és kimerített, éppúgy nem szüntetné meg a konfliktust, mint az állami anyakönyvezés s csak izgatottságot szülne az országban, mert ártatlanul sujtaná a katolikus hívőket oly állami intézkedések miatt, miket nem áll módjukban elhárítani.[83]

Simor levelének vétele után Szapáry először Szilágyival és Csákyval tanácskozhatott s úgy látszik részben azért, mert ők nem tartották elfogadhatónak a prímás javaslatait, részben pedig azért, mert számítania kellett arra, hogy az újból megnyilt képviselőházban vagy interpelláció vagy az esperesi kerületek kérvényei következtében nyilatkoznia kell az üggyel kapcsolatban, elhatározta a kérdésnek a minisztertanácsban való tárgyalását. Novemberig közel 500 kérvényt nyujtottak már be a képviselőházban Csáky rendelete ellen s a 12. § módosítása érdekében.

A *november 3-i minisztertanácson*[84] Csáky jelentést tett a rendeletével kapcsolatos tárgyalásokról s felolvasták Szapáry és a prímás levélváltását is. A tanácskozás folyamán az az egyhangú vélemény alakult ki, hogy a kormánynak mentől előbb határozott és végleges állást kell foglalnia az ügyben, mert a Szentszék döntésének köztudomásúvá válása után nem remélhető, hogy a katolikus papság a rendeletnek engedelmeskedjék. Mikor azután az állásfoglalás meghatározására került a sor, behódolt a minisztertanács a Csáky és Szilágyi által idáig is hangoztatott s liberális, illetőleg katolikusellenes oldalról hirdetett véleménynek, amely a papság mozgalmával az állami hatalom és a kormány tekintélyét szegezte szembe s úgy határoztak, hogy a miniszterelnök az első adandó alkalommal jelentse ki: a kormány a 12. § rendelkezését nem szándékozik megváltoztatni. Csákyt bízták meg viszont annak kijelentésével, hogy a rendeletet továbbra is érvényben akarják tartani és végrehajtják s a kormány, bár nem fejezte be még tárgyalásait a főpapsággal, mégis el van

[83] A prímás átirata: Orsz. Ltár.: Min. eln. 1890: ad 3411.
[84] 41/M. T. 1890: 8. pont.

határozva arra, hogyha nem fogadnak el egy az ő álláspontjának megfelelő megoldást, akkor esetleg a polgári anyakönyvezés bevezetésével szerez érvényt a 12. § rendelkezésének. Bár a prímás javaslatait elfogadhatatlanoknak ítélte a minisztertanács, úgy határoztak mégis, hogy a választ csak akkor adják meg neki, amikor a kormány a maga kebelében már teljesen megállapodott arra vonatkozólag, mily módon történjék szükség esetén a polgári hatóságoknak az anyakönyvek vezetésével való megbízása.

Mielőtt újból tárgyalta volna a kormány a kérdést, táviratilag kérdezték meg Reverterát, történt-e valami változás Róma felfogásában.[85] A nagykövet nemleges válasza után a november 9-i minisztertanács,[86] számítva arra, hogy a rendelet felajánlott módosítását az Egyház utólagosan sem fogadja el, szükségesnek tartotta a tárgyalások megszakadása esetén teendő intézkedések előzetes megállapítását. Bizonyosak voltak ugyanis benne, hogyha a megegyezés nem jön létre és Róma döntését kihirdetik, a katolikus papság kivétel nélkül meg fogja tagadni a rendelet követését s csak kényszereszközökkel, a papságot állandóan bírságolva, tudnák a rendeletet végrehajtani. Ez az állapot azonban huzamosabb ideig nem lett volna fenntartható s ezért úgy határozott a minisztertanács, kérni fogja az uralkodó beleegyezését, hogy a tárgyalások meghiusulásának esetében törvényjavaslatot terjeszthessenek az országgyűlés elé egyelőre csak a vegyes házasságokból született gyermekek külön anyakönyvezésének elrendeléséről. Elvként mondanák ki azonban e törvényjavaslat 1. §-ában, hogy a születések, házasságok és halálozások nyilvántartására általános, polgári hatóságok által vezetett anyakönyvek hozandók be. A minisztertanács látta határozata végrehajtásának nehézségeit, de nem látott, mert nem akart látni más módot a kérdés elintézésére s nyomást is akart határozata által gyakorolni az Egyházra. Abban reménykedtek, hogy talán mégis elfogadják majd katolikus részről a rendelet

[85] A külügyminisztérium és Revertera táviratváltása: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 142, 144.
[86] 44/M. T. 1890: 3. pont.

felajánlott módosítását, ha látják a kormány komoly szándékát, hogy a törvényt a papság közreműködése nélkül is végre akarja hajtani. A prímásnak adandó választ illetőleg kiegészítette a minisztertanács előbbi határozatát s a királynak a törvényjavaslat benyujtásához való hozzájárulásától tette most függővé.

A kormány megbízásából Csáky kérte a királytól a minisztertanács határozatainak jóváhagyását. Ferenc József véleménye szerint az 1868-i törvény helytelen volt, mert okozója lett az Egyházzal való összes későbbi surlódásoknak, de az adott körülmények között elfogadta és helyeselte mégis a kormány álláspontját, hogy változatlanul fenn kell tartani a 12. § rendelkezését s lényegében Csáky rendelete sem módosítható. Reménykedett azonban a király, hogy a megegyezés valamilyen formában még mindig létrejöhet a kormány veresége nélkül s ezért mellőzni kívánta a képviselőházi nyilatkozatnak a polgári anyakönyvek esetleges bevezetéséről szóló részét. Mivel véleménye szerint a gyakorlati követelmények nem kívánták meg, nem járult hozzá az uralkodó ahhoz sem, hogy abban az esetben, ha szükségessé válnék az anyakönyvek vezetésének részben polgári hatóságokra való átruházása, az erről szóló törvényjavaslat 1. §-ában elvileg kimondassék a polgári anyakönyvek általános bevezetése. Kilátásba helyezte azonban a király, hogy az egyik legközelebbi minisztertanácson személyesen hallgatja meg az üggyel kapcsolatban miniszterei véleményét.

Csáky november 12-én számolt be a kormány többi tagjainak Ferenc Józsefnél történt kihallgatásáról.[87] A minisztertanács tudomásul vette a király kijelentéseit s újból tárgyalva a kérdést a következő tartalmú képviselőházi nyilatkozatban állapodott meg: „A kormánynak nincs szándékában az 1868-as törvényt megváltoztatni, a rendeletet továbbra is érvényben tartva végre fogja hajtani s ha szükségessé válnék, törvényhozásilag is fog erre vonatkozólag intézkedni." Nem

[87] 45/M. T. 1890: 2. pont. Lásd még e minisztertanács lefolyásáról a Ferenc József elnöklete alatt tartott következő, 46. számú minisztertanács jegyzőkönyvét.

tudott azonban a minisztertanács megegyezni a tekintetben, mi történjék akkor, ha a király továbbra sem járul hozzá a tervezett törvényjavaslat említett 1. §-ához. Csáky ez esetben az általános polgári anyakönyvezésre vonatkozó elvi rendelkezés nélkül csak a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyvezését óhajtotta szabályozni. Wekerle és Szilágyi ellene voltak Csáky tervének, mert véleményük szerint azt a kormány és az állami rend veresége gyanánt fogták volna fel. Szerintük ez annyit jelentett volna, hogy a kormány, miután nem képes a papságot engedelmességre kényszeríteni, felmenti őket az anyakönyvek ama részének vezetése alól, amelyet nem hajlandók az előírt módon vezetni. Baross Gábor véleménye az volt, hogy amennyiben gyökeresebb megoldás egyelőre nem lehetséges, csak a rendelet fenntartására és végrehajtására kellene szorítkozni s ha szükségessé válnék, törvény lenne esetleg alkotandó a rendelet szellemében a részletek pontosabb meghatározásával.

Ferenc József az ügy elintézése érdekében maga elnökölt a következő, *november 14-én tartott minisztertanácson.* A miniszterek közül Szapáry, Csáky, Wekerle, Baross és Szilágyi mondották el, illetőleg ismételték meg részben az előző minisztertanácsban képviselt véleményeiket és javaslataikat. Szapáry Csáky elgondolását pártfogolta s a következő formulával óhajtotta a király által kifogásolt 1. §-t helyettesíteni: „Míg az anyakönyvezés általánosan polgári hatóságokra ruházható, elrendeltetik stb." Csáky javaslata azonban feltételezte a papság közreműködését is s ezért ő maga indítványozta, hogy elfogadása esetén tanácsos lenne egyidejűleg a papsággal is megegyezésre törekedni, nehogy utólagosan újabb nehézségek merüljenek fel. Wekerle és Baross véleménye szerint Csáky javaslata nem oldotta volna meg véglegesen a kérdést s ezért, amennyiben gyökeres megoldás egyelőre nem lehetséges, mindketten a status quo fenntartása mellett voltak. A leghatározotabban Szilágyi képviselte a maga álláspontját. Szerinte a képviselőházi nyilatkozatban is egészen világosan és határozottan ki kellene jelenteni, hogy a kormány a polgári anyakönyvek általános bevezetését fogja javasolni, ha álláspontja érvényesítéséhez nem lennének ele-

gendők a februári rendelet intézkedései. Nem ragaszkodott Szilágyi ehhez az éles fogalmazáshoz, de szükségesnek tartotta, hogy határozottan jelezze a nyilatkozat, mily irányban fog a kormány szükség esetén intézkedni. Hogy mi történjék akkor, ha a megegyezés az Egyházzal nem jön létre, véleménye szerint legegyszerűbb lenne a rendelet további érvényben tartása és esetleg kényszereszközökkel való végrehajtása is. A tapasztalat azonban azt bizonyítja, mondotta Szilágyi, hogy olyan esetekben, amikor a papság lelkiismereti kötelességére való hivatkozással tagadja meg világi törvényekkel szemben az engedelmességet s „dacos kitartásában még Róma döntése is támogatja", az állami hatalom büntetésekkel nem képes érvényesülni. Ezért véleménye szerint, ha békés megegyezés nem jön létre, el kellene rendelni a polgári anyakönyvezést, de elég lenne egyelőre csak részlegesen, a vegyes házasságokból született gyermekek számára bevezetni. Ujabb zavarok elkerülése végett ki kellene azonban zárni abból a papság minden közreműködését.

Szilágyi után a király beszélt. Nagyon fontos kérdésnek és nagyon jól megfontolandónak tartotta a polgári anyakönyvek bevezetésére vonatkozó nyilatkozat adását. Az első lépést könnyű megtenni ebben az irányban, mondotta, de nem tudni, hogy az hová vezet. Helyes, ha megfontolják előre a teendő intézkedéseket, de ő, a király, még mindig bízik abban, hogy létrejöhet valamilyen formában a megegyezés s ezért ne égesse fel a kormány nagyon korán maga mögött a hidat. Azt kívánta ezért Ferenc József, hogy ne mondassék túlságosan sok a képviselőházi nyilatkozatban s válasszon ahhoz a kormány oly formát, amely nem kötelezi föltétlenül a polgári anyakönyvek bevezetésére. Ha már utalni kell erre, ne helyeztessék mindenesetre, hanem csak a szükségesség mértékében kilátásba, mert félő, hogy a képviselőház e nyilatkozat következtében fait accompli-nak fogja tekinteni bevezetését.

Szilágyi a király szavai után is feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy azzal az indokolással: a lelkészek nem kényszeríthetők vallásos meggyőződésükkel ellenkező ténykedésekre, megemlítsék a polgári anyakönyvek bevezetését. Egy ily tartalmú nyilatkozatot nem kifogásolt Ferenc József sem s csak azt kívánta, hogy ne mint kívánatos, hanem csak mint szükségessé válható megoldási módot állítsa be a kormány a polgári anyakönyvezést. Ami saját személyét illeti, nem tetszik neki a polgári anyakönyvezés, mondotta a király, de a jelen esetben tényleg nem lát más módot a megegyezés meghiusulása esetén a konfliktus megszüntetésére. Az Egyház szempontjából nem perhorrescálható ez a megoldás, nyugtatta meg magát Ferenc József, mert sértetlen marad mellette az Egyház elvi álláspontja. Meg kell azonban a belügyi helyzetre való tekintettel politikai szempontból fontolni a kérdést, mielőtt döntenek, mondotta, s félő, hogy a polgári anyakönyvezés, mint Németországban történt, Magyarországon is a vallásosság gyengülésére és a felekezetnélküliség gyarapodására vezethet. Ez pedig egész biztosan nem érdeke az államnak sem.

A tanácskozás még ezután is hosszabb ideig tartott; további folyamán az a végleges megállapodás történt, hogy a kormány mindenekelőtt megegyezésre törekszik a papsággal s csak akkor teszik meg a megbeszélt intézkedéseket, ha a megegyezés meghiusul, minden körülmények között el akarják azonban kerülni a kultúrharcot. Ezután enunciálta a király a tárgyalás eredményét, amely szerint a polgári anyakönyvezés, amennyiben szükségessé válik, a papság közreműködése nélkül rendelendő el, a részleges bevezetéséről szóló törvényjavaslatban pedig a Csáky által javasolt következő elvi utalás veendő fel: „Míg a polgári anyakönyvek általánosan bevezettetnek, elrendeltetik stb.". Ami végül a képviselőházi nyilatkozatot illeti, az a polgári anyakönyvezés bevezetésére való utalás nélkül csak általánosságban tartandó, a vita folyamán kinyilvánítható azonban a kormánynak arra vonatkozó szándéka.

A kormány nem váratott magára sokáig a nyilatkozattal. November 14-én s a következő napokon foglalkoztak ugyanis a képviselőházi pártkörök a rendelettel, illetőleg az ellene beadott kérvényekkel s a rendelet törvényességét és célszerűségét több oldalról megtámadták. A szabadelvű párt értekezletén azonban a miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány

végre akarja hajtani a rendeletet, a 12. § módosításához nem járul hozzá s ha szükség lesz rá, polgári anyakönyvek létesítését fogja esetleg javasolni. Ennek a nyilatkozatnak nagy volt a jelentősége, mert azt lehet mondani, elvette a további tárgyalások alapját s ha a katolikus közvélemény reménykedhetett is eddig a kérdésnek közös megegyezésen alapuló megoldásában, ettől kezdve reményét kellett vesztenie.

A november 16-án hozott minisztertanácsi határozat értelmében Szapáry a király beleegyezését kérte és kapta utólag ahhoz is, hogy a költségvetési tárgyalások megrövidítése érdekében, ne csak a vita folyamán, hanem már a vitát megnyitó nyilatkozatban említést tehessen a polgári anyakönyvek esetleges bevezetéséről. Ugyanezen a minisztertanácson fejtette ki Szilágyi, mikép gondolja el a vegyes házasságokból született gyermekek anyakönyvezését, a következőn pedig meg is bízták már Szapáryt, mint belügyminisztert a törvényjavaslat elkészíttetésével.[88]

A *képviselőház* november 18-i ülésén Irányi Dániel hozta napirendre a kérdést s a vallásszabadság elve alapján a szülők szabad rendelkezésének elismerése mellett s a rendelet ellen beszélt. Irányi után Szapáry ismételte meg a szabadelvű pártban leadott nyilatkozatát, majd Csáky adta elő, erősen ferdítve a tényeket, rendelete kiadásának előzményeit és körülményeit. Kétségbe vonta Csáky, hogy rendeletének a priori hitelvi akadálya lett volna s kijelentette, hogy egyébiránt „akármi határoztatik e tekintetben egyházi téren, az miben sem alterálhatja az állam törvényének tekintélyét, sem a felelős miniszter rendeletének érvényét." A törvényhozás van hivatva véglegesen határozni, mert „ő az egyedüli és utolsó fórum, mely ily ügyekben határoz." Azt is állította a kultuszminiszter, hogy a püspöki kar nem áll a rendelettel ellentétben s hogy a katolikus alsópapság forradalmi útra lépett, mikor túlment azon a határon, amelyet a főpapság kijelölt.

A nyolc napon át tartó parlamenti vitában Irányin kívül Komlóssy Ferenc, Holló Lajos s különösen Polónyi Géza és Ugron Gábor támadta erősen Csákyt s rendelete törvényes-

[88] 47/M. T. 1890; 2. és 3. pont, illetőleg 48/M. T. 10. pont.

ségét. Aggályai voltak ezzel kapcsolatban Apponyinak is, aki elvileg helytelenítette a 12. § intézkedését, de, mint később emlékirataiban írta,[89] pártja protestáns tagjaira való tekintetből nem tartotta lehetőnek, hogy módosítását javasolja. A rendelet mellett Horváth Boldizsár, Szivák Imre, Pulszky Ágost s a kormány részéről Szilágyi Dezső szólaltak fel.[90] Szivák javaslatára végül is a ház nagy többséggel helyeselte Csáky eljárását s a kormány nyilatkozatát és bár sok szó fért hozzá,[91] kimondotta a rendelet törvényességét és ragaszkodott a 12. § változatlan fenntartásához is. A vita végén újból felszólalt Csáky s kijelentette, hogy rendeletét lényegében fenntartva, az alaki eljárást illetőleg lehetőnek tart oly változtatást, hogy a kivonatok a közigazgatási hatóságok útján küldessenek át a protestáns lelkészeknek. Az egész képviselőházi tárgyalás egyébként nagyon kiélezte a kérdést s radikális irányba terelte azáltal, hogy többen pártolták Irányi Dánielnek a polgári házasság érdekében beadott határozati javaslatát s pártja egységének érdekében, a november 17-i pártértekezlet[92] hatása alatt maga Apponyi is a mellett szólalt fel és helytelenítve a megoldást kerülő egyházpolitikát, reformokat ajánlott.[93] Apponyi beszéde nagy lökést adott az egyházpolitikai kérdések tárgyalásának. A vita vége felé a kormány részéről Szilágyi Dezső be is jelentette mindjárt,

[89] Ötven év. Budapest, 1922. 193. l.

[90] Szilágyi ezért a felszólalásáért kapta Csákytól hálája jeléül a nagy cséplőgép nevet.

[91] Maga Beksics Gusztáv mondotta ezt pár évvel később, pedig ekkor a rendelet törvényessége mellett szavazott. (A Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi), X. k. 770. l.)

[92] Lásd erről az előbb idézett mű 783. lapját.

[93] Öreg korában megbánással írt erről a szerepéről Apponyi emlékirataiban, „mert ez az álláspontja némely ponton ellentétbe hozta az Egyház elveivel". Megemlíti azonban mentségül, hogy a 12. §-t, mely az Egyház gyakorlati sérelmét jelentette, csak ezekkel a reformokkal kapcsolatban lehetett módosítani, „holott polgári házasság, állami házassági jog stb. csak teoretikus sérelmet jelentett." (Apponyi: I. m. 194. l.) Megjegyzendő az is, hogy Irányi éppen Apponyi és Ugron Gábor kívánságára kihagyta ez alkalommal javaslatából a polgári házasság mellől a kötelező szót.

hogy amint törvényalkotásra megérett alakban megtehetik s a népnél is kellőkép előkészítették, előterjesztést fognak tenni a polgári házasság érdekében. Fölöslegesnek mondotta Irányi javaslatának elfogadását, mert az egységes házassági jogról szóló törvényjavaslat kidolgozása már megindult[94] és mert a határozati javaslatban megszabott irány megegyezik azzal, amelyet a kormány követ és követendőnek tart. Örömmel konstatálta egyúttal Szilágyi az elhangzott beszédek alapján, hogy a Ház elvül mondotta ki a jövőben követendő vallásügyi politika és a hozandó reformok tekintetében, hogy az állam a maga közjogi és magánjogi rendjét minden felekezeti hitelvtől és szabálytól függetlenül, saját belátása szerint állapítja meg s az állami és egyházi felfogás összeütközése esetében az államinak kell érvényesülnie.

Szilágyi felszólalása után a képviselőház Irányi határozati javaslatát visszautasította s tárgyalás nélkül irattárba kerültek az 1868-i törvény 12. §-a, illetőleg a Csáky rendelete ellen beadott kérvények is.

Az elkeresztelési vitának Szivák javaslata elfogadásával történt befejezését az akkori liberális közvélemény általában tetszéssel fogadta. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a képviselőház többsége nem azért tömörült a rendelet törvényessége mellett, mintha ez meggyőződése lett volna. Szavazataikat az a már említett felfogás irányította, hogy a rendelet visszavonása által az állam tekintélye csorbulást szenvedne, meg kell tehát menteni tekintélyét. A protestáns lapok mint a protestantizmus fényes diadalát ünnepelték a képviselőház vitáját, a liberalizmustól nem szaturált katolikus gondolkodású körökben viszont az a nézet kezdett kialakulni, hogy az egész elkeresztelési kérdést csak ürügyül akarja felhasználni a kormány a polgári házasság, a felekezetnélküliség és az állami anyakönyvezés bevezetésére. Ez a vád véleményünk szerint az egész kormánnyal szemben nem állhatta meg helyét, Szilágyival kapcsolatban azonban megfelelt vagy legalább is nagyon közel járt az igazsághoz.

[94] Irtunk már erről az előző fejezetben. A Budapesti Hírlap 1890. február 8-i száma hírt is közölt már arról, hogy Szilágyi lázas tevékenységgel dolgoztat a családjog kodifikációján.

Még a képviselőházi tárgyalás előtt, november 17-én fogadta a király Simort, ki megígérte ekkor, hogy az ügy újabb állását előadva, kérni fogja újból a pápa döntését.[95] Másnap *Szapáry kereste fel a prímást* s kijelentette neki, hogy a kormány ragaszkodik a rendelethez s csakis már felajánlott módosításába egyezik bele, vagyis hogy a bizonylatok a közigazgatási hatóságok útján legyenek elküldendők a rendelet értelmében illetékes lelkészekhez. Pár nappal később, még a képviselőházi tárgyalás tartama alatt, írásban is közölte ezt Szapáry Simorral[96] s a prímás hazafiasságára appellálva remélte, hogy ez alapon is elintézhető lesz a kérdés. Kijelentette levelében a miniszterelnök, hogy ellenkező esetben a kormány végleges határozata szerint polgári közegekre bízzák az anyakönyvezést s kérte ezért a prímás válaszát, ragaszkodik-e korábbi álláspontjához, mert ha igen, akkor nem halaszthatják tovább a megfelelő törvényjavaslat benyujtását.

A prímást zavarba hozta Szapáry közlése, mert a kormány által felajánlott módosítást Róma már egyszer elvetette s ezért újabb közvetítésétől nem várt oly eredményt, amely a Szentszéket és a kormányt is kielégíthette volna. A miniszterelnök levelének vétele után Bécsbe utazott s tárgyalt a nunciussal. Felkereste itt őt ekkor Szögyény külügyminiszteri osztályfőnök is, aki előtt nagyon elkeseredetten nyilatkozott a kormány eljárásáról s Csákyval szemben állította, hogy az országban máris folyik a kultúrharc, éppúgy, mint annakidején Németországban. Az alsópapság Csáky által állított forradalmáról szó sincs, mondotta, s a püspöki kar meg is fogja adni majd a főrendiházban a választ erre a gyanusításra. Ami őt magát a prímást illeti, hacsak nem akarja magát eretnekké bélyegezni, kénytelen Róma döntését közzétenni. El-

[95] Lásd Simornak november 13-án Pápayhoz intézett levelét és Pápay november 25-én Simorhoz intézett levelének fogalmazványát a Pápay-hagyatékban. Orsz. Ltár.

[96] Orsz. Ltár. Min. eln. 1890 : 3607 sz. alatt e nov. 22-én kelt átiratnak Tarkovich államtitkár által készített fogalmazványa Szapáry javításaival.

halasztja ezt azonban addig, míg választ kap Rómából a legközelebbi napokban teendő jelentésére.[97]

A prímás el is készítette jelentését, de egyelőre nem küldte el Csákynak a parlamenti vita végén tett ama kijelentése miatt, hogy formailag hajlandó a rendeletet megváltoztatni, mert azt hitte, hogy Csákynak a kérdés megoldására valami új terve van s jelentésébe bele akarta még azt is foglalni. Nem tudta ugyanis Simor feltételezni, hogy Csáky, bár elég világosan fejezte ki magát a miniszter, a rendeletnek Róma által már visszautasított módosítására gondoljon.[98]

De nem küldte el a prímás jelentését akkor sem, mikor meggyőződött a valóságról. Ellenkezőleg, megérlelődött benne az elhatározás, hogy nem halaszthatja tovább a két római határozat kihirdetését. Egyre égetőbb szükséggé vált ugyanis, hogy a helyzet súlyát leginkább érző lelkészkedő papság végre határozott útbaigazítást nyerjen. Az első és másodfokon elítélt papok száma egyre szaporodott s harmadfokú ítéletre is felkerültek már a belügyminisztériumba az első esetek.[99] Elkészítette ezért *a prímás* az első római leiratban parancsolt közös pásztorlevelet s *december 16-ára értekezletre hívta egybe a püspöki kar tagjait,* hogy aláírassa velük. Ezen a konferencián akarta Simor megbeszélni a püspöki karnak a főrendiházban követendő eljárását is, mely alkalommal sajátmaga is fel akart szólalni. A főrendiházi ülés kedvező lefolyását biztosította előre Zichy Nándor, kinek meghívására nagyszámú katolikus főrend megjelenésére és támogatására lehetett számítani.

[97] Lásd Szögyény feljegyzését a prímással november 25-én folytatott tárgyalásáról. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 160—167.

[98] Lásd Simor november 30-i Pápayhoz intézett levelét: Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték. Simor e levelét, mely Szapáryval való legutóbbi tárgyalásáról s jelentése halasztásának okáról tudósít, a király parancsára olasz fordításban átadták a nunciusnak Szapáry Simorhoz intézett november 22-i levelének fordításával együtt. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 151—158.

[99] Szapáry közlése Kálnokyval 1890. nov. 25-én kelt 3691. sz. hivatalos átiratában. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 150. Fogalmazványa: Orsz. Ltár. Min. eln. 1890 : 3691.

Szapáry, amint a püspöki konferencia egybehívásáról értesült, felutazott Bécsbe, tárgyalt a királlyal, s visszatérve Budapestre, az értekezletet megelőző napon *felkereste Simort* s kérte őt, hogy halassza el a római határozatok kihirdetését s járjon közbe, hogy a főrendiházban se foglaljon állást a püspöki kar Csáky rendeletével szemben. Tudatta egyúttal a miniszterelnök Simorral, hogy a király még mindig reméli a konfliktus békés megoldását s ennek érdekében óhajtaná, hogy utazzék le egy püspök Rómába s tájékoztassa újból a Szentszéket a magyarországi viszonyokról. Kérte Szapáry a király nevében a prímást, jelöljön ki egy erre alkalmas főpapot. Simor azt válaszolta, hogy a római határozatoknak a püspöki karral való közlését nem halaszthatja tovább, de mikor a miniszterelnök most már a király nevében újból kérte, hogy semmi oly lépést se határozzon el a püspöki konferencia, amely az ügy megoldását nehezítené s praeiudicálna a Szentszék döntésének, megígérte mégis Simor, hogy szigorúan utasítani fogja a püspököket, ne publikálják Róma újabb döntéséig a pápai breveket. Lemondott a prímás ennek következtében a kérdésnek a főrendiház december 18-i ülésén való tárgyalásáról is, illetőleg elfogadta azt a megoldást, hogyha más oldalról szóba hoznák a dolgot, jelentse ki a kormány, hogy az ügyet a benyujtott kérvények tárgyalása alkalmával fogják megvitatni. Ami a püspöki kar egy tagjának Rómába való küldését illette, a személy kiválasztását el akarta a prímás halasztani s püspök helyett inkább egy kanonok küldését javasolta.

A prímásnak nem kis lelki küzdelmébe kerülhetett a király óhajának teljesítése, mert meg volt győződve a római határozatok kihirdetésének szükségességéről s a további tárgyalások eredménytelenségéről. Engedett mégis, mert bízott a királyban s tudta, hogy Ferenc József a legkatolikusabb érzelmű uralkodó. De annyira bántotta őt a dolog, hogy bár Szapárynak még azt mondotta, hogy nem fog említést tenni róla, a püspöki konferencián mégis szükségesnek tartotta, hogy eljárásának mentségére a király óhajára hivatkozzék.

A december 16-i tanácskozáson[100] tájékoztatta Simor püspöktársait a helyzetről és Szapáryval való tárgyalásának eredményéről s szétosztotta ugyan közöttük egy-egy kinyomatott példányban Rampolla két levelét, de határozottan figyelmeztette őket, hogy e levelek szövege és egész tartalma egyelőre kizárólagosan csak személyes magántudomásukul szolgálhat s így szorosan kerüljék azoknak bármi úton bárkivel való közlését. Simor kijelentését a püspöki kar tudomásul vette s elhatározta a prímás kérésére azt is, hogy a király óhajtására való tekintettel nem fogják kívánni a kérdésnek mostani főrendiházi tárgyalását s elhalasztják a vitát a kérvények tárgyalásának idejére. Ugyanily határozatot hozott ugyancsak a prímás kérésére s a király óhajára való tekintettel a katolikus főrendeknek Zichy Nándor által egybehívott december 17-i értekezlete is.

Szapáry távirati jelentést tett a királynak Simorral való tárgyalásáról,[101] mire a király ugyancsak táviratilag utasította a miniszterelnököt,[102] hozza a prímás tudomására, hogy a Rómába küldendő főpap végleges kiválasztását és instruálását önmagának tartja fenn, mert saját megbizottjának tekinti s a prímást csak azért kérte fel annak kijelölésére, mert nem akar részére kellemetlen személyt választani. Mikor Szapáry ezt Simorral közölte, a prímás azt válaszolta, hogy ő nem is tudna egyelőre erre a küldetésre alkalmas főpapot megnevezni. Világosan látta a prímás, hogy a kormány álláspontjának kényszerű támogatása az illető főpapot csak ferde helyzetbe hozná Rómában s ezért másnap Csáky előtt már úgy nyilatkozott, hogy nincs abban a helyzetben, hogy a római misszióra alkalmas személyt javasolhasson s ezért valószínű-

[100] Jegyzőkönyve: Esztergom, Prímási levéltár. Cat. D. 1892 : 2377. E jegyzőkönyvet Hornig vezette és Simornak nemsokára bekövetkezett halála miatt csak 1892 ápr. 4-én küldte meg Vaszarynak.

[101] Orsz. Ltár. Min. eln. 1890: ad 3150 Szapáry december 15-én készített s. k. fogalmazványa. U. o. a Pápay-hagyatékban e számjelekben küldött távirat feloldása.

[102] U. o. Min. eln. 1890: ad 3950.

leg azt fogja ajánlani a királynak, válassza ki ő sajátmaga az illető püspököt.[103]

Ez volt a helyzet, mikor december 17-én délután *a Magyar Állam* latinul és magyar fordításban *közzétette Rampolla két levelét.* Ezáltal formális kihirdetés nélkül is köztudomásúvá lett Róma döntése. Hogy mily úton jutott a lap e levelek birtokába, a rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk megállapítani. Maga a prímás a legnagyobb felháborodással értesült a közzétételről s az Országgyűlési Értesítő útján azonnal nyilatkozatot tétetett közzé, amely a másnapi lapok reggeli számaiban Rampollának a Magyar Állam után közölt két levelével együttesen jelent meg. A nyilatkozat szerint a hercegprímás nem tekinti a leveleket közlötteknek, „mert azoknak további titokban tartása a legfontosabb okoknál fogva éppen az ő, magasabb meghagyás folytán tett indítványára a püspöki konferencián egyhangúlag határozatba ment. A Magyar Állam minősíthetetlen eljárása által a katholikus ügynek nemcsak szolgálatot nem tett, hanem inkább ártott."

Igy szólt a nyilatkozat. A mi véleményünk szerint a római határozatok közlése nem változtatta meg lényegesen a helyzetet. A megegyezés úgyis kilátástalan volt, miután a kormány a képviselőházban is megmondotta, hogy lényegében nem hajlandó módosítani a rendeletet, a Szentszék pedig akkor sem változtathatta volna meg álláspontját, ha döntése nem kerül nyilvánosságra. A Vatikán és a kormány közötti tárgyalások egyébként, mint látni fogjuk, egyre kevesebb reménnyel ugyan, de a közlés után is tovább folytak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a helyzet inkább csak tisztuló lett s a katolikus papság megszabadult a bizonytalanság állapotától.

A prímási nyilatkozat következtében a *főrendiházi ülés* az előzetes megállapodásoknak megfelelően folyt le. Zichy Nándor benyújtotta ugyan az elkeresztelési rendelet ellen tiltakozó 123 község kérvényét, de kijelentette, hogy nagyszámú katolikus főrend kérte fel őt annak kinyilvánítására,

[103] Lásd Szapáry 1890 dec. 18-án kelt német nyelvű felterjesztését Ferenc Józsefhez. U. o. Pápay-hagyaték, Szapáry s. k. magyar nyelvű fogalmazványa: u. o. Min. eln. 1890: ad 3973.

hogy e kérdésben elfoglalt álláspontjukat a főrendiház katolikus egyházi tagjainak felfogásától nem óhajtják megkülönböztetni s a kérdés megvitatását a költségvetés tárgyalásának keretében nem tartják célszerűnek. A prímás nem jelent meg az ülésen s a püspöki kar nevében Schlauch csatlakozott Zichy Nándor kijelentéséhez. Az elnök ezután Zichy kérésére a közjogi és törvénykezési bizottságnak adta ki a kérvényeket.

A katolikus egyházi és világi főrendek a kérdés főrendiházi tárgyalásának elhalasztásával nagy áldozatot hoztak, mert a vita kétségtelenül a kormány vereségével végződött volna. Annál nagyobb volt ez az áldozat, mert tisztában volt mindenki azzal, hogy a kormány nem akarja lényegében módosítani a rendeletet. Meghajoltak azonban mégis a főrendek loyalitásból a király kívánsága előtt, bár igen kevés reményük lehetett arra, hogy határozatuk által a konfliktus békés megoldását elősegítik. Hisz ugyanekkor, mikor ők békülékenységükről tettek bizonyságot, protestáns részről újabb erős támadások hangzottak el a katolikusok ellen.[104]

Rómát a novemberi képviselőházi vita s különösen a miniszteri nyilatkozatok a legkínosabban érintették.[105] A pápa egyre nagyobb aggodalommal figyelte a dolgok fejlődését, látta a helyzet komolyságát s hogy a konfliktus kimélyülését elkerülje, kész volt minden lehető engedményre. Egyre növekvő türelmetlenséggel várta Simor jelentését s bár föltétlenül bízott benne, rossz néven vette tőle mégis hosszú hallgatását. Revertera közölte bizalmasan mind a pápával, mind pedig Rampollával Szapárynak Simorhoz intézett legutóbbi átiratát s abban a reményben, hogy vagy a prímás, vagy a kormány hamarosan konkrét javaslattal fog előállani, igyekezett a pápa engedékeny hangulatát megőrízni. Igen jó hatást tett a pápára *Galimberti december* 15-én megérkezett *jelentése* és hozzá intézett levele. A nuncius okulva augusztusi jelentésének kedvezőtlen fogadtatásán, nem tett most javaslatot a konflikus megoldására, hanem egyszerűen csak beszámolt Ferenc Józsefnél volt kihallgatásáról s biztosította a Szentszéket, hogy nemcsak a király, hanem maga a kormány is békére törekszik. Galimberti levele, illetőleg jelentése megnyugtatta a békére vágyó XIII. Leót, ki bízott most már a további tárgyalások sikerében. Nem bízott azonban abban Rampolla, ki kételkedett a magyar kormány békülékeny szándékaiban.[106]

Rampolla helyesen ítélte meg a helyzetet. *A magyar minisztertanács december 22-i ülésén* újból leszögezte,[107] hogy eddig elfoglalt álláspontjától nem tér el s annak az egyhangú véleményének adott kifejezést, hogy a római határozatok közlése után előreláthatólag nem marad más részére hátra, minthogy lehető gyorsasággal megtegye intézkedéseit a polgári anyakönyvezés bevezetésére. Hogy a kormány mennyire nem volt hajlandó semmi engedményre, azt e minisztertanács másik két határozata is bizonyítja. Revertera jelentéséből értesült ugyanis a kormány arról,[108] hogy Rampolla szerint elfogadhatná esetleg a Szentszék bizonyos fenntartással megoldási alapul a kormány felajánlott módosítását s tolerálhatná bizonyos körülmények között csupán az „elkeresztelések" magasabb kormányhatóság részére való jelentését is. Nevezetesen akkor, ha a kormány a gyakorlatban valamilyen módon elvenné a törvény élét s megnyugtatná a püspöki kart, hogy nem fogják az illető gyermekeket kényszereszközökkel más hitvallásoknak átadni. Rampollának ezzel a közlésével kapcsolatban tartotta szükségesnek a minisztertanács annak a határozott leszögezését, hogy az anyakönyvi bizonylatok átküldése alkalmával a keresztelő lelkész részéről történő esetleges tiltakozás nem irányulhat a törvény és a rendelet ellen

[104] A Pesti Napló 1890 december 18-i száma vezércikkezett róla, hogy Sárkány Sámuel új bányakerületi evangélikus püspök avató gyűlésén Szász Károly és Tisza Lajos a felekezeti békét bolygató antikatolikus beszédeket tartottak s mintegy vallásháborúra hívták fel az evangélikusokat.

[105] Lásd a következőkre Revertera 1890 dec. 15-i 38. A. számú titkos jelentését és dec. 16-án kelt magánlevelét Kálnokyhoz. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 168—181.

[106] Revertera közlése december 22-i 40. sz. jelentésében. U. o. 204—209.

[107] 54/M. T. 1890: 1. pont.

[108] Lásd már idézett december 15-i jelentését.

és semmiesetre sem tartalmazhat többet az illető lelkésznek annál a megjegyzésénél, hogy az adatok megküldése által a maga részéről nem szándékozik a megkeresztelt kiszolgáltatására közreműködni s közlését csakis azért teszi, hogy a világi törvények határozatainak megfeleljen. A minisztertanács másik határozata Ferenc Józsefnek azzal a már ismert szándékával volt kapcsolatban, hogy egy püspököt küld le Rómába a Szentszék újabb tájékoztatása végett. Jóllehet a király, mint tudjuk, a sajátmaga kiküldöttjének akarta az illető főpapot tekinteni és sajátmaga akarta instruálni is, a kormány mégis jónak látta, hogy a király megbizottjának feladatát már eleve határok közé szorítsa. Ugy vélekedett nevezetesen a minisztertanács, hogy az illető főpap feladata nem terjedhet tovább a Szentszéknek a helyzetről s a kormány szándékairól és határozatairól való tájékoztatásánál s nem lehetne feljogosítható arra, hogy a kérdés megoldására vonatkozólag tárgyalásokba bocsátkozzék, illetőleg javaslatokat tegyen. Igyekeznie kellene ellenben rávenni Rómát a kormány álláspontjának elfogadására. A kormány e véleménye után a király elejtette tervét s lemondott a római útra már kiszemelt Steiner székesfehérvári püspök kiküldetéséről annál is inkább, mert Revertera hiradása szerint a Vatikán sem fogadta kedvezően a gondolatot.[109]

Kétségtelen, hogy a kormány legszívesebben befejezettnek tekintette volna a tárgyalásokat. Elfogadhatatlannak minősítette a kérdés megoldásának azt a tervét is, amelyről Revertera tett legújabb jelentésében említést.[110] E módozat abból állott volna, hogy kötelezik az anyakönyvvezető lelkészeket az összes születési anyakönyvek másodpéldányainak a polgári hatóságok részére való időnkénti beküldésére s rendeletileg vagy törvény által kimondották volna, hogy az állam csak azokat a kivonatokat ismeri el hiteleseknek, amelyeket

[109] Lásd Kálnoky 1890 dec. 28-án kelt magánlevelét Reverterához. Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1890 : 337, 340. Továbbá Revertera dec. 26-i táviratát és dec. 30-án kelt magánlevelét Kálnokyhoz. U. o. Polit. Arch. Rome XI : 217, illetőleg 229—230.

[110] Dec. 22-i már idézett jelentésében.

saját hatóságai adnak ki e másodpéldányokból. Ez a terv tulajdonképen a Rampolla szeptemberi levelében foglalt ajánlat kibővítését, illetőleg továbbfejlesztését jelentette s messzebb ment Simor javaslatánál, aki annak idején nem látott lehetőséget a kérdés megoldására Rampolla elgondolása alapján. Az Egyház e modus vivendi által semmi egyebet nem nyert volna, mint elvei sértetlen fenntartását s papjai lelkiismeretének tehermentesítését, az állam viszont tökéletesen elérhette volna célját. Reverterának e lehetőségről egy bizalmasa, a biborosi kollégiumnak általa meg nem nevezett tagja tett említést azzal a megjegyzéssel, hogy ez az a legvégső engedmény, amit a Szentszék a béke érdekében még megtehet. A kormány véleménye mégis az volt, hogy a képviselőházi tárgyalások folyamán elfoglalt álláspontjára való tekintettel nem teheti magáévá ez elintézési módot. Elsősorban azonban azért utasította vissza a kormány e tervet, mert félt, hogy elfogadása főkép a protestáns lelkészek körében nagy izgalmat keltene jövedelmeik megcsappanása miatt.[111]

A király azonban kívánta a békét s ennek érdekében a további tárgyalásokat. *Szapáry és az érdekelt miniszterek* ezért, miután a prímással való további tárgyalásokat már hiábavalónak tekintették, december 28-án Bécsben *a nunciussal tanácskoztak* a Rómában teendő új lépésekről. Simor különben is csak e napokban küldte el Rampolla sürgetése után újabb jelentését Rómába,[112] Galimberti pedig Rampollának jelentésére adott válasza[113] után felhatalmazva érezte most már magát arra, hogy a kérdésre vonatkozólag Esztergom megkerülésével is önálló tárgyalásokat folytathasson. Rampolla ugyanis elégedetlen volt a prímás tárgyalásainak vontatott menetével s ezért válaszában határozottan felszólította

[111] V. ö. Kálnoky 1891 jan. 3-án kelt utasítását Reverterához. Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891: 1., 10—12.

[112] Lásd Revertera 1890 dec. 30-án kelt 41 B. sz. jelentését u. o. Polit. Arch. Rome XI : 225—228 és Simor 1891 jan. 2-án Szapáryhoz intézett levelét, Orsz. Ltár. Min. eln. 1891: 144.

[113] Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 219—220. Lásd még Galimbertinek ezzel kapcsolatban dec. 27-én Kálnokyhoz intézett levelét. U. o. 218.

a nunciust, hogy tudassa a Szentszékkel Kálnokynak az ügyre vonatkozó közléseit.

A tárgyalások súlypontja Esztergomból Rómába helyeződött most át. Simor irányító, illetőleg közvetítő szerepe véget ért. A beteges, hetvennyolcadik évében járó főpap egy hónappal később már nem is volt az élők sorában. Az Egyház és állam közötti súlyos bonyodalom és az ezzel járó sok izgalom erősen megviselhette szervezetét s csak siettethette 1891 január 23-án bekövetkezett halálát. Különösen sérthette Simor érzékenységét és keserűvé tehette utolsó napjait az a körülmény, hogy a kormány a vele való tárgyalásokat megszakítva, az ő teljes mellőzésével a nunciussal kezdett új tárgyalásokat.[114]

Egy évvel később egy Pax álnév alá rejtőző szerző „Az új herczegprímás és a béke állam és egyház között" címmel megjelent röpiratában súlyos váddal illette Simort. „Zárkózott, makacs természetű theologus"-nak nevezte s a sorok között azt írta róla, hogy „elodázási politikájának", „cunctatorságának" lett a következménye az egyházpolitikában kifejlődött gyűlölködés. Pax könnyedén dobta oda e vádat. Tény, hogy Simor sokszor késedelmeskedett, mikor a hevesebbek gyors megoldást szerettek volna, de ne feledjük, hogy megvoltak az okai a késedelmeskedésre. Simor akkor lett prímássá, mikor a liberális eszmék bámulatos gyorsasággal terjedtek el hazánkban s a törvényhozás a viszonosság elvén oly jogelveket terjesztett ki a katolikus egyházra, amelyek a katolikus hitelvekkel ellenkeztek. Ha Simor ekkor rögtön szembeszáll az uralkodó irányzattal, a katolicizmus érdekeit biztos veszedelembe döntötte volna. Nem is nagyon tehetett mást, minthogy halasztotta az Egyházat érintő kérdések megoldását. Ami pedig magát az elkeresztelési kérdést illeti, igaza volt Rampollának, kivel egy véleményen volt e tekintetben Ferenc József is, hogy távolról sem öltött volna e vita oly méreteket, ha a néha makacs, de loyális és patrióta Simorra jobban hallgattak volna, mint a kellemes tanácsadókra, kiknek

[114] A Magyar Állam 1891 január 11-i száma cikket is hozott róla, hogy a nunciussal kezdett új tárgyalás a prímás megsértését jelenti.

tekintélye azután mégsem volt elegendő, hogy elnyomják a papság és hívek körében a rendelet ellen később elhatalmasodott mozgalmat.[115]

A nunciussal való megbeszélések és az ezt követő Bécsben tartott minisztertanács[116] értelmében *Szapáry* mint miniszterelnök a pár nappal előbb felség személye körüli miniszterré kinevezett *Szögyény-Marichhoz* 1890 december 30-án *átiratot intézett*. Ez átiratában, amelyet a jelek szerint Csáky művének kell tekintenünk,[117] pontosan körülírta és megokolta a miniszterelnök a kormánynak a kérdéssel kapcsolatban eddig elfoglalt álláspontját s kijelentette, hogy az ország törvényeire és közszükségleteire való tekintettel attól a jövőben sem térhetnek el. Ha tehát a Szentszék nem fogadja el a rendelet felajánlott módosítását, vagyis a kivonatoknak a közigazgatási hatóságok útján való megküldését az illetékes lelkészek részére, akkor a kormány a vegyes házasságokból származó gyermekek polgári anyakönyvezését fogja elrendelni. Ez az intézkedés azonban, mondja fenyegetően az átirat, kétségtelenül új korszakot nyitna s az első lépést jelentené az állam és egyház közös funkcióinak végleges kettéválasztására. Mindemellett kiváló figyelemben hajlandó a kormány egy esetleges olyan javaslatot részesíteni, amely a rendelet értelmében átküldendő bizonylatokra vezetendő óvás útján védené meg az Egyház elvi álláspontját. Ez az óvás a következőkép lenne szövegezhető: „Kiállíttatott az 1890. évi február 26-án 10.086. sz. a. kelt vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet alapján a megkeresztelt kiszolgáltatását célzó szándék nélkül és az egyházi álláspont megóvásával."

[115] Lásd Revertera 1891 január 27-én kelt 3 B. sz. jelentését. Közöltem A prímási szék betöltése 1891-ben c. idézett tanulmányom I. sz. mellékleteként.

[116] 55/M. T. 1890: 3. pont. E december 29-én tartott minisztertanácson Szapáry elnöklete alatt Fejérváry, Csáky, Szilágyi és Szögyény-Marich vettek részt.

[117] Ezt kell következtetnünk egész tartalmából és stílusából. Támogatja véleményünket, hogy a miniszterelnökség előadói ívén (Orsz. Ltár. Min. eln. 1890 : 4179) található szöveg csak másolat s hogy később a Szentszék válaszul adott memorandumára szintén Csáky szövegezte meg a feleletet. (U. o. 1891 : 583.)

Kálnoky élesen elutasítónak találta az átiratot s ezért táviratilag kérték fel a Magyarországon tartózkodó Szögyényt, tegyen kísérletet enyhítésére.[118] E kísérlet azonban, valószínűleg Csáky ellenállása miatt, eredménytelen maradt.[119]

Szapáry átiratának francia fordítását Szögyény az előzetes megállapodások értelmében átadta a nunciusnak, aki megígérte, hogy azt jelentése alapjául veszi s ha nem is exponálja magát a benne foglalt javaslat mellett, ajánlani fogja mégis megfontolását, mert véleménye szerint ez a modus vivendi nem sértené meg az Egyház elveit s a gyakorlatban talán kevesebb veszélyes következménnyel járna, mintha elrendelnék a vegyes házasságokból származó gyermekek polgári anyakönyvezését, amely könnyen maga után vonná a polgári anyakönyvezés általános bevezetését s ezzel a polgári házasságot.[120]

Galimberti nem ismerte eléggé a helyzetet s most is, mint kezdettől fogva, könnyen elintézhetőnek gondolta a kérdést. Azonban csalódnia kellett. Rómában a békére leginkább vágyó XIII. Leó sem tartotta lehetőnek a kormány új javaslatának változatlan elfogadását s csak azt gondolta megfontolandónak, nem lenne-e oly módosítással megengedhető, hogy a lelkészek bizonyos időközökben történő felszólításra, a kényszerre való hivatkozással s a rendelet említése nélkül

[118] Lásd Pasetti osztályfőnök táviratát: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 233.

[119] Csáky pár nappal később, 1891 január 5-én így írt Oltványi Pál szegedi prépost-plébánosnak: „Jelenleg már csak két modalitás áll előttünk, vagy megszüntettetik egyházi oldalról a rendelet lényege elleni agitatio, vagy pedig behozzuk mi törvény által a polgári anyakönyveket." (A levél másolata Esztergomban, Prímási levéltár, 1891: 412.) A harcra is készült már Csáky. E napokban összeállíttatta minisztériuma irattárából mindazokat az eseteket, amikor a püspökök elrendelték a kivonatok átadását. (Lásd 1891 jan. 4-én kelt levelét Pápayhoz. Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.) Később, 1893-ban, a március 7-i képviselőházi, illetőleg május 9-i főrendiházi ülésen fel is sorolt Csáky 10 ilyen esetet.

[120] Lásd Kálnokynak már idézett 1891 január 3-i utasítását Reverterához.

és megfelelő óvással közölnék a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyveit a hatóságokkal.[121]

Rómában még nem történt meg a döntés, amikor a belügyminisztériumban eddig függőben tartott elkeresztelési ügyekben Lukács György államtitkár 1891 január 11-én meghozta az *első harmadfokú* s így tovább már nem fellebbezhető elvi jelentőségű *ítéletet*,[122] amely Molnár János komáromi apátplébánost a reá kirótt pénzbírságban elmarasztalta, de hivatalból megsemmisítette a másodfokú ítéletnek a keresztelési bizonylat áttételére vonatkozó részét azzal a megokolással, hogy „kihágási büntető eljárás alá nem tartozván, a kihágási bíróság által nem volt tárgyalható". Ez ítélet meghozatalában a belügyminisztériumot, illetőleg Lukács Györgyöt a királyi táblának kevéssel előbb, 1890 december 23-án hozott ítélete irányíthatta. Molnár Jánost Komáromban ugyanis a járásbíróságnál is feljelentették hivatalos hatalommal való visszaélés címén, mert nem küldötte meg az anyakönyvi kivonatot. A járásbíróság, illetőleg a királyi tábla Molnárt a vád alól felmentette s indokolásában kimondotta, hogy miniszteri rendelet csak oly cselekményt minősíthet kihágásnak, amely a törvényben is ilyenül van minősítve és kifejezve.[123]

Az első belügyminisztériumi ítélet, amely a későbbieknek is mintául szolgált, tulajdonképen Csáky rendeletének csődjét jelentette. A rendelet természetszerű célja ugyanis nem a papság sorozatos bírságolása, hanem csakis az anyakönyvi bizonylatok rendszeres átküldésének biztosítása lehetett. Most pedig az a helyzet állott elő, hogy a papot az anyakönyvi kivonat átküldésének elmulasztása miatt megbírságolják, átküldésére azonban ítéletileg utólagosan mégsem kötelezik. Csáky rendeletének hiányossága miatt nem is kényszeríthették. A rendelet végrehajtásához azonban a kormány mégis ragaszkodott. Oly sokat hangoztatta már vele kapcsolatban az állam tekintélyét, hogy visszavonása szinte lehetet-

[121] Revertera 1891 január 9-én kelt számjeles titkos jelentése. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 270—271.

[122] Közölte a Magyar Állam 1891 február 15-i számában.

[123] Közölve az ítélet szövege u. o. a január 30-i számában.

len lett. Csáky viszont nem tehette már meg, hogy rendeletének a belügyminisztériumi ítélet által kiviláglott hiányosságát pótolja és a kivonatok átadását kényszereszközökkel is kierőszakolja. Hisz nyilvánvaló volt, hogy a belügyminisztérium, illetőleg Lukácson keresztül Szapáry egyebek közt a papság lelkiismereti akadályával is számolt, mikor ez első ítéletével nem kötelezte Molnárt a bizonylat utólagos átadására. Hamarosan követte az első ítéletet ugyancsak Molnár ellen a második hasonló harmadfokú ítélet.[124] Ez ítéletek végrehajtására azonban egyelőre még nem került sor, mert Molnár a bírságok elengedéséért a királyhoz folyamodott.[125] Az első belügyminisztériumi ítéletnek egyébként az a jelentős következménye lett, hogy február közepén történt nyilvánosságra jutása után a protestáns papság nagyrésze belátta, hogy feljelentéseivel célt nem ér s így az elsőfokú ítéletek száma egyelőre csökkent. Sok helyen a katolikus és protestáns lelkész csendesen meg is egyezett egymással s kölcsönösen mindketten „elkereszteltek".[126]

Rómában a kérdés újabb tárgyalására egybehívott négytagú: Rampolla, Monaco, Ledóchowski és Vannutelliből[127] álló biborosi bizottság[128] egyhangúlag elvetette a Szögyényhez intézett átiratban foglalt javaslatokat. Nem tartotta a bizottság megengedhetőnek a kivonatoknak óvással való megküldését sem, mivel nyilvánvaló volt, hogy az hatástalan és illuzórius maradna, ismeretes lévén a kivonatok felhasználásának valódi célja. Meg is nehezítené a papság ezáltal a szülőknek ígéretük megtartását, mondották a biborosok, holott éppen

[124] Közölte a Magyar Állam 1891 február 22-i számában.

[125] Magyar Állam 1891 március 3.

[126] Így például Veresegyházán. Magyar Állam, 1891. május 16.

[127] Serafino Vannutelli (1834—1915) 1880-ban bécsi nuncius, 1887-ben curiális bíbornok.

[128] Mint titkár Domenico Ferrata, a rendkívüli ügyek kongregációjának ekkori titkára működött a bizottság mellett. (Lásd Revertera idézett január 9-i jelentését.) Ferrata, ki 1914-ben XV. Benedek első államtitkára volt, emlékirataiban (Mémoires, I—III. Roma, 1920) nem emlékezik meg ezekben az években a magyar ügyekről. V. ö. Ulrich Stutz: Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. Nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata. Berlin, 1926.

ennek megkönnyítése a feladata. Nem akarta azonban a bizottság ez állásfoglalása dacára sem a további tárgyalások útját elvágni s kereste a módját, nem lenne-e a kormány új javaslata bizonyos változtatások és feltételek mellett mégis elfogadható. A bizottsági jegyzőkönyvben nincs említés téve XIII. Leó már fentebb ismertetett gondolatáról s *a négy biboros a pápa elé terjesztett memorandumában* a következő feltételek mellett tartotta csak lehetségesnek a kormány új javaslata alapján a modus vivendit:

1. A lelkészek a vegyes házasságokból származó *összes* gyermekek megkeresztelésére vonatkozó bizonylatokat küldik meg a politikai hatóságoknak.

2. A kormány biztosítja a szülők szabadságát, hogy valamennyi gyermeküket a katolikus vallásban nevelhetik.

3. Visszavonja a kormány azt a rendelkezést, amely szerint csak akkor léphetnek fel a nyilvános iskolákat látogató gyermekek magasabb osztályba, ha a letett hittani vizsgáról is bizonyítványt mutatnak fel.

Ez utolsó feltételt azért szabta a bizottság, mert a fennálló rendelkezések kényszerítették azokat a vegyes házasságokból származó gyermekeket is az akatolikus hittanórákon való részvételre, akiket az Egyház a magáénak tekintett, az 1868-as törvény viszont nem ítélt neki. A biborosok úgy találták, hogy ez az a pont, amely az Egyház jogait sérti s a szülőknek is lelkiismereti nehézségeket okoz, mert az otthoni katolikus oktatással nem tudhatják mindíg ellensúlyozni az iskolai akatolikus hittantanítást.

A pápa a bizottság memorandumát, amely történelmi visszapillantást is vetett a kérdésre, több napon át magánál tartotta. Tudta, hogy Revertera nem tartja kielégítőnek s ezért külön-külön tárgyalt róla a négy biborossal. De végül is az ő egyhangú véleményük következtében beleegyezett elküldésébe. Bármennyire óhajtotta is XIII. Leó a békét, neki magának sem volt hatalmában, mint Rampolla mondotta Reverterának, az Egyháznak a vegyes házasságokkal kapcsolatos elveit megtagadni. Itt pedig elvekről volt szó.[129]

[129] Lásd a mondottakra Revertera januári 13-án kelt 2 A. és ja-

Galimberti január 21-én adta át a memorandumot[130] Kálnokynak s kérte őt, hogyha a kormány nem is fogadná el a Szentszék feltételeit, mégis oly módon adják meg rá a választ, amely a további tárgyalásokat lehetővé teszi.[131] Mivel a pápáról nem volt említés téve a memorandumban, kételyei támadtak a nunciusnak, hogy a pápa ismerte-e azt s ezért táviratilag kért további utasítást Rómából.[132] E kételyét a legközelebbi napok egyikén Kálnokyval is közölte.[133] Kálnoky mivel Reverterától is oly hírt kapott,[134] amely megerősíteni látszott Galimberti kételyét, nem tudatta egyelőre a Szentszék válaszát a magyar kormánnyal. Csak február elején küldette meg Szögyény-Marich útján Szapárynak, amikor a nuncius, titkárának Rómából való visszatérése után, felvilágosította őt már a helyzetről s megismételte előtte előbbi kérését azzal a megokolással, hogy a memorandum csak államtitkárságtól jött válasznak tekinthető s a pápa még kifejezetten fenntartotta a kérdés megoldásával kapcsolatban a maga véleményét. Ha tehát a kormány felelete nem zárja el a további tárgyalás útját, mondotta Galimberti Kálnokynak, a dolog természeténél fogva a pápa maga fog személyesen beleavatkozni az ügybe s ez vezethet véleménye szerint a legbiztosabban a kívánt megegyezéshez. Szögyény a nuncius által előadottak értelmében írt Szapárynak.[135]

Szapáry Csákyval és Szilágyival tanácskozott a memorandumról. Minthogy senki sem írta azt alá, nem akarták a Szentszék kötelező erővel bíró nyilatkozatának tekinteni s nem tartották ezért alkalmasnak arra, hogy a miniszertanács foglalkozzék vele. Maguk között állapodtak meg *a Szentszék*

nuár 27-én kelt 3 A. jelzésű titkos jelentéseit. Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI : 274—279, illetőleg 316—321.

[130] U. o. Rome XI : 293—302.

[131] Lásd Kálnoky február 19-én kelt utasítását Reverterához. Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891 : 39—44.

[132] Lásd Revertera idézett január 27-i 3 A. jelzésű jelentését.

[133] Kálnoky közlése 1891 január 24-én kelt utasításában. Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891 : 35—36.

[134] Revertera táviratai Polit. Arch. Rome XI : 312, 315.

[135] Lásd Kálnoky 1891 február 5-én kelt utasítását Reverterához. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891 : 37—38.

három feltételére adandó válaszban, amelyet Csáky fogalmazott meg.[136] E szerint a magyar kormány nem ellenzi a vegyes házasságokból származó összes gyermekek keresztelési bizonylatainak megküldését abban az esetben, ha a rendeletnek a születési anyakönyvek „Jegyzet" rovata kitöltésére vonatkozó intézkedéseit pontosan végrehajtják. Vagyis a bizonylatnak a rendelet alapján történt kiadását feljegyzik az anyakönyvekben, azonban csakis azokban az esetekben, amikor a gyermek az állami törvények szerint nem tartozik a keresztelő lelkész egyházához, a többi esetben viszont ily feljegyzés nem történik. A Szentszék második feltételére, hogy biztosítsa a kormány a szülők szabadságát valamennyi gyermekük katolikus nevelését illetőleg, úgy hangzott a válasz, hogy a kormány ilyen garanciát nem nyujthat, de nincs is szükség arra, „mert a februárius 26-i rendelet kibocsátása által az 1868. év óta fennálló helyzet miben sem lett megváltoztatva". A hittani vizsgákkal kapcsolatos harmadik kívánságra Csáky röviden szövegezte meg a választ: „E követelés, mivel törvényeinkkel ellentétben álló, teljesíthetetlen." Szapáry azonban enyhítette Csáky fogalmazását, amennyiben a visszautasítóbban hangzó „teljesíthetetlen" szót a „nem teljesíthető" kifejezéssel cserélte fel[137] és megjegyezte, hogy a törvény itt szóban lévő intézkedését annak idején éppen a püspöki kar kívánságára vették fel.

Szapáry e választ közölte Szögyény-Marich-csal,[138] kérve őt, hogy csak szóbelileg tudassa a nunciussal, mert nem tekintik kötelező hivatalos nyilatkozatnak, hanem csak magánnézet nyilvánításának. Szögyény ennek értelmében aide-mémoire alakban[139] közölte Galimbertivel a választ. Galimberti szükségtelennek és gyakorlati szempontból alkalmatlan-

[136] Csáky fogalmazványa: Orsz. Ltár. Min. eln. 1891 : 583.

[137] Ennek megfelelően a nunciusnak átadott francia fordításban nem az „il est...", hanem az „il serait impossible d'y satisfaire" feltételes kifejezést találjuk.

[138] Szapáry levelének Tarkovich államtitkár kezétől eredő fogalmazványa: Orsz. Ltár. Min. eln. 1891 : 583.

[139] A francia szöveg: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 330 —335.

nak tartotta, hogy e promemoria Róma által fel nem vetett részletkérdések fejtegetésébe is bocsátkozzék. Felhívta ezért mind Szögyény, mind Kálnoky figyelmét, hogy az elérendő hatás érdekében nagyon ajánlatos lenne, ha az első pontban csak a rendelet intézkedéseinek pontos megtartását említenék meg feltétel gyanánt s nem részleteznék a dolgot bővebben.[140] Szapáry elfogadta a nuncius ajánlatát.[141]

Rómában a magyar aide-mémoire, amelyet Galimberti február 20-án küldött meg,[142] nem tett jó hatást, hiába hangsúlyozta a nuncius a kormány békülékeny szándékát. Kévéssel megérkezése után a békére áldozatok árán is hajlamos XIII. Leó nagyon óvatosan nyilatkozott róla Reverterának s röviden csak annyit mondott, hogy ő maga sem látja még tisztán, miként fog a dolog tovább fejlődni.[143] Az adandó viszonválaszról újból a négytagú bíborosi bizottság tanácskozott. Revertera tanácsolta, hogy miután a kúria elvi álláspontját úgyis eléggé kifejtették már, tartózkodjanak a további elméleti fejtegetésektől s inkább gyakorlati szempontból vizsgálják meg, mikép lehetséges a meglévő törvények mellett a modus vivendi. Rampolla biztosította Reverterát, hogy a kúria minden engedményre hajlandó, de elvi áldozatot nem hozhat, mert az nincs hatalmában. Nem lesz azonban a viszonválasz elutasító s a lehetőség szerint figyelembe veszik a magyar kormány ellenvetéseit.[144]

Galimberti március 19-én adta át Kálnokynak *a Szentszék aide-mémoireját.*[145] Az aide-mémoire nem tért vissza a memorandum első feltételére. A második feltételre vonatkozólag azonban nem tartotta kielégítőnek a kormány válaszát, mert Csáky rendelete jelentékenyen rosszabbá tette a megelőző helyzetet s ezért szükségesnek mondotta, hogy a kormány határozottan és világosan biztosítsa újból a szülők szabadságát valamennyi gyermekük katolikus nevelését illetőleg. Ami a harmadik feltételt illette, elismerte a viszonválasz, hogy a törvény önmagában véve helyes és hasznos lehet, amikor a vizsgát hittanból is megköveteli. Veszedelmessé válik azonban az 1868-i törvénnyel kapcsolatban, mert az akatolikus vallásoktatáson való részvételre kötelezi azokat a vegyes házasságokból származó gyermekeket is, akik az állami törvények szerint protestánsok, az Egyház viszont a magáénak vall. E megokolással újból kérte a Szentszék, hogy a kormány határozott ígéretet adjon e kötelezettség megszüntetésére.

A kormány semmi további engedményre sem volt hajlandó. Az ekkor megindult Csákyhoz közel álló kormánypárti Magyar Hirlap március 22-i számában azt írta, hogy a kormánynak még a látszatát sem szabad eltűrni annak, hogy az elkeresztelési kérdés eldöntésére a római kúriának bárminemű kompetenciája van. Azzal azonban a Szentszék viszonválasza után a magyar kormány is tisztában volt, hogy ő sem tudja Rómát álláspontja elfogadására bírni s ezért Kálnoky utasította Reverterát, jelentse ki Rampolla előtt, hogy a magyar kormány az eredménytelen tárgyalások után a vegyes házasságokból származó gyermekek állami anyakönyvezése útján önállóan fogja a kérdést megoldani, kétséges azonban, hogy e megoldás jobban felel-e majd meg az Egyház érdekeinek, mint a kétoldalú megegyezés, mert előre látható, hogy ez intézkedést követni fogja a polgári anyakönyvezés általános bevezetése és a polgári házasság. Ugyanily értelemben nyilatkozott Kálnoky is a nuncius előtt.[146]

A Rampollával való tárgyalás után az volt a határozott benyomása Reverterának, hogy a biborosi bizottságból semmi további engedmény nem várható. Rampolla egyenesen kijelentette, hogy a Szentszék a kormány lépésére a vegyes házasságok egyházi megáldásának tilalmával lenne kénytelen felelni. Revertera felvilágosításai nem tették tehát a Kálnoky által várt hatást Rampollára, sőt éppen ellenkező

[140] Lásd Kálnoky idézett február 19-i utasítását Reverterához.

[141] Kálnoky és Szapáry erre vonatkozó táviratváltása: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI: 339—343.

[142] Galimberti jelentésének német fordítása: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Interna: XXXI: 305—308.

[143] Revertera február 25-i 6. B. jelzésű jelentése u. o. 346—347.

[144] Revertera március 10-i 10. A. jelzésű jelentése u. o. 350—351.

[145] U. o. 354—355.

[146] Kálnoky 1891 március 23-án kelt utasítása Reverterához: Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891: 63—68.

eredménnyel jártak: a Szentszék hivatalos közleményeinek okmánytárában, az Acta Sanctae Sedis 1891 áprilisi számában[147] megjelent Rampollának Simorhoz intézett két levele, amelyek Csáky rendeletének követését megtiltották. E közlés után a levelekben foglalt elvi határozatok nyilvános tanítássá váltak a világegyház részére. Magyar viszonylatban azonban nem lett e közlésnek mégsem különösebb hatása az eseményekre, mert nem vonta maga után e levelek itthoni hivatalos kihirdetését, a magyar papság pedig a Magyar Állam előző évi decemberi közlése után különben is ismerte már a római határozatokat.

Revertera Rampollával való tárgyalása után kísérletet tett arra, hogy a pápa által adjon új fordulatot a dolognak. Egy bizalmasa útján, aki mindennap érintkezett XIII. Leóval, informáltatta a pápát a helyzetről, hogy a tárgyalások közvetlen megszakadásával kell számolni s ezért az ő bölcsességére appellált ebben a döntő pillanatban.[148]

Kevéssel ezután fordult meg a Vatikánban *Császka* szepesi püspök, hogy elhárítsa a pápa aggályait rokonának, Samassának prímássá való kinevezésével szemben. Császka ez alkalommal meggyőzte a Szentszéket a részleges polgári anyakönyvezés bevezetésének várható s az Egyházra nézve káros következményeiről és az elkeresztelési kérdés oly módon való megoldását javasolta, mint Hornig gondolta már egy évvel ezelőtt, hogy ne adják meg a jövőben vegyes házasságok egyházi megáldására a felmentést s tiltsák meg egyúttal a papságnak az 1868-i törvény értelmében az állam által nem katolikusnak tekintett gyermekek megkeresztelését. Ebben az esetben, így érvelt Császka, önmagától megszűnnék az anyakönyvi kivonatok átadásának kötelezettsége, nem lenne többé alkalom surlódásokra s így a kormánynak sem oka a polgári anyakönyvezés bevezetésére. Császka javaslatát azonban,

[147] Volumen XXIII. Romae, 1890—1891, fasc. 273. pag. 569—572.

[148] Revertera 1891 április 7-én kelt 12. A. jelzésű jelentése: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 359—360.

dogmatikus nehézségek miatt, sem a biborosi bizottság, sem a pápa nem fogadta el.[149]

Revertera bizalmasának és Császkának a polgári anyakönyvezés káros következményeiről adott felvilágosításai mégis megtették a maguk hatását. A pápát ugyanis rendkívül lehangolta, hogy minden oldalról fenyegetve látta az Egyháznak általa mindig annyira óhajtott békéjét és sokat foglalkoztatta őt ezért a magyarországi helyzet. A békés megegyezés mellett volt, mert úgy gondolta, hogyha egyszer a harc kitör, előre nem sejtett méreteket fog ölteni, mert senki sem állhat érte jót, hogy a csapatok a vezetőknek engedelmeskedni fognak.[150] Németországban már javulóban volt ugyan ekkor az Egyház helyzete, de Olaszországban Crispi bukása nem hozott enyhülést. Nyugtalanság volt Portugáliában, amelyre hatással voltak a braziliai események, Franciaországban pedig a köztársaság egyházellenes magatartása, a katolikus iskolák, szerzetesrendek és egyháziak elleni harc szakadatlanul tovább folyt. Ismerve XIII. Leó gondolkozását, az Egyháznak ez az aggasztó helyzete magyarázza meg, hogy *a biboros államtitkár* nyilván az ő ösztönzésére és tudtával *békeajánlatot tett* Revertera útján a magyar kormánynak. Bizalmasan közölte ugyanis Rampolla nagykövetünkkel, hogy bár a biborosi bizottság minden további engedmény ellen van, ő mégis hajlandó a polgári anyakönyvezés káros következményeinek elkerülése érdekében más véleményt képviselni. E szerint tolerálná a Szentszék bizonyos körülmények között az anyakönyvi kivonatoknak a polgári hatóságok részére való megküldését, nevezetesen, ha elejtené a kormány a polgári anyakönyvezés gondolatát s kijelentené valamilyen módon, hogy a következő évi választások után javasolni fogja az 1868-i törvény módosítását s nem szigorítja meg addig a végrehajtásával kapcsolatos gyakorlatot. Revertera kérdésére kijelentette még Rampolla, hogy megelégednék a Szentszék erre vo-

[149] Revertera 1891 ápr. 15-i 13. A. jelzésű jelentése u. o. 371—374.

[150] Revertera 1891 ápr. 21-én kelt titkos levele Kálnokyhoz Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome, Vatican, 1891.

natkozólag a kormány szóbeli nyilatkozatával is, ha meggyőződhetnék annak komolyságáról.[151]

Rampolla hiába építette az aranyhidat, ajánlatának elfogadása Budapesten nehézségekbe ütközött. A novemberben tett képviselőházi nyilatkozatokkal összeegyeztethetetlennek tartották a kívánt ígéreteket. Közölte azonban Kálnoky Rómával Szapáry véleményét, amely szerint évről-évre kevesebben ragaszkodnak az 1868-i törvényhez s remélhető ezért, hogy rövid időn belül nagyobb nehézségek nélkül módosítani is lehet. Ennek időelőtti megkísérlése azonban ismét csak megerősítené a rossznak elismert törvény további fenntartása melletti izgatást, különösen akkor ha Róma kezdeményezi.[152]

Váratlanul érte azonban a kormányt Rampollának ajánlatát megelőzően tett nyilatkozata a vegyes házasságok egyházi megáldásának tilalmáról. Ez a tilalom Magyarországon, ahol évente több ezer vegyes házasságot kötnek, mivel a kormányt okolhatták volna érte, komoly zavarokat okozhatott volna. Megbízta ezért Kálnoky Reverterát, informálódjék feltűnés nélkül, tényleg komolyan gondolnak-e a Vatikánban e tilalomra?[153]

Revertera azt jelentette,[154] hogy sem igennel, sem nemmel nem tud határozottan válaszolni e kérdésre s így kénytelen annak a pontos tolmácsolására szorítkozni, amit erre vonatkozólag többször is mondottak neki. E szerint a békés megegyezésre vonatkozó tárgyalások meghiusulása esetén a Congregatio Sancti Officii ítélete alá bocsátanák e tilalom kérdését, de kikérnék az üggyel kapcsolatban a magyar püspökök véleményét is. Figyelembe kell azonban Rómának a döntésnél venni azt is, írta Revertera, hogy nem bizonyítható, kihirdették-e Magyarországon mindenütt a tridenti zsinat határozatait és azt, hogy XVI. Gergely elismerte a magyarországi vegyes házasságok kánoni érvényességét abban az esetben is,

[151] Lásd Revertera idézett április 15-i jelentését.

[152] Kálnoky 1891 április 29-én kelt utasítása: Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891 : 141—144.

[153] Kálnoky 1891 ápr. 13-án kelt utasítása u. o. 103—106.

[154] Lásd 1891 ápr. 21-i 14. C. jelzésű jelentését, Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome XI : 376—381.

ha a katolikus plébános passiva assistentiája nélkül, valamelyik felekezet lelkésze előtt kötötték meg. A vegyes vallás akadálya alóli felmentés megtagadása esetén nem áldhatná meg s még passiva assistentiában sem részesíthetné többé katolikus pap katolikusnak nem katolikussal való házasságát. A kevésbbé buzgó katolikusok lelkiismeretét azonban még ebben az esetben is megnyugtathatná, hogy a nem katolikus módon kötött házasságok az egyházi tilalom dacára is érvényesek. Nem lehetetlen ugyan, hogy a Szentszék visszavonja XVI. Gergely privilégiumát is s akkor époly érvénytelen lesz katolikusok részére a más felekezetű templomban kötött házasság, mint általánosságban a puszta polgári házasság.

Revertera jelentése rámutatott a helyzet komolyságára s most már biztosra vehette a kormány, hogy a tárgyalások meghiusulása esetén a Szentszék tényleg megtiltja a vegyes házasságok ünnepélyes megáldását, hisz jól tudhatták, hogy a püspöki kar több tagja is e mellett nyilatkozott már. A Vatikán és a magyar kormány közötti feszültséget növelte ekkor még a prímási szék betöltésével kapcsolatos nézeteltérés is, amennyiben Róma vétót emelt a kormány jelöltje, Samassa ellen.[155] A király viszont nagy súlyt helyezett az ügyek békés elintézésére s ezért, hogy Reverterával személyesen bővebben megbeszélhessék a dolgokat, felhivatta őt Bécsbe.[156]

A Revertera bevonásával folytatott bécsi tanácskozások eredményekép a kormány úgy határozott, hogy az új prímás kinevezéséig függőben hagyja a kérdést. Kálnoky felhatalmazta Reverterát, biztosítsa a Szentszéket, hogy a magyar kormány a tárgyalások sikertelensége dacára is mindent megtesz, hogy a kérdés akút jellegét elvegye s nem bolygatja meg addig a meglévő állapotot, amíg egyszer lehetséges nem lesz az 1868-i vegyesházassági törvénynek a megváltozott nézeteknek megfelelő módosítása. A kormány így egyelőre lemondott az állami anyakönyvezés bevezetéséről, de megbízták Rever-

[155] Lásd erre vonatkozólag már idézett tanulmányomat: A prímási szék betöltése 1891-ben.

[156] Lásd előbb idézett munkám XII. sz. mellékletét, valamint Kálnoky 1891 május 8-án küldött 4. sz. szigorúan bizalmas táviratának fogalmazványát: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome, Vatican, 1891.

terát, hozza a Szentszék tudomására, elvárják ezért ellenszolgáltatásul, hogy ne hirdessék ki hivatalosan Rampollának Simorhoz intézett két levelét.[157]

Revertera Rómába való visszatérése után megjelent a Vatikánban s a következő szóbeli kijelentést tette a kormány nevében:

A magyar kormány megígéri, hogy a következő évi választások után a szülők szabad rendelkezése értelmében módosítani fogja az 1868-i törvényt s addig is enyhén és mérsékelten alkalmazza Csáky rendeletét és nem vezeti be a polgári anyakönyvezést.

E kijelentés után ígéretet kapott viszont Revertera a Szentszéktől, nem fogják ideiglenesen megakadályozni, hogy a lelkészek évenként egy vagy több alkalommal kollektive megküldjék a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyvi kivonatait a közigazgatási hatóságoknak.[158]

A pápa megelégedéssel vett tudomást Revertera bécsi tartózkodásának eredményéről. Ha a magyar kormány el tud kerülni oly intézkedéseket, amelyek a papságot Csáky rendeletével szemben ellenállásra ösztönöznék, mondotta XIII. Leó, akkor az Egyház részéről nem fogja veszély fenyegetni a békét, mert a Szentszék szívesen lemond Rampolla két levelének kihirdetéséről, amelyek szándéka ellenére lettek annak idején ismeretesek. Ő, a pápa, bizalommal akar lenni a magyar kormány iránt, hogy a kormány sajátmaga fogja kiválasztani az alkalmas időpontot egy elvileg elfogadható vegyesházassági törvénynek a püspöki karral egyetértésben való megalkotására.[159]

157 Lásd Kálnokynak 1891 május 26-án Reverterához intézett szigorúan bizalmas utasítását. Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások 1891 : 158—164.

158 Revertera pontokba foglalt kijelentésének Haudek Ágoston kezétől eredő másolata a Pannonhalmi Főkönyvtárban: B. K. 67/3. Haudek, mint majd látni fogjuk, Vaszary kinevezése után tárgyalásokat folytatott Rómában s a Vaszarynak adott választási utasítással kapcsolatban közölhette vele a Vatikán Revertera kijelentésének szövegét.

159 Revertera 1891 június 3-án tett a pápánál történt kihallgatásáról jelentést. Bécs, Áll. ltár. Polit. Arch. Rome XI : 387—390.

E *kölcsönös nyilatkozatok után* 1891 június elején bizonyos *nyugalom* állott be *diplomáciai téren* a kérdésben s a Vatikánban némi jót is reméltek ettől, ha tartóssá válik.[160] Sok alapja nem volt azonban a reménynek, mert az „elkeresztelési" ügyek a kérdés „függőben hagyása" mellett is egyre aggasztóbban fejlődtek. Említettük, hogy az első belügyminiszteriumi ítélet felmentette Molnár komáromi apátplébánost a keresztelési kivonat utólagos átadása alól s ezért ez ítélet nyilvánosságra jutása után egyre kevesebb protestáns lelkész tett feljelentést a kivonatok átküldésének elmulasztása miatt a katolikus plébánosok ellen. Ez a viszonylagos nyugalmi állapot azonban nem tartott sokáig. A dunántúli református egyházkerület közgyűlése, amelyen jelen voltak többek között Tisza Kálmán, gróf Degenfeld Lajos főispán, gróf Ráday Gedeon és Thaly Kálmán, május második felében, amikor még nem jött létre a Vatikán és a magyar kormány között a kérdés „függőben hagyására" hallgatólagos megegyezés, utasította ugyanis a lelkészeket, hogy elkeresztelés esetében a megtagadott anyakönyvi kivonatot a miniszteri rendelet értelmében közigazgatási úton követeljék.[161] Ennek következtében júliusra *a följelentések és ítéletek még sűrűbben követték egymást, mint egy évvel ezelőtt.* Előfordult, hogy gyónásra való bocsátás miatt is panaszt emeltek a katolikus pap ellen.[162] A rimaszombati királyi törvényszék az ügyész indítványára kétrendbeli közokirathamisításban és vallás elleni

160 A Magyar Állam június 18-i száma hírt közölt Rómából, mely szerint ott remélik, hogy a meglévő nehézségeket el tudják hárítani. Johann de Montel (1831—1910), ki a Rota auditora (később dékánja) és egyúttal az osztrák-magyar nagykövetségnek egyházi ügyekben tanácsadója volt, még az év végén, 1891 dec. 4-én is így írt Galimbertinek: Se continua la bonaccia, evvi da sperar bene anche nella questione Wegtaufen. (Közölte a levelet Crispolti-Aureli: La politica di Leone XIII da L. Galimberti a M. Rampolla, Roma, 1912, p. 565.) Montel úgy látszik nem volt értesülve róla, hogy ekkor már megkezdődött a bírságok behajtása s ezzel a szó szoros értelmében vett kultúrharc.

161 Magyar Állam, 1891. május 23-i szám, valamint egyéb napilapok.

162 A Magyar Állam 1891. július 12-i száma Klimo Vilmos pribóci evangélikus lelkészről írta ezt.

kihágásban bűnösnek ítélte a putnoki plébánost, mert katolikusnak írt be törvény szerint nem katolikus gyermeket s mert gyóntatott, áldoztatott és bérmáláshoz is bocsátott ily gyermeket.[163] Ugyancsak Rimaszombaton történt, hogy az evangélikus vallású főszolgabíró alaki hiba miatt nem vette figyelembe a nyustyai plébános fellebbezését és végrehajtatta saját elsőfokú ítéletét s a kivonatot az anyakönyvből kiíratta.[164] Enyhítette némikép a helyzetet, hogy a harmadfokú ítéletek végrehajtására egyelőre nem került sor, mert a belügyminiszter Molnár Jánosnak a bírság elengedéséért a királyhoz beadott kérvényét azzal az utasítással küldte le rögtönös tárgyalás végett Komárom városának, hogy elintézéséig tartsák függőben a végrehajtást.[165] Molnárt közben júliusban harmadszor is elítélték, most már száz forintra.[166] Kegyelmi kérvénye ügyében azonban a döntés ezután is egyre késett. Csak október 10-én értesítették őt elutasításáról. Molnár nem fizetett önként, hagyta, hogy végrehajtsák s Komárom városa 1891 novemberétől havi részletekben vonta le a várostól élvezett javadalmából a bírságot, amely eddig 160 forintot tett ki.[167] Ezzel megkezdődött a szó szoros értelmében vett kultúrharc. Voltak politikusok, akik kívánták is a papság megbüntetését. Így a protestáns Darányi Ignác a képviselőház pénzügyi bizottságában 1891 november 3-án azt mondotta, hogy nem elég, ha csak ítéleteket hoznak az elkeresztelési ügyekben, végre is kell azokat hajtani. Darányi és hasonló gondolkozású társai nem panaszkodhattak az elkövetkező időben. A katolikus papságot szünet nélkül zaklatták a protestáns lelkészek, jóllehet közigazgatási úton nem remélhették tőlük a kivonatokat. A katolikus Magyar Állam külön rovatot nyitott ekkor hasábjain „A vallásüldözés Magyarországon" címmel s nap-nap után rendszeresen közölte az ítéletek szövegét és a végrehajtások híreit. A ferde az volt az egész helyzetben, hogy protestáns papok nyugodtan „keresztelhettek el", mert nem akadt katolikus pap, aki őket ezért feljelentse. Igaz ugyan, hogy mikor Bogisich Mihály esperes a budapesti papság kerületi ülésén kimutatta, hogy a fővárosban állandóan szaporodnak a protestáns részről történt „elkeresztelések", a Magyar Állam vezércikkben javasolta, ültessék Szász Károlyt is a vádlottak padjára, „egyszerre nagy lesz a riadalom és vége lesz a rendeletnek".[168] Ez a javaslat azonban csak óhaj maradt, katolikus pap nem ültetett a vádlottak padjára „elkeresztelés" miatt protestáns lelkészt. Protestáns részről általános volt a hazafiatlanság vádja is a katolikus papok ellen, mivel Rómának engedelmeskednek. A felekezeti harc rendkívül kiélesedett. Tisza Kálmán szeptember közepén a dunántúli református egyházkerület pápai gyűlésén azt mondotta, hogy ha nem is oly mértékben mint külföldön, de nálunk is hatalmaskodni kezd az a szellem, „mely szomorú elmúlt századok felé látszik visszatörekedni". Ez az irányzat Tisza szerint hitfeleinek közönyössége miatt nálunk is sikert aratott itt-ott, „mert nem használták fel azon eszközöket, melyeket nekik a törvény adott arra, hogy ama törekvést eredménytelenné tegyék".[169] Kevéssel utóbb, szeptember 21-én, a tiszáninneni református egyházkerület gyűlésén Mocsáry Lajos igényt formált a katolikus vagyon egy részére is.[170]

Liberális részről is súlyos támadások hangzottak el a katolicizmus ellen. A vallást általában az állami intézmények sorába vélték bevonhatónak. Beksics Gusztáv[171] követelte a papoknak a parlamentből való kizárását, alkotmányos politikai jogaiktól való megfosztását, mert, mint mondta, lelkiismereti szubordinációjuk lehetetlenné teszi részükre, hogy a hazát szolgálhassák.

A támadásokra természetesen, különösen a Magyar Ál-

163 A kúria később megsemmisítette az ítéletet és felmentette teljesen a lelkészt. Magyar Állam, 1893. márc. 15.

164 Magyar Állam, 1891. július 26.

165 U. a. 1891. március 3.

166 U. a. 1891. július 14.

167 U. a. 1891. november 4.

168 U. o.

169 Tisza beszédét egész terjedelmében közölte a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1891. évi 38. számában.

170 V. ö. Magyar Állam, 1891. szept. 25.

171 Beksics különböző álneveken (Atticus, Spartacus, Timoleon) cikkezett a lapokban s Febronius néven Ultramontanismus és nemzeti állam (Budapest, 1891, 8—r, 99. l.) címmel röpiratot is írt.

lam hasábjain, katolikus részről is súlyos feleletek jöttek. Féktelenül izgatott a lap a kormány s különösen Csáky ellen. 1891 február 26-án a rendelet kiadásának évfordulója alkalmával gyászkeretben hozta Csáky nevét s erősen támadva őt, így fejezte be cikkét: „Az Isten legyen irgalmas Csáky Albin gróf lelkének!" Mivel a liberális lapok hirdették, hogy Magyarországon nem lehet a protestánsok ellen kormányozni, vezércikkben hívta fel a lap[172] Zichy Nándort, hogy álljon egy alapítandó katolikus párt élére. Általában egyre jobban kezdték hangoztatni katolikus részről a szervezkedés szükségességét s követelték a katolikus autonómiát. Így reméltek megszabadulni az állam, illetőleg a kormányok mindenkori gyámkodásától. Kezdtek katolikus egyleteket alapítani s felvetették egy országos katolikus nagygyűlés gondolatát is.[173] Általánosságban azonban a jól szervezett protestantizmussal ekkor még egy nagyon álmos katolicizmus állt szemben. A prímási széknek több mint kilenc hónapig tartó üresedése idején hiányzott az irányító kéz. Az alsópapság bizalmatlanná lett a püspökök nagy részével szemben hallgatásuk miatt, sok helyt megfogyatkozott a köteles tisztelet és fegyelem. Mikor a Magyar Államnak auguszus végén tudomására jutott, hogy az Acta Sanctae Sedisben megjelentek Rampolla levelei, követelte azok magyarországi kihirdetését s kérdezte, mi lesz most Magyarországon, schisma és kormányegyház?[174] A Magyar Állam cikkére Samassa válaszolt szeptember 10-én Egerben egy őt üdvözlő egyházi küldöttség előtt. Beszéde meglehetősen jozefinista szellemű volt. Hangoztatta a jó egyetértés szükségét Egyház és állam között s hosszasan beszélt a hazaszeretetről. Hazaszeretete sugallta Csáky rendeletével kapcsolatos eljárását is. Gondok borulnak lelkére mindíg, mondotta, mikor e békét veszélyeztetve látja, akár azok részéről, akik Egyház és állam közti szakításra törnek, akár azok részéről, akik az Egyház védelmében túlmen-

[172] 1891. január 14-én.

[173] A budapesti Katholikus Kör 1890 okt. 7-én 100 tagú előkészítő bizottságot küldött ki ennek szervezésére.

[174] Lásd az 1891 augusztus 30-i és szeptember 1-i számokat.

nek nem ritkán az igazság határain is, mikor eretnekségnek bélyegzik az ellenkező nézetet. A Pester Lloyd ünnepelte Samassát beszéde miatt[175] s többek közt a következőket írta: Elvárjuk a katolikus klérustól, hogy az egri érsek példájára magatartásával fogja Rómát megtanítani, hogy a magyar alkotmánynak vannak bizonyos határai, amelyeket semmi hatalom át nem léphet, bárkinek a nevében is gyakoroltassék e hatalom.

A magyar kormány összes intézkedéseit bizonyos vallási szempontoktól való idegenkedés és felekezetnélküliség jellemezte ebben az időben. Így mikor Baross Gábor a vasárnapi munkaszünetről szóló törvénytervezetében vallási szempontokból a kultuszminiszter közreműködésére is hivatkozott, a minisztertanács[176] törölte a javaslatból a kultuszminiszter közreműködésének említését, mert a törvényt nem vallási, hanem munkásvédelmi szempontokból hozzák. Vallási viszonyainknál fogva nem is lenne célszerű, mondotta a határozat, vallási szempontokat keverni bele a tervezett rendelkezésekbe. A vallási közömbösségre jellemző, hogy az igazságügyminiszter a börtönök részére a különböző felekezetek tagjai által egyformán használható imakönyvre írt ki pályázatot.[177] 1891 márciusban megnyitotta Csáky a katolikus iskolákat az idegen felekezetek hitoktatásának. Ugyanekkor rendelte el a belügyminiszter, hogy a községi költségvetésekből minden egyházi és felekezeti iskolai költség feltétlenül kihagyandó. Komolyabb sérelmet jelentett a kisdedóvási törvény, amely megfosztotta a kisdedóvókat hitvallásos jellegüktől s ennek következtében a hittant teljesen kizárva, csak a fohászszerű imát engedte meg bennük. Csak azt az engedményt tette Csáky, hogy abban az intézetben, amelyet katolikus jótékony-

[175] Ünnepelte Samassát a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap is (1891. évi 39. sz.), a Magyar Állam azonban szept. 15-i számában kimutatta, hogy Samassa beszéde egy részét Lacordaireből vette. A német „Germania" szerint kellemetlen és jogos feltűnést keltett Samassa beszéde. V. ö. Magyar Állam 1891. IX. 19.

[176] Lásd az 1890 április 18-án tartott minisztertanács jegyzőkönyvének 4. pontját.

[177] Magyar Állam, 1891. jan. 18.

ság állított fel, szabad hitvallásos imát mondani, de amint ebbe az óvóba más hitvallású gyermek is jön, kit más helybeli óvó hiányában be kell fogadni, akkor már csak a kiszabott fohászszerű imát szabad mondatni.[178]

A prímási széket több mint kilenc hónapon át üresedésben tartatta a kormány. Csak 1891 október 27-én került betöltésre, amikor Vaszary Kolozs pannonhalmi főapátot nevezte ki a király. A kormány ugyanis, miután Samassa prímási kinevezését nem tudta keresztülvinni s a komolyan számbajöhető jelöltek közül Steiner székesfehérvári, illetőleg Hidassy szombathelyi püspök kinevezését márcsak azért sem ajánlotta, mert a pápa jelöltjei voltak, oly valakit keresett Simor utódjául, aki előzetesen sem egyházi, sem politikai tekintetben nem exponálta magát. Ilyen volt Vaszary. A kormány azt remélte, hogy az egyházpolitikai kérdésekben „méltányos megállapodásra" juthat vele. Ez a szempont s nem az Egyház érdeke irányította a kormányt, amikor kinevezését a királynak ajánlotta. Vaszary prímásságával új fejezete kezdődik a magyar egyházpolitikának.

[178] V. ö. Keményfy: Ötven év alkotmányos egyházpolitikája, Esztergom, 1898. 276—278. l.

III.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI REFORMOK FELÉ.

Vaszary prímási kinevezését nagy meglepetéssel fogadta a közvélemény, hisz az ország új főpapja teljes visszavonultságban élt idáig a pannonhalmi főmonostorban.[1] Voltak, akik remélték, hogy tapintata meg fogja találni az elkeresztelési kérdés megoldását. Vaszaryban komoly is volt a szándék a béke helyreállítására. A Pax jelszóval készült elfoglalni prímási székét. Azonban rendkívül nehéz feladat előtt állott. Pár nappal kinevezése után, november 2-án, illetőleg 3-án Csáky ugyanis úgy nyilatkozott a pénzügyi bizottságban, hogy az elkeresztelési kérdést lezártnak tekinti, a kormány a törvény alapján áll, annak érvényt is szerez s változatlanul fenntartja eddigi álláspontját, vagyis csak a már felajánlott módosításra hajlandó s arra, hogy szükség esetén törvényes rendelkezés lépjen a rendelet helyére. A kormány, mondotta Csáky, csak akkor fog cselekedni, ha egyházi részről tesznek javaslatot.

Vaszary még november 16-a előtt, mielőtt esküjét a király kezébe letette volna, illetékes helyen úgy nyilatkozott, hogy az Egyház és állam közötti békét helyre akarja állítani, de in rebus fidei et morum, tehát az elkeresztelési kérdésben is, csak a római Szentszék határozatait tekintheti érvénytadó-

[1] Vaszary főapátságára vonatkozólag lásd: A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VI. A. kötetében (Budapest, 1916.) a 129—138. lapokat. Lásd még életrajzát ugyane mű VI. B. kötetében (Budapest, 1916.) a 760—766. lapokon, valamint Keményffy K. Dánielnek Vaszary félszázados papi jubileumára írt művét: Vaszary Kolos 1855—1905. Esztergom, 1905.

nak.[2] Világosan megmondotta Vaszary mind a királynak, mind Csákynak és Szapárynak, hogy nem lesz teljes béke mindaddig, míg a hatvannyolcas törvényt el nem törlik vagy legalább is nem módosítják. Csákyval külön is tárgyalt s e tárgyalása után Csáky pénzügyi bizottsági nyilatkozata dacára is nagyon bízott benne, hogy sikerülni fog helyreállítani a békét. Magához kérette Szemnecz Emilt, a Magyar Állam felelős szerkesztőjét s kérte őt, változtassa meg a lap irányát és taktikáját, a kormány teljesíteni fogja ugyanis a katolikusok kívánságait, de ennek előfeltétele, hogy minden mozgalmat le kell előbb csillapítani.[3] November közepén pedig, azzal az ürüggyel, hogy számára a palliumot kérje, Rómába küldötte rendtársát, Haudek Ágostont[4] s az ő útján pontos utasítást kért a Szentszéktől, illetőleg Rampollától, milyen álláspontot foglaljon el az elkeresztelési kérdésben. Haudek Vaszary felvilágosításai alapján úgy informálta Rampollát,[5] hogy Csáky, Szapáry és más politikusok is elismerték a hatvannyolcas törvény módosításának szükségességét. A jelenlegi országgyűlés azonban úgy döntött, hogy nem módosítja a 12. §-t. Meg kell tehát várni a legközelebbi országgyűlési választásokat s hangulatot kell teremteni a módosítás mellett. A kérdés most tehát csak az lehet, mi történjék a törvény eltörléséig, illetőleg módosításáig. A jelenlegi helyzet változatlan fenntartása lehetetlen, mert már megkezdték a hozott ítéletek végrehajtását. Méltó lenne a Szentszék bölcseségéhez, írta Haudek Rampollának, hogy amennyiben lehetséges, segítene Csákynak jóvátenni hibáját, amely nem is egyedül az övé. Különösen azért tehetné meg ezt a Szentszék,

[2] Keményffy előbb idézett műve 123. l.

[3] Magyar Állam, 1894. aug. 30.

[4] Haudek Ágoston (1852—1904) 1885-től 1888-ig Vaszarynak, mint főapátnak, titkára volt. 1888-tól 1891-ig a római Anselmianum egyházjogtanára. Római tartózkodása alatt kinevezték a püspökök és szerzetesek congregatiójának consultorává. Komoly jelöltje volt Haudek 1892-ben a zágrábi érseki széknek. 1891-től Zalaapátiban jószágkormányzó, majd alperjel.

[5] 1891. nov. 15-én kelt levele útján. Haudek levelének s. k. másolata: Pannonhalmi Főkönyvtár. B. K. 67/3.

mert Csáky nemesen jár el, mikor nem akarja kompromittálni azokat a püspököket, akiknek gyakorlata és tanácsa vezette őt félre rendelete kibocsátásánál. A miniszter keresi a modus vivendit s miután első javaslatát, hogy a közigazgatási hatóságok útján küldjék meg a lelkészek az anyakönyvi kivonatokat, a Szentszék nem fogadta el, most arra gondolt, hogy nem a lelkészeket, hanem az akatolikus szülőt kötelezné a gyermek születésének bejelentésére. Ez elgondolás szerint köteleznének minden szülőt kivétel nélkül, írta Haudek, hogy közvetlenül a keresztelés után váltsa ki gyermeke keresztlevelét. E keresztlevél útján jelentené be azután az akatolikus szülő a gyermek születését saját lelkészének. Abban az esetben, ha ezt a megoldást sem tolerálná a Szentszék, akkor a miniszter végleges határozata szerint világi hatóságokra bíznák a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyvezését.

Csáky új gondolatának Róma által való elfogadására volt némi kilátás.[6] December elején, még mielőtt az újból egybehívott biborosi bizottság állást foglalt volna, Rampolla úgy nyilatkozott Reverterának, hogy a Szentszék nem akar sem az új prímásnak, sem a kormánynak nehézséget okozni, feltételezik azonban, hogy a kormány is engedékeny lesz s az új képviselőházi választások lehetőséget adnak majd az 1868-i törvény megváltoztatására.[7] Nem telt el azonban sok idő s Haudek kénytelen volt megbizatását meghiusultnak tekinteni, mert Vaszary értesítette, hogy Csáky a rendeletnek csak oly módosításába egyezik bele, hogy a kivonatokat a közigazgatási hatóságokkal közöljék a lelkészek.[8]

Vaszary december 7-én, még mielőtt kellőkép tájékoz-

[6] Lásd Revertera 1891 dec. 14-i számjeles jelentését Kálnokyhoz, Bécs, All. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 395. Végül azonban ezt a Csáky által később visszavont javaslatot is elfogadhatatlannak minősítette a Vaszarynak adott utasítás. Lásd Rampollának 1892 január 22-én kelt levelét Galimbertihez: U. o. Varia de Rome: 1892: 39—42.

[7] Revertera december 8-i 41. C. jelzésű jelentése: U. o. Rome XI : 391—394.

[8] Vaszary 1891 dec. 7-én és 8-án Haudekhez intézett levelei: Pannonhalmi Főkönyvtár. B. K. 67/3.

tatta volna magát a helyzetről, két órán át *tárgyalt Csákyval.* Csáky meghallgatta őt s Vaszary már-már azt hitte, hogy argumentumai meggyőzik a minisztert, mikor elővette Csáky azt a kimutatást, amelyet azokról az 1868 utáni egyes elkeresztelési esetekről készíttetett, mikor értesítették a püspökök a minisztériumot, hogy az illető bepanaszolt lelkészt az anyakönyvi kivonatnak a protestáns lelkész részére való átküldésére, illetőleg a 12. §. megtartására utasították. Csáky közel egy évvel korábban készíttette e kimutatást, hogy támadás esetén védelmül használhassa. Szorgos kutatás összesen huszonhárom ilyen esetet tudott csak kimutatni s ezek közül is huszonegy az 1875 és 1880 közötti évekből, tehát a Caterini-féle utasítás előtti időből származott. 1891 januárjában Pápay kabinetirodai osztályfőnök útján bemutattatta Csáky e kimutatást a királynak is,[9] kire azonban nem tehetett nagyobb hatást, mert, bár Csáky felajánlotta, nem kívánt róla másolatot saját használatára. Vaszaryt azonban teljesen lefegyverezte általa a miniszter s Haudeknek azt írta, belátja, hogy Csáky bona fide cselekedett. Még nagyobb lett a prímás zavara, mikor megmutatta Csáky Trefort rendeletének fogalmazványát, melyben Hornig kézírását ismerhette fel. Csáky kellőkép kihasználta a minden kellemetlenségtől írtózó, békülékeny szellemű prímás meglepetését s most fenyegetőleg lépett fel: sokat tűrt idáig, mondotta, de ha meginterpellálják s bántalmazzák, kénytelen lesz az okmányokat bemutatni. Vaszary kérte Csákyt, egyezzék bele abba a megoldásba, hogy a szülőknek adassék ki a keresztlevél. A miniszter nem egyezett bele, sőt most Vaszaryval szemben kérette magát annak a módosításnak az elfogadására is, amit mindjárt a Rómával való tárgyalások kezdetekor felajánlott s a Szentszék már visszautasított, hogy t. i. a plébánosok ne az akatolikus lelkészeknek, hanem a közigazgatási hatóságoknak küldjék meg nyolc napon belül a kivonatot, de feljegyezzék ez esetben is az anyakönyv megjegyzések rovatában az átküldés megtörténtét. Ígéretet kapott Vaszary Csákytól, hogy e módosítás

[9] Lásd Csáky 1891 január 4-én kelt levelét Pápayhoz. Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.

elfogadása esetén nem fogja a kormány akadályozni a törvény szerint protestáns gyermekek házi katolikus nevelését. Ennek az ígéretnek semmi értéke sem volt, mert abba már igazán nem szólhatott bele a kormány, hogy mikép nevelik a szülők otthon gyermekeiket s mint tudjuk, szó is volt már e kérdésről a Rómával való tárgyalások során. Vaszary azonban erről úgy látszik nem tudott s hangsúlyozta Haudeknek írt levelében, hogy ez ígéret következtében remélhető, hogy a vegyes vallású házasok katolikusnak keresztelt gyermekeiket katolikusoknak is nevelhetik majd s nagyon kérte rendtársát, kövessen el mindent Csáky ajánlatának elfogadása érdekében, nehogy a miniszter nyilvánosságra hozza az említett kimutatást.[10] Vaszary félt, hogy sokat ártana ez a püspöki kar tekintélyének s megingatná a hívők és az alsópapság bizalmát és engedelmességét irántuk. Azt remélte, hogy a kimutatás nyilvánosságra hozásától való félelem Rómát is engedékenységre fogja bírni s megküldötte ezért annak másolatát Haudeknek, kérve őt, hogy mutassa meg Rampollának. Haudek december 12-én küldte meg a kimutatás latin fordítását a bíboros-államtitkárnak s tudatva egyúttal Csákynak rendelete módosításáról Vaszary előtt tett legutóbbi kijelentését, újból világos és pontos utasítást kért a prímás részére.[11]

E kért utasítás nem érkezett még meg s Vaszary sem foglalta még el prímási székét, amikor a feloszlatott képviselőház 1892 január 4-én tartott utolsó ülése után a választási agitáció már javában folyt s megjelent már *Schopper* György rozsnyói püspöknek a választásokra vonatkozó ellenzéki hangú újévi *pásztorlevele.*[12] Schopper felsorolta pásztorlevelében a katolikus sérelmeket s többek között a következőket írta: „Magyarországon sokkal előnyösebb izraelitának lenni, mint katolikus papnak. Mert a rabbi meggyőződését, lelkiismeretét

[10] Csáky később az 1893 márc. 7-i képviselőházi, illetőleg május 9-i főrendiházi ülésen tíz olyan esetet sorolt fel e kimutatás alapján, mikor a püspökök az illető lelkészt a kivonat átadására kötelezték. Csak az elhunyt Simort említette meg ezzel kapcsolatban név szerint.

[11] Haudek Rampollához intézett levelének s. k. másolata: Pannonhalmi Főkönyvtár. B. K. 67/3.

[12] Közölte a Religio 1892. január 6-i száma a 15—18. lapokon.

nem szabad erőszakolni, de a katolikus pap irányában erre minden falusi bíró és végrehajtó föl van jogosítva, a kikiáltott egyenlőség nagyobb dicsőségére." Minden katolikus mozgalmat, habár csak közvetve is, elnyomnak, a pápai rendeletek kihirdetését és a püspöki kar közös körlevelének kibocsátását megakasztották. Jogainkat biztosító törvények és szabályrendeletek figyelmen kívül hagyatnak, más törvénybe mindenfélék belemagyaráztatnak, csakhogy egy gyanús rendelet igazságának látszatja megmentessék. Figyelembe véve a kormány részéről gyakran hangoztatott nyilatkozatot, hogy az állam felekezetnélküli, felvetette Schopper a kérdést: „Megmarad-e Magyarország kereszténynek vagy megszűnik annak lenni?" Mert komolyan véve ma a harc a hitöket védő keresztények és a szabadkőművességgel szövetkezett keresztényellenes szekták között folyik. „Egyházüldöző rendszerről" írt Schopper. Arra kell törekednünk, írta, hogy hazánkat a pogányság útjáról, melyre eltévedt, a keresztény talajra visszatereljük. Kedvező alkalmul szolgálnak erre a mostani választások. Figyelmeztesse ezért a papság a hívőket a helyzet komolyságára. A fellépő jelölttől sohase kérdezzék azt, hogy milyen párthoz csatlakozik. A tapasztalás azt tanítja, hogy minden pártban csak egyesek tudnak felemelkedni az igazság és méltányosság színvonalára. „A pártfegyelem lealázó nyűge, különösen a szabadelvűnek gúnyolt pártnál, fojtja el nagyobb részt a meggyőződést." Nem sokat törődve ezért azzal, mely párt felé hajol a képviselőjelölt, azon kérdést intézzék hozzá: kész-e üldözött egyházunk érdekeit, jogait megvédeni? „De feltétlenül kötelességünk szavazatunkat azon jelöltektől megtagadni, kik oly párthoz tartoznak, mely már évek hosszú során át a kereszténység, a katholicizmus és a keresztény nép ellensége gyanánt viselkedett." „Liberális jelöltet egy valódi keresztény ember sohasem választhat." Bárkit válasszanak is meg képviselőjükül a hívők, fejezte be pásztorlevelét Schopper, kérjék mindég a jelöltet, hogy nyilvánosan, becsületszavára kötelezze magát minden törvényen alapuló, igazságos katolikus ügy mindenkori támogatására s kívánják meg, hogy ez ígéretet a választókerületi papság előtt írásba is foglalja.

Schopper pásztorlevelének nagy visszhangja támadt. A Magyar Állam „Üdv Rozsnyó püspökének" címmel vezércikkezett.[13] Prohászka Ottokár és öt esztergomi theologiai tanártársa, majd az esztergomi káptalan és a városi papság levélben üdvözölte Schoppert fellépéséért.[14] Zichy Nándor is úgy nyilatkozott,[15] hogy katolikus választó semmi szín alatt nem járulhat hozzá a szabadelvű párt fenntartásához s így a katolikus választópolgárok akciójának szükségképen ellenzékinek kell lennie, mert az ország kormányzásának statusquoja a katolikus egyházzal szemben gyökeresen megromlott és tarthatatlan. Zichy Apponyi pártjának támogatása mellett volt.

Vaszary a Szentszék előzetes tudta nélkül nem akart állást foglalni. Haudek útján jelentést tett Rampollának Schopper pásztorleveléről s kérte a Szentszék határozatát, mitévő legyen.[16] Rampolla közbejött betegsége miatt azonban a Szentszék utasításának elküldése késett s Vaszary Esztergomban a maga elhatározásából a kormánypárti Timon Ákost pártfogolta, jóllehet a helybeli papság az Apponyi-párti Frey Ferenc mellett volt, aki elsőnek ígérte meg e választások alkalmával, hogy követelni fogja a 12. §. módosítását.[17]

Schopper eljárása nem tetszett Rómában, mert a kúria egyáltalában nem kívánta, hogy a főpapi kar, elkeserítve a kedélyeket, elhamarkodott ellenzékiséggel keresse azt, amit a Szentszék legszívesebben a kormánnyal egyetértésben remélt elérni. Rómában úgy gondolkoztak, hogy csak ez utóbbi eljárás vethet véget a felekezeti izgatásnak s teremthet tartós békét Egyház és állam között.[18] A kívánt cél könnyebben

[13] Lásd az 1892. január 8-i számot.

[14] 1892. január 4-én, illetőleg 8-án. Közölte e leveleket a Magyar Állam 1892. január 10-i, illetőleg 12-i száma. Megjelentek a Religio 1892. jan. 13-i számában is.

[15] Január 6-án kelt, a Magyar Államban megjelent magánlevél útján. Közölte e levelet a Religio is előbb idézett számában.

[16] Haudek 1892. január 12-én Rampollához intézett levelének s. k. másolata: Pannonhalmi Főkönyvtár. B. K. 67/3.

[17] Magyar Állam, 1892. január 12. és 21.

[18] Lásd Revertera 1892. január 21-én kelt 3. B. jelzésű bizalmas jelentését. Bécs, All. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 407—410.

is volt elérhető, ha az Egyház nem áll nyilt harcban a kormánnyal. Inkább megfelelt már a Szentszék intencióinak Steiner Fülöp székesfehérvári püspök január 11-én kelt körlevele, amely nem ellenezte kimondottan kormánypárti jelöltek megválasztását, de lelkére kötötte a hívőknek, kérjenek a képviselőjelöltektől nyilatkozatot, hogy törekedni fognak az 1868-i törvény megváltoztatására.[19]

A Szentszék utasításával január 19-én indult haza Haudek Rómából. Összefoglalta az utasítás[20] az elkeresztelési kérdés fejlődését, ismertette a kormánnyal való tárgyalásokat s a jövőre vonatkozólag általában békülékeny szellemű volt. Felkérték a prímást, hívja fel a püspöki kart egyöntetű eljárásra s amennyiben arra a magyar kormány is segítő kezét nyujtja, ügyeljen a kölcsönös türelem fenntartására. Hasson oda, hogy a katolikus sajtó se támadja egyelőre Csáky rendeletét, sőt tűrjék hallgatólagosan egy-egy lelkész megbüntetését is, ha a kormány flagráns kihívás következtében kivételesen kényszerítve látná magát arra. Föltételezi azonban mégis a Szentszék, hogy a rendelet alkalmazása általánosságban mérsékelt lesz s a kormány, amennyire csak lehetséges, igyekezni fog büntetések kiszabását elkerülni. Erre kell a püspöki karnak mindenekelőtt törekednie. Nem kifogásolná a

[19] Steiner, mikor a Pester Lloyd január 20-i száma durván megtámadta, megküldötte pásztorlevelét Pápay kabinetirodai osztályfőnöknek, kérve őt, hogy mutassa be a királynak. Pápay még azelőtt válaszolt Steinernek, hogy a pásztorlevelet bemutatta volna, de előre is biztosította Steinert, hogy a király véleménye egészben véve nem lesz kedvezőtlen. Pápay egyéni véleménye szerint: „öntudatos és független férfiak ily reverzális forma nyilatkozat kiállítására nem lesznek hajlandók, silányabb egyének igéretei pedig nem sokra becsülendők, mert az ilyenek mindent igérnek, csakhogy megválasztassanak, de azután vajmi keveset törődnek adott szavukkal." A jövő azt mutatta, hogy Pápaynak nagyrészben igaza volt. (Steiner levele és Pápay levelének fogalmazványa az Orsz. Ltárban, Pápay-hagyaték.)

[20] Mivel az eredetit nem találtuk meg, Rampollának 1892. január 22-én Galimbertihez intézett, már idézett leveléből, Revertának már szintén idézett január 21-i jelentéséből, az 1892. febr. 1-i minisztertanács jegyzőkönyvéből (4/M. T. 1. pont.) és Haudek egy feljegyzéséből (Pannonhalmi Főkönyvtár: B. K. 67/3.) állítottuk össze tartalmát.

Szentszék, ha a lelkészek a kormány által meghatározott időközökben megküldenék a politikai hatóságoknak a vegyes házasságokból származó összes gyermekek anyakönyvi kivonatait. Ha a fentebb megjelölt módon el lehet egyelőre a felekezeti konfliktus kiélesedését kerülni, akkor annak végleges megszüntetése érdekében az 1868-i törvény módosítására kell törekedni. Ezért a küszöbön álló választásokra való tekintettel az a pápa kívánsága, hogy a prímás és a püspökök hívják fel körlevél útján a választókat, hogy olyan képviselőket küldjenek be az új parlamentbe, akikről bizonyos, hogy nem ellenséges indulatúak az Egyházzal szemben s határozottan felveszik programmjukba az 1868-i törvény módosítását. Ez a feltétel, mondotta az utasítás, elengedhetetlen a kormány jelöltjeinek támogatásánál is.

A választásokat a január 28 és február 6 közötti napokra tűzette ki a kormány s így Róma választási utasítása túlkésőn érkezett ahhoz, hogy a katolikusok egységes állásfoglalását biztosíthatta volna. Schopper és Steiner már megjelent pásztorlevelén kívül újabb körlevél kiadására nem került sor. Vaszary egyébként is csak a választások nagy részének lezajlása után, február 4-én foglalta el prímási székét. Schopper és Steiner pásztorlevelének azonban mégis megvolt az a hatása, hogy míg korábban a papság a püspöki karral együtt majdnem kivétel nélkül a kormánypártot támogatta, most a püspökök részben passzive viselkedtek, részben pedig a kormány ellen voltak, az alsópapság pedig nagy többségében az ellenzékhez csatlakozott. A kormánypárti papképviselők mindenütt megbuktak s csak a legutolsó órában tudott egy kormánypárti kanonok Erdélyben bekerülni. A képviselőjelöltek mintegy nyolcvan esetben részben határozott felszólítás következtében, részben önként a katolikus érdekek mellett nyilatkoztak ugyan,[21] egyébként azonban egy-két szélsőbalin kívül alig foglalkozott valamelyik programmbeszéd az elkeresztelési s általában az egyházpolitikai kérdésekkel. A

[21] A Magyar Állam 1892. jan. 29-i s következő számaiban felsorolta e jelöltek neveit. A Nemzet ugyanekkor mint jezsuita-pártról írt a katolikus érdekek védelmezőiről.

választások így egy-két ingerültebb jelenetet kivéve általánosságban a katolikusoknak ekkor már szokásos indolenciája mellett folytak le. Lefegyverezte a katolikusokat Timon Ákosnak, az esztergomi képviselőjelöltnek a prímás megbízásából tett az a nyilatkozata is, hogy az elkeresztelési kérdés a megoldás stádiumában van s hogy megtalálták az alapot, amelyen a Vatikán s a magyar kormány érdekei összeegyeztethetők.[22] A zsidók országszerte követelték a jelöltektől, hogy megválasztásuk esetén recepciójuk mellett szavazzanak.[23] Támogatták a zsidók mozgalmát a napilapok s Temesvárt Csáky is a recepció mellett nyilatkozott.[24] Bár alkotmányos felfogás szerint ekkor lett volna helyén való, a kormány nem vette fel választási programmjába az egyházpolitikai reformokat. Szapáry ugyanis ellene volt e téren a radikálisabb újításoknak s pártja egységét is féltette tőle.[25] A lefolyt választások az ellenzéknek, különösen Apponyi pártjának megerősödésére vezettek.

Még folytak a választások, mikor Vaszary szóbelileg közölte Csákyval, hogy megkapta már az elkeresztelési ügyben a római kúria utasítását s annak alapján azt javasolja, kötelezze a kormány a lelkészeket meghatározott időközökben a vegyes házasságokból származó összes gyermekek anyakönyvi kivonatainak a politikai hatóságok részére való megküldésére.

[22] Religio, 1892. január 16.; Magyar Állam, 1894. aug. 30.

[23] Az izraelita vallás ebben az időben az állam által elismert vallás volt, mint ilyen az állam védelmében részesült, de nem terjedtek ki reá a bevett vallásfelekezetek viszonosságáról szóló 1868. évi LIII. t. c. rendelkezései s így az izraelita vallásra nem lehetett áttérni.

[24] A Magyar Állam 1892. jan. 23-i számában Ave rex Judaeorum címmel cikkezett erről.

[25] Gratz Gusztáv (A dualizmus kora, Bpest, 1934. I. k. 299. l.) hibául rója fel Szapárynak, hogy nem az egyházpolitikai kérdést állította a választások gyúpontjába, mert ezáltal kilátás nyílhatott volna a magyar pártviszonyoknak a közjogi jelszavaktól való függetlenítésére. Megfelel a tényeknek, amit Gratz megemlít, hogy az egyházpolitikai kérdések választóvíz módjára hatottak a közjogi alapon álló pártokra, de elfelejtkezik ezzel kapcsolatban arról, hogy a közjogi harcok az egyházpolitikai törvények megalkotása után újra és még jobban kiélesedtek, tehát az általa kívánatosnak tartott pártalakulás igen rövid életű lett volna.

Csáky azonnal kijelentette a prímásnak, hogy e javaslat az ő véleménye szerint nem fogadható el, mert lényegesen ellene mond a kormány idáig elfoglalt és a képviselőházban is többször világosan kifejezett álláspontjának. Megemlítette Vaszary ekkor újból Csákynak, hogy az ügy végleges rendezése érdekében mindenekelőtt az 1868-i törvényt kellene megváltoztatni, mert ez a forrása az egész vitának. Kérte ezért Csákyt, hogy abban az esetben, ha a képviselőházban eziránt javaslatot tennének, ne foglaljon el a kormány azzal szemben elutasító álláspontot. Csáky ezzel a kívánsággal szemben is a kormánynak az elmult országgyűlésen tett s ott akkor helyeselt nyilatkozatára hivatkozott, miszerint nem szándékoznak az 1868-i törvény megváltoztatását javasolni s nem támogatnának más oldalról jövő ily javaslatot sem. Az ő véleménye szerint ezért, mondotta Csáky Vaszarynak, a kormány ebben a viszonylatban sem változtathatja meg eddigi álláspontját. Vaszary azonban tudott már Reverterának az előző év június elején a Szentszék előtt a kormány nevében tett nyilatkozatáról, hogy az új választások után módosítani fogják az 1868-i törvényt s ezért nem elégedett meg Csáky válaszával és kérte, hogy értesítsék őt ez ügyben a kormány határozatáról. Csáky a február elsejei minisztertanácson[26] tett jelentést a prímással való tárgyalásáról. Vaszary javaslatát a minisztertanács sem tartotta elfogadhatónak s miután kimondotta, hogy ez ügyben idáig elfoglalt álláspontjához ragaszkodik, felhatalmazta Csákyt, hogy ezt mint a kormány határozatát tudassa a prímással.

A kormány nem volt hajlandó semmi engedményre s ennek megfelelően fogalmazta meg az országgyűlést megnyitó trónbeszédnek a vallásügyekre vonatkozó részét is. A király azonban nem fogadta el és enyhítette e részben a javasolt szöveget[27] s 1892 február 22-i trónbeszédében az egyházpoli-

[26] 4/M. T. 1892: 1. pont.

[27] Szapáry bejelentése az 1892 febr. 19-i minisztertanácson: 7/M. T. 1892: 1. pont. Csáky e napokban valószínűleg a trónbeszéd e része miatt megfordult Bécsben. Hírek jelentek meg ezzel kapcsolatban a sajtóban Csáky lemondásáról is.

tikát illetőleg a következőkép nyilatkozott: „A vallási ügyeket illetőleg bizton reméljük és elvárjuk, hogy az Egyház és állam magasztos hivatásaikat, kölcsönös érdekeik és jogkörük megóvása mellett, azon hagyományos összhangzásban fogják teljesíteni, mely mint egyik főbiztosítéka az általános jogrendnek és vallásosságnak kedvelt Magyarországunkban Egyház és állam közt, mindkettő érdekében és javára, századok óta fennállott."

Február 28-án *Szapáry, Csáky és Szilágyi értekeztek Vaszaryval* az elkeresztelési ügyről s ez alkalommal abban állapodtak meg, hogy a prímás írásban tudatja a kormánnyal, mily módon lehetne a kérdést az ő véleménye szerint megoldani. Vaszary február 29-én kelt Szapáryhoz intézett átiratában[28] kifejtette, hogy mivel az 1868-i törvény és Csáky rendelete a katolikus hitelvekkel ellenkezik, nem másíthatja meg azt az álláspontját, hogy a baj forrását, magát a törvényt módosítsák s nem mellőzheti a kérdés megoldásánál, mint katolikus hit és erkölcsi kérdésekben egyedül illetékes forumot, a római Szentszéket sem. Az irányelvéül választott „béke" útján azonban a lehetőség legszélsőbb határáig akar haladni s ezért abban az esetben, ha a kormány a törvény módosítását nem tartaná időszerűnek, az államhatalom tekintélyének lehető megóvása és a béke érdekében, azzal a feltétellel, hogy a törvény módosítását elvileg kilátásba helyezik, hajlandó a Szentszéknek elfogadásra ajánlani a következő modus vivendit:

1. A lelkészek a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyvi kivonatait a szülők vallásának kitüntetése mellett időközönként és collective megküldik az illető polgári hatóságoknak azzal a kikötéssel, hogy nem küldik azokat használat végett tovább a nem katolikus hitfelekezetek pásztorainak.

2. A polgári hatóságok ezekből a kivonatokból államérvényes bizonyítványokat állíthatnak ki, jogosultak azonban a katolikus lelkészek is egyházi célokra hiteles anyakönyvi kivonatok kiadására.

[28] Orsz. Ltár. Min. eln. 1892 : 531. Törzsszám: 221. Csomószám: II.

Csáky a március 18-i minisztertanácson tett jelentést Vaszary javaslatáról s ekkor úgy döntöttek a kormány tagjai, hogy az írásbeli feleletre vonatkozólag a Csáky által elkészítendő választervezet alapján fognak tüzetesen határozni.[29] Ez a határozat azonban tárgytalanná lett, mert két nappal később már arról számolt be Csáky, hogy a prímás javaslatát visszavonta.[30] A Congregatio S. Officii ugyanis azzal a megokolással, hogy elősegítené az 1868-i törvény kényszereszközökkel való végrehajtását, elvetette Vaszary javaslatának második pontját.[31] Ezt a pontot egyébként, mint látni fogjuk, a magyar kormány, illetőleg Csáky sem tartotta elfogadhatónak.

Az egyházpolitikai kérdések az új országgyűlésen már *a válaszfelirati javaslatok* tárgyalásánál szóba jöttek, de ekkor még csak egészen általánosságban. Elsőnek, március 8-án, a főrendiház válaszfeliratát szavazták meg, amely szerint a főrendek örömmel értesültek a trónbeszédből, hogy a kormány nem fogja elmulasztani a kölcsönös érdekek és jogkörök megóvása mellett az Egyház és állam közötti hagyományos jóviszony ápolását. Zichy Nándor szerint[32] e válaszfeliratot a katolicizmus mintegy a kormánynak adott utasításul tekintette az Egyház és állam közötti viszony konzervatív alapon való helyreállítására és megőrzésére.

A képviselőház ugyanaz nap kezdte tárgyalni válaszfelirati javaslatát, hogy a főrendiház elfogadta a magáét. Itt már más hangok hallatszottak, mint a főrendiházban. A függetlenségi párti Eötvös Károly és társainak válaszfelirati javaslata szükségesnek tartotta többek között a vallásszabadság törvényben való kimondását, a kötelező polgári házasságot s reflektált az elkeresztelési ügyre is: „Lehetetlen — mondotta — helyeselnünk bármely oly mozgalmat, mely az államnak fennhatóságát s a minden körülmények közt híven

[29] 10/M. T. 1892: 2. pont.
[30] 11/M. T. 1892: 17. pont.
[31] Lásd Revertera 1892. április 26-i 10. A. számú jelentését: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 433—442.
[32] Katholikus Szemle, 1892: Időszaki Szemle, 283. l.

végrehajtandó törvény uralmát kétségbe vonni törekszik." Elvárta ezért Eötvös Rómára célozva a kormánytól, hogy a „törvények végrehajtásában egyedül az állam közérdeke s az igazság által engedi magát vezéreltetni és semmi oldalról jövő illetéktelen beavatkozásnak tért nem enged". Igen nevezetes momentum volt a vita folyamán azonban Eötvös felszólalásában, hogy jogosultnak ismerte el azt a nézetet is, amely a szülők természetes jogára alapítja a megoldást s csak azt követelte, hogy a törvényt, amíg törvény, végrehajtsák. Apponyinak és társainak válaszfelirati javaslata csak egészen általánosságban szólt a lelkiismereti szabadságon és jogegyenlőségen alapuló vallásszabadságról. Ugron Gábor és társainak javaslata pedig egyáltalában nem is foglalkozott egyházpolitikai kérdésekkel. A képviselőház március 24-én a kiküldött bizottság válaszfelirati javaslatát fogadta el, amely egy lépéssel tovább haladt a trónbeszéd folyamán. Biztosította a válaszfelirat a királyt, hogy a képviselőház, ha közreműködése arra szükségessé válnék, minden tőle telhetőt elkövet, hogy a kölcsönös érdekek és jogkörök megóvása mellett az Egyház és állam közötti összhang fenntartassék. Hívek maradnak egyébként a törvényekben már régebben lefektetett jogegyenlőség elvéhez. Ez utóbbi mondatot úgyis lehetett magyarázni, hogy a képviselőház továbbra is ragaszkodik az 1868-i törvényhez.

Március 22-én tartotta *Vaszary* a Szent István Társulatban elnöki megnyitó *beszédét.*[33] Az új prímásnak kinevezése óta ez volt első nyilvános szereplése s így nagy várakozás előzte meg felszólalását. Bevezetőben megemlékezett Vaszary, nyilván a Magyar Államra gondolva, arról a katolikus irodalomba szerinte belopódzott irányról, melynek következményeit és hatásait aggodalommal nézte. „A katolikus egyházat s ennek érdekeit a katolikus vallás szellemének megfelelő fegyverekkel lehet és szabad szolgálni", mondotta. „Aki akarva vagy nem akarva mást tesz, az sebet üt az Egyház reputációján, nem hasznára, hanem ártalmára van a katolikus

[33] Közli a Katholikus Szemle 1892-i évfolyama a 169—181. lapokon.

ügynek; mert ahelyett, hogy egyesítene, szétszór, az Egyház barátait elkedvetleníti, ellenségeit felingerli, az egyéni vélemények csalhatatlanságának igényével a türelmetlenség és szeretetlenség szellemét terjeszti. A szélnek ezen vetéséből csak a vihar aratása nőhet." Áttért ezután Vaszary a magyar katolikus egyházat érintő aktuális kérdésekre s nyilatkozott az elkeresztelési ügyről is. Megemlékezett az 1868-i törvény, illetőleg a Csáky rendelete következtében keletkezett keserűségről és izgatottságról, továbbá a surlódásokról, melyek a katolikus és más keresztény vallású lelkészek és hívek között kifejlődtek s végül a tényről, hogy a katolikus lelkészek vallási meggyőződésükkel és kötelességükkel összeütközésbe jutottak. Az egész világon fennálló kultúrállamokban a miénkhez hasonló törvény ma már nem létezik, mondotta, s nálunk bonyolultabbá tette még az ügyet Csáky rendelete. E rendelet azonban, melyről megállapíthatta, hogy bona fide bocsátotta ki a miniszter, nem annyira oka, mint inkább okozata a bajnak s így ha vissza is vonnák, a kibocsátását megelőző időben 1868 óta felmerült bajok, kellemetlenségek nem szűnnének meg. Kifejezte ezért a prímás azt a reményét, hogy a kormány és a törvényhozás mihamarább felismeri a baj alapokát a törvényben s magáévá teszi a katolikus álláspontot, amelyet a mult századbeli vívmányok alapján a protestáns vallásfelekezetek gravamenjeivel is igazolni lehet. Bejelentette még a prímás, hogy „több közérdekű tekintetből" egy ideiglenes modus vivendi érdekében tárgyalásokat folytat s türelemre intett azok eredményéig.

Vaszary beszéde nagy feltűnést keltett; az összes lapok foglalkoztak vele.[34] A katolikusok örömmel üdvözölték, mert remélték utána, hogy az új prímás bátran fogja az Egyház jogait védelmezni. Az alsópapságnál eltűnt a prímás beszéde után az izgalom s bizalom tért helyére. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban[35] viszont a következő sorok jelentek meg Vaszary beszédével kapcsolatban: „Vigyázzatok hazánk őrei,

[34] Összefoglalva közölte az újságok cikkeit a Religio 1892. évi március 30-i, április 2-i és 6-i száma.

[35] Lásd az Őrök, vigyázzatok c. vezércikket az 1892. évi 18. számban.

kiknek kezetekben van a nemzet törvényhozó hatalma, hogy rést ne törjön és azon be ne lopózkodjék állami szervezetünkbe az idegen érdekeknek szolgáló ultramontanizmus." „Készüljünk önvédelemre", írta a lap.

Március 26-ára *tanácskozásra hívta magához a király* az elkeresztelési ügyben *Vaszaryt, Kálnokyt, Szapáryt, Csákyt és Szilágyit.* E tanácskozáson[36] a király megnyitó szavai után Csáky szólalt fel elsőnek s Vaszary visszavont javaslatából kiindulva, in merito, a hozzáfűzött feltételek nélkül, elfogadhatónak minősítette első pontját. Szerinte az 1868-i törvény módosítását azonban nem helyezheti a kormány kilátásba, mert ellenmondásba kerülne önmagával. Legfeljebb annyit jelenthetnek ki, hogy nem tekintik e törvényt megváltoztathatatlan alaptörvénynek, arra vonatkozólag azonban, hogy mikor és mily módon változtatják meg, nem adhatnak semmiféle ígéretet. A prímás második, a hiteles anyakönyvi kivonatok kétoldalú kiállítására vonatkozó feltételét már általános közigazgatási szempontokból sem tartotta Csáky elfogadhatónak, mert e megjelölés: „egyházi célokra", szerinte nem elég világos s könnyen adna vitákra alkalmat. Ezért abban az esetben is, ha a vegyes házasságokból származó gyermekekre vonatkozó feljegyzések nem az általános születési anyakönyvekbe, hanem külön jegyzékbe vétetnek fel, e feljegyzéseknek csakis egyházi célokra, az illető hitvallás belső igazgatásánál való felhasználását tartja megengedhetőnek. Ennek értelmében kivonatok belőlük a rendeletében már megjelölt célokra nem lennének kiadhatók. Ha a prímás által javasolt modus vivendi ily módosítását a Szentszék nem fogadná el, folytatta Csáky, akkor nem maradna más hátra, mint egyoldalú állami intézkedés útján polgári születési anyakönyvek létesítése a vegyes házasságokból származó gyermekek számára. Ez az intézkedés sem törvényhozási, sem közigazgatási nehézségekbe nem ütköznék s bár, amit maga is károsnak tekint, lehetővé tenné ugyan meg nem keresztelt gyermekek anyakönyvezését is, de teljesen kizárva a lelkészek

[36] Csáky jelentése e tanácskozásról az Orsz. Ltárban: Pápay-hagyaték.

közreműködését nem érintené az egyházi hatáskört s biztosítaná egyúttal a vegyes házasságokból származó gyermekeknek az állami törvényeknek megfelelő anyakönyvezését. Mellőzhető lenne így, mondotta Csáky, az elkeresztelések megbüntetése, ami azonnal megszüntetné a jelenlegi helyzet akút jellegét s magától értetődő, hogy a lelkészeknek a vegyes házasságokból származó gyermekekre vonatkozó feljegyzései elvesztenék ez esetben hiteles jellegüket s csakis az általános születési anyakönyvektől független jegyzékekben történhetnének. Hangsúlyozta végül Csáky a végleges döntés sürgősségét, mert szerinte a jelenlegi állapot fenntartása nem érdeke sem az államnak, sem az Egyháznak.

Csáky után a konferencia többi tagjai is felszólaltak, majd végül a tanácskozás eredményeként megkérte a király Vaszaryt, forduljon újból Rómához a Csáky javaslata értelmében módosított modus vivendi elfogadása érdekében s feltárva és kellőkép megvilágítva a tényleges politikai helyzetet, hangsúlyozza a Szentszék előtt, hogy abban az esetben, ha e modus vivendi közös megegyezéssel nem jöhet létre, akkor elkerülhetetlen lesz a lelkészek közreműködése nélkül készítendő polgári születési anyakönyvek létesítése.

Március 30-án megkezdte már a képviselőház a költségvetés tárgyalását s előre várható volt, hogy a kultusztárcával kapcsolatban egyházpolitikai kérdések is szóba jönnek. Kívánatos volt ezért, hogy az elkeresztelési ügyben valamilyen modus vivendi jöjjön addig létre Rómával s ezért Kálnoky táviratilag kérte Reverterát, mivel úgyis készül Bécsbe, jöjjön mielőbb, hogy szóbelileg tárgyalhassák meg a dolgokat.[37]

A nagykövet fel is utazott Bécsbe s április közepén tért vissza Rómába, hol ott tartózkodott már ekkor Vaszary, hogy Csáky által módosított javaslatát elfogadtassa a Szentszékkel. Revertera visszatérése után azonnal kihallgatásra jelentkezett a pápánál, hogy még a döntés előtt felvilágosíthassa a helyzetről, azonban csak azután tudott elébe jutni, hogy a prí-

[37] Kálnoky 1892 márc. 31-i és ápr. 2-i 3. és 4. számú táviratai: Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások: 1892: 175. és 208.

más új utasítását megkapta s április 19-én már el is utazott Rómából.[38]

Vaszary nem érte el célját, a modus vivendi nem jött létre, útjának egy eredménye azonban mégis volt: *a Vatikánban* a pápa által képviselt mérsékeltebb nézetek győzedelmeskedtek. A Szentszék most úgy határozott, hogy nem zavarja meg a magyar kormány köreit mindaddig, míg az eddigi mérséklettel jár el. Eddig ugyanis nem nagyon haladta még túl a harmincat a harmadfokú ítéletek száma.[39] A bíborosi bizottság tagjai Rampollával az élen egyhangúlag úgy nyilatkoztak, hogy a prímás által hozott javaslatokat nem lehet elfogadni s el kell utasítani, de tolerálhatók bizonyos mértékig a kormány által jelzett egyoldalú intézkedések. A prímást ez megnyugtatta, mert úgy vélekedett, hogy ezáltal elvész az átütő ereje annak az állításnak, hogy a kúria Magyarország belügyeibe akar avatkozni.

A Vaszarynak adott utasítás szerint a Szentszék a helyzet tökéletes orvoslását csakis a törvényhozás útján látta lehetőnek, még pedig vagy az 1868-i törvény eltörlése vagy a prímás törvénymagyarázatának elfogadása által, mely szerint az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-a nem imperativ, nem cogens, hanem csak deklarativ, mint akárhány más törvény, vagyis a szülők nem kényszeríthetők, hogy gyermekeiket az e szakaszban kimondott elv szerint neveljék. Ha ebbe nem egyezik bele a kormány, akkor a prímásnak esetről-esetre új utasítást kell kérnie, minden körülmények között élénk érintkezésben kell azonban maradnia az egész püspöki karral. Ez utóbbit különösen ajánlotta az utasítás azzal az ígérettel, hogy a tanácskozásokról távolmaradó vagy a határozatoktól eltérő irányt követő püspökökre erőteljes nyomást fognak gyakorolni. Azoknak az eszközöknek és módoknak a megállapítását, miképp kényszerítsék az alsópapságot engedelmességre, rábízta

[38] A lapok jelentései szerint Vaszary Bécsen át utazott vissza Esztergomba s Bécsben kihallgatáson jelent meg a királynál.

[39] Szapáry 1894. február 23-i képviselői beszéde szerint 1891-ben összesen 36 fellebbezés került a belügyminisztériumba. Ezekből 9 alaptalannak bizonyult s csak 27 esetben büntettek.

az utasítás magukra a püspökökre. Rómában remélték, hogy a prímás tekintélyének érvényesítésére irányuló határozott akarat az egyes püspökök és az alsópapság békétlenségének véget fog vetni, a kormány pedig, mint a pápa mondotta, csak örülhet, ha az egyetértés által megerősödött hierarchiára támaszkodva a papság egy részében elhatalmasodott engedetlenségnek gátat vethet s az Egyházzal való békét törvényes alapon újból megszilárdíthatja.

Revertera április 26-án tett jelentést[40] Vaszary római tartózkodásának eredményéről. A Szentszék részéről nem várható agresszív fellépés, írta, de hogy milyen lesz a papság ellenállása az állami intézkedések végrehajtásával szemben, az maguktól az intézkedésektől s a védelmökre kifejtett szigortól függ. Hogy mit rejt a jövő a méhében, nem láthatja előre. A Szentszék s ennek következtében a magyar hierarchia magatartását a kormány megállapodásai fogják meghatározni. Biztonsággal csak annyit állíthat, írta a nagykövet, hogy a pápa a békét akarja. A franciaországi nehéz harcok nem teszik kívánatossá más helyeken az összetűzéseket. A még Simornak küldött utasítások kihirdetése nem áll küszöbön. Hogy Róma minden béketörekvése dacára még sem sikerült a megegyezés, annak az a magyarázata, hogy a Szentszék egyezkedéseinek határai vannak. Ugy vélte Revertera, hogy az ismeretes *Non possumus*-szal áll a kormány szemben s hiábavaló lenne oly megoldást keresni, amely egyházi részről az 1868-i törvényt szentesítené. A vegyes vallás akadálya alóli felmentésre a püspököknek adott engedélyeket nem fogják megszorítani, hacsak nyilt szakítás előtt nem áll állam és Egyház. Ettől az Isten mentsen, írta Revertera. Ebben az esetben a felmentések megtagadása mindenesetre elkerülhetetlen fegyver lenne a Szentszék kezében. A pápa hagyni fogja, hogy történjék az, amin változtatni nem tud, a kezét azonban nem engedi megkötni s ha állásaiban megtámadják, erőteljesen fog védekezni. A pápa kívánsága kétségtelenül az, hogy ne kerüljön erre a sor.

[40] 10 A. és B. számú bizalmas jelentései: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 433—444.

Csáky az április 29-i minisztertanácson[41] számolt be Vaszary római útjának eredményéről. A kormány tagjai tudomásul vették Csáky beszámolóját, de úgy határoztak, hogy csak a legközelebbi tanácskozáson fognak a dologgal érdemileg foglalkozni. Ez azonban úgy látszik csak szándék maradt, mert a legközelebbi minisztertanácsok jegyzőkönyveiben nem találjuk nyomát annak, hogy a kérdésről tárgyaltak volna. Szűkebb körben azonban mégis történhettek megállapodások, mert a hercegprímás a május 10-i püspöki konferencián[42] *a kormány* következő kettős *javaslatái* terjesztette elő:

1. Küldje meg a lelkészkedő papság nem vallási vonatkozású ügyek elintézése céljából évenként bizonyos meghatározott időközökben cumulative az anyakönyvi kivonatokat a világi hatóságoknak. Vagy

2. a világi hatóság fog akként intézkedni, hogy a vegyes házasságból származott gyermekek megkereszteléséről a szülők, a keresztszülők, a bábák vagy más alárendelt közegeik az illető világi hatóságnak jelentést tegyenek.

E javaslatokat, mivel végeredményében mindkettő a 12. § végrehajtását célozta, egyhangúlag visszautasította *a püspöki konferencia* s kifejezte egyúttal azt a kívánságát, módosítsák az 1868-i törvényt oly értelemben, hogy a szülők visszanyerjék természetes jogukat gyermekeik vallásos neveltetésére nézve.

A kormány, ha nem is vallotta még be nyíltan s kifelé tagadta is, belátta már, hogy előbb-utóbb bele kell egyeznie a 12. § módosításába. De Szilágyi, Csáky s a kormánypártban Tisza Kálmán és társai nagy árat követeltek érte: a polgári házasságot. 1892 április közepén hírek jelennek meg arról a lapokban, hogy a kormány kész belemenni a 12. § módosításába, de ezért a vallásszabadságot és a polgári házasságot

[41] 14/M. T. 1892: 12. pont.

[42] Az 1892 május 10-i püspöki konferencia jegyzőkönyvétől kezdve zárt példányszámban nyomtatásban is megjelentek a püspöki konferenciák jegyzőkönyvei. Egy példányát Esztergomban a prímási irodában őrzik. Megvannak a veszprémi püspöki levéltárban is. Mivel e helyeken könnyen megtalálhatók, a következőkben nem fogom lelőhelyüket jelezni.

akarja cserébe.[43] Szilágyinak különben is a régi terve volt már a polgári házasság bevezetése s most a 12. § módosítása által akarta elérni keresztülvitelét. Említettük már, hogy hamarosan kormányra jutása után bizottságot alakított a családés örökjogi törvény előkészítésére s annak keretében akarta a házassági jogot rendezni. Szilágyi ekkor a házassági ügyekben való kizárólagos állami bíráskodás bevezetése mellett még csak az úgynevezett kisegítő polgári házasság bevezetésére gondolt. Az említett törvénytervezet szerkesztő bizottságának alakuló ülésén, 1890 április 18-án úgy nyilatkozott, hogy a kötelező polgári házasságot nem fogja előterjeszteni. „És nincs ember Magyarországon, — mondotta — aki azt beterjesztené." „Ez politikai kérdés. Csupán, hogy egy liberális röppentyűt felbocsássunk, erre nem vállalkozunk."[44]

A családjogi törvénytervezet házasságjogi részének az eljegyzésről, a házassági akadályokról, a házasság megkötéséről, érvénytelenségéről és megszűnéséről, valamint a válásról szóló fejezeteit Szilágyi megbízásából Győry Elek készítette el. Győry tervezetével már 1891 nyarára el is készült, a családjogi törvény előkészítő bizottsága azonban csak 1891 őszén kezdte tárgyalni,[45] mert a bizottság többi tagjai elvoltak eddig foglalva saját részeik elkészítésével. Győry tervezete az ú. n. kisegítő polgári házasság alapján állott: csak akkor köthették meg a jegyesek házasságukat polgári tisztviselő előtt, ha a lelkész a házasság megkötésénél való közreműködését megtagadta. Vegyes házasságok esetében azonban választhattak a felek az egyházi és polgári házasságkötés közt.[46] Teljesen az állam körébe vonta azonban Győry tervezete a házasság felbontását, érvénytelenítését s nem engedve az egyházi házassági jog érvényesülését, csak az ál-

[43] Religio, 1892. április 16.

[44] Grosschmid Béni: A házasságjogi törvény, Budapest, 1909. I. k. Általános rész, 135. l. — Grosschmid sz. 1852-ben, 1882-ben nagyváradi jogakadémiai, majd kolozsvári egyetemi tanár, 1890-ben a magyar magánjog tanára a budapesti egyetemen. Tagja volt a családjogi törvény előkészítő bizottságának.

[45] U. o. 170. l.

[46] U. o. II. k. Különös rész. 305. l.

lami házassági jogot ismerte el. Megengedte a tervezet kereszténynek zsidóval való házasságkötését s mellőzte mint akadályt a papi rendet, szüzességi fogadalmat s felbonthatónak minősítette a házasságot hűtlen elhagyás, házasságtörés esetében is.[47] Győry tervezete tehát, mint látjuk, nem ismerte el a katolikus és görög keleti egyházaknak a házasság szentségi jellegéről vallott felfogását s kiindulási pontjához híven, mint polgári szerződést felbonthatónak minősítette a házasságot. Ezáltal élesen szembehelyezkedett a katolikus tannal. Győry tervezetéről a bizottsági tárgyalások 1891 őszétől kezdve hetenként kétszer az egész télen át folytak, de nem tudtak a tagok előrehaladni.[48] Kováts Gyula[49] kérdőpontokat tett fel az alapvető kérdésekre, így arra, bevezessék-e egyáltalában a polgári házasságot s ha igen, milyen legyen a megkötés formája. A bizottság tagjai közül ekkor páran, így Vavrik Béla, a szükségbeli, Győry Elek, Králik Lajos és Czorda Bódog[50] pedig a kötelező polgári házasság mellett foglaltak állást. Szilágyi ez utóbbiaknak ekkor azt felelte, hogy „erre országgyűlést is kellene találni" s a facultativ forma mellett nyilatkozott.[51]

A bizottsági tárgyalások elhúzódása következtében Szilágyi nem tudott kifelé semmi eredményt sem felmutatni s így politikai tekintélye 1892 tavaszára a házassági reformot követelők előtt nagyon megcsökkent, mert azóta, hogy három éve a kormányba lépett és kiadta a jelszót: a reformok ideje

[47] U. o. 674. és 680. l.

[48] U. o. I. k. 186. l.

[49] Kováts Gyula, sz. 1849-ben, 1888-tól az egyházjog tanára a budapesti egyetem jogi karán.

[50] Győry Elekre vonatkozólag lásd a 39. l. 59. sz. jegyzetét. — Vavrik Béla, 1835—1917, 1861: egri érseki jogakadémiai tanár, 1887: az egri törvényszék elnöke, 1887: a marosvásárhelyi ítélőtáblán tanácselnök, 1890: áthelyezve a budapesti táblához, 1892-ben berendelték az igazságügyminisztériumba, itt lett 1895-ben kúriai tanácselnök. 1910-ben a kúria másodelnöke. — Králik Lajos, 1849—1913, a bányai evangélikus egyházkerület jegyzője, ügyvéd, jogtudós. — Czorda Bódog, 1824—1904, 1876: kúriai bíró, 1889 június: igazságügyi államtitkár, 1892 aug.: a budapesti ítélőtábla elnöke, 1893: a kúria másodelnöke.

[51] Grosschmid i. m. I. k. 170., 173. l.

elérkezett, tulajdonképen még semmit sem csinált. Hogy tekintélyét helyreállítsa forgalomba hozatta a már egy évvel előbb száz példányban kinyomatott családjogi tervezetrészek fölös példányait.[52] A Budapesti Hírlap 1892 április 17-i száma pedig mint beavatott helyről kapott tudósítást közölte, hogy a családjog kodifikálása tárgyában az igazságügyminiszter által összehívott ankét újból tanácskozott s készen van Győry Elek munkálata a házassági jog szabályozásáról. A tervezet szerint a házasság polgári viszony, mely minden tekintetben az összes magyar állampolgárokra egységesen kiterjedő polgári jog határozatai értelmében ítélendő meg. A házasság felbonthatósága tekintetében a tervezet körülbelül ugyanazt az álláspontot foglalja el, mint az érvényben lévő protestáns házassági jog, míg a tiltó akadályokat illetőleg, leszámítva a cultus disparitas mellőzését, közeledik a kánonjogi felfogáshoz. A házasság megkötésének formáját illetőleg eltérők voltak az ankéton a vélemények. Szilágyi, fejezte be hírét a Budapesti Hírlap, e tekintetben véglegesen még nem nyilatkozott.

Míg ezek történtek a katolikusok a követendő eljárást illetőleg teljesen tanácstalanok voltak. Az Esterházy Miklós Móric gróf és Zichy Nándor gróf által az elkeresztelési kérdésben 1892 május 13-ára egybehívott *főrendi értekezlet* is eredménytelen maradt, mert az értekezletről távolmaradó Vaszary levélben tudatta, hogy „ez idő szerint talán nem volna alkalomszerű, ha a konferencia által formulázott határozatok hozatnának, mivel az ügy még nincsen utolsó stádiumában". Mivel Samassa, Szécsen Antal gróf és Schlauch is hasonló értelemben szólaltak fel, hiába javasolta Zichy Nándor, hogy a konferencia írja ki zászlajára az 1868-i törvény revizióját s indítson ez irányban mozgalmat a főrendiházban, formaszerű határozatra nem került sor.[53] Hasonlóképen eredménytelenek maradtak a katolikus képviselők egy részének pártállás nélkül két ízben is tartott értekezletei, amelyeken felszólaltak a 12. § módosítása mellett, de hatá-

[52] U. o. 137., 139. l. —

[53] Katholikus Szemle, 1892. Időszaki Szemle: 466. l.

rozatot nem hoztak. Lehetetlenné tették ugyanis az együttműködést a parlamenti pártok közt fennálló válaszfalak.

Feltűnést keltett a püspöki kar egységes fellépése a püspöki és főrendi értekezleten. A feltűnés annál nagyobb volt, mert jelen volt ez értekezleteken Samassa is, aki eddig mindig külön utakon járt s most különösen féltek tőle, hogy nyersen fog fellépni az új prímással szemben. Samassa azonban most nemcsak nem zavarta meg állásfoglalása által a Vaszary által vezetett tárgyalásokat, hanem egyenesen kijelentette, hogy egyetért vele.[54]

A kormány javaslatainak a püspöki kar részéről való egyhangú elutasítása természetszerűleg arra vezetett, hogy Csáky még a kultusztárca költségvetésének képviselőházi tárgyalását megelőző *pártértekezleten,* május 17.-én, úgy nyilatkozott, hogy elérkezett már az idő a részleges polgári anyakönyvezés bevezetésére. A 12. §-sal kapcsolatban a kormány felfogása változatlan, nem hajlandó tehát módosítására és vissza is utasítaná az erre vonatkozó javaslatot. A részleges polgári anyakönyvezés bevezetése után különben szükség sem lesz a módosításra, mondotta Csáky, mert az elkeresztelési ügy megszűnik kérdéssé lenni. Felszólalt az értekezleten Tisza Kálmán is. Szerinte a hatvannyolcadiki törvény egy felekezeti harc végét jelentette s amíg egész felekezeti törvényhozásunk más alapon nem áll, az aki módosítását kívánja, sem hazájának, sem felekezetének nem tesz jó szolgálatot s csak harcot és gyűlöletet idéz fel a felekezetek közt. A törvényhozás nemsokára a házassági és családi joggal fog foglalkozni, mondotta Tisza, s akkor természetszerűleg ez a kérdés is szőnyegre kerül. Szilágyi, Chorin Ferencnek a zsidók recipiálása érdekében való felszólalása után, be is jelentette ezzel kapcsolatban mindjárt, hogy a kormány egységes házassági jogot kíván alkotni, amely szerint a házasságok megkötésénél a vallásbeli különbség nem lesz többé akadály s a iurisdictiót kizárólag az állam fogja gyakorolni. A 12. § módosítását nem lehet a többi kérdéstől függetlenül megoldani. A zsidóság pedig meg lehet nyugodva, mondotta Szilágyi, a kormány és a párt kívánja teljes polgári egyenjogúságukat.

[54] Kálnoky, tekintettel arra, hogy 1892 jan. 17-én a Vaszaryén és Schlauchén kívül Samassa bíborosi kinevezését is ajánlotta, felkérte Reverterát, hozza a Vatikán tudomására Samassa mostani magatartását, különösen azért, mert féltek nyers fellépésétől s ezt mint nehézséget emlegették a bíborosi kalap adományozásával kapcsolatban. (Kálnoky 1892 jan. 17-i utasítása és május 23-i magánlevele: Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások: 1892 : 284—287. és 171—174.) Vaszary és Schlauch 1893-ban bíborosok is lettek, Samassa azonban csak 1905-ben.

A kultusztárca költségvetésének 1892 május 19-én megindult *képviselőházi vitáján* teljesen az egyházpolitikai kérdések uralkodtak. Csáky mindjárt bevezetőül kijelentette, hogy az 1868. évi LIII. t.-c. módosítását nem javasolhatja, mert a törvény természetes és logikus folyománya annak a rendszernek, mely Magyarországon az állam és egyház közti viszonyt szabályozza s régi harcok befejezését és végstádiumát jelenti. A törvény egyenlő mértékkel mér s módosítása új bajokat teremtene. Okvetlenül szükséges azonban, hogy figyelembe vegye a kormány a katolikus lelkészek lelkiismereti konfliktusát. Alkalmat adott ezért ennek megoldására az illetékes tényezőknek, de ezek oly modus vivendit, amely a törvény tekintélyét teljes mértékben fenntartotta volna és így elfogadható lett volna, nem terjesztettek elő. Megvan azonban az útja és módja, hogy az állam más eszközökkel is érvényesíthesse céljait. És ezért a meglévő állapot mielőbbi megszüntetése végett mielőbb előterjesztést kell tennie a kormánynak, hogy addig is, amíg a felmerülő költségek és megbízható közegek hiánya miatt a polgári anyakönyvezés általános elrendelésének akadályai vannak, a vegyes házasságokból származó gyermekek számára részleges polgári anyakönyvek vezettessenek be. Csáky után Irányi Dániel szólalt fel s határozati javaslata útján utasíttatni kívánta a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról mielőbb törvényjavaslatot terjesszen elő. Régebbi kijelentéseihez híven újból megismételte Irányi, hogy az 1868-i törvényt a szülők szabadságával és természetes jogával nem tudja összeegyeztetni.

Irányi után többen erősen támadták Csáky rendeletét. Győrffy Gyula határozati javaslatot is nyujtott be hatályon kívül helyezése érdekében. Kívánták az 1868-i törvény mó-

dosítását is. Horánszky Nándor, a nemzeti párt elnöke szintén e mellett volt, az általános megnyugvás érdekében azonban a módosítás előfeltételének tartotta a családi jog reformját. Komoly hang a törvény megváltoztatása ellen csak a Szász Károlyé volt, aki minden erre irányzott kísérletet a legvehemensebb kultúrharc magva elhintésének tekintett s Rómára is célozva jelentékeny közjogi sérelmet látott abban, hogy bármely központi vagy külhatalom Magyarország törvényei felett ítéletet és bírálatot mondhasson. Szász Károly szavaira Bujanovics Sándor adta meg a választ, mely szerint nem akarnak a katolikusok illetéktelen befolyást engedni egyházuk fejének bármi néven nevezendő politikai kérdésben, engedje meg azonban nekik Szász Károly, hogy hitelvi kérdésben elismerjék tekintélyét. A vita legkiemelkedőbb s döntő jelentőségű felszólalása Apponyi Alberté volt. Szükségesnek mondotta Apponyi a katolikus autonómia szervezését, a lelkészi kongrua szabályozását s a szabadelvűség és igazságosság követelményeként a zsidó vallás recepcióját. Nem helyeselte az 1868-i törvény rendelkezését, mert nincs kellő etikai alapja s végrehajthatatlan, de nem osztotta azok felfogását, akik egyedül a törvény módosítása által gondolták a vallási béke helyreállítását. A békét csak a teljes lelkiismereti és vallási szabadságban látta. Addig, míg az országban egyházpolitikai béke uralkodott a quieta non movere elve mellett volt, de most már szerinte csak az inquieta tranquillare-ról lehet szó. Elfogadta ezért Irányi javaslatát. Ha levontuk majd a lelkiismereti és vallásszabadság elvének következményeit az egész vonalon, mondotta, akkor e nagy reform keretében minden aggály nélkül általános megnyugvással vihető majd keresztül a vegyes házasságból származó gyermekek vallására nézve a szülők szabad rendelkezési jogának visszaállítása. A házasságkötések érdekében történt vallásváltoztatásokra célozva azt a kijelentést tette Apponyi, hogy a házassági kötelék Magyarországon lazább, mint Európa bármely országában s ennek az állapotnak csak akkor lehet véget vetni, „ha családi jogunkat a jogállam és jogegyenlőség fogalmának követelményeihez képest átalakítottuk."

Apponyinak ez a május 24-én tartott beszéde váratlanul

érte a kormányt s fordulópontot alkotott az egyházpolitika fejlődésében. Csáky még aznap délután írt[55] Pápay Istvánnak, a kabinetiroda osztályfőnökének és kérte őt, jelentse a királynak, hogy Apponyi beszéde és Irányi javaslata melletti állásfoglalása „láthatólag oly nagy benyomást tett a kormánypártra", hogy a javaslat könnyen többséget nyerhetne, ha a kormány ellenezné is, vagy legalább is csak nagyon csekély számú többséggel vetnék el. Irányi mostani javaslatával szemben a kormány tagadó álláspontját már különben is felette megnehezítette, írta Csáky, hogy míg idáig minden évben a vallásszabadság iránt adott be javaslatot, most ettől jelentékenyen eltérőleg arra akarja utasíttatni a kormányt, hogy a vallás szabad gyakorlásáról és a felekezetek egyenjogúságáról készítsen javaslatot. Az előbbi nem volt sohasem elfogadható, folytatta sorait Csáky, mert arra a Magyarországon lehetetlen rendszerre vezetett volna, amely Amerika módjára szabad egyházat létesítene a szabad államban. „Mostani határozati javaslata ellenben csak oly elveket tartalmaz, melyeket a magyar törvényhozás már régen a magáéinak vall és melyek az állam érdekeivel és ő felsége jogaival megegyeztethetők, ha a vallás szabad gyakorlása feltételei részletesen körüliratnak." Fontolóra véve ezért a helyzetet, megfelelőbbnek tartotta Csáky Irányi javaslatának egyhangú elfogadását kezdeményezni, mint a különben valószínűleg beálló eshetőségeknek magukat kitenni. Veszedelmes következménye az általa tervbe vett eljárásnak azért nem lehet, fejezte be sorait a kultuszminiszter, mert a javaslat részleteire és a beterjesztés időpontjára nézve fenn kell tartania a kormánynak a kezdeményezés jogát. A tagadó állásponthoz való makacs ragaszkodás viszont sok váratlan veszélyt rejtene magában.

Kétségtelen, hogyha a kormány most ellenállt volna Irányi javaslatának, Apponyi hódító hatalma magával ragadta volna a szabadelvű pártot. Ezért a 24-én este tartott kormánypárti értekezleten, Lukács László felszólalására válaszolva, maga Csáky indítványozta Irányi javaslatának elfogadását,

[55] Eredeti s. k. levele: Országos Levéltár, Pápay-hagyaték.

mihez a párt hozzá is járult. A másnapi reggeli lapok már hírt hoztak róla.

A kultusztárca költségvetésének még öt napon át tartó további vitáját ez a párthatározat döntötte el. Most már minden felszólaló pártolta Irányi javaslatát. Sürgették többen a katolikus autonómiát s csak egyetlen egy képviselő, Veres József evangélikus lelkész ragaszkodott továbbra is minden körülmények között az 1868-i törvény változatlan fenntartásához. Ha máskép nem, akkor legalább is a családjog rendezésével kapcsolatban mindenki lehetőnek tartotta módosítását.[56] Csáky újból hosszú beszédben kelt a rendeletével kapcsolatos eljárásának védelmére. A részleges polgári anyakönyvezés szerinte nem jelenti rendelete visszavonását, mert azzal ugyanazt kívánja biztosítani, amit rendeletével, vagyis, hogy az anyakönyvek a törvény rendelkezéseinek megfeleljenek. Áttérve a vita folyamán felmerült egyéb egyházpolitikai kérdésekre, részletesebben nyilatkozott a zsidó vallás recepciójáról, amelyet nézete szerint megtagadni nem lehet, de a részletek megfontolást igényelnek, különösen zsidóknak keresztényekkel való házassága és az áttérés tekintetében. Mindenesetre a közeli időben kell e kérdést megoldani. Ami

[56] Figyelemre méltó beszédet mondott az Apponyi-párti Frey Ferenc, aki megemlítette azt a liberális korszellemre rendkívül jellemző, szerinte megfoghatatlan jelenséget, hogyha egy képviselő vallási sérelmeket hoz elő s nem pirul el annak bevallása közben, hogy jó katolikus, már nem is tartják a XIX. századba való felvilágosodott embernek. Ha valaki a képviselőházban a katolikus papokról, most amikor a választásokon már túlvannak, jóindulatúan beszél, mondotta, azt ultramontánnak és reakcionáriusnak nevezik. Ha egy katolikus azokat az eszméket teszi bizonyos kérdésekben magáévá, melyeket a protestánsok, akkor feltétlenül liberális férfiúnak tartják. A protestáns azonban minden körülmények között liberális. Akkor is, ha a protestánsok többségének nézetén van, akkor is, ha egyes kérdésekben a katolikusokkal tart. Ez esetben eo ipso az, mert látszik, hogy elfogulatlanul és magasabb szempontokból bírál. Egyedül a katolikusok azok, akikre, ha nézetük a protestánsokétól eltér, mindjárt rámondják, hogy reakcionáriusok. Meggyőződése, mondotta Frey és ebben igaza is volt, hogyha Tisza Kálmán azok közé a protestánsok közé tartoznék, akik az 1868. évi LIII. t. c. 12. §-ának az igazi szabadelvűség szellemében való kiigazítását kivánnák, ugyancsak sietne az egész kormány és pártja e parancsnak eleget tenni.

a benyujtott két határozati javaslatot illette, nem fogadta el Csáky természetszerűen a Győrffyét, nem ellenezte azonban az Irányiét, de önként értetődőnek mondotta, hogy fenntartja a kormány magának a szabadságot a törvényjavaslat előterjesztésének idejét illetőleg, mert az több más törvényhozási intézkedéssel is összefügg.

Az egyházpolitikai kérdések további fejlődésének szempontjából az Apponyiéhoz hasonlóan döntő jelentőségű beszédet mondott a tárgyalás vége felé gróf Tisza István. Az elkeresztelési kérdés ideiglenes megoldásául elfogadta Tisza a részleges polgári anyakönyvek bevezetését. Örömmel konstatálta azonban, hogy azok, akik a szülők szabad rendelkezése mellett nyilatkoztak, kevés kivétellel azt is kijelentették, hogy a törvény módosítására a mai pillanatot alkalmasnak nem tartják. Nézete szerint a szülők szabad választási jogának kérdését nem lehet a szabadság szempontjából elbírálni. Az államnak kell is, szabad is belenyúlnia az apai hatalomba. Indokolja és szükségessé teszi ezt a felekezeti béke, a családi szentély nyugalmának szempontja. A meglévő viszonyok között határozottan és feltétlenül szükségesnek tartotta Tisza az 1868. évi LIII. t.-c. érintetlen fenntartását. Elismerte azonban, hogy a házassági jognak az általánosan kötelező polgári házasság alapján való megoldása alkalmával szükséges lesz ezt a kérdést egész nyugodtsággal és objektivitással fontolóra venni. Hogy mikép lehet közmegnyugvással megoldani, az a felekezeti békének akkori helyzetétől és maguknak a javaslatoknak tartalmától fog függni. Lehetségesnek tartotta Tisza, hogy a 68-i törvény álláspontjától némileg eltérjenek, de úgy vélte, hogy csak a házasság megkötése előtt kellene megadni a házasfeleknek az elhatározási jogot. Teljesen egyetértett Apponyival a házasság jogrendezésére, a zsidó vallás recepciójára, az egyéni vallásszabadság korlátlan megadására vonatkozólag. A katolikus autonómiát illetőleg örömmel vette volna, ha sikerülne e kérdést ama nagy nehézség dacára is, melynek alapját az Egyház hierarchikus szervezetében és abban látta, hogy e szervezet „egy idegen központtól áll teljes függésben", „az állami felügyelet legnélkülözhetetlenebbül szükséges mértékének megtartása mellett megoldani." Nyug-

talanító jelenségnek minősítette Tisza a magyar közéletben a katolicizmus szervezkedését, mert e mozgalom, mint mondta, nemcsak az 1868-i törvény módosítását, nemcsak a katolikus autonómiát írta ki zászlajára, de a polgári házasság megakadályozását és „a katolikus egyház felekezeti felfogásának a magyar államéletbe való bevonását" is. Idézett Tisza István Schopper választási pásztorleveléből. Éles ellentétben áll, mondotta, a katolikus felekezeti irányzattal, de ép ily élesen állna szemben oly irányzattal is, mely saját felekezete egyoldalú felekezeti álláspontját kívánná a magyar állam akciójába bevonni. A katolikus egyház akciójának vezetése szerinte oly elemek kezébe kezd kerülni, kik a vallási fanatizmushoz, a tömegek fanatizálásához folyamodnak, azért, hogy a politikai életbe is bevigyék a felekezeti harcot. Ennek kezdetben kell ellenállani, fejezte be szavait Tisza István, mert ez az irányzat egyszerre csak oly elemi erővel törhet ki, hogy akkor aztán senki el nem odázhatja tovább a nyilt küzdelmet a katolicizmus és liberalizmus közt.[57] A vita utolsó szónoka Berzeviczy Albert kultuszállamtitkár elismerte, hogy a szülők szabad elhatározási joga a szabadelvűség követelményeinek idealiter sokkal jobban megfelel, de az érvényben lévő törvények mellett és a fennálló viszonyok közt nem lenne biztosíték szerinte arra, hogy tényleg a szülők szabad akarata érvényesüljön. A szükséges előfeltételek megteremtése esetében azonban komolyan megfontolandó lesz a törvény módosítása.

A vita befejezése után, mint a tárca költségvetésének előadója, a szabadkőműves Hieronymi Károly tartotta az első záróbeszédet. Hangsúlyozta, hogy mentől hamarább szükséges elválasztani minden egyházi és felekezeti befolyástól a polgárok élet- és jogviszonyait, az államnak viszont minden vallásfelekezettel szemben fenn kell tartania a maga souverainitását. Irányi Dániel újabb felszólalása után Győrffy Gyula azzal a megokolással, hogy miután a kultuszminiszter elfogadta Irányi javaslatát, új helyzetet lát a vallásügyi poli-

[57] Tisza István beszéde sok hozzászólásra adott alkalmat. A Magyar Állam cikkezett ellene.

tikában, visszavonta saját határozati javaslatát. Ezután történt meg a szavazás Irányi javaslatáról, amelyet felállás útján nagy többséggel fogadtak el.

Csáky képviselőházi s Szilágyinak a kormánypártban tett nyilatkozata nagyon lehangolta a Vatikánt. Csáky nyilatkozata nem keltett nagyobb meglepetést, Szilágyié azonban váratlanul érte Rómát. Még kevésbbé számítottak arra, hogy a kormánypárt többsége helyeselni is fogja Szilágyi szavait. Revertera ugyan ismételten kilátásba helyezte a megtörténteket s intette a Szentszéket, hogy ne ringassa magát hiú reményekben, de mint az rendesen történni szokott, jobban hallgattak a Vatikánban is azokra, kik kedvezőbben nyilatkoztak s nem festették sötét színekkel a helyzetet. Annál nagyobb volt most a meglepetés. Rampolla nem titkolta kedvetlenségét Revertera előtt s a következőket mondotta neki: „Mivel a kormány a többségre támaszkodhatik s mivel hagyta, hogy a választások alkalmával saját jelöltjeinek egy része is ígéretet tegyen a 12. § eltörlésére, nem lehetett feltételezni, hogy oly határozottan fog állást foglalni ellene, amint azt Csáky tette."[58] Szilágyi még messzebb menő tervei pedig egyenesen azt a gyanút keltették Rómában, hogy a kormány csak a látszat kedvéért tárgyalt a modus vivendi érdekében, de őszintén nem törekedett a megegyezésre. E vád ellen tiltakozott Revertera, mert mint követet őt magát is érte, nem tudott azonban megemlíteni semmi olyan körülményt sem, mellyel a Szentszék felindulását lecsillapíthatta volna. Említettük korábban, hogy Rampolla már 1890 decemberében kételkedett a magyar kormány békülékeny szándékaiban s a hazai katolikusok nagy részében is az a felfogás urakodott, hogy a folytonos modus vivendik keresése tulajdonképen nem egyéb, mint fegyverszünet, amelyet a kormány arra használ fel, hogy az egyházpolitikai reformokat rendszeresen előkészítse.

Egyetlen egy dolog volt, ami XIII. Leóra vigasztalólag hatott: a püspöki kar egységes állásfoglalása. Rampolla azt mondotta Reverterának, hogy véleménye szerint az alsópap-

[58] Lásd Revertera 1890 május 29-én kelt 15 C. jelzésű jelentését: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XI : 449—452.

ság és a katolikus világiak nagy része csatlakozni fog most a püspöki karhoz s a kormány kényszereszközökkel lesz kénytelen intézkedéseit végrehajtani. Ezzel pedig nem fog egyebet elérni, minthogy az eddig határozatlan elemeket az ellenzékbe hajszolja, minek következtében a magyar kultúrharc sem fog máskép végződni, mint végződött a német.[59]

Irányi határozati javaslatának elfogadásával új helyzet elé állította a kormányt a képviselőház s az egyházpolitikai reformok egész sorozatának keresztülvitelére kötelezte. A vallás szabad gyakorlásának elve magában foglalta a 12. § módosítását is s ezért pártolták Irányi javaslatát katolikus gondolkodású képviselők is. Mindenesetre tény, hogy a 12. § alkotta az Egyház gyakorlati sérelmét s a helyzet úgy alakult, hogy csak más reformokkal kapcsolatban lehetett szabadulni tőle. Polgári házasság, állami házassági jog csak teoretikus sérelmet jelentettek,[60] melyek mellett az Egyház szabadon kifejtheti erőit. Az *elkeresztelési esetekben hozott ítéletek* viszont egyre nagyobb súllyal nehezedtek a lelkészkedő papság vállára. Május 14-én a bírság meg nem fizetése miatt megtartották Szabadkán Mamusich Félix plébános ellen az első árverést.[61] Molnár Jánost júniusig huszonhárom esetben vádolták be és tizennégy esetben ítélték már el. 560 forint bírságot róttak rá idáig összesen s 160 forintot vontak le fizetéséből.[62] Szaplonczay Miklós mármarosi alispán pedig az 1890. évi 2608. elnöki számú belügyminisztériumi rendeletre való hivatkozással egyszerűen visszautasította a técsői plébános fellebbezését, mivel a kirótt bírság nem haladta meg a 10 forintot.[63] Ezzel szemben viszont Scitovszky János nógrádi alispán Csáky rendeletének „törvényességét el nem ismerhetvén" a másodfokon hozzákerült elkeresztelési ügyben felmentette a

[59] Lásd az előbb idézett jelentést.
[60] Mint már egy jegyzetünkben említettük, ezzel mentette magát Apponyi is Emlékirataiban, amiért 1890 novemberében Irányinak a polgári házasság érdekében tett határozati javaslatát elfogadta.
[61] Magyar Állam, 1892. május 18.
[62] U. o. 1892 június 5.
[63] U. o. 1892 május 31.

bevádolt lelkészt.[64] Ugyanezt tette a kézdivásárhelyi főszolgabíró azzal a megokolással, hogy az illető lelkészt senki sem utasította a bizonylat kiadására.[65] E két utóbbi ítélet bizonyos reményeket keltett katolikus körökben. Az öröm azonban nem tartott soká, mert a protestáns lelkészek fellebbezése folytán a nógrádi ítéletet harmadfokon, a kézdivásárhelyit pedig már másodfokon megsemmisítették s 10 forint bírsággal sujtották a lelkészeket.[66] Nagy megütközést keltett, hogy Károlyi Antal, a protestáns vallású vasi alispán elévülés esetében is elmarasztalta az elkeresztelő lelkészt oly értelemben, hogy büntetés terhe alatt kötelezte a kivonat átadására.[67]

Az egyházpolitikai helyzet egyre jobban kiélesedett, minek következtében a katolikus erők önkéntelenül is tömörültek. Lévay Imre piarista fáradozásainak eredményeképp megalakult Budapesten a Katolikus Kör. Vidéken is egymásután alakultak a katolikus körök és egyletek, melyek a katolikus politikai mozgalmak erős támaszaivá lettek s a hitéletet is fejlesztették. Hatalmas katolikus megmozdulás volt a Szent László szenttéavatásának hétszázéves jubileuma alkalmából június 26-án és 27-én Nagyváradon tartott ünnepély.[68] A váradi ünnepségek jelzik Magyarországon a katolikus öntudat felébredésének kezdetét. Zichy Nándor itt látta meg igazán, hogy neve mennyire népszerű s hogy tőle várják egy erőteljesebb katolikus akció megindítását.

Zichy a főrendiház legközelebbi ülésén, a költségvetés tárgyalása alkalmával erős ellenzéki tevékenységbe is akart kezdeni. A *katolikus világi főrendek* június 30-i *értekezletén*, amelyet Vaszary és ő hívott egybe, azt akarta indítványozni, hogy határozati javaslattal utasítsák a kormányt a 12. § módosítására.[69] Szapáry állandó érintkezésben volt e napokban

[64] U. o. 1892 május 20.
[65] U. o. 1892 július 3.
[66] U. o. 1892 augusztus 11. és július 3.
[67] U. o. 1892 június 24.
[68] Religio, 1892 június 29., Magyar Állam, 1892 június 29.
[69] Lásd a következőkre Szapáry 1892. július 6-án kelt jelentését Ferenc Józsefhez (Bécs, Áll. Ltár. Kabinetsarchiv. Geheimakten. Karton

Zichyvel, tudott szándékáról s ismételten le akarta őt beszélni az indítvány megtételéről, mert — mint mondotta — úgy sem lenne annak semmi gyakorlati eredménye sem s csak annak a megállapítására vezethetne, hogy egy egyoldalú főrendiházi határozatnak semmi értéke sincs. Ennek a megállapítása pedig, mondotta Szapáry, nem érdeke magának a főrendiháznak sem. Zichy kezdetben hajlott rá, hogy engedjen Szapáry kérésének, a vele való későbbi tárgyalások folyamán azonban úgy nyilatkozott, hogy a világi főrendek és püspökök egy része kívánja a határozati javaslat benyujtását s ő nem igen állhat ellen kívánságuknak. A június 30-i értekezleten Zichy meg is tette indítványát s indítványa helyesléssel is találkozott. Vaszary azonban túlzottan kereste a békét s minden határozottabb fellépéstől idegenkedett. Az ő főtörekvése az volt, hogy még a látszatát is kerüljék el annak, mintha a főrendi mozgalom az állammal azonosított kormány vagy a felekezetek ellen irányulna. Vaszary kívánságára ezért ez utóbbi okból s tekintettel arra, hogy a határozati javaslat megszavazása esetén a képviselőház és a főrendiház között oly ellentétet idéznének fel, amely a kormány válságos helyzetét csak súlyosbítaná, elejtette az értekezlet a határozati javaslat benyujtásának tervét s megelégedett azzal, hogy Vaszary a főrendiházi ülésen a törvény módosítása, illetőleg oly értelemben való magyarázata mellett szólaljon fel, hogy a 12. § csak abban az esetben alkalmazandó, ha a szülők gyermekeik vallása tekintetében nem egyeznek meg.

Július 3-ára tanácskozásra hívta magához Vaszary a püspököket. E tanácskozáson többen azon a véleményen voltak, hogy Rampolla Simorhoz intézett leveleinek kihirdetése nem halasztható már tovább s pásztorlevélben kellene megtiltani a lelkészeknek az anyakönyvi kivonatok átadását. A prímás válasza e kívánságra az volt, hogy Róma újabb felhatalmazása nélkül ezt nem tehetik meg s jelentést fog küldeni az ügyben Rómába.

18. Denkschriften: 1887—1894 : 116—125.), továbbá a Religio és Magyar Állam 1892 július 2-i számát, valamint Bonitz Ferenc könyvében: Gróf Zichy Nándor, Budapest, 1912, a 216. lapot.

A *főrendiház* másnapi ülésén Vaszary szólalt fel elsőnek. A régi képviselőház idején az 1890. évi novemberi határozat miatt nem volt remény a megegyezésre, mondotta, de az új Házat ez a határozat sem közjogilag, sem erkölcsileg nem köti már. Visszautasította azt az ismételten hangoztatott állítást, hogy Róma Magyarország belügyeibe akar avatkozni. Ne zavarjuk össze a fogalmakat, figyelmeztetett Vaszary. Róma mindenhol jogosult katolikusokra nézve hit és erkölcs dolgában végérvényesen határozni. Hivatkozott Eötvős Józsefnek a főrendiház 1840 április 10-i ülésén mondott szavaira: „Amit a római Szentszék hit és erkölcs dolgában impossibilisnek jelent ki, azt a politikai törvényhozás vagy kormány possibilisnek nem jelentheti ki." Idézte az 1790/91-i XXVI. t. c. 4. szakaszát, amely szerint a protestánsok vallásukkal ellenkező cselekedetre semmi szín alatt és semmiféle büntetéssel nem kényszeríthetők. Azt senki sem állíthatja, mondotta Vaszary, hogy ez a jog a katolikusokat nem illeti meg. Az 1868-i törvényt tehát vagy módosítani kell, vagy úgy magyarázni, hogy a katolikusok hitelvük épségben tartása iránt megnyugvást nyerjenek. A 12. § nem egyeztethető össze a protestánsok eredeti felfogásával sem, folytatta a prímás. Idézett ennek bizonyítására XVI. és XVII. századi protestáns kánonokat s megemlítette, hogy az 1708-i, 1715-i és 1790-i országgyűléseken maguk a protestánsok követelték a szülők szabad rendelkezését. Kérdezte, igazságos-e, hogy a be nem vett vallású honpolgárok, így a zsidók, baptisták, nazarénusok abban a vallásban nevelhetik gyermekeiket, amelyben akarják, de a törvényesen bevett felekezetek tagjainak nincs meg ez a szabadsága. Kérdezte, összefér-e a liberalizmussal a 12. § intézkedése? Az 1868-as törvényt okvetlenül meg kell változtatni, vagy oly értelemben magyarázni és alkalmazni, hogy nem imperativ, nem cogens, hanem csak deklarativ. Ez nem csorbítaná az állam tekintélyét. Javaslata által, fejezte be a prímás szavait „igaz hűséggel, nyilt őszinteséggel, békés szeretettel igyekezett e szövevényes kérdést megoldani, ép ezért a további kedvező-

len fejleményekért, eseményekért minden felelősség súlyától mentve érzi magát."[70]

Csáky azonnal felelt Vaszarynak. Nézete szerint az állam törvényhozása és kormányzata nem tartozik egyes vallásos meggyőződések előtt meghajolni. De ha el lehet kerülnie vallásos meggyőződések megsértését, akkor meg kell ezt tennie. Ezért létesít a kormány a vegyes házasságokból származó gyermekek számára külön polgári anyakönyveket. A szülők szabad rendelkezése nem szüntetné meg a bajokat. Mindenesetre megnyugtató lehet azonban azok számára, akik a törvény módosítását kívánják, mondotta a miniszter, hogy az eddigi hosszú viták alatt senki sem deklarálta az LIII. t. c.-et változatlan alaptörvénynek, s akik helyeslik a törvényt, azok is elismerik, hogy fontolóra vehető a módosítás akkor, midőn az általános polgári törvénykönyv létesítése s a családi és házassági jog kodifikálása napirenden lesz. A házi nevelésben szabadságot ad a hatvannyolcadiki törvény is a szülőknek. A törvénynek a prímás által javasolt magyarázatát nem fogadhatja el, mert az egyértelmű a módosítással. Ez a módosítás, illetőleg interpretatio fontolóra veendő azonban, fejezte be Csáky szavait, a családi és házassági jog kodifikálása alkalmával.

Csáky után Schlauch szólalt fel s püspöktársai felhatalmazásából és nevében csatlakozott a prímás javaslatához. A július 4-i ülésén Esterházy Miklós Móric, Szécsen Antal, Szapáry István, Zichy Antal, Sztáray Antal és ifj. Széchenyi Imre szólaltak még fel Vaszary javaslata mellett, illetőleg a hatvannyolcadik törvény ellen. Protestáns részről ezen a napon csak Szontagh Pál beszélt a 12. § s annak a rendelet alapján való végrehajtása, valamint a polgári házasság mellett. Nagyon tapintatlannak minősítette a miniszterelnök[71] Szontaghnak azt a kijelentését, hogy azok, akik a prímás mellett vannak „mindent az Egyháznak szárnya, protekciója, parancsnoklata alá akarnak helyezni." Szontagh e kijelentésével a további fellépéstől akarhatta elijeszteni a főrendeket. Célt azonban nem ért, sőt a katolikus főrendek — látva az ülésen többségüket[72] — újból tanácskoztak róla, nem kellene-e mégis benyujtaniok a tervezett határozatai javaslatot. Különösen Sztáray Antal volt a határozati javaslat benyujtása mellett. Most azonban már nemcsak a prímás, hanem Zichy Nándor és Szécsen Antal is ellenezték azt s így megmaradtak a főrendek korábbi megállapodásuk mellett. Zichy Nándor tudatában volt annak, hogy a katolikus közvélemény a főrendiháztól várta sérelmeinek orvoslását, de — mint ő maga írta[73] — nem számolt e közvélemény a főrendiház természetes és törvényes korlátjaival. Elfelejtette, hogy a főrendiház megvonhatja ugyan szavazatát a kormánytól, de sikeresen alig utasíthatja. Megakaszthatja a kormányzás menetét a budget megnemszavazásával, a válság megoldását és eredményét azonban, mivel a kormány nem az ő, hanem a képviselőház többsége köréből alakul, nem irányíthatja.

A másnapi, július 5-i ülésen a vezető protestáns egyházi és világi főrendek sorakoztak fel, a katolikusok közül csak Pálffy Mór és Zichy Nándor szólaltak fel. Zichy Nándor feltette a kérdést, hogy mi alapon büntet a rendelet, mikor az 1868-i törvény egy szót sem szól az anyakönyvi kivonatokról. A protestáns főrendek közül Papp Gábor a felekezeti és családi béke érdekében követelte a 12. § változatlan fenntartását. Szász Károly pedig azt hangoztatta, hogy a protestánsok nem küzdenek egyenlő fegyverekkel a katolikusokkal szemben s mert gyengébbek, szükségük van a törvények, az állam védelmére. Emlegette Szász Károly az egyházi vagyont. Szerinte a szülőknek a szabad rendelkezési jog csak a polgári házasság bevezetése után adható meg, mert a 12. §-t a protestáns egyházaknak nem előnyére, hanem védelmére hozták a katolikus többséggel szemben s ezért a pro-

[70] Vaszary felszólalása előtt ismertette Csákyval beszéde tartalmát s csak befejező szavait tette függővé a miniszteri választól. Mivel az adandó válasz nem elégítette ki, azért fogalmazta meg ily élesen utolsó mondatát. Lásd erre vonatkozólag Szapáry előbb idézett július 6-i jelentését.

[71] A királynak tett, már többször idézett július 6-i jelentésében.

[72] Szapáry számítása szerint az ülésen jelen volt 97 főrend közül csak 43-an szavaztak volna a kormány mellett. (Lásd Szapáry július 6-i jelentését.)

[73] Katholikus Szemle, 1892, Időszaki Szemle, 618. l.

testánsok ragaszkodni fognak a törvényhez mindaddig, míg a vallások teljes egyenlősége és viszonossága minden viszonylatban biztosítva nincs. Szász Károly után Vay Béla báró helyeselte Csáky eljárását s a hatvannyolcadiki törvényt szabadelvűnek és a körülményekhez képest jónak tartotta. Zelenka Pál, az evangélikusok püspöke azt mondotta, hogy „a mesterségesen szított bajt csakis a polgári házasság és anyakönyvek általános behozatala enyésztetheti el". Az 1868-i tőrvény a lelkiismereti szabadságot vette oltalma alá szerinte. Feljegyzésre méltó Zelenkának az a kijelentése, hogy „a vallás és egyház közti ügyekben az állam rendelkező és bíráló hatalom."

A vita végén a miniszterelnök szólalt fel. A hatvannyolcadiki törvény világosan rendelkezik, mondotta Szapáry, interpretálni tehát nem lehet. Ennél helyesebbnek tartaná a módosítást. Az 1890. évi novemberi határozat azért kötelező még mindig, mert ugyanaz a kormány viszi az ügyeket s a képviselőház többsége most is ugyanazon az állásponton van. Egyedül csak a 12. § megváltoztatását nem helyezheti kilátásba. Az általános ingerültség miatt nem is lenne ajánlatos tárgyalása. Először az elkeseredés fulánkját kell eltávolítani. Ezt akarja elérni a kormány a vegyes házasságokból származó gyermekekre vonatkozó polgári anyakönyvezés elrendelésével. Azt is mondják, folytatta Szapáry, hogy nagyon súlyos feltétellel hozzák kapcsolatba a hatvannyolcadiki törvény módosítását. Kérdezte, fenntartható-e az az állapot, hogy vannak az országban egyes helyek és vidékek, ahol olyan házasságokat is fel lehet bontani, melyeket sehol máshol nem lehet s ahol megköthetők oly házasságok is, melyek sehol máshol megköthetők nem volnának. Ez a visszás helyzet hosszú időre fenn nem tartható. A vallások számaránya miatt az egyházpolitikai kérdések megoldása Magyarországon csak a jogegyenlőség alapján lehetséges, fejezte be szavait a miniszterelnök.

A főrendiházi ülés után *Szapáry felkereste Vaszaryt* s megkérdezte tőle, mikép értse beszédének befejező szavait, hogy a további kedvezőtlen fejleményekért minden felelősség súlyától mentve érzi magát? Hadüzenetnek tekintse-e ezt a kormány ellen? Felvilágosítást kért a miniszterelnök a július 3-i püspöki konferenciáról is, mert mint hallotta, több püspök úgy nyilatkozott, hogy nem kerülhető el már tovább a római határozatok kihirdetése. A prímás válasza, mint Szapáry a királynak jelentette,[74] minden tekintetben jóakaratú és békés volt. Kijelentette Vaszary a miniszterelnöknek, hogy továbbra is eddig követett útján fog haladni s mindent meg fog tenni a béke fenntartása érdekében. Nincs mit felhoznia, mondotta, — bizonyára úgy gondolta, hogy állami szempontból — a részleges polgári anyakönyvezés bevezetésével szemben, a vonatkozó törvényjavaslat tárgyalása alkalmával azonban nem szavazhat rá. Kijelentette Vaszary azt is, hogy a kötelező polgári házasság bevezetésével szemben sem lenne mit ellenvetnie s a római kúria is megbarátkozott már annak eszméjével. Ami a római határozatok kihirdetését illeti, ő, a prímás, a Szentszéknek azt fogja tanácsolni, hogy ne rendeljék el.[75]

Vaszary kétségtelenül súlyos taktikai hibát követett el a Szapárynak mondottakkal. Azt lehet mondani, egyenesen felbátorította a kormányt az egyházpolitikai reformokra s előre megnyugtatta, hogy Róma részéről nem várhatók komolyabb nehézségek a kötelező polgári házasság bevezetése esetén sem. Ferenc Józsefnek nagyon feltűnt a prímás nyilatkozata a kötelező polgári házassággal kapcsolatban és ismételten foglalkozott Szapáry jelentésének erről szóló részével.[76]

Pár nappal később, július 10-én, *Csáky Albin kereste fel Vaszaryt* Balatonfüreden s megemlítette neki, hogy az új

[74] 1892 július 6-i ismételten idézett jelentésében.

[75] Szapáry 1892 július 7-én kelt 1507. sz. hivatalos átiratával felkérte Kálnokyt, hogy utasítsa a vatikáni nagykövetet a prímás javaslatának hathatós támogatására. Kálnoky azonban nem küldött ezirányban utasítást Reverterának s csak a nunciussal beszélt Szapáry átiratának szellemében. (Bécs. Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome: XI. 453—454.)

[76] Ezt azért merjük állítani, mert Szapáry jelentésének e részét a király nemcsak a szélen jelölte meg, hanem egy részét alá is húzta, magát a jelentést pedig, miután a kabinetirodának kiadta, újból visszakérte és magánál tartotta.

képviselőház felfogása az egyházpolitikai kérdésekben jóval radikálisabb, mint a régié volt. A kormány eddigi programmja az volt, mondotta Csáky, hogy a 12. §-t, melyet a protestánsok saját érdekeik biztosítékának tekintenek, az új családi jog megalkotásáig változatlanul fenntartja, de figyelembe veszi a papság vallásos aggályait is és ezért a polgári anyakönyvek általános bevezetésének elvi elhatározása mellett a közelebbi jövőben részleges polgári anyakönyvezést rendel el a vegyes házasságokból származó gyermekek részére. Ha a kormány e „kíméletes eljárása" a főrendiház ellenállása miatt kudarcot vallana, akkor a képviselőház radikális iránya mindinkább előtérbe nyomulna. Hogy tehát a kormány eddigi programmja keresztül vihető legyen, okvetlenül szükséges, folytatta a miniszter, hogy „a kizárólagos katolikus szempontbóli agitáció" és a főrendiházi ellenállás véget érjen. Ez pedig csak az esetben fog megtörténni, ha felhatalmazást kap a prímás Rómából a békéltető irány kezdeményezésére s a püspöki kar a római Szentszékkel egyetértőleg és így annak tekintélyével felruházott közös pásztorlevélben megnyugtatja, az alsópapságot és a hívőket, hogy addig, amíg a 12. §-t a családi jog megalkotása útján nem módosítják, elfogadható a részleges polgári anyakönyvezés. Bár minisztertanács a kérdéssel ily irányban még nem foglalkozott, Csáky félrevezetve Vaszaryt kijelentette azt is a prímás előtt, hogy ha a püspöki kar a részleges polgári anyakönyvek bevezetése ellen akciót fejtene ki, akkor a minisztertanács határozata szerint a kormány az uralkodó helybenhagyása esetében az általános polgári anyakönyvek és egyszersmind a polgári házasság minden haladék nélküli bevezetését hozná javaslatba.[77]

Vaszary ezek után július 14-én részletesen beszámoló *jelentést küldött XIII. Leónak* az egyházpolitikai helyzetről, így a püspöki karral és Csákyval való legutóbbi tárgyalásairól is és utasítást kért a pápától további magatartását illető-

[77] Csáky balatonfüredi kijelentéseire vonatkozólag lásd az 1892. dec. 15-i püspöki konferencia jegyzőkönyvét, továbbá Csáky alább tárgyalt júliusi emlékiratát és Vaszary ugyancsak később idézett 1892 aug. 11-én kelt felterjesztését Ferenc Józsefhez.

leg.[78] Csáky viszont az egyházpolitikai helyzetről s a további teendőkről terjedelmes emlékiratot készített, melyet még a nyári szünet előtt szétosztott minisztertársai közt.[79]

Csáky azt írta *emlékiratában*,[80] hogy az elkeresztelési rendelet csak ürügyül szolgált annak az akciónak indokolására és megindítására, amelyet tulajdonképen az 1867 óta követett szabadelvű törvényhozási irány ellen vezet a társadalom egy töredék része. Ha ez az akció a nagyközönség többségében visszhangra találna, egyszerű lenne Csáky szerint a kibontakozás: a király oly kormányt alakíthatna, amely e többség kívánságait érvényesíthetné. Ennek azonban nincs meg a lehetősége, mert az egyházpolitikai kérdésekben a volt képviselőháznál jóval radikálisabb eszközökhöz hajló új képviselőházzal az ország nagyközönsége „— bátran állíthatni — teljesen egyetért." A kormánynak az a programmja, írta Csáky, hogy részleges polgári anyakönyveket vezet be, a képviselőházban „mondhatni általános helyeslésre talált", sőt a zsidó vallás recipiálása és a vallás szabad gyakorlásának kimondása tekintetében ki is bővült. A főrendek legutóbbi állásfoglalása azonban azt bizonyítja, hogy a kormány által kilátásba helyezett törvényhozási intézkedések a főrendiházban hajótörést fognak szenvedni. Ennek következtében „a fenn ellenállásra találó, alólról pedig előretolt kormány" teljesen tarthatatlan helyzetbe jutna. A kormány tehát válaszútra ért, írta Csáky, ahol nem állhat meg, hacsak nem akar különleges közjogi viszonyainknál fogva nagyfontosságú érdekeket kockára tenni. Tisztába kell tehát jönni azzal, hogy a kormány eddigi programmja keresztülvihető-e, vagy pedig, ha azt biztosítani nem lehet, szakítani kell a jelenlegi programmal s „nem alólról tolatva", de önkéntesen kell reá állni arra a kínálkozó

[78] Lásd az előbb említett püspöki konferencia jegyzőkönyvét, valamint Vaszary ugyancsak előbb említett felterjesztését.

[79] Lásd erre vonatkozólag Szapáry Gyula 1894 február 23-i képviselőházi felszólalását, továbbá Beksics jegyzetét A Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi) X. kötetében a 796. lapon arról, hogy Csáky saját feljegyzései szerint augusztus első napjaiban adta át az emlékiratot Szapárynak.

[80] Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.

alapra, amelynek megvédésére a kormány saját fegyverei is elégségesek. Hogy a kormány eddigi programmja keresztülvihető legyen, okvetlenül szükséges, hogy a katolikus izgatás és a főrendiházi ellenállás véget érjen. Ez csak abban az esetben lenne elérhető, írta Csáky emlékiratában, ha felhatalmazást kapna a prímás Rómából a békéltető irány kezdeményezésére s ha a püspöki kar Róma tekintélyével közös pásztorlevelet bocsátana ki, amelyben megnyugtatná a hívőket és elfogadhatónak jelentené ki a kormány programmját s végül ha a király maga is latba vetné személyes befolyását a kormány programmja mellett.

A prímás készségesen vállalkozott az emlékirat szerint arra, hogy megkísértse Rómában a javasolt eljárási mód helyeslésének kieszközlését.[81] Ami a király közbelépését illette, elismerte Csáky, hogy a korona képviselőjének a pártpolitikai életben való személyes közbelépése lehetőleg kerülendő s egyénileg meghajolt a király vallásos érzelmei előtt is, melyek, mint írta, talán közelebb állnak a katolikus egyház álláspontjához, mint a kormány felfogása. A jelen esetben azonban, úgy vélte, nem pártpolitikai szempontok teszik kívánatossá a király személyes közbelépését, hanem egy beláthatatlan következményekkel járó alkotmányos konfliktus elhárítása a képviselőház és a főrendiház között. A király vallásos aggályait pedig megszüntetheti az a körülmény, hogy fellépése által elejét venné annak a szakadásnak, amely különben feltartóztathatatlanul be fog következni állam és Egyház között. Teljes megnyugvást találhatnak a király vallásos érzelmei abban is, hogy a kormány általa már amúgyis jóváhagyott programmjának érvényesülésével a radikálisabb megoldás feleslegessé válik, vagy legalább is elodáztatik. Különösen azért kívánta Csáky a király személyes közbelépését, mert a „katolikus akció éltető erejének nagy részét azon impresszióból meríti, hogy a király e kérdésekben kormányával

[81] Ellene mond ennek Vaszary előadása az 1892. dec. 15-i püspöki konferencián, mely szerint tagadóan válaszolt a miniszternek arra a kérésére, hogy fogadja el a püspöki kar a részleges polgári anyakönyvek bevezetését s hogy közös megnyugtató pásztorlevelet is adjon ki erre vonatkozóan.

nem ért egyet, hogy egyéb politikai okok folytán a kormány egyházpolitikai programmját tűri ugyan, de magáévá nem teszi." Hasonló módon lennének biztositandók a részleges polgári anyakönyvön kívül a zsidó vallás recipiálása és a vallás szabad gyakorlása iránti törvényjavaslatok is, mert „a kormány állásfoglalása ez ügyekben mellőzhetetlenné vált annak compensálására, hogy a katolikus egyházzal szemben a történtek dacára sem hagyta el eddigi álláspontját."

Ha a kormány eddigi programmjának keresztülvitele nem biztosítható, akkor a 12. § módosításához kell látni, írta Csáky, de megelőzőleg az általános kötelező polgári házasság és az általános polgári anyakönyvezés bevezetéséről kell gondoskodni. A képviselőházban ugyanis „elég világosan és határozottan lett a mérvadó felszólalások által megszabva azon ár, melyért az 1868 : LIII. t. cikk 12. §-ának rendelkezései feláldozhatók volnának és egyértelműen nyilatkoztak kormánypártiak, nemzeti pártiak és szélsőbaliak a tekintetben, hogy az ár nem lehet egyéb, mint az általános kötelező polgári házasság behozatala."[82] A kormánynak azonban teljes mértékben meg kell óvnia kezdeményezési hivatását és ezért már a legközelebbi képviselőházi költségvetési tárgyalásokat megelőzőleg teljes biztonságban kell lennie a teendők felől. A képviselőház kétségtelenül a legmelegebben fogadná, folytatta Csáky, a régen vajúdó problémák gyökeres megoldását, a főrendiházzal szemben pedig a mostanitól teljesen különböző eljárást kellene alkalmazni: kormánypártot kellene ott szervezni s nem csupán a kinevezett tagok számának rendszeres kiegészítése, de szükség esetében az örökös tagok számának szaporítása útján kellene érvényt szerezni a kormány politikájának.

Hogy e javaslatok egyáltalában alkalmazhatók legyenek, ahhoz elsősorban a király hozzájárulása szükséges, fejezte be Csáky emlékiratát. A helyzetet oly komolynak tartotta, hogy vétene a kormány szerinte a király iránti őszinteség és az ország érdekei ellen is, ha az általa fogalmazott alternativ eljá-

[82] Ez nem felel meg a tényeknek. A májusi képviselőházi tárgyalás alkalmával egyedül Tisza István szabta meg határozottan és világosan a *kötelező* polgári házasságot a 12. §. módosításának árául.

rást, — feltételezve a kormány tagjai közötti egyetértést — nem tenné kabinetkérdéssé. Kötelességének tekintette ezért kijelenteni, hogy lemond tárcájáról, ha javaslatait akár a kormány, akár a király visszautasítja. Az volt a meggyőződése, hogy a két és fél év óta húzódó elkeresztelési vita után most már döntenie, illetőleg választania kell a kormánynak a két lehetőség között, hogy vagy az eddigi alapon s a katolikus egyházi tényezők hozzájárulásával, vagy pedig más alapon, e hozzájárulás nélkül, sőt ha másképp nem lehet „a klerikálisok ellenére is" véget vet a meglévő állapotnak.

Amikor Csáky a prímással tárgyalt és memorandumát írta, Szilágyi Dezső megbízásából dolgozott már Vavrik Béla az önálló *házasságjogi törvény előadói tervezetén.*[83] Ez a tervezet 42. §-ában már kimondotta, hogy a házasság állami közeg előtt kötendő meg s ez a közeg nem lehet valamely egyháznak vagy hitfelekezetnek papja.[84] Grosschmid Béni, a család- és örökjogi törvénytervezet előkészítőbizottságának egyik tagja azt írja,[85] hogy Szilágyi, ha jogászi ambicióit betölthette volna a család- és örökjogi kódexrésszel, akkor enyhe házasságjogi reformmal is beérte volna s a szükségbeli polgári házasság ki is elégített volna mindenkit. Mivel azonban az 1891/1892 telén való tanácskozásokból azt kellett Szilágyinak látnia, hogy a család- és örökjogi törvény nem készül el, Grosschmid szerint valószínűleg már a télen kész volt benne az elhatározás, hogy különállóan fogja rendezni a házasságjogot. Grosschmid e feltevését többek között arra alapítja, hogy Szilágyi a Győry-féle tervezet iránt mind kevesebbet érdeklődött. Tudjuk, hogy Szilágyi korábban csak a szükségbeli, illetőleg fakultatív polgári házasság bevezetésére gondolt s hogy most a Vavriknak adott megbízás alkalmával a kötelező forma mellett foglalt állást, annak abban lelhetjük

[83] Grosschmid: A házasságjogi törvény, I. kötet 190. l. szerint Vavrik javaslata 1892 júliusában és augusztusában készült. Ez év szeptemberében már kinyomatva kapta meg Grosschmid. (U. o. 187. l.) Vavrik mellett Jellinek Arthur (sz. 1851-ben) jogtudós, országgyűlési képviselőnek is része volt a javaslat elkészítésében.

[84] U. o. I. k. 187. l. és II. k. 308. l.

[85] Lásd előbb idézett művének I. kötetében a 188—189. lapokat.

a magyarázatát, hogy a főrendiházi tárgyalás után világosan látható volt, nem lesz béke addig, míg a 12. §-t nem módosítják. Tisza István pedig a májusi képviselőházi tárgyalás alkalmával bizonyára nemcsak egyéni nézetét fejezte ki, hanem felekezeti és politikai barátjai nézetét is, mikor a 12. §-t a polgári házasság kötelező bevezetése esetén mondotta módosíthatónak. Tudnunk kell azt is, hogy Szapáry, valamint Szilágyi és Csáky közt kezdettől fogva nem volt meg a kellő összhang s ez utóbbiak szoros szövetségben voltak a kormánypárt keretén belül a Tiszákkal, akik közül négyen voltak ekkor képviselők. 1892 nyarán Szapáry már nem tartotta kezében a kormány gyeplőjét s így érthetjük meg, hogy Vavrik Béla már júliusban megbízást kapott Szilágyitól a házassági törvény előadói tervezetének a kötelező polgári házasság alapján való elkészítésére, három-négy hónappal azelőtt, hogy a minisztertanács a házasság megkötésének formájáról tanácskozott, illetőleg hogy e kérdést ott felvetették volna. Az ujságokban hirek jelentek meg már a nyáron, hogy a kormány többsége a kötelező polgári házasság bevezetése mellett van.

Rampolla a prímás júliusi jelentésére augusztus 6-án küldte el *a Szentszék válaszát.*[86] Rampolla azt írta utasításában, hogy a pápa nem óhajtja a Simornak küldött döntések jelenlegi ünnepélyes, illetőleg hivatalos kihirdetését, nagyon kívánja azonban, hogy azok a püspökök, akik még nem vonták vissza az anyakönyvi kivonatok átadását megengedő rendelkezéseiket, tegyék azt meg mentől előbb legalább titokban. Amennyiben pedig nem lehet a kormánytól semmit sem kieszközölni az 1868-i törvénnyel kapcsolatban, tegyen meg Vaszary mindent a püspöki kar által már kívánt közös pásztorlevélnek a legközelebbi konferencián való elkészítése érdekében s terjessze e pásztorlevelet közzététel előtt jóváhagyás végett a Szentszék elé. Ami a prímásnak, a püspöki karnak és a hívőknek a kormánnyal szemben való magatartását illette, azt kívánta az utasítás, fejtse ki a prímás min-

[86] Kohl Medárd hercegprímási titkár kezétől eredő másolata: Pannonhalmi Főkönyvtár, B. K. 67/3.

denekelőtt kellő alkalommal Csáky előtt, hogy a polgári anyakönyvezés bevezetése sértené a szülői jogot, mivel nyilvánvalóan az a célja, hogy a vegyes házasságokból származó és a törvény értelmében nem katolikus gyermekeket a más vallású hitoktatáson való részvételre kényszerítse. Ha pedig a kormány a polgári anyakönyvezést minden enyhítő módosítás nélkül mégis javaslatba hozná, tárja fel akkor a püspöki kar az abból származó szomorú következményeket s őrizze meg egyúttal teljes cselekvési szabadságát. Ha ennek dacára mégis bevezetnék a polgári anyakönyvezést, akkor értesítse a prímás kellő körültekintéssel a püspököket, hogy ideiglenesen passzíve viselkedjenek s ne vágjanak elébe a Szentszék adandó döntésének. Állapítsa meg továbbá a püspöki kar legközelebbi tanácskozásán, mi lenne a legfőbb tennivaló a szoros összefogás érdekében, hogy megtartsa a katolikus főrendeket szövetségeseiül. Szükséges ezenfelül, fejezte be Rampolla utasítását, hogy egy alkalom se mulasztassék el az 1868-i törvény módosítása érdekében s ezért minden adandó alkalommal fejezzék ki a katolikusok eziránti kívánságukat. Minden legkisebb kínálkozó alkalmat fel kell erre használni, hogy lássa a kormány: a magyar püspöki kar, papság és hívők bátran fognak szembe szállni vele, ha az Egyház sérthetetlen jogait meg akarná támadni.

Vaszary augusztus 11-én szószerint közölte Ferenc Józseffel[87] és Csákyval is a római válasz azt a részét, amely szerint a pápa nem kívánja a Simornak küldött levelek ünnepélyes kihirdetését s utasítják Vaszaryt, illetőleg a püspöki kart, hogy szólaljanak fel a polgári anyakönyvezés ellen s ha mégis bevezetnék, viselkedjenek akkor a Szentszék újabb döntéséig egyelőre passzíve. Csáky ekkor Szepesmindszenten nyaralt s innét kérte fel Pápayt,[88] tudassa a királlyal, hogy a római válasz tartalmára vonatkozólag a nyári szünet miatt csak később nyilatkozhatik, csak azután, hogy a prímással és Szapáryval újból tárgyalhatott.

Míg ezek történtek egyre fokozódtak a prímás személye

[87] Vaszary levele: Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.

[88] 1892 aug. 13-án kelt levele: Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.

elleni és katolikusellenes támadások. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap Vaszary főrendiházi beszédére válaszul azt írta[89] hogyha a törvény Vaszary-féle értelmezését egy közönséges halandó ajánlotta volna, akkor nem értelmezésnek, hanem meghamisításnak neveznék. A Sárospataki Lapok a prímás javaslatával kapcsolatban „Rómában kifőzött" modus vivendiről írt. A kormánypárt lapja, a Nemzet[90] pedig a Rómával való tárgyalásokban az ország törvényhozási függetlenségének menthetetlen megtámadását látta s durván támadva a katolikus vallást, foglalkozott a Syllabusszal[91] és a pápai tévedhetetlenség tanával. Nem érti a cikk írója, mikép élhet az infallibilitas kimondása óta egy művelt katolikus a maga hitelvei szerint s többek között a következőket írta: „Az őskatolikus vallást kitörölte az élők sorából a Vatikánum." Támadta a cikk Vaszaryt és Schlauchot. Különösen éles kifakadások hangzottak el a katolicizmus ellen Tisza Kálmán huszonötéves gondnoki jubileuma alkalmával a dunántúli református egyházkerület szeptember 4—5-i gyűlésén. *A komáromi ünnepélynek* már a bevezetője sem volt valami kecsegtető a katolikusokra. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szeptember 1-i számában úgy emlékezve meg Tisza Kálmánról, mint akinek „gondolatai a protestantizmus gondolatai és utai a protestantizmus utai", többek között a következőket írta: „A nehéz idők újra visszatértek, a régi bősz ellen újra forrong és nagy erővel és csellel készül ellenünk. Nem a bécsi kormány, mint ezelőtt 33 évvel, Istennek hála, ez már nem üldözhet minket többé, hanem régi bajtársa, századokon át hív szövetségese: ama derék s nagybecsű katolicizmus." „Akkor autonómiánk volt megtámadva, ma a másik éltető lelkünk: a nemes, erkölcsi liberalizmus van veszélyben." „Nincs-e összeforradva fogalmilag, érdekileg a

[89] 1892 július 21-i 33. számában.

[90] 1892 július 7-i esti lapjában. A Nemzet főszerkesztője Jókai Mór volt.

[91] A Syllabus (=Jegyzék) az 1864 dec. 8-i Quanta cura enciklikával egyidejűleg, de attól függetlenül jelent meg s egybefoglalta IX. Pius allocutioiból, körleveleiből s más irataiból való idézés útján a kor legfőbb tévedéseit.

protestantizmus — kérdi a cikk írója — az igazi liberalizmus fogalmával, érdekeivel? Lehet-e e kettőt elválasztani nemzetünktől? Lehet-e a liberalizmust most megtámadni, hogy ne bántsanak minket?" A komáromi gyűlésen beadott jelentésében Papp Gábor püspök többek között a következőket mondotta:[92] „A helyzet nem változott, hanem veszélyesebbé lett azáltal, hogy az alpapságnak békebontó mozgalmához most már a főpapság, élén az ország prímásával, csatlakozott s ezáltal annak erőt kölcsönzött." Vaszary „nem elnyomta, hanem terjedelmesebbé s élesebbé tette a mozgalmat azzal, hogy annak élére állt, s ezáltal az izgatást, mely egyházi szempontból sem volt legálisnak nevezhető addig, míg a püspöki kar hozzá nem csatlakozott, egyházilag legalizálta." Erőt kölcsönöz e mozgalomnak „azon sajnos körülmény" is, hogy a főrendiház többsége tüntetőleg csatlakozott hozzá. „Ez az ügy most már nem kizárólag felekezetközi, hanem az egyház és állam közötti, ez az állami szuverénitás kérdése." Bízott benne a jelentés, „hogy a törvényhozó testület megvédelmezi az állam szuverénitását" s azoknak a katolikusoknak az utódai, kik „a haza érdekeit sohasem rendelték alá az egyház érdekeinek" s „kik a negyvenes években is férfias kitartással küzdöttek a reverzálisok ellen... most sem tévesztendik szem elől az állam érdekeit." De megtörténhetik, hogy várakozásunkban csalódunk, mondotta Papp Gábor, „mert a törvény nélkül behozott jezsuiták nagyban működnek" s „mert a leendő anyák is ... papi befolyás alatt álló apácák által vezetett zárdákban nyerik úgynevezett magasabb kiképeztetésüket".[93] Emlékeztette a jelentés a gyűlést, hogy Zichy Nándor szerint a polgári anyakönyvek és a családi jog kodifikációjá-

[92] Papp Gábor jelentése nyomtatásban is megjelent, részleteket közöltek belőle a napilapok.

[93] Érdemes itt megemlíteni, hogy ugyanebben az időben Tisza Kálmánné, Degenfeld grófnő megfellebbezte a nagyváradi nőegylet határozatát, hogy az egylet által fenntartott leányárvaházat apácák vezetésére bízzák. Tiszánénak az ura segítségével sikerült is a határozat végrehajtását megakadályozni s végül is Hieronymi belügyminiszter a nőegylet vagyonának kettéosztása mellett döntött. (Magyar Állam, 1891 : IV. 28., 1892 ; IX. 8., 27. és XII. 29-i számok.)

nál meglesz a főrendiházban a katolikus többség s így megakadályozhatják e törvények megalkotását. „Mindezek intő jelek, — figyelmeztetett Papp Gábor — éberségre, vigyázatra s arra intenek, hogyha esetleg az állam meghajol a renitens papság előtt, ha az 1868 : LIII. tcikket akár megváltoztatja, akár végre nem hajtja...: ez a ránk nézve kedvezőtlen helyzet minket készületlenül ne találjon" s keressük a fenntartó erőt ott, hol őseink keresték, önnőnmagunkban. A jelentés vége a katolikus felfogás és Róma ellen fordult s többek között még a következőket mondotta: „A katolikusok mozgalma határozottan szabadságellenes és reakcionárius, mert az állam felekezetközi békét biztosító törvényének hatálytalanná tételével, a lelkiismereteken uralkodó, azokra pressziót gyakorló klerikális beavatkozásoknak a családi békét felduló hatalmát akarja előtérbe helyezni." Papp Gábor jelentése után Tisza Kálmán szólalt fel.[94] Idézte az előző évben mondott szavait: „Mutatkoznak jelenségek, melyek oly szellemre vallanak, mely a mult sötét idők felé látszik minket visszaterelni." E mondásában nem csalódott, ez a szellem „egyes konkrét esetekben már egészen pozitív alakot is öltött", állapította meg Tisza Kálmán s kérte az Istent, hogy ruházza fel őket „a türelem és nyugalom sokszor igen nehéz sajátságaival is, hogy mindaddig, míg hazánk és vele összeforrt egyházunk érdeke ezt kívánja, semmi belőle ki ne zavarjon, de ha ránk kényszeríttetnék más eljárás, akkor ruházzon fel a szilárdság, a szivósság, a kitartás összes erejével, hogy úgy mint hajdanta, ma is elháríthassunk minden veszélyt, mely hazánkat és egyházunkat érheti." Nagy feltűnést keltett Tisza István ünnepi pohárköszöntője. Tisza István az állam és a protestantizmus közötti szövetségre ürítette poharát s többek között azt mondotta, hogy ma nemcsak a nemzettel, de az állami gépezettel is együtt kell működnie a protestantizmusnak. Ebben rejlik az állam ereje és a protestantizmusé is. A legnagyobb szerencsétlenség lenne, ha azzal felelnének a katolikusoknak, hogy az egyirányú felekezeti-

[94] A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. évi szept. 15-i 41. száma közölte Tisza Kálmán beszédét.

ségnek más irányút állítanának szembe. Harcoljunk ellenük ne protestáns szempontból, de államiból, mondotta Tisza István.[95]

[95] A komáromi gyűlés a képviselőházban ismételten szóba került. Először Polónyi Géza emlékezett meg róla futólagosan az 1892. nov. 24-i ülésen. Tisza István ekkor azt válaszolta Polónyinak, hogy Komáromban „említés tétetett bizonyos oly irányú mozgalmakról, melyek a felekezeti harcot akarják a magyar közéletbe átültetni", de senkisem azonosította ezt a mozgalmat „az összes katolikus egyházzal vagy egyoldalú felekezeti protestáns szempontokkal." Az összes nyilatkozatokból kivétel nélkül az állapítható meg, mondotta Tisza István, hogy e jelenséggel szemben „nem mint protestánsok, hanem mint magyarok, liberális magyar állami szempontból" akarnak megküzdeni. Polónyi viszonválaszában hangoztatta, hogy a komáromi szereplést az egész ország közvéleménye „mint támadást, felekezeti harc szítását" fogta fel. A komáromi eseményekről Hock János is említést tett 1892. december 14-i beszédében. Hock szerint Tisza Kálmán a komáromi ünnepélyt arra akarta felhasználni, hogy magát társadalmilag reaktiválhassa. Hock felszólalása után Horváth Gyula, ki szintén jelen volt a komáromi gyűlésen, védte Tisza Kálmán komáromi szereplését. Az 1893 márc. 13-i ülésen Polónyi Géza újból szóba hozta a komáromi ünnepélyt, amely szerinte „Magyarországon a vallásfelekezeti békét igazán veszélyeztető irányban nyitott utat, amely szerencsétlenségére az országnak, oda kezdte terelni a dolgot, hogy Magyarországon a politikusok vallási pártok szerint akartak csoportosulni". Idézett Polónyi Papp Gábor jelentéséből, mely szerinte „lázító tartalmú az egész katolikus egyház, a klerus és a prímás ellen." Felolvasta Tisza István pohárköszöntőjét a „gyorsírói jegyzetek szerint." Tisza István köszöntőjéből Polónyi szerint az következik, hogy az esetre, ha a 12. § módosíttatik, „az állam elleni harcra lesznek a hívek felszólítva." Polónyinak Tisza István még aznap válaszolt. Papp Gábor jelentésében, mondotta Tisza István, „találhatni éles nyilatkozatokat, de azok is mindenesetre sokkal szelídebbek, mint a római katolikus egyháznagyok által imitt-amott használt kifejezések." Kijelenti, hogy a pohárköszöntőjéről a lapokban megjelent tudósítás nem gyorsírói feljegyzés, hanem egy jelenvolt újságíró által emlékezetből elkészített kivonat s „némileg inkorrekt." Előadta Tisza István pohárköszöntője eszmemenetét. Lényegében ez sem különbözött az újságokban annak idején megjelent tudósításoktól, hacsak azt nem vesszük annak, hogy Tisza István az általa most előadott eszmemenet szerint „egy felekezetnek nem összes tagjai, hanem csak kisebbsége részéről" látott oly irányzatot, mely felekezeti szellemet akar a közéletbe vinni. Fenti előadásunkban az újságokban közölt tudósításhoz tartottuk magunkat annál is inkább, mivel Tisza István 1892 szeptemberében nem tartotta szükségesnek annak helyesbítését. — Az 1894 február 23-i ülésen Szapáry Gyula gróf is szólott a komáromi gyűlésről. Szerinte Vaszary főrendiházi kijelentése „nem tette indokolttá azon határozatokat, melyeket a komáromi összejövetel alkalmával úgy a hercegprímás személye, mint az összes katolikusok ellen ott hoztak. Ezen enunciációból kifolyólag állíttatott fel a kérdés úgy, — mondotta Szapáry, — hogyha a katolikusok meg akarják változtatni az 1868 : LIII. t. c. 12. §-át, akkor ezzel szemben életbe kell léptetni a polgári házasságot." Szapárynak Wekerle miniszterelnök azt válaszolta, hogy a kormány egyházpolitikájában a cselekvési programm nem 1892 novemberében, hanem májusában, az Irányi-féle javaslat elfogadásával változott. A komáromi gyűlés szeptember 4-én volt. Csáky pedig már a nyári szünet előtt írásba foglalta programmját. Szapáry viszonválaszában elismerte, hogy Csáky még a nyári szünet előtt szétosztotta programmját a miniszterek között, de hangoztatta, hogy ez a programm Csákynak ekkor még csak egyéni nézete volt s a kormány körében csak szeptember 15-e után tárgyalták. — Három nappal később, az 1894 febr. 26-i ülésen Darányi Ignác szólalt fel a komáromi gyűlés védelmében. Elismerte, hogy Papp Gábor jelentésének egy része túléles volt, azt állította azonban, hogy Papp Gábor nem az összes katolikusokat támadta.

Itt kell megemlítenünk, hogy a komáromi beszédeket, mint később látni fogjuk, nemcsak Ferenc József tartotta „nagyon tapintatlan támadásoknak", hanem azok Rómában is kínos hatást keltettek. Rampolla két alkalommal és maga XIII. Leó is szóba hozta gróf Brandis vatikáni ügyvívőnk előtt. (Lásd Brandis 1892. szept. 18-án kelt 29 A. sz. jelentését és Kálnoky 1892. szept. 22-én kelt utasítását: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome XII : 34., illetőleg Vat. köv. ltára, Utasítások, 1892 : 88—89.)

A Komáromban elhangzott beszédek országszerte nagy feltűnést keltettek. Egyes lapok, így a Budapesti Hirlap, erősen támadta miatta az egész ünnepélyt s különösen Tisza Kálmánt és Istvánt. A Magyar Állam pedig szeptember 8-i számában mintegy válaszul kimutatást közölt Papp Gábornak 1879 és 1889 között történt 29 „elkeresztelésérő1". Vaszary hogy a katolikusok felháborodását lecsillapítsa, szeptember 8-án körlevelet[96] adott ki. Egyházát nem, de nemzetét féltené, írta Vaszary, ha a katolikusok oly erősen támadnának vissza, mint ahogy őket támadták. Az amúgy is ingerült kedélyeket ezzel annyira felizgatnák, hogy a hazát könnyen veszélybe sodorhatnák. Türelemre intette ezért a hívőket s idézte a Szentírást: „Tedd hüvelyébe kardodat!" „Legyetek meggyő-

[96] Közölte többek között a Katholikus Szemle is, 1892. évf. 800. l.

ződve, — fejezte be Vaszary körlevelét — hogy állásomnál fogva ott, ahol nemcsak jogom, de kötelességem is egyházunk és hazánk érdekében szólni, hallgatni nem fogok. Várjuk be tehát ..... nyugodtan a dolgok további fejlődését."

Vaszary körlevele nem tévesztette el hatását. Katolikus részről a komáromi gyűlésre hasonló hangnemben nem válaszoltak s most a Pesti Hirlap szerkesztője is a protestánsokra hárította a felekezeti izgatás vádját. Ezzel szemben a Debreczeni Protestáns Lapban Papolczy Zoltán a prímás „béke" politikáját, békehangoztatását szemfényvesztésnek mondotta. „Bámulatos — folytatta a cikk — hogyan találja el a hangot, amely nálunk a közvéleményt hódítani egyedül képes. Igazán nagy szerencsénk, hogy a kormány s pártja áll mellettünk."[97]

A komáromi gyűlést sorra követték a többi protestáns egyházkerületek gyűlései. Az első volt közülük a kolozsvári, ahol felszólalt mint főgondnok Bánffy Dezső, a képviselőház elnöke is s amelyen Szász Domokos püspök jelentésében ezeket mondta: „Nem lehet feltételezni, hogy hegymögi ellenséges áramlatok" hatása alatt hűtlen legyen a kormány a liberális szellemhez. Meggyőződése, hogy „a felekezetközi béke megzavarására „pax" jelszó alatt megindult kísérletek csak kísérletek maradnak." „Magyar protestáns egyházunk, — mondotta Szász Domokos — már sokkal nagyobb viharokat élt át s túléli ezt is, mert ereje ma nagyobb, mint valaha s a magyar állam kebelében oly tényező, mellyel feltétlenül számolni kell. Különben is a támadás éle első sorban nem is ellenünk, hanem a magyar állam jogrendje, a törvényhozás szuverénitása ellen irányul. ... A magyar nemzet liberális közvéleménye is hatalmas szövetséges társunk, ezeket büntetlenül provokálni csak ideig-óráig lehet."[98]

Komárom és Kolozsvár után a tiszáninneni református egyházkerület tartott gyűlést Miskolcon s felhívta az országos zsinatot, járjon közben az 1868-i törvény oly módon való kiegészítése érdekében, hogy megszegése lehetetlenné tétessék, vagy ha ez bármi okból elérhető nem volna, akkor mondja ki az állami törvényhozás az előzetes egyéb egyház-

[97] V. ö. Religio, 1892. nov. 23.

[98] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. szept. 15-i, 41. sz.

politikai kérdések megoldása mellett a teljes vallásszabadságot, a felekezetek közötti jogegyenlőséget s a kötelező polgári házasságot.[99]

A dunamelléki református egyházkerület október 1-én tartott közgyűlésén Tisza Kálmán testvére, gróf Tisza Lajos főgondnok visszautasította a komáromi ünnepséggel kapcsolatos támadásokat, mert szerinte az igazi hazafiság nem szavakban, de tettekben való gyakorlásának egyik alapfeltétele a hazai törvények tiszteletben tartása. Ennek hangsúlyozása — mondotta — nem okozhat sérelmet sem egyesre, sem felekezetre.[100]

A bányakerületi evangélikusok közgyűlésén a volt igazságügyminiszter, Fabinyi Teofil felügyelő szavai után Sárkány Sámuel püspök hangoztatta az 1868-i törvény fenntartásának szükségességét, mert csakis ezáltal látta biztosítva az ország és a hitfelekezetek közti békét.[101]

Mint ezekből láthatjuk, a protestánsok mindenütt az állami tekintély védelmére hivatkozva tiltakoztak az 1868-i törvény módosítása ellen. Katolikus részről erre azt hangoztatták válaszul, elfelejtik a protestánsok, hogy a századok folyamán ők követelték mindig a vallásügyi törvények módosítását.

Szeptember első felében, minden valószínűség szerint a komáromi gyűlés után, *Csáky* újból *tárgyalt Vaszaryval* és ismét kérte, hogy bocsásson ki a püspöki kar közös megnyugtató pásztorlevelet és fogadja el a részleges polgári anyakönyvezés bevezetését. A prímás tagadóan válaszolt Csáky kérésére[102] s kijelentette azt is, hogy a Rampolla utasításában említett passziv magatartást csak a már meghozott törvénnyel szemben alkalmaznák és ez nem jelenti azt, hogy a püspökök nem fognak minden eszközzel harcolni a törvény meghozatalának meghiusítása érdekében.[103]

[99] V. ö. Magyar Állam, 1892. szept. 22.

[100] V. ö. Magyar Állam, 1892. okt. 4.

[101] Lásd u. o.

[102] Vaszary közlése az 1892 dec. 15-i püspöki konferencián.

[103] Lásd Csáky beszámolóját az 1892 szept. 16-i minisztertanácson: 24/M. T. 2. pont.

A Vaszaryval való tárgyalás után *Csáky újabb emlékiratot készített,*[104] melyben kifejtette, hogy „a kormány eddigi programmjának további fenntartása teljesen lehetetlennek bizonyult", s ragaszkodik ezért a júliusi emlékiratában kifejtett második alternatívához. E programmban, írta, tulajdonképen csak egy egészen új dolog van, még pedig az, hogy a polgári házasságnak általánosan kötelezőnek kell lennie. A polgári házasságra vonatkozólag is nyilatkozott már a kormány a király engedélyével több ízben s ezek alkalmával csakis az maradt eddig függőben, illetőleg homályban, hogy kötelező vagy fakultativ lesz-e a polgári házasság. „Elvi álláspontról teljes következetességgel csak az obligatorius mellett lehet érvelni, — írta Csáky — de ezenfelül jelenlegi viszonyaink között nem csekély jelentőséggel bír azon tagadhatlan körülmény, hogy az általánosan kötelező polgári házasság nem állítja élesen egymással szembe az állami és egyházi felfogást, mint ezt a facultativ teszi, és másrészt nagyfontosságú azon körülmény is, hogy a mérvadó nem katolikus honpolgárok véleménye szerint csak az általános kötelező polgári házassággal kapcsolatosan lehetne az 1868: LIII. t. c. 12. §-át oly formán módosítani, amint azt a katolikus egyház óhajtja. Mindenekfelett azonban világos előttem, — fejezte be Csáky emlékiratát — hogy a kormánynak az általam felvetett kérdésekben véglegesen állást kell foglalnia, ha a képviselőházban és a számottevő országos közönség előtt helyét megállni kívánja; — elkerülhetlenül szükséges továbbá, hogy a polgári anyakönyvekről szóló javaslat a költségvetés letárgyalása után *azonnal* napirendre kerüljön, és elodázhatlan végre az is, hogyha tisztában vagyunk az elérendő céllal, tisztába is jussunk azon eszközökkel, melyek a kormány politikájának érvényesülése érdekében esetleg a főrendiházzal szemben alkalmazandók lesznek."

Csáky ezek után a *szeptember 16-i minisztertanácson*[105] beszámolt az elkeresztelési kérdés állásáról s mivel nézete

[104] Júliusi emlékiratához hozzáírva megvan az Orsz. Ltárban, Pápay-hagyaték.
[105] 24/M. T. 1892: 2. pont.

szerint semmi kilátás sem volt már rá, hogy a további kísérletezések egy elfogadható modus vivendi érdekében eredményre vezessenek, hangoztatta, hogy a kormánynak a legközelebbi időn belül intézkedéseket kell tennie a kötelező polgári házasság és az általános polgári anyakönyvezés bevezetése iránt, valamint a vallás szabad gyakorlása és a zsidók recepciója tekintetében. A 12. §-t csak azután tartotta módosíthatónak, hogy ezek az intézkedések megtörténtek. Az elvi megállapodásnak ezek tekintetében véleménye szerint haladéktalanul meg kell történnie, mert a kormány a legközelebbi időben, talán már a költségvetés tárgyalása előtt kénytelen lesz szándékairól nyilatkozni. Ha a kormány nem akarna az általa jelzett irányban semmi lépést sem tenni, azt az adott viszonyok között kétségtelenül meghátrálásnak tekintenék Csáky szerint. Ily helyzetbe pedig legalább is a saját személyét illetőleg nem akart kerülni. Elismerte, hogy az általa kívánt intézkedések nehézségekkel járnak, meggyőződése volt azonban, hogy a főrendiház ellenállása megtörik, ha a kormány elvi alapon határozott irányt követ. Hogy biztosítsák a főrendiházban is a benyujtandó törvényjavaslatok elfogadását, legelőször is főrendi-kormánypárt szervezését kívánta, szükség esetén pedig tervbe kívánta venni megfelelő számú örökös tag kinevezését is.

Csáky jelentése nagy vitát váltott ki. Szilágyi csak két lehetőséget látott: vagy megadást, vagy Csáky javaslatainak elfogadását. A maga részéről meghátrálásra nemcsak taktikai szempontból nem hajlandó, mondotta Szilágyi, hanem főként azért sem, mert az anyakönyvezés, a házasságjog és a vallásszabadság terén gondoskodni kell az állami követelményekről. Miután a katolikus papság vonakodik a kormány rendeletét végrehajtani, a törvénynek engedelmeskedni s általában az anyakönyveket a törvénynek megfelelően vezetni s mivel nem lenne politikus eljárás kényszereszközök alkalmazása velük szemben, legelőször is az állami anyakönyvezés általános bevezetését tartja szükségesnek. Ez egyúttal szerinte a kérdés legegyszerűbb és legajánlatosabb megoldása is.

Szilágyi felszólalása után Szapáry arra mutatott rá,

hogy a kormány főprogrammja a közigazgatási reform s alig lenne lehetséges, hogy azzal és az egyházpolitikai kérdésekkel a jelzett mértékben egyidejűleg sikerrel foglalkozhassék. Kérte ezért Szapáry a minisztertanácsot, hogy ebből a szempontból is fontolja meg a dolgot. Ez nem jelentené azt, mondotta a miniszterelnök, hogy a függőben lévő egyházpolitikai kérdésekben ne is nyilatkozzék a kormány. Véleménye szerint nem kell egyébként eltérni az eddigi programmtól. Kijelentették már, hogy a zsidó vallás recepciójáról és a felekezetek egyenjogúságáról törvényjavaslatokat fognak benyujtani, elhatározták azt is, hogy a házassági jog szabályozásáig nem fognak beleegyezni a 12. § módosításába s a februári rendeletet is fenntartják mindaddig, míg a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyvezéséről szóló törvény életbe lép. Ezt az eddigi, a király által is jóváhagyott programmot annál is inkább elegendőnek tartotta Szapáry, mert szerinte a közigazgatási reform életbe lépte előtt aligha tudnának gondoskodni az általános polgári anyakönyveket vezető közegekről. Ezért nem látta szükségesnek azt sem, hogy a házasságjog általános szabályozásától függetlenül már most kimondják a polgári házasság bevezetését. Véleménye szerint az általános polgári anyakönyvezés és a polgári házasság megnehezítené az egyházpolitikai kérdések megoldását s kételkedett benne, hogy találhatnak annyi alkalmas személyt örökös főrendiházi tagul való kinevezésre, amennyi szükséges ahhoz, hogy ezekben a kérdésekben meglegyen a kormány többsége.

Szilágyi azt válaszolta Szapárynak, hogy a közigazgatási reform és az egyházpolitikai kérdések tekintetében egyidejűleg kell az egymást kiegészítő intézkedéseket megtenni. A kormánytól határozott intézkedéseket várnak, mert a februári rendelet nem hajtható végre s a kormány ismételten kijelentette, hogy a 12. § határozatainak végrehajtását a polgári anyakönyvezés útján biztosítani akarja. A kormánynak tehát határozottan kell nyilatkoznia, mikép óhajtja a februári rendeletet pótolni. E nyilatkozat időpontjának a megválasztása azonban nem a kormánytól függ, hanem az ellenzéktől és a klérustól, s ezek biztosan követelni fogják a nyilatkozatot már csak azért is, hogy kellemetlenkedjenek vele. Ezért szükséges Szilágyi szerint, hogy a kormány már most részletesebben határozzon az egyházpolitikai kérdésekben. Nincs még eldöntve ugyanis, hogy általános vagy részleges polgári anyakönyvezést vezetnek-e be a februári rendelet pótlására. Ha az utóbbit csak mint ideiglenes rendelkezést léptetik életbe, akkor azt csakis az általános polgári anyakönyvezés bevezetésének határozott elvi kijelentése mellett tehetik meg. A polgári házasság tekintetében sem határoztak el még semmit, mondotta Szilágyi s a vallás szabad gyakorlatáról és az izraeliták egyenjogusításáról szóló törvénytervezetek tartalmáról sem döntöttek még. *Ami a polgári házasság kérdését illette, nem tartotta szükségesnek, hogy a törvényjavaslatot már a legközelebbi időben benyujtsák, csak a kormánynak kell szerinte e tekintetben a saját kebelében határozott megegyezésre jutnia, hogy nyilatkozhassék.*[106] Hangsúlyozta Szilágyi, hogy mindezeket az intézkedéseket az állami élet követelményeiként kell beállítani s úgy kell a javaslatokat megszövegezni, hogy ne legyen semmi egyházellenes élük. A főrendiházzal kapcsolatos nehézségeket Szilágyi is nagynak tartotta, de Szapáryval ellentétben azon a véleményen volt, hogy találhatnak elegendő alkalmas egyént az örökös tagok számának növelésére. Egyébként ott, ahol a felsőház kizárólag vagy túlnyomó részben örökös tagokból áll, a két ház közötti konfliktusok eloszlatására *semmiféle más alkotmányos eszköz sincs*, mondotta Szilágyi, *mint a felsőházi tagok számának szaporítása és a tapasztalat azt bizonyítja, ha a felsőház látja a kormány eziránti komoly szándékát, rendesen nem is kerül sor rá, mert a felsőház ilyen esetekben legtöbbször már hamarább meghátrál.*[107]

Szilágyi után Wekerle szólalt fel. Az ő véleménye is az volt, hogyha semmiféle intézkedés sem történik, akkor az a kormány meghátrálását jelenti. A tárgyalások idejének már

[106] A minisztertanácsi jegyzőkönyv német fordításában a dűlt betűvel szedett részt Ferenc József a szélén ceruzával megjelölte.

[107] E rész mellett ugyancsak Ferenc József ceruzavonását és két kérdőjelét találjuk.

vége van szerinte. Egy véleményen volt Szilágyival, hogy a meghozandó rendelkezéseknél mindent kerülni kell, ami az Egyház üldözésének látszatát kelthetné. Ami a polgári házasságot illeti, elvileg nincs az általánosan kötelező forma ellen, mondotta Wekerle, opportunitási okokból azonban a fakultativot pártolja, de össze kell ez utóbbit kapcsolni a házasságjog szabályozásával. Az anyakönyvi kérdést illetőleg az volt Wekerle véleménye, hogy be kellene jelenteni az állami anyakönyvezés általános bevezetését s azt, hogy a részleges polgári anyakönyvezést csak ideiglenesen léptetik életbe. Ha a polgári anyakönyvezés általános bevezetését törvényileg kimondották, akkor lehetne várni szerinte a részleges anyakönyvezés tényleges bevezetésével is, sőt a februári rendeletet is hatályon kívül lehetne helyezni. A 12. § módosításával kapcsolatban a házassági jog szabályozása alkalmával azt kellene kimondani, hogy a gyermekek az apa vallását követik. Ha a gyermekek vallásának meghatározását a szülőkre bíznák, az elvi következetlenség lenne, mondotta, s csak akkor lenne helyes, ha az állam a vallást teljesen magánügynek tekintené.

Szögyény-Marich Szapáryhoz hasonlóan a kormány eddigi programmjának fenntartását kívánta s nem akart a Csáky által javasolt „radikális" eszközökhöz folyamodni, mert azok szerinte kultúrharcra vezetnének, amelytől óvakodni kell. Bízott benne, hogy kompromisszum útján még mindig megoldható lesz a kérdés.

Szilágyi azonnal szembeszált Szögyény felfogásával. Az eddigi programmal nem tarthatja magát a kormány, mondotta. Ez a programm csak addig volt helyes, míg a tárgyalások folytak s azok sikerét remélni lehetett. A tények azonban most már azt mutatják, hogy nincs remény a kérdésnek a klérussal egyetértésben való megoldására. A kultúrharcot ő sem óhajtja, hogy azonban ne kerüljön sor rá, az nem egyedül a kormánytól függ.

Szögyény Szilágyinak válaszolva elismerte, hogy a kormány eddigi programmja bizonyos mértékben határozatlan, ez azonban megfelel szerinte a kormány eddigi álláspontjának, hogy a tárgyalásokat nem tekintik még befejezetteknek.

Nem kívánt Szögyény sem most, sem belátható időn belül olyan radikális eszközökhöz nyúlni, mint az általános polgári anyakönyvezés, a kötelező polgári házasság és e javaslatok elfogadásának a főrendiháztól fenyegetéssel való kikényszerítése.

Csáky újabb felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy lehetetlen már az egyházpolitikai kérdések napirendre tűzése elől kitérni. Kultúrharcot ő sem akar, de az bizonyos formában már is megvan, mondotta, s a mostani helyzet nem megnyugtató. Előnyben részesítette az eddigi palliativ programmot addig, amíg remélte, hogy a kérdéseket azzal is meg lehet oldani. Mivel azonban kitűnt, hogy ennek a programmnak a keresztülvitele éppen oly sok nehézségbe ütközik, mint egy elvi álláspontra helyezett programmé, ez utóbbit kell választania, érvelt Csáky. Elvi álláspontjának olyan módon akar kifejezést adni, hogy ne legyen semmi egyházellenes éle sem s annál jobbaknak tartja a teendő intézkedéseket, mennél világosabban kifejezésre jut általuk, hogy a kormány csak az állami követelményeket akarja biztosítani. A költségvetés tárgyalása alkalmával feltétlenül nyilatkoznia kell a kormánynak legalább is azokra a főelvekre vonatkozóan, amelyek alapján a polgári anyakönyvek, a vallás szabad gyakorlata és a zsidó vallás egyenjogusításának kérdését rendezni akarja. Addig azonban elő kell készíteni a tervezeteket, hogy szükség esetén előterjeszthessék. A fakultativ polgári házasságot nemcsak azért nem pártolja, mondotta Csáky, mert félrendszabálynak és ennélfogva kerülendőnek tartja, hanem azért sem, mert az általános kötelező polgári házasság egyházi szempontból is sokkal megfelelőbb. A 12. § annak idején való megváltoztatását pedig Wekerlével ellentétben csak akkor tartja helyesnek, ha a gyermekek vallásának meghatározását a szülőkre bízzák.

Csáky felszólalása után Szapáry azzal zárta le a vitát, hogy ő is elkerülhetetlenül szükségesnek tartja a kormánynak a tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban saját kebelében való állásfoglalását és szükséges szerinte az is, hogy erről nyilatkozzanak. A javaslatoknak a képviselőházban való tárgyalása azonban csak azután történhetik, ha a közigazgatási

reformra vonatkozó ügyeket már elintézték. Ahhoz pedig, hogy a kormány nyilatkozhassék, el kell előbb készíteni a konkrét tervezeteket.

Csáky erre azt jegyezte meg, hogy a maga részéről a nyilatkozatnak ebbe az elhalasztásába csak akkor egyezik bele, ha a minisztertanács a felvetett kérdések tekintetében még a költségvetési tárgyalás megkezdése előtt meg tud egyezni s a király jóváhagyását is idejében kieszközlik.

Csáky e megjegyzése után a minisztertanács úgy döntött, hogy a zsidók recepciójára és a részleges polgári anyakönyvekre vonatkozólag a törvényjavaslatok, a vallás szabad gyakorlatára, valamint a házassági jog szabályozására vonatkozólag pedig az alapelvek mentől előbb elkészítendők s e tervezeteket a minisztertanácsi tárgyalás előtt tudatni kell az egyes miniszterekkel.

Két héttel később már részleteiben kezdte tárgyalni a minisztertanács az egyházpolitikai kérdéseket. *A szeptember 30-i minisztertanácson*[108] arról folyt a vita, hogy általános vagy csak részleges *polgári anyakönyveket* vezessenek-e be? Megegyezés nem jött létre s ezért úgy döntötték, hogy jegyzőkönyvbe veszik az egyes miniszterek állásfoglalását. E szerint Csáky elkerülhetetlennek tartotta az általános állami anyakönyvezést s addig is, amíg ez megtörténhetik, annak részleges bevezetését. Szükségesnek mondotta egyuttal azt is, hogy az utóbbiról szóló törvény mondja ki elvben a polgári anyakönyvek általános bevezetését. Ameddig remélni lehetett az elkeresztelési kérdésnek a katolikus papság egyetértésével való megoldását, megelégedett volna, mondotta Csáky, hogy a részleges polgári anyakönyvezésről szóló törvény bevezető paragrafusába csak az annak idején[109] általa javasolt kevésbbé határozottan hangzó elvi kijelentést vegyék fel: „Míg a polgári anyakönyvek általánosan bevezettetnek, elrendeltetik stb." Most már azonban, mivel a részleges polgári anyakönyvezés elrendelése is épp oly nehézségekbe ütközné, mint az általánosé, az utóbbi határozott kimondása mellett van.

[108] 26/M. T. 1892 : 11. pont.

[109] Az 1890 nov. 14-én Ferenc József elnöklete alatt tartott minisztertanácson.

Szapáry a polgári anyakönyvezés részleges bevezetését ajánlotta az elvi álláspont Csáky által korábban javasolt enyhébb hangsúlyozásával. Az egyházpolitikai kérdések megoldásánál tekintettel kell lenni a közigazgatási javaslatok tárgyalására is, mondotta Szapáry, s ezért kívánatos, hogy az anyakönyvekre vonatkozó törvényjavaslatot oly alakban terjesszék elő, amely nem jár a két ház közötti konfliktus veszélyével, minek elintézése sok időt venne igénybe.

Szilágyi véleménye teljesen megegyezett Csákyéval: ha technikai akadályok miatt nem lehetne azonnal elkészíteni az állami anyakönyvek általános bevezetéséről szóló javaslatot, a részleges bevezetés csak határozott elvi kijelentéssel történhetik meg. Azt hitte Szilágyi, hogy egyébként a kormány saját pártja előtt is morális vereséget szenvedne s kárt vallana az állami hatalom és a kormány tekintélye is. Megfontolandónak tartotta ezért azt a megoldást is, hogy a javaslatot, a polgári anyakönyvek általános bevezetéséről terjesszék elő, a meghozott törvényt azonban egyelőre, amíg a végrehajtó közegekről gondoskodás történik, megfelelő átmeneti intézkedések mellett csak a vegyes házasságokból származó gyermekekre alkalmazzák.

Wekerle szerint a részleges polgári anyakönyvezés a kultúrharc szempontjából is veszélyes lenne s a kormány biztos vereségét jelentené. Ezért az általános polgári anyakönyvekről szóló törvényjavaslat azonnali kidolgozása és benyujtása mellett volt. Véleménye szerint már azért is elkerülhetetlenül szükéges a polgári anyakönyvek bevezetése, mert nélkülözhetetlen előfeltétele a tervbevett egységes házasságjog megalkotásának. Nem azért szükséges a törvény azonnali meghozatala, mondotta Wekerle, mintha máris tényleges szükséglet lenne, hanem azért, hogy a kormány a Csáky rendelete ellen keletkezett izgatással szemben határozott fellépést mutasson s ezáltal az állam tekintélyét megvédje. A megalkotott törvény életbeléptetését nem kellene szerinte idő előtt követelni, sőt lehetségesnek tartotta azt is, hogy miután az állam tekintélyét a törvény meghozatalával már meg-

védének, a februári rendeletet a törvény életbelépéséig esetleg mással pótolják, illetőleg hatályon kívül helyezzék. Wekerle ez utóbbi véleményének Csáky ellentmondott.

Lukács Béla, Szögyény, Fejérváry és Josipovich azon az állásponton voltak, hogy elegendő, ha csak a részleges polgári anyakönyvekre vonatkozólag tesz a kormány javaslatot az enyhébb elvi nyilatkozat kíséretében. Mind a négyüknek az volt a véleménye, hogy a közönséget a polgári anyakönyvek bevezetése nem nagyon érdekli.

Két nappal később, az október 2-i minisztertanácson[110] folytatólagosan tárgyalta a kormány az egyházpolitikai kérdéseket, nevezetesen *a házasságjog szabályozásának kérdését.* Egyhangúlag elfogadta a minisztertanács azt az elvet, hogy a meglévő különböző felekezeti házasságjogok helyett az összes állampolgárokra kötelező egységes állami házasságjogot fognak alkotni. A házassági kötelék felbonthatóságának kérdésében Szapáry és Szögyény kivételével az összes miniszterek a házasság felbonthatósága mellett nyilatkoztak azzal a megjegyzéssel, hogy a házasság felbontása csak a legsúlyosabb okokból engedhető meg s nem fog a törvény alkalmat adni a könnyelmű válásra. Szapáry és Szögyény nem tettek ez alkalommal e tekintetben még semmi érdemi nyilatkozatot sem. Szapáry azt mondotta, hogy meg kell még e kérdést behatóbban fontolnia, Szögyény pedig úgy nyilatkozott, hogy bár elismeri a fennálló helyzet tarthatatlanságát, a meglévő viszonyokat mégis alkalmatlannak tartja a házassági jog radikális szabályozására. Egyhangúlag fogadta el azonban a minisztertanács azt az elvet, hogy a házasság jogi viszonyából származó kérdésekben kizárólag az állami bíróságok fognak ítélkezni és pedig csakis az állami törvények alapján.

Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy a kötelező, a fakultativ, vagy pedig az úgynevezett szükségbeli polgári házasságot vezessék-e be, eltérő volt egymástól a kormány tagjainak véleménye. Szilágyi az általánosan kötelező polgári házasság bevezetését javasolta. Véleménye szerint ez okozza a legkevesebb komplikációt és súrlódást s ez védi meg legjobban mind az állam, mind az Egyház szabadságát. A fakultativ polgári házasság esetében ugyanis a lelkészek nemcsak az egyházi, hanem az állami törvények végrehajtó közegeiként is szerepelnének s így kötelezni kellene őket a törvény végrehajtása érdekében kiadandó kormányrendeletek megtartására is. Ha ezeknek a papság nem akarna engedelmeskedni, állandósulnának a komplikációk. A kötelező polgári házasság esetében viszont csak akkor kellene büntetni a lelkészeket, mondotta Szilágyi, ha a házasság polgári megkötése előtt megesketnék a feleket. Tekintetbe kell venni azt is, érvelt tovább, hogy a fakultativ polgári házasság esetében az egyházak közreműködése nélkül, pusztán polgárilag kötött házasságok minden egyes esetben feltűnést keltenének és megbotránkoztatnák a vallásos érzést. A kötelező polgári házasságnál viszont jobban titokban maradna, ha a felek egyházilag nem esküdnek meg. Csáky teljesen egy véleményen volt Szilágyival s szintén a kötelező polgári házasság mellett foglalt állást. Fejérváry úgy nyilatkozott, hogy ő is a kötelező polgári házasság mellett lenne abban az esetben, ha a törvényjavaslatot azonnal előterjesztenék. Wekerle most is éppúgy, mint a szeptember 16-i minisztertanácson, a fakultativ polgári házasság mellett volt. Ez keresztül vihető, mondotta, s kielégítené a tényleges szükségletet is. Nem elégítené ezt azonban ki a szükségbeli polgári házasság, melyet azért is ellenzett, mert véleménye szerint immorális alapon áll. Lukács Béla elvben szintén nem volt a kötelező polgári házasság ellen. A fakultativ mellett foglalt mégis állást, mert az ország lakosságának nagyobb része idegenkedne szerinte a házasságnak polgári hatóság előtt való megkötésétől s a kényszer sértené is a régi szokásból származó érzelmeket. A szükségbeli polgári házasság nem jöhet tekintetbe, mondotta Lukács, a fakultativ azonban megfelelne a tényleges szükségletnek. Josipovich a Lukács Béla által előadott okokból szintén a fakultativ polgári házasság mellett volt. Szögyény a házasságjog szabályozásával kapcsolatban általában elfoglalt álláspontjára való tekintettel ebben a kérdésben nem kívánt nyilatkozni. Szapáry a kötelező alakkal szemben a

[110] 27/M. T. 1892.

fakultatív polgári házasságot előnyben részesítette, megjegyezte azonban, hogy véleménye szerint a polgári házasság kérdése a közvéleményben egy kisebb kör kivételével még nem olyan érett, hogy szükséges lenne már most előtérbe helyezni. Az egyházpolitikai kérdések megoldásának érdekében elegendőnek tartotta Szapáry, ha a polgári anyakönyvekről, a zsidó vallás recepciójáról és a vallás szabad gyakorlatáról terjesztenek elő törvényjavaslatokat, azt azonban nem látta szükségesnek, hogy a házasságjog szabályozásáról már most részletesebben nyilatkozzanak. Ebben a tekintetben csak annyi a szükséges, mondotta Szapáry, hogy a részletes javaslat kidolgoztathatása érdekében a kormány a maga kebelében tisztába jöjjön. Szükségtelen az is, folytatta, hogy a polgári házasságról a házassági jog szabályozásától függetlenül külön javaslatot vagy határozott nyilatkozatot tegyenek. Elegendő lenne szerinte a képviselőházban csak annyit bejelenteni, hogy a kormány a házasság szabályozásáról javaslatot szándékozik benyujtani s ez alkalommal a polgári házasság kérdését is meg fogják oldani.

A minisztertanács további folyamán letárgyalta még a kormány *az anyakönyvek vezetéséről szóló törvényjavaslatot,*[111] amelyet az 1. § kivételével egy-két lényegtelen módosítással el is fogadott. Az 1. § a polgári anyakönyvek általános bevezetéséről szóló nyilatkozatot tartalmazta s ezt a kérdés elvi elhatározásáig függőben hagyták.

E minisztertanács lefolyása élesen rámutatott a kormány kebelében lévő ellentétekre. Hogy a miniszterek közül különösen Szilágyi mennyire önálló utakon járt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amikor Szapáry még szükségtelennek mondotta külön javaslat készítését a polgári házasságról s a kormánynak a maga kebelében való megegyezését is csak azért tartotta szükségesnek, hogy kidolgoztatható legyen a házasságjog szabályozásáról a részletes javaslat, Szilágyinak már kinyomatva az íróasztalán feküdt a kötelező

[111] Orsz. Ltár. Min. eln. 1892 : ad 2261. Törzsszám 222. Csomószám II.

polgári házasságon alapuló önálló házasságjogi törvény előadói tervezete.[112]

Csáky a minisztertanács után találkozott Vaszaryval s a prímás azzal a felhatalmazással, hogy közlését a kormánnyal is tudathatja, úgy nyilatkozott ekkor előtte, hogy az általános polgári anyakönyvek bevezetését sokkal elfogadhatóbbnak tartja a részlegesnél, mert az nem érinti az Egyház álláspontját. Nem rendelkezik ugyanis az Egyház által vezetett anyakönyvekről s nem zárja ki onnét azokat a gyermekeket, akiket az Egyház a magáénak tekint. Mikor Csáky Vaszary közléséről az október 4-i minisztertanácson[113] beszámolt, tudatta egyúttal azt is, hogy a polgári házasság tekintetében is sokkal tűrhetőbbnek tartja a prímás egyházi szempontból az általánosan kötelező polgári házasságot, mint a fakultativot vagy a szükségbelit, bár a maga részéről nem támogathatná egyik bevezetését sem. Amennyiben az általános polgári anyakönyvek nem léptethetők azonnal életbe, az átmeneti időre azt javasolja a prímás, folytatta Csáky, hogy engedjék meg az „elkeresztelt" gyermekeknek a keresztelő lelkész anyakönyvébe való bevezetését, valamint azt is, hogy a lelkészek ezekről az esetekről is hiteles anyakönyvi kivonatokat adhassanak ki. Rendeljék azonban el a gyermekek szülei vallásának mindenkori feltüntetését s a Jegyzet rovatban annak a megjegyzését, hogy mily valláshoz tartozik a gyermek az állami törvények szerint. Ily rendelkezésnek, mondotta Csáky, a prímás szerint a papság is engedelmeskednék, mert a szülők vallásának feltüntetését egyházilag máris elrendelték.

A minisztertanács Csáky közlését megfontolandónak tartotta s megbízta Szapáryt, hogy beszélje meg ő is tüzetesebben az ügyet a prímással. Szapáry, hogy minden félreértést elkerüljön, október 6-án pontokba foglalva írásban nyujtotta át Vaszarynak az anyakönyvekről szóló törvényjavaslatba felveendő intézkedéseket.[114] E pontok szerint addig is, míg a polgári anyakönyvek bevezethetők lesznek, *kötelezik* az

[112] Mint egy előbbi jegyzetünkben említettük, Grosschmid Béni 1892 szeptemberében már kinyomatva kapta meg.
[113] 28/M. T. 1892 : 1. pont.
[114] Másolata: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei 1892 : ad 4503.

anyakönyvezéssel eddig megbízott közegeket a szülők vallásának mind az anyakönyvekben, mind a kivonatokban való feltüntetésére, valamint kötelezik őket arra is, hogy abban az esetben, ha a gyermeket más vallás szerint keresztelik, mint azt a 12. § rendeli, a Jegyzet rovatban feljegyezzék a gyermeknek az állami törvény szerinti vallását.

Vaszary az egyházpolitikai kérdésekről Szapárynak is ugyanolyan értelemben nyilatkozott, mint Csákynak.[115] Az átnyujtott pontokat ismételten elolvasva a maga részéről teljesen elfogadhatónak találta s kijelentette, nem hiszi, hogy katolikus szempontból kifogásolhatnák. Az a kívánsága volt csak, hogy a pontokba foglalt rendelkezéseket ne kötelezettség, hanem feltétel gyanánt mondja ki a megalkotandó törvény. A lelkek tökéletesebb megnyugtatása végett kívánta azonban a prímás, hogy abban az esetben, ha a tárgyalások folyamán felvetnék a kérdést, milyen hittanoktatásban kell részesülniök a nyilvános iskolákban a gyermekeknek, jelentse ki a kormány, hogy ezt a szülőkre bízza és nem avatkozik bele. Azt mondotta a prímás, hogy katolikus részről bizonyosan nem fogják felvetni e kérdést, kérte azonban, hogyha protestáns részről felvetnék, válaszoljon úgy a kormány ebben az értelemben. Elismerte Vaszary, hogy nem függ össze e kérdés feltétlenül a polgári anyakönyvezés bevezetésével, de az egyházi béke, mondotta, csak akkor állítható helyre, ha a gyermekek hittanoktatásának meghatározását a szülőkre bízzák.

Szapáry Vaszarynak mindjárt azt válaszolta, hogy a kívánt kijelentést a kormány nem teheti meg, mert ellene mondana ezzel a 12. § rendelkezésének. Ugyanily értelemben döntött az október 10-i minisztertanács is, amelyen Szapáry beszámolt a prímással való tárgyalásáról.

Az október 10-i minisztertanács a prímás nyilatkozata következtében egyhangúlag a polgári anyakönyvek általános bevezetése mellett döntött. Tanácskozott a minisztertanács a prímásnak átnyujtott pontokról s azokat elfogadva több te-

[115] Lásd a következőkre Szapáry később idézett, 1892 okt. 7-én és 13-án kelt jelentéseit Ferenc Józsefhez, továbbá az 1892 okt. 10-i minisztertanács jegyzőkönyvének 1. pontját. (29/M. T. 1892.)

kintetben ki is egészítette. Így, míg a pontokban csak születési anyakönyvek bevezetéséről volt szó, most úgy határoztak, hogy a polgári anyakönyvezést az esketésekre és halálozásokra is kiterjesztik. Tisztában volt azonban a minisztertanács azzal, hogy a törvény egyszeri végrehajtásának technikai nehézségei lennének s ezért kimondották, hogy a törvény, illetőleg annak egyes részei életbeléptetésének idejét a minisztériumra fogják bizatni. A prímásnak azt a kívánságát, hogy a pontokba foglalt rendelkezéseket feltétel gyanánt mondja ki a törvény, nem tartották teljesíthetőnek, sőt úgy döntöttek, hogy kimondják a törvényben azt is, ha valamelyik lelkész az átmeneti időben nem vezetné a törvény rendelkezéseinek megfelelően az anyakönyveket, akkor azonnal meg kell fosztani az illetőt a nyilvános anyakönyvezés jogától s helyére polgári anyakönyvvezetőt kell állítani. Elhatározta végül azt is a minisztertanács, hogy a törvénybe felveendő ideiglenes intézkedést a szülők vallásának feltüntetését illetőleg kiterjesztik a vegyes házasságokból 1890 óta született gyermekekre is, Csáky viszont a törvényjavaslat elfogadása esetén visszavonja az elkeresztelési rendeletet.

A kormány ezzel teljesen megegyezett a maga kebelében az anyakönyvi kérdésre vonatkozólag s a minisztertanács meg is bízta mindjárt Csákyt, hogy dolgoztassa ki a megállapodások alapján az általános polgári anyakönyvezésről szóló törvényjavaslatot.

Az október 4-i, illetőleg október 10-i minisztertanácson megegyezett a kormány az izraelita vallásról szóló törvényjavaslatra vonatkozólag, valamint a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat alapelveinek tekintetében is. Mindkettőt Csáky terjesztette elő.[116] *Az izraelita vallásról* a tanácskozás eredménye egy három szakaszból álló törvényjavaslat lett. Az 1. § törvényesen bevett vallásnak nyilvánította az izraelita vallást, a 2. § kiterjesztette az 1868. évi LIII. t. c.-nek az áttérésekre vonatkozó szakaszait az izraeli-

[116] A Csáky által előterjesztett szövegek megvannak az Orsz. Ltárban, Min. eln. 1892: ad 2261, valamint Bécsben az Áll. Ltárban, Kabinetskanzlei, 1892: ad 4503. Az utóbbi példányon fel vannak tüntetve a minisztertanács módosításai is.

tákra is, a 3. § pedig a törvény végrehajtásával a minisztériumot bízta meg. Elhatározta egyúttal a minisztertanács a törvényjavaslat megokolásában annak a kijelentését is, hogy az izraelita vallást érdeklő egyéb kérdéseket a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényben fogják megoldani.

A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat alapelveiként a következőket fogadta el a kormány:

Az egyént szabad vallásgyakorlat illeti meg, ez azonban nem ment fel senkit sem törvényes kötelességeinek teljesítése alól. Törvényesen elismert vallásfelekezetté akkor alakulhatnak a bevett vallásfelekezetekhez[117] nem tartozó állampolgárok, ha hitelveik törvénybe és közerkölcsbe nem ütköznek, ha legalább egy egyházközség fenntartását biztosítják s ha szervezeti alapszabályaikat a minisztérium előzetesen jóváhagyta. Egyházközségek és egyházkerületek alakulásához a kormány jóváhagyása szükséges. Elöljárók vagy lelkészek csak magyar állampolgárok lehetnek. A hatóság kifogást tehet a lelkészek ellen erkölcsi és állampolgári magatartásuk szempontjából. Fellebbezni ez ellen a vallásügyi miniszterhez lehet. Egyházfő vagy védúr csak magyar állampolgár lehet. Ha több egyházközség egységes egyházi szervezetté alakul, köteles akkor magát a polgári hatóságokkal szemben valamely magasabb elöljárójával képviseltetni. A törvényesen elismert vallásfelekezetek egyházi közgyűlései nyilvánosak és jegyzőkönyveik hatósági ellenőrzés alatt állanak. Vagyonkezelésük felett a főfelügyeletet a vallásügyi miniszter gyakorolja. Ingatlan vagyont csak korlátozottan és csakis a hitélettel kapcsolatos célokra szerezhetnek. Egyházi adót kivethetnek, az állam azonban ennek beszedésénél közre nem működik s csak a bevett felekezetek egyházi adójának végrehajtását vállalja továbbra is. Az állami házassági jog megalkotásáig az újonnan alakuló vallásfelekezetekre a magyarországi protestáns házasságjog érvényes s a vegyes házasság, ha az egyik fél be nem vett felekezethez tartozik vagy a bevett valláshoz tartozó fél lelkésze előtt vagy polgári hatóság előtt kötendő. Az újonnan alakuló felekezetek tagjainak anyakönyvezését az általános polgári anyakönyvek bevezetéséig is állami közegek vezetik. Az áttérésekre s a gyermekek vallására vonatkozólag az 1868. évi LIII. t. c. az irányadó. Az egyházi fegyelem az állam segédlete nélkül csakis erkölcsi eszközökkel gyakorolható. Elfogadta a minisztertanács Csákynak azt a javaslatát is, hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény nem fogja érinteni a katolikus, protestáns, görög keleti, unitárius és zsidó hitvallásoknak az államhoz, valamint egymáshoz való viszonyát.

[117] Bevett vallásnak az 1848. évi XX. t. c. világosan csak az unitáriust mondja, de annak tekinti a katolikust, görög keletit, reformátust és evangélikust is.

A bevett vallás kifejezés, mint jogi műszó Erdélyben keletkezett. A magyarországi régebbi törvények a katolikus vallást századokon át avita, haereditaria constitutionalis religio, sancta fides névvel illetik. Ha a katolikusokról és protestánsokról összefoglalóan rendelkeztek, akkor a „valláskülönbség nélkül" kifejezést használták, de ezen a katolikusokon kívül csak a protestánsokat és 1791 után a görög keletieket értették. Az 1887. évi 2435. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteriumi rendelet szerint a bevett vallás fogalma közjogilag a vallásnak törvényes oltalom alá helyezését, jogainak törvényes védelmét és biztosítását jelenti s tagjai bizonyos jogok élvezetében részesülnek.

A most tárgyalt három egyházpolitikai törvényjavaslatra vonatkozó megegyezés után Szapáry az október 10-i minisztertanácson újból megkísérelte, hogy a házasságkötés alakját, valamint a képviselőházban adandó nyilatkozatot illetőleg is áthidalja a kormányban lévő ellentéteket. Kísérlete azonban kudarcot vallott s a minisztertanács úgy határozott, hogy jegyzőkönyvbe véteti az egyes miniszterek véleményét, Szapáryt pedig felkéri, tegyen az ügy állásáról jelentést a királynak.

A jegyzőkönyv szerint[118] Szapáry a házassági jogra vonatkozó képviselőházi nyilatkozatot nem tartotta sürgősnek. Az volt a véleménye, hogy e kérdés felvetése csak elmérgesítené a kultuszkérdésekben már egyébként is meglévő feszültséget. Ezért abban az esetben, ha kérdést intéznének a kormányhoz, módosítani fogja-e a 12. §-t s milyen állást foglal el a polgári házasság tekintetében, csak annyit kellene szerinte válaszolni, hogy a 12. §-t nem óhajtják módosítani s

[118] 29/M. T. 1892. 4. pont.

az csak akkor kerülhet szóba, ha a házassági jogot már szabályozták. Kijelenthetné azonban azt is a kormány, mondotta Szapáry, hogy az egységes házassági jog megalkotása érdekében törvényjavaslatot szándékoznak benyujtani, amelyben kimondják a házassági ügyekben való kizárólagos polgári bíráskodást és szabályozzák a polgári házasságkötés eseteit és módját is.

Csáky elkerülhetetlenül szükégesnek tartotta a király jóváhagyásának kikérését a polgári házasság kérdésében teendő esetleg határozottan hangzó nyilatkozatra s az eziránti törvényjavaslat benyujtására. Hajlandó volt azonban Csáky beleegyezni abba, hogy a kormány ne előzetesen nyilatkozzék, hanem csak akkor, ha kényszerítik. Wekerle hangsúlyozta, hogy a pártban uralkodó hangulat következtében egyre jobban és jobban meggyőződött róla, hogy a kormánynak teljesen határozott programmal kell fellépnie, de elég akkor nyilatkoznia, ha erre kényszerítik. Szilágyi ebbe az eljárásba szintén beleegyezett. Az ő véleménye szerint a határozott nyilatkozat a házasságkötés alakját illetőleg is elkerülhetetlen s hangsúlyozta azt is, hogy a fakultativ polgári házasság ajánlatával alig tarthatná magát a kormány, miután az általánosan kötelezőt a prímás tűrhetőbbnek tartja az Egyház szempontjából. Lukács Béla a helyzet következtében szintén elkerülhetetlennek látta a kormány nyilatkozatát, elegendőnek tartotta azonban a már eddig adott nyilatkozatok megismétlését. Fejérváry csak egyelőre volt a már adott nyilatkozatok fenntartása mellett, mert véleménye szerint a további nyilatkozatokat a költségvetés tárgyalásakor nem tagadhatják meg s ezért kívánta, hogy azok lényegét az uralkodó jóváhagyásának kieszközlése mellett már most határozottan megállapítsák.

A házasságkötés alakját illetőleg Csáky és Szilágyi újból határozottan az általános kötelező polgári házasság mellett foglaltak állást. Wekerle és Lukács mostmár szintén ennek elhatározása mellett voltak, de nem kívánták, hogy a kormány ahhoz feltétlenül ragaszkodjék. Megjegyezték azonban, hogy a fakultativ alak elhatározása esetében nem tartják módosíthatónak a 12. §-t. Fejérváry a politikai helyzetre és a

prímás nyilatkozatára való tekintettel szintén a kötelező polgári házasság bevezetése mellett volt. Szapáry nem vitatta, hogy mind képviselőkörökben, mind pedig a párt kebelében nagy izgatás folyik a kötelező polgári házasság érdekében, de állította ezzel szemben, hogy az egész országban nem tekintik e kérdést elsőrendű szükségességnek. A megfelelő közegek hiánya miatt különben sem lenne azonnal bevezethető. Fontosabb és sürgősebb kérdések várnak megoldásra, mondotta Szapáry, és ezért nem tekintette sem szükségesnek, sem célszerűnek, hogy a kormány a polgári házasság megoldásának alakját és módját programmjába felvegye. Nem tartotta az időt alkalmasnak a kérdés megoldására. Ugy gondolta, hogy majd ha a házasságjog szabályozása napirendre kerül, talán nyugodtabb viszonyok között nagyobb nehézségek nélkül oldhatják meg. Legutóbb a fakultativ alak mellett nyilatkozott, folytatta a miniszterelnök, mert nem látta megokoltnak, hogy kétszeri házasságkötésre kényszerítsék azokat is, akik az egyházi esküvel teljesen meg vannak elégedve. Most azonban a prímás nyilatkozata után már fél, hogy a fakultativ polgári házassággal sem a katolikusok, sem a protestánsok nem fognak megbékülni. A kérdés még nem érett s nem akarja felvetése által az amúgy is felingerelt kedélyeket még jobban izgatni, mert veszélyeztetné ezáltal a már megtárgyalt három egyházpolitikai javaslat és a legfontosabb közigazgatási javaslatok keresztülvitelét. Ezért azt kívánja, fejezte be szavait Szapáry, hogy ezek elintézéséig ne döntsön a kormány a polgári házasság kérdésében.

Mint e tárgyalásból láthatjuk, Vaszarynak a házassági kérdésben tett nyilatkozata jelentékenyen megerősítette a polgári házasság kötelező alakja melletti érveket. Vaszary kétségtelenül hibázott nyilatkozatával, de annyiban talán igaza volt, hogyha az állam felbonthatónak minősíti a házasságot és föltétlenül magának tartja fenn a felette való bíráskodást, — s ez akkor vita tárgyát sem képezte, — akkor talán még sértőbb az Egyházra nézve a fakultativ vagy szükségbeli polgári házasság, mint a kötelező, mert a gyakorlatban ez annyit jelentett volna, hogy nem ismeri el az állam a csak egyházilag megkötött házasságok felbonthatatlanságát sem. Hatással le-

hetett Vaszary nyilatkozatára az a körülmény is, hogy a kultúrharcot állandósító 1868. évi 12. § csakis a kötelező polgári házasság bevezetése esetén volt a protestánsok állásfoglalása következtében módosítható.

A minisztertanács határozata értelmében Szapáry október 13-án részletes jelentést[119] tett Ferenc Józsefnek az egyházpolitikai kérdések ügyében. Csáky emlékiratát az ő saját kívánságára már egy héttel korábban bemutatta a királynak.[120] Most felterjesztette az utolsó minisztertanácsok jegyzőkönyveit, a polgári anyakönyvekről és az izraelita vallásról szóló törvényjavaslatokat s a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat alapelveit. Kérte Szapáry a király engedélyét, hogy az előbbi kettőt jóváhagyása után az országgyűlés elé terjeszthessék, az utóbbi alapján pedig kidolgoztathassák a törvényjavaslatot és benyujtását az országgyűlésnek előre bejelenthessék. Kérte Szapáry a királyt arra is, hogy a házassági kérdésben adandó nyilatkozat ügyében hallgassa meg személyesen a miniszterek véleményét s az ő meghallgatásuk után döntsön róla, mily nyilatkozatra hatalmazza fel a kormányt.

A király ezek után személyesen *elnökölt az október 17-én tartott minisztertanácson,*[121] amelyet hosszabb beszéddel nyitott meg. Bizonyos aggodalommal egyezik bele az egyházpolitikai kérdések tárgyalásába, kezdte szavait a király, mert azt tapasztalta, hogy a minisztereknek ez ügyben a képviselőházban tett nyilatkozatai némely tekintetben messzebb mentek, mint az ő döntései és az elnöklete alatt hozott határozatok. A legutolsó minisztertanácsok, különösen a szeptember 16-i jegyzőkönyve oly dolgokat említ már befejezett tényekként, amelyeket legalább is az ő elnöklete alatt még nem határoztak el. Csáky memorandumából is azt a benyomást merítette, mintha tovább akarná hajtani a dolgokat, mint az az adott helyzetben szükséges. Az egész ügy eredetileg ugyanis csak az elkeresztelési kérdés és az anyakönyvezés körül forgott. A legutolsó elnöklete alatt tartott minisztertanács is csak ezzel foglalkozott. Azóta, nem tekintve a másik részről Komáromban elhangzott nagyon tapintatlan támadásokat, semmi sem történt, ami a kedélyeket felizgatta és a helyzetet megváltoztatta volna. A püspöki kar egészen nyugodtan viselkedett, az alsópapság soraiban kevesebb büntetés fordult elő. A római enunciációk sem adnak okot izgalomra; bár nem voltak egészen világosak, mégis nyugodt magatartásra hívták fel a klérust. Ezért nem láthatja megokoltnak Csáky memorandumának azt a következtetését, hogy a kérdés válaszútra jutott s nem lenne más hátra, mint az egyházpolitikai kérdéseknek teljes egészében való szabályozása. Nem ismerheti el ezért szükségesnek, hogy most már keményebben és határozottabban, bizonyos tekintetben ellenségesebben kellene fellépni az Egyházzal szemben. Megnehezíti ez ügyben elhatározásait az a körülmény is, folytatta a király, hogy mind a magyar, mind a bécsi lapok a kormányban lévő ellentétekről írnak, a helyzetet feszültnek tüntetik fel s általában izgatnak az ügyben.

A király e bevezető szavai után az általános polgári anyakönyvezésről szóló törvényjavaslat pontjait kezdte tárgyalni a minisztertanács. Szapáry tudatta a királlyal, hogy e pontokat a kormány egyhangúan fogadta el, most értesítette azonban őt a prímás, hogy a pápa elfogadhatatlannak nyilvánította azt a feltételt, amely szerint az anyakönyvek Jegyzet rovatába mindig fel kell tüntetni, mily vallást követ az állami törvények szerint a megkeresztelt gyermek. Szapáry kijelentette mindjárt, hogy véleménye szerint e feltételről nem mondhat le a kormány.

Ebben az esetben harc törne ki az Egyházzal, jegyezte meg erre a király. Bármennyire örült is, mikor Szapárytól arról értesült, hogy a prímás elfogadhatóknak jelentette ki a pontokat, már akkor is kételkedett benne, hogy egyházi szempontból ez lehetséges lenne, mert ellene mondott volna e jóváhagyás az Egyház eddig mindig elfoglalt álláspontjának,

[119] A magyar nyelvű eredeti: Orsz. Ltár. Min. eln. 1892 : 2311, Törzsszám: 221, Csomósz.: II. Hiv. német fordítása: Bécs, Áll. Ltár, Kabinetskanzlei, 1892 : 4503.

[120] 1892 okt. 7-én kelt felterjesztése mellékleteként. Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.

[121] Német nyelvű jegyzőkönyvének hivatalos másolata: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei: 31/M. T.: 1892.

hogy nem szolgáltatja ki az általa keresztelt gyermekeket az eretnekségnek. Most már semmi kétség, mondotta Ferenc József, hogy a kívánt megjegyzés miatt a törvényjavaslatot egyházi részről a leghevesebben fogják támadni és a papság e pontban a meghozott törvénynek sem fog engedelmeskedni. Ez állandó büntetésekre fog alkalmat adni. Nagyon megfontolandó lenne ezért, nem kellene-e elejteni a kormánynak e követelést, hiszen végtére is csupán ideiglenes intézkedésről van szó s a gyermekek vallását már a szülők vallásának bejegyzése is eldönti. Egy egyházi részről megtámadott javaslat elfogadtatása a főrendiházban is súlyos nehézségekbe ütköznék, fejezte be szavait az uralkodó.

Szilágyi azonnal szembeszállt a királlyal. A Jegyzet rovatban kívánt megjegyzés azért szükséges, mondotta, mert elhagyása a jelen helyzetben a 12. § tényleges megváltoztatását jelentené, amennyiben a tervezett ideiglenes intézkedés a béke kedvéért azt az engedményt teszi az Egyháznak, hogy az elkeresztelő lelkész is jogosult az anyakönyvbe való bejegyzésre. Mint korábban a képviselőházban, most a király előtt is kicsavarta Szilágyi az 1827. évi 23. t.-c. értelmét s azt állította, hogy a szerint csak a kompetens, az illetékes felekezet lelkésze van feljogosítva az anyakönyvi bejegyzések megtételére, jóllehet a törvény nem kompetens, hanem concernens, illető lelkészről beszél. A megjegyzésre vonatkozó követelés elhagyása a fennforgó körülmények között a kormány vereségét jelentené, mondotta Szilágyi, nélküle jobb lenne az egész javaslatot elejteni, mert így nem fogja elfogadni a képviselőház.

Szilágyi után Csáky szólalt fel. Mindenben csatlakozott Szilágyi álláspontjához s védelmezte a királlyal szemben emlékiratát. Wekerle szintén lehetetlennek tartotta a szóban lévő követelés elejtését.

Szapáry el akarta kerülni, hogy a kormányban esetleg még e kérdés miatt is véleménykülönbségek támadjanak. A törvény szerint világos, mondotta, hogy a törvényhozásnak joga van az anyakönyvezésről intézkedni. Megnyugtatta a királyt, hogy büntetésekre és konfliktusokra nem kerülne sor, mert a törvénybe azt a rendelkezést is felvennék, hogy azoktól a lelkészektől, akik a törvény határozatainak végrehajtását megtagadják, megvonják a nyilvános anyakönyvezés jogát és polgári közegekre ruházzák.

A király Szapáry szavai után elfogadta az anyakönyvezési törvényjavaslatra vonatkozó pontokat, ismételten kérte azonban a kormányt, kerülje el lehetőleg a konfliktusokat és kérte, fontolják meg, nem lenne-e tanácsos mégis, hogy a pontokba foglalt rendelkezéseket ne kötelezettség, hanem feltétel gyanánt mondják ki. Ez, mondotta a király, nem változtatna a dolog lényegén és mégis kíméletesebben hangzana.

Miután Csáky, Szilágyi és Wekerle az uralkodó kérelme után is egyhangúlag ragaszkodtak a határozottabb fogalmazáshoz, a király engedett s kijelentette, hogy e miatt nem fogja megvonni hozzájárulását a benyujtandó törvényjavaslattól.

Az izraelita vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatra, valamint a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat alapelveire áttérve, kijelentette a király, hogy bár e tárgyak nincsenek összefüggésben az anyakönyvi kérdéssel, mégsincs semmi elvi nehézsége e törvényjavaslatok benyujtásával szemben; fenntartja azonban az annak idején előterjesztendő törvényjavaslatokhoz való hozzájárulását. Szapáry kérésére megadta a király a felhatalmazást ahhoz is, hogy a parlamentben ily értelemben nyilatkozhassanak.

A házassági törvény tárgyalásának megkezdése előtt csak azt mondotta Ferenc József, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvekből látta, miszerint a polgári házasság kérdéséről is tárgyaltak, úgy találja azonban, hogy ez az ügy a napirenden lévő kérdéssel semmi összefüggésben sincs.

Most Csáky kért elsőnek szót s a kötelező polgári házasság elhatározása mellett érvelt. Feltétlenül szükségesnek mondotta, hogy nyilatkozzanak is erről. El sem kerülhetnék szerinte, mert a zsidók recepciójáról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatok tárgyalása alkalmával okvetlenül meg kell mondaniok, mikép óhajtják a házasságkötést szabályozni. A 12. § módosításával kapcsolatban is fel fog merülni a kötelező polgári házasság kérdése, mert a kormány

a főrendiházban úgy nyilatkozott, hogy bizonyos körülmények között módosítható a törvény. Nem kerülhetik el tehát, hogy ne nyilatkozzanak róla, melyek ezek a körülmények.

Csáky után Szapáry szólalt fel. Félt, hogy a polgári házasság kérdése még jobban elmérgesíti az Egyház és állam közötti különben is feszült viszonyt. Tévesnek hitte azt a protestáns részről hangoztatott felfogást, hogy a kötelező polgári házasság bevezetése által elkerülhető lenne a kultúrharc, mert módosíthatnák akkor a hatvannyolcadik törvényt. Azt gondolta Szapáry, hogy sokkal könnyebb lenne a katolikus papságot e törvénynek való engedelmességre rávenni. Véleményünk szerint ebben tévedett. Helyesen értelmezte azonban a prímásnak azt a nyilatkozatát, hogy a polgári házasságot kötelező alakjában tolerálhatja leginkább az Egyház, ami csak annyit jelentett, hogy belenyugodna a papság a már meghozott törvénybe, de minden eszközzel küzdeni fog megalkotása ellen. Ez pedig a többi javaslat elfogadását is veszélyeztetné a főrendiházban, mondotta Szapáry. Nem akarta lebecsülni a kormánypárt hangulatát, de véleménye szerint kormányválság és esetleges pártszakadás elhárítása érdekében megelégednék a párt azzal a kijelentéssel is, hogy a kormány nem akarva veszélyeztetni más kérdések megoldását, most csak a megtárgyalt három törvényjavaslatot nyújtja be s nem óhajtja ezekkel egybekapcsolni a fennálló viszonyok közt gyakorlatilag különben sem megoldható polgári házasság kérdését. Természetesen ebben az esetben szó sem lehetne a 12. § módosításáról, fejezte be szavait a miniszterelnök.

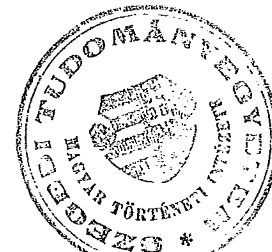
Szapáry után Szilágyi hosszasan fejtegette, hogy a kormánynak a zsidók recepciójáról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatok tárgyalása alkalmával okvetlenül nyilatkoznia kell a polgári házasságról, mert a javaslatok ezt már magukban foglalják. A katolikusokat csak a 12. § módosításának biztos kilátásba helyezése nyugtatná meg, mondotta Szilágyi, ezt pedig csakis a kötelező polgári házasság bejelentése esetén tehetik meg. Egy ily kettős nyilatkozat tehát nemcsak a képviselőházra és a liberális elemekre hatna megnyugtatólag szerinte, hanem a katolikusokra is.

Wekerle már azért is feltétlenül szükségesnek tartotta a határozott nyilatkozatot, mert a kormány meghasonlásáról szóló különböző hírek máris oly nagy mértékben ártottak a kormány tekintélyének, hogy ennek helyreállítása nélkül egy nagyobb kérdés megoldására sem vállalkozhatik. A kormánynak okvetlenül nyilatkoznia kell s ezért határozottan meg kell állapítaniok az egyházpolitikai programmot. Ha egy más kormány vagy párt egy kevésbbé határozott programmal felléphetne, akkor könnyű lenne a mostani kormány tagjainak helyzete, mondotta Wekerle. Miután azonban ez nem lehetséges, nagyon kívánatos lenne, hogy a kormány szükség esetén egész pontosan nyilatkozhassék legfelsőbb jóváhagyással programmjáról.

A földművelésügyi miniszter, Bethlen András azt mondotta, hogy egyénileg nem lelkesül a kötelező polgári házasság intézményéért s azt hiszi, hogy sokan gondolkoznak így. A kérdés azonban politikai s ezért a pártoknak állást kell foglalniok. Az ő véleménye szerint is nyilatkoznia kell a kormánynak az ügyben. Kérte ezért ahhoz a király hozzájárulását.

Szögyény mindenben csatlakozott Szapáry véleményéhez s hangsúlyozta, hogy amennyire az ország közvéleményét ismeri, távolról sem érett még e kérdés annyira, hogy a kormány lelkiismerettel tanácsolhatná a királynak már most a határozott állásfoglalást. Az ellentétek oly nagyok, hogy nem is lehetne az ügyben tárgyilagosan ítélni. Szilágyi fejtegetéseit nem fogadta el Szögyény s kijelentette, hogyha a jóváhagyott három törvényjavaslat tárgyalása közben azt a meggyőződést merítette volna, hogy azok a polgári házasság elvét magukban foglalják, akkor ellene szavazott volna e javaslatoknak.

Fejérváry azt mondotta, hogy szívesen csatlakozott volna Szapáry véleményéhez, de nem tartja lehetségesnek, hogy a kormány a közvéleménnyel szemben tartózkodó álláspontot foglaljon el. Szerinte a kormány kényszerítve lesz a kérdésben valamilyen módon színt vallani. Hogy tehát az ellenzék a kormányt kényszerhelyzetbe ne hozza, célszerű lenne, ha egyik vagy másik irányban döntenének, hogy eleve határozott állást foglalhassanak el.

Lukács szintén kérte a királyt, hogy a kormány szükség esetén határozottan nyilatkozhassék. Kezdetben ugyan azt hitte, hogy kikerülhetik a házassági kérdést az egyházpolitikai kérdések tárgyalásánál, most már azonban az a meggyőződése, mondotta, hogy pozitiv kijelentéseket kell tennie a kormánynak. Határozott állást kell foglalnia a kormánynak azért is, mert akcióképességét a kebelében lévő véleménykülönbségekről terjesztett hirek gátolják s e híreket az ellenzék kihasználja. Korábban a fakultativ polgári házasság mellett volt, most azonban miután egyházi részről kisebb rossznak nyilvánítják a kötelezőt, ő is ezt fogadja el. Ez mindenesetre gyökeresebben oldja meg a kérdést.

A miniszterek álláspontjának meghallgatása után újból a király szólalt fel. Megállapította, hogy a legutolsó minisztertanácsok óta a kötelező polgári házasság eszméje újabb tért hódított a kormányban. A prímás ő előtte is a kötelező polgári házasság mellett nyilatkozott annyiban, mondotta az uralkodó, hogy a különböző megoldások közül ezt tartja a kisebb rossznak s hogy magában Rómában is bizonyos fokig tolerálhatónak tekintik a házasságkötésnek ezt az alakját. Ha azonban törvényjavaslatot nyujtanának be reá vonatkozólag, a papság a leghevesebben támadná s minden lehetőt elkövetne a törvény megalkotása ellen. A prímás e nyilatkozata sem változtathatta azonban meg véleményét e kérdésben s a kötelező polgári házasságot állami szempontból sem tartja kívánatosnak. Általános jelszavakkal nem lehet a kérdést elintézni, mondotta a király. A kötelező polgári házasságon kívül más megoldások is vannak. Ezért nem kívánhatják tőle, hogy már most megadja a tett javaslathoz hozzájárulását. Az igazságügyminiszter fejtegetései nem győzték meg arról, hogy az előbb tárgyalt két törvényjavaslat már eldöntötte volna a kötelező polgári házasság kérdését. Ausztria példája az ellenkezőt bizonyítja. Ott hasonló esetekre a szükségbeli polgári házasságot vezették be.

Szilágyi a király szavai után azonnal szót kért s azzal védelmezte felfogását, hogy Ausztriában egészen más volt a helyzet, mikor ezeket a kérdéseket rendezték. A király most csak annyit válaszolt: lehetetlennek tekinti, hogy a házasságjogi törvényből egyes határozatokat kiragadjanak s arról a kormány határozott alakban előzetesen nyilatkozzék.

Szilágyi erre azt felelte, hogy a megalkotandó házasságjog főelveit néhány pontba össze lehet foglalni s ezek annyira könnyen érthetőek, hogy azonnal lehetne felőlük dönteni. A minisztertanácsi tárgyalások után ugyanis már csak az a kérdés maradt eldöntetlen, kötelező vagy fakultativ legyen-e a polgári házasság, mert szükségbeli alakját általánosan tárgytalannak találták.

A király most azt mondotta, nem hiszi, hogy állami szempontból hasznos lehetne, ha az egyházi áldás nélküli házasságok megszaporodnának. A kötelező polgári házasság a kétszeres házasságkötés miatt a közönségnek is terhes lenne s felesleges kiadásokkal terhelné. A fennálló viszonyok között teljesen lehetetlen is lenne a főrendiházzal pairschub nélkül elfogadtatni, ehhez pedig nem járulhatna hozzá, mert ez az intézkedés csak a legsúlyosabb közjogi kérdések esetében lenne megokolható.

Szilágyi még ezek után is tovább küzdött. Hogy bebizonyítsa, a részletes törvényjavaslat kidolgozása előtt is meghozhatják a házasság megkötésének alakjáról az elvi döntést, kilenc pontban összefoglalta a megalkotandó javaslat főelveit. Kísérlete azonban eredménytelen maradt. A király meghallgatta még e pontokat, de utána azonnal berekesztette az ülést s kijelentette, hogy miután most sem győződött meg a kötelező polgári házasság szükségességéről és célszerűségéről, nincs abban a helyzetben, hogy megadja a kormánynak a felhatalmazást az arról szóló nyilatkozat tételére. Foglalja el ezért a kormány azt az álláspontot, hogy az ügy fontossága miatt ez a kérdés helyesen csak az egész házasságjoggal öszszefüggésben ítélhető meg s attól különválasztva egyedül nem tárgyalható.

Ezzel eldőlt a kormány sorsa. A Budapesti Hirlap szerint Szilágyi mindjárt a minisztertanács után kijelentette: „Ma megszüntem miniszter lenni." Másnapra Szapáry újból egybehívta a kormány tagjait. E minisztertanácson Csáky azzal a megokolással, hogy javaslatai nem számíthatnak a király jóváhagyására, bejelentette lemondását. A kormány tag-

jai megbeszélték erre a helyzetet. Wekerle kérte, hogy halasszák el körülbelül két héttel a határozatot, mert reméli, hogy ezalatt az idő alatt megkötheti a valutaszabályozással kapcsolatos szerződést a bankokkal. A kormány tagjai engedtek Wekerle kérésének s ennek következtében Csáky is beleegyezett, hogy lemondási kérelmének elintézése addig függőben hagyassék.[122]

A válság megoldása tehát halasztódott. Hirek jelentek meg róla a lapokban, hogy Szapáry szakítani készül a kormánypártban Tiszáékkal s Apponyival keres összeköttetést. Azt hisszük azonban, e hírek nem feleltek meg a tényeknek. Maga Apponyi is megcáfolta kevéssel Szapáry lemondása után.[123] Apponyi támogatásának az ára pártja katonai követeléseinek teljesítése lett volna, s Szapáry nagyon jól tudhatta, hogy ebbe a király nem egyezett volna bele. El akarta ezért kerülni a kormányválságot. Nem akart egyelőre nyilatkozni s mikor hirét vette, hogy a képviselőház pénzügyi bizottságának október 26-i ülésén az ellenzéki tagok egymásután felvilágosításokat akarnak kérni a kormány egyházpolitikai programmjáról, nem jelent meg az ülésen. Ott volt azonban az ülésen Csáky, aki a kérdésekre adott válaszában azt mondotta, maga fájlalja legjobban, hogy az egyházpolitikai kérdésekről nem nyilatkozhatik, sőt azokat az okokat sem mondhatja meg, amelyek őt ebben gátolják. Hozzátette e nyilatkozatához Csáky azt is, hogy ő mindenkor kötelességének tekintené, ha a kérdésekkel egyszer tisztában jött, arról a törvényhozás tényezőit is értesítse s nézete szerint is szükséges, hogy a költségvetés tárgyalása alkalmával a helyzetet a maga egészében feltárják.

Csáky válasza kifelé is kétségtelenné tette, hogy nincs meg az összhang a kormányban. A válság megoldása nem volt tehát halasztható. Miután Wekerle is arról értesítette Szapáryt, hogy a kérdéses konverziós szerződést egyelőre nem kötheti meg, Szapáry elérkezettnek látta az időt most

[122] 32/M. T. 1892 : 4. pont. Szapáry e minisztertanácsról azonnal jelentést tett a királynak. Jelentése az Orsz. Ltárban: Pápay-hagyaték.

[123] A Pester Lloyd nov. 10-i esti lapjában. Emlékirataiban sem ír róla

már arra, hogy a minisztertanács a kormány helyzetét illetőleg határozatot hozzon. Csáky lemondása már befejezett tény volt, az ő visszavonulásával számolt Szapáry, de el akarta kerülni a teljes kormányválságot, mert félt, hogy ezáltal pártválságot is okozhat s hogy a már meglévő felekezeti izgalom még élesebbé válik, ha az egyházpolitikai kérdések következtében mond le a kormány. A minisztertanács végleges határozata előtt ezért Bécsbe utazott s megnyerte a király hozzájárulását egy oly tartalmú kormánynyilatkozathoz, amely véleménye szerint megőrízte volna a kormány eddigi álláspontját s kielégítette volna a pártot is.

E nyilatkozatban[124] bejelentette volna a kormány a megtárgyalt három egyházpolitikai törvényjavaslatnak a legközelebbi időben való benyujtását s megígérte volna, hogy a polgári házasságra vonatkozólag is törvényjavaslatot fog kidolgozni és a törvényhozás elé terjeszteni.

Míg Szapáry Bécsben járt, itthon a pártban nagy izgatásba kezdtek ellene, melynek célja megbuktatása volt. A mozgalom a Pester Lloyd szerint erősen felekezeti színezetű volt. Hátterében az úgynevezett Tisza-klikk állott. A kormánypárt egyik tagja, Búsbach Péter azt írja,[125] hogy a párt legtekintélyesebb és döntő tagjai Szapáry ellen fordultak most. Ezek a Tiszák és elvbarátaik voltak, akik nyiltan megmondották, hogy csak oly kormányt támogatnak, amely a kötelező polgári házasság álláspontjára helyezkedik.

Így történt azután, hogy amikor Szapáry Bécsből visszajött s a november 2-i minisztertanácson[126] felolvasta a király által elfogadott kormánynyilatkozatot, a minisztertanács „több tagja" főkép „a pártban uralkodó mértékadó véleményekre" való tekintettel nem találta azt elegendőnek. A vita folyamán az az egyhangú vélemény alakult ki a minisztertanácson, hogy az egyházpolitikai kérdéseket illetőleg bárminő nyilatkozatot is mindig csak egy önmagában egységes kor-

[124] Minden jelzés nélkül megtalálható az Orsz. Ltárban a Pápay-hagyatékban.

[125] Az utolsó öt év, Budapest, 1895, 22. l.

[126] 34/M. T. 1. pont.

mány tehet s ezért abban egyeztek meg, hogy az egész kormány benyujtja lemondását és felmentését kéri a királytól.

Két nappal később aláírták a miniszterek lemondásukat,[127] amelyet a király november 6-án el is fogadott.

Szapáry amikor november 9-én a szabadelvűpárt értekezletén a kormány lemondását bejelentette, a megokolásban többek között hivatkozott arra is, hogy lemondásánál „személyes körülmények" is közrejátszottak. Nem akart azonban ezekről szólni, mert, mint mondta, különben is köztudomásúak és úgyis napfényre fognak kerülni. A lapok mint köztudomású tényt azt emlegették, hogy Tisza Kálmánnak volt nagy szerepe Szapáry megbuktatásában.

A kötelező polgári házasság bevezetése 1892 október végéig nem volt általános követelése a szabadelvű-pártnak. Tisza Kálmán és társai Szapáry megbuktatása érdekében vetették fel a kérdést. Búsbachot, amikor november 3-án felment a pártba, nagyon meglepte a kötelező polgári házasság bevezetése miatt keletkezett izgalom.[128] A párt egy részének az volt a felfogása, hogy minden előfeltétel hiányzik hozzá s a korona sem fog beleegyezni. A vezetők megnyerték azonban a Szapáry elleni akcióhoz a párt nagy többségét. Annál könnyebben sikerülhetett ez, mert Szapáry tekintélye, amely már a közigazgatási javaslat tervével kapcsolatban megingott, a Hentzi szobor tervbe vett, de meghiusult megkoszorúzása miatt a legutolsó időben még jobban meggyöngült.[129] S ezt tudták Bécsben is.

Szapáry nemes gondolkozású, jellemes, lovagias ember volt. Mint hű katolikusban bíztak benne a katolikusok s több jóindulatot vártak tőle, mint Tisza Kálmántól. Reménykedtek uralomra jutásakor a konzervativ elemek is, hogy a Tisza Kálmán alatti liberalizmusnak minden más irányt elnyomni

[127] 35/M. T. 1892 : 1. pont.

[128] I. m. 23. l.

[129] Mint ismeretes Ivánka Imre kormánypárti képviselőnek az volt a terve, hogy a honvédszobor leleplezése alkalmával Hentzi szobrát is megkoszorúzzák. A tervet magáévá tette Szapáry, hozzájárult a király s elfogadta a honvédszobor-bizottság is, az ellenzék lármája miatt azonban nem lett a tervből semmi sem.

akaró törekvése meg fog szűnni. Reményeikben azonban csalódniok kellett. Hiányzott Szapáryban az önbizalom és az energia s nem tudta magát megszabadítani az úgynevezett Tisza-klikk döntő befolyásától. A helyzet ura kormányzása alatt is Tisza Kálmán maradt. Ez lett Szapáry végzete.

IV.

A TÖRVÉNYJAVASLATOK BENYUJTÁSÁT MEGELŐZŐ TÁRGYALÁSOK ÉS KÜZDELMEK.

Szapáry 1892. november 9-én jelentette be az országgyűlés két házának a kormány lemondását. „Előkészítette a kormány, mondotta Szapáry, az általános polgári anyakönyvezésről, az izraelita vallás törvénybeiktatásáról, valamint a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatokat s megnyerte ezek előterjesztésére a korona jóváhagyását is, nem tudott azonban megegyezni a házasság polgári megkötésének kötelező formáját illetőleg s nem tudott e „kérdésben teendő nyilatkozatra nézve oly megállapodásra jutni, amely egyszersmind a korona helybenhagyását megnyerte volna." Szapáry bejelentése a képviselőházban némi vitát váltott ki. A nemzeti párt vezére, Apponyi Albert helyeselte, hogy a többség az őszinte és valódi szabadelvűség irányában keresse az egyházpolitikai kérdések megoldását. Eötvös Károly, a függetlenségi párt vezére azonban kifogásolta, hogy a kormány a koronára és nem a nemzet képviseletére bízta a döntést. Eötvösnek részben igaza volt, mert elég furcsán hathatott, hogy a miniszterelnök oly kérdésben bukott meg, amelyet a képviselőház nem tárgyalt s amelyre vonatkozólag a legutóbbi választások alkalmával a választóközönséget sem kérdezték meg.

Ugyancsak november 9-én jelentette be Szapáry a szabadelvű pártban is a kormány lemondását. Országgyűlési kijelentéseihez itt hozzáfűzte a kormány azt a megállapodását is, hogy a 12. § csak a kötelező polgári házasság bevezetése esetén módosítható. A szabadelvű pártnak ezen az ülésén Szapáry után Andrássy Tivadar, a képviselőház alelnöke,

Tisza Kálmán és Tibád Antal szólaltak még fel.[1] Andrássy Tivadar azt fejtegette, hogy az egyházpolitikai válságot csak akkor oldhatják meg, ha eltávolítják a törvényből a katolikus szempontból való dogmatikus nehézségeket s megnyugtatják egyúttal a protestánsok felkeltett féltékenységét is. A 12. § módosítása nélkül nem szűnnének meg a vallási súrlódások, mondotta, a kötelező polgári házasság nélkül pedig nem lenne biztosítható az állam tekintélye és a felekezetek kölcsönös szabadsága. Tisza Kálmán azzal kezdte szavait, hogy azért szólal fel, mert nemcsak a pártban hallotta, hanem olvasta is, hogy úgy állítják be a helyzetet, mintha a fennforgó kérdésben valami különleges protestáns dologról lenne szó. Ez teljesen ellenkezik a valósággal, mondotta Tisza Kálmán. Ott, ahol nagy állami érdekekről van szó, a különleges felekezeti érdekeknek háttérbe kell szorulniok. Kérdi, lehet-e a kormánynak az erőszak fegyveréhez nyúlnia, ha az ország tetemes része és egy nagy felekezetnek közegei dogmára, lelkiismeretre hivatkoznak a törvénnyel szemben? A maga részéről semmi szín alatt nem pártolná ezt semmiféle felekezettel szemben sem, még ha tévesnek is tartaná az illető felekezet felfogását. Nem tartja az állami erőszakot igazoltnak, ha dogmára és lelkiismeretre történik a hivatkozás. A házassági jogot viszont kiragadva a felekezetiség köréből, államilag kell szabályozni. Annak pedig, hogy ez mindenkivel szemben egyformán érvényesüljön, majdnem azt mondhatja, okvetlen feltétele a kötelező polgári házasság. Ez megnyugtathat mindenkit. „Csak oly kormányt támogathat, amely a kötelező polgári házasságot tűzi ki programmjául." Tisza beszéde után Tibád Antal hangot adott a kormánypártban lévő ellenkező véleménynek. Nem tudta, nem lenne-e helyesebb várni a kötelező polgári házassággal s ezért előre bejelentette, hogy a következő kormánnyal szemben teljesen megőrzi cselekvési szabadságát.

A Pesti Napló másnapi száma vezércikkezett Tisza Kálmán beszédéről. Nagy képmutatásnak minősítette, mert eddig éppen Tisza Kálmán küzdött a legerősebben a hatvannyolca-

[1] Lásd a napilapokat.

diki törvény fenntartása érdekében. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap Tisza beszédével kapcsolatban azt írta, hogy a 12. §-t csak azután lehet módosítani, miután az anyakönyveket és a házasságot államosították. Mivel azonban az anyakönyvek államosítása által a protestáns papság nagy jövedelemtől esik el, megfelelő javadalmazásban kell őket részesíteni, vagy pedig szekularizálni kell az egyházi vagyont. Mocsáry Lajos egy másik protestáns ujságban, a Sárospataki Lapokban megtámadta Tiszát beszéde miatt. Szerinte a polgári házasság nem kárpótlás a protestánsoknak a hatvannyolcadiki törvényért. Jobbnak tartotta a meglévő helyzetet. Szerinte a kormánynak Csáky rendelete helyett megfelelő szigorú büntetésekkel kellett volna ellátni a törvényt s „torkukra forratni... a törvény ellen szegülő papoknak a lelkiismerettel való hazudozást."[2]

Szapáry lemondásának indokolása meglehetős bizonytalanságot okozott. A liberális lapok nagyrésze a szabadelvű párt bomlásával fenyegetett arra az esetre, ha a korona megtagadja hozzájárulását a kötelező polgári házassághoz. A Pester Lloyd szerint Szapáry is arról tett jelentést a királynak, hogy ez esetben a szabadelvű párt egy része a kormány ellen fordulna s a kormány nem tarthatná magát. A Pesti Naplóban[3] viszont a kormánypárti Tibád Antal lehetségesnek mondott többféle kormányt, Széll Kálmánét, Wekerléét, Kállayét, Khuen-Héderváryét és újból Tisza Kálmánét, csak éppen az egyházpolitikai reformot tartotta kizártnak. A liberális párt és a nemzeti párt fúziója mellett cikkezett.

A király az új kormány megalakítása érdekében folyt kihallgatások során november 10-én Szapáryn kívül Tisza Kálmánt, Bánffy Dezsőt és Széll Kálmánt fogadta. A Pester Lloyd szerint az utóbbiak mindhárman a kötelező polgári házasság mellett foglaltak állást. Ugyanezen a napon fogadta az uralkodó Vaszaryt is, aki tudatta ezután a nunciussal, hogy a király szerint nem lehet már meggátolni a polgári házasságot. Ezt írta legalább is a Magyar Hirlap. Másnap Fejérváry

[2] V. ö. Religio, 1892. dec. 7.
[3] 1892. nov. 10-én.

után közel két órán át Wekerle volt a királynál. Széll Kálmán a kihallgatások után a Pesti Naplónak úgy nyilatkozott, hogy a korona csatlakozott a szabadelvű párt felfogásához s a lapok szerint 11-én meg is bízta már a király mindjárt Wekerlét az új kormány megalakításával. Hivatalosan e megbízás azonban csak 17-én történt meg.

Mint Wekerle programmbeszédéből látni fogjuk, bele-egyezett most Ferenc József a kötelező polgári házasság bevezetésének elvi kijelentésébe, fenntartotta azonban elhatározását a kivitelt és a részleteket illetőleg a törvényjavaslat előterjesztésének idejére. A bécsi Politische Correspondenz a király döntésével kapcsolatban azt írta, hogy az udvarban nagy az elkedvetlenedés a budapesti események miatt s hogy a király nagy önmegtagadással járt el. Ha kutatjuk az okát, mi bírhatta rá az uralkodót, hogy november 11-én beleegyezzék abba, amibe nem volt hajlandó október 17-én, egyszerűen adhatjuk meg rá a választ: a szabadelvű párt egységének megőrzése. Tisza Kálmán a november 9-i pártgyűlésen eléggé határozottan megmondotta, hogy csak oly kormányt hajlandó támogatni, amely a kötelező polgári házasságot tűzi ki programmjául. Tisza Kálmán pedig, ha közlegénynek vallotta is magát, generálisi szerepet vitt a pártban, a királynak tehát számítania kellett volna a kormánypárt bomlásával, ha megtagadta volna most is hozzájárulását a kötelező polgári házasság bevezetésének elvi kijelentéséhez. Ily értelemben tájékoztathatták őt Tiszán kívül Bánffy, Széll, Fejérváry és Wekerle is kihallgatásuk alkalmával. Ferenc Józsefnek pedig az volt a meggyőződése, hogy meg kell tartania a szabadelvű pártot, mert csakis reá támaszkodhatik. Az ez évi téli válaszások után, az 1892. február 24-i minisztertanácson[4] egészen nyiltan megmondotta a király, teljesen kizártnak tekinti, hogy a pártok felválthassák egymást a kormányban, mert csak egyetlen egy párt van, amely teljesen és őszintén a közjogi kiegyezés alapján áll. A szélsőbal egyáltalában nem ismeri el a közjogi alapot, az úgynevezett nemzeti párt pedig bár elméletben elismeri a kiegyezést, a valóságban mégis alapjá-

[4] 8/M. T. 1892.

ban támadja meg, amikor továbbfejlesztését tűzi ki céljául. Ez az irányzat, mondotta ekkor Ferenc József, nagyon veszedelmes és aggasztó s ezért nem fogadható el. Emlékeztette ezzel kapcsolatban a minisztereket arra, hogy a kiegyezést mindazok, akik megkötésénél annak idején közreműködtek, maradandó és állandó alkotásnak tekintették, amelyet nem lehet megváltoztatni. Különösen vonatkozik ez a hadsereg kérdésére, mondotta a király. Erre vonatkozólag hosszú, beható és megfontolt tárgyalások után jött létre a megegyezés. A monarchia alkotmányának alapját a kiegyezés alapelvei alkotják. Annak bármi módosítása csakis a monarchia másik felének beleegyezésével történhetik, mert kétoldalú egyezményről van szó. Aggodalommal szemlélte ezért az uralkodó a nemzeti párt megindulását,[5] mert ellene volt szerinte a kiegyezés szellemének.

Szapáry lemondása után, mint Apponyi is írja emlékirataiban[6] csak két eshetőség volt: vagy a lemondott kormány Szilágyi—Csáky—Wekerle csoportjából alakítani meg az új kormányt, vagy pedig a Szapáry-csoportból és a nemzeti pártból egészen új kormányt és többséget alakítani. Ez utóbbi megoldás azonban Ferenc József fentebb ismertetett meggyőződése következtében lehetetlen volt. Teljesen ki volt tehát szolgáltatva az uralkodó a szabadelvű pártnak s kénytelen volt így elfogadni a párt egyházpolitikai programmját. A szabadelvű párt a maga nélkülözhetetlenségének tudatában bizonyos önérzettel is lépett fel a királlyal szemben. Erre az öntudatos fellépésre és szilárd kitartásra a többi pártokkal szemben különben maga a király is bíztatta a kormánypártot az előbb említett minisztertanácson.

A kötelező polgári házasság bevezetésének híre mélyen megszomorította XIII. Leót s telve volt a pápa aggodalommal, hogy nehéz harcnak néz elébe a katolikus egyház Magyarországon. Mélyen sértette őt különösen a sajtó hangja. A lapok úgy írtak ugyanis, mintha maga a Szentszék idézte volna elő a harcot azáltal, hogy nem volt hajlandó az elkeresztelési kérdésben engedményekre s azt állították, így például a szabadelvű párt lapja, a Nemzet is, hogy az Egyház és állam közötti összeütközés „a Vatikánnak a hármas szövetség ellen kifejtett akciója miatt" keletkezett, vagyis hogy bosszú vezeti az Egyházat ellenállásában, bünteti Magyarországot a hármasszövetségben való részvétele miatt s nem tartja méltónak a Szentszék kegyére. November 13-i vezércikkében a Pester Lloyd is a belügyekbe való avatkozással vádolta Rómát s azt kérdezte a püspöki kartól, hogy a vatikáni abszolutizmus diktatúrájának akarja-e alávetni a nemzetet? Rampolla szóba hozta gróf Brandis Ottó követségi ügyvivőnk előtt a sajtó támadásait és tiltakozott ellene.[7] Az a gyanúsítás, hogy dogmatikus ügyekben való döntésekben világi szempontok vezetik az Egyházat, egészen perfid, mondotta Rampolla, és épp oly alaptalan, mint az a panasz, hogy a Szentszék Magyarország belügyeibe akar beavatkozni. Dogmatikus kérdéseket érintő ügyek megoldásánál azonban a pápának, mint a hit legfőbb őrzőjének, mindig nyilatkoznia kell.

Az új kormány megalakítása némi nehézséggel járt. Szilágyi népszerűsége ekkor a fagyponton állott. Fejérváryról és Josipovichról nyiltan hirdették, hogy nem akarnak Szilágyival együtt tárcát vállalni.[8] Egy Wekerle kormány viszont Szilágyi nélkül úgy tűnt volna fel, mint kompromisszum az egyházpolitikai kérdés liberális megoldásának ellenségeivel, Wekerle pedig a nagyközönség előtt csak ez egyházpolitikai programmal igazolhatta miniszterelnökségét. Búsbach szerint Tisza Kálmán érte el, hogy a párt ne tüntessen ekkor Szilágyi ellen.[9] Szilágyi meg is tartotta tárcáját s megtartották a többi miniszterek is. A változás csak annyi volt Szapáry kormányával szemben, hogy a még október végén berlini nagy-

[5] Apponyi pártja 1892. január 5-én vette fel a nemzeti párt nevet. Ekkor jelent meg a párt Apponyi által szerkesztett kiáltványa is, amely a nemzeti párt elődjének, a mérsékelt ellenzéknek közjogi programmját lényegesen bővítette. V. ö.: Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogramok, Budapest, 1934, 57. és 261. l.

[6] Ötven év, II. átnézett kiadás, 204. l.

[7] Lásd Brandis 1892 nov. 22-én kelt 39. A. sz. jelentését. Bécs Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome S. S. 1892.

[8] Polónyi tett említést erről 1892 nov. 24-i képviselőházi beszédében.

[9] Lásd idézett műve 27. lapját.

követté kinevezett Szögyény-Marich helyét gróf Tisza Lajos foglalta el mint a király személye körüli miniszter,[10] Szapáry belügyminiszter székébe pedig Hieronymi Károly került.

Az új kormányt november 19-én nevezte ki a király. *Wekerle* az országgyűlés két házában két nappal később mondotta el *programmbeszédét*. A vallásügyi politikát illetőleg a kormány komoly törekvéseként jelentette ki Wekerle, hogy „az állam érdekeinek biztosítása mellett a vallásos nyugalom és béke meg ne zavartassék" és hogy az ezeket érintő összes közintézmények „akként rendeztessenek be, hogy e vallásos béke és nyugalom állandó megóvásának biztosítékai legyenek". Bejelentette egyúttal mindjárt Wekerle, hogy még a téli ülésszak folyamán benyujtják az izraelita vallás recepciójáról, a vallás szabad gyakorlatáról és az általános polgári anyakönyvekről szóló törvényjavaslatokat. Az utóbbiról szóló törvény meghozatalával egyidejűleg hatályon kívül helyezik Csáky rendeletét, a törvénybe viszont azt a rendelkezést szándékoznak felvenni, hogy addig, míg a polgári anyakönyvek általánosan életbe léptethetők lesznek, kötelesek az egyházi anyakönyvvezetők elkeresztelési esetekben az illető gyermek törvényszerinti vallását is feltüntetni, amennyiben pedig e követelménynek nem tennének eleget, az illető helyen a polgári anyakönyvezést azonnal életbe lépteti. A házassági törvénynyel kapcsolatban a következőket mondotta az új miniszterelnök: „Az újonnan alakult kormány.... a kötelező polgári házasságra nézve is egyhangú megállapodásra juthatott, minél fogva legfelsőbb elhatározást eszközölt ki annak elvi kijelentésére, hogy a házassági jogra vonatkozólag kidolgozandó és már munkába vett törvényjavaslat..... a kötelező polgári házasság alapelvei alapján készíttetik el." Ez azonban nem érintheti a király azt a jogát, „hogy a kivitelre és egyes részletes intézkedésekre nézve legmagasabb elhatározását akkorra tartsa fenn, midőn a kidolgozott törvényjavaslat eléje terjesztetik." A házassági jogra vonatkozó törvényes intézkedések által hatályon kívül fogják egyúttal helyezni, folytatta Wekerle, az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-ának rendelkezését.

[10] Okt. 24-től nov. 19-ig Fejérváry látta el e minisztérium teendőit.

Wekerle után a függetlenségi és 48-as párt nevében Eötvös Károly szólalt fel elsőnek. Vívmánynak tekintette már azt is, hogy a korona feljogosította a kormányt a kötelező polgári házasság bevezetésének elvi kijelentésére s meg volt róla győződve, mindent el fognak követni a kormány tagjai, hogy „a koronának ismét ellenkező irányú aggodalmai" ne támadjanak. Úgy látta, hogy nagy nehézségek várnak még a kormányra főkép Bécsben s ezért bejelentette, hogy pártja, ha államjogi téren az ellenzéket fogja is képviselni, nem fog a kormányt fenyegető veszélyekkel szemben minden apró nehézséget felhasználni. A nemzeti párt vezére, Apponyi Albert azt mondotta, hogy kissé optimistán fejezte ki magát Wekerle, mikor a kormány feladatául csak a vallási béke megzavarásának meggátlását tűzte ki, mert most már az előbbi kormány tevékenysége által megzavart vallási és egyházi békének helyreállításáról kell gondoskodni. Ami az állami anyakönyvezéssel kapcsolatos tervet illeti, óva intette Apponyi a kormányt, hogy a lelkészektől az egyházi felfogással ellenkező ténykedést követeljen, mert ezzel csak megismételné más alakban ugyanazt a hibát, amelyet a februári rendelettel elkövettek. Az 1868-i törvény végrehajtását ő is kívánta addig, amíg érvényben van, de azt óhajtotta, hogy más módon, a lelkészek segítsége nélkül szerezzenek neki érvényt. A házassági jog reformját illetőleg úgy értelmezte Apponyi Wekerle nyilatkozatát, hogy a korona ezen elvi kijelentésre s a munkának ezen irányban való megkezdésére hatalmazta föl a kormányt, de fenntartotta alkotmányos jogát, hogy a keresztülvitel bármely stádiumában a módozatokra nézve saját felfogását érvényesíthesse. Az a körülmény, hogy Wekerle a koronának ezt a magától értetődő alkotmányos jogát hangsúlyozta, nem jelenthet egyebet, mint azt, mondotta Apponyi, hogy a házassági jog alapelveire nézve még nincs oly megállapodás, amely kizárná oly konfliktusok keletkezését, amelyekről a kormány ma még nem tudja, mikép fogja megoldani. A polgári házasság alakját nem tartotta Apponyi lényegbe vágó kérdésnek. A bajok orvoslása a fontos szerinte, mert a házassági jog terén tényleg fennálló állapotok teljesen tarthatatlanok. Az elválás módfeletti könnyűségét az egysé-

ges házassági jog megalkotása útján a házassági kötelék megszilárdításával kívánta orvosolni. A polgári házasság alakját illetőleg pedig attól tette függővé a választást, hogy a „szükségképi követelmények megvalósítására" melyik alaknak szerezhető meg a legkisebb megrázkódtatás mellett a keresztülvitel minden biztosítéka. A kormány saját felelősségére választotta a kötelező polgári házasság útját, mondotta Apponyi. Ha az előterjesztésekből arról győződik meg, hogy szem előtt tartják a lelkiismereti szabadság követelményeit, a jogegységet, a házassági kötelék megszilárdítását, akkor támogatni fogja e kérdésben a kormányt. Ha azonban utólag arról győződik meg, hogy „az összes viszonyok kellő mérlegelése nélkül" indult bele a kormány ebbe az akcióba, akkor minden felelősség a kormányt fogja terhelni. Az úgynevezett Tiszaklikkre célozva azzal fejezte be Apponyi beszédét, hogy a leghelyesebb programm mellett is kizárják a kormány iránti teljes bizalmát a parlamentáris kormány melletti és mögötti felelősségnélküli titkos befolyások. Apponyi után Ugron Gábor szólalt fel. Tűrhetetlennek mondotta, hogy „mindenütt a legvadabb szenvedéllyel támadnak a katolikus egyház ellen, de ugyanakkor az Egyház szabadságát, jogát, melyet minden más egyház élvez Magyarországon, nem akarják megadni." A miniszterelnöki programmból világos, hogy a király nem ígérte meg a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat szentesítését. Nem is lesz a kötelező polgári házasságból Ugron szerint semmi sem, mert mindenki tudja az országban, hogy a főrendiházban nem lehet keresztül vinni. Kérdezte ezért a kormányt, minek ámítja az országot és önmagát?

A pártvezérek után Wekerle szólalt fel újból s őszintén megvallotta, hogy a koronától a kötelező polgári házasságra nézve csak elvi jóváhagyást nyertek s ez természetesen nem alterálhatja a királyt, hogy a részletes intézkedésekre észrevételét megtegye vagy azoktól jóváhagyását megtagadja. A kormány azonban csak akkor kíván a helyén maradni, ha a kötelező polgári házasság tekintetében érvényesíteni tudja azokat az elveket, amelyeket az adott viszonyok között a leghelyesebbnek tart. Nem merné vitatni, mondotta Wekerle, hogy a kötelező alak az egyedül megengedett módja a polgári

házasságnak. De nem ellenezheti azt senki sem, aki a vallási békének szolgálatában áll, mikor a 12. § módosításával van egybekapcsolva s midőn „az ország sok felekezete, az ország nagy része" csak a kötelező polgári házasság bevezetésének esetében tartja módosíthatónak a 12. §-t. Remélte Wekerle és bízott benne, hogy az ország nagy többsége által helyeselt egyházpolitikájukat „a vallási béke és nyugalom állandó biztosítása érdekében" sikerül is megvalósítaniok.

A főrendiháznak ugyancsak november 21-én tartott ülésén megismételte Wekerle a képviselőházban tett kijelentéseit. A polgári anyakönyvekről szóló törvényjavaslatba felvenni szándékolt követelménnyel kapcsolatban külön hangsúlyozta, hogy nem büntetnék azt a lelkészt, aki a követelménynek megfelelni vonakodnék, de azon a helyen azonnal bevezetnék a polgári anyakönyvezést. Wekerle programmnyilatkozata után Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric élesen elítélték a kormány egyházpolitikáját. Zichy sajnálatosnak mondotta, hogy Magyarországon vallásügyi politikára van szükség, mert az csak ott szükséges, ahol az idő és az emberek hibái bonyodalmakat idéztek elő. Kétségbe vonta, hogy a kormány a 12. § végrehajtását óhajtja, mert ha a polgári anyakönyvezést csak ott fogják bevezetni, ahol „elkereszteléseк" miatt panasz van, akkor ez az eljárás katolikusellenes jellegű lesz, mivel panasz csak ott van, ahol katolikusok keresztelnek el. Nem értette Zichy, mi az összefüggés a 12. § módosítása és a kötelező polgári házasság bevezetése között s állította, hogy a miniszterek nem informálták az igazságnak megfelelően a királyt, ha azt mondották neki, hogy Magyarország népe a kötelező polgári házasságot kívánja. Kérdezzék meg választás utján a nemzetet és meg fogják látni, hogy másként fog nyilatkozni. Wekerle mindjárt tiltakozott a király helytelen tájékoztatásának vádja ellen s azt mondotta, hogy ő nem Zichy nézete szerint gondolkozik s véleménye szerint akkor informál helyesen, ha a saját meggyőződésének megfelelően teszi.

A kötelező polgári házasságnak az uralkodó által való csupán elvi elfogadása az akkori közfelfogás szerint, mint

Beksics írja,[11] azt jelentette, hogy a korona csak oly javaslatot fogad el utólagosan, amely a kötelező polgári házasságon alapszik ugyan, de előnyöket és kiváltságokat biztosít a katolikus egyház számára a bifurcatio és az elválhatatlanság kimondása által. Az egyházpolitikai ellenzék lehetségesnek tartotta azt is, hogy a szükségbeli polgári házasság alapján új pártalakulás és új kormány jöjjön létre. Ez a helyzet magyarázza meg, hogy a Wekerle bemutatkozása után két nappal, november 23-án megindult *indemnitási vita* a Tiszákat ért személyes támadások mellett majdnem teljesen az egyházpolitikai programm körül forgott s előre vetette már ekkor árnyékát a később bekövetkezett politikai zűrzavar. A politikai pártok között fennálló válaszfalak kezdtek lehullani s szélsőbaliak is kezdték támogatni a kormányt, illetőleg egyházpolitikáját. Ezt tette mindjárt az első szónok, a függetlenségi Helfy Ignác, aki helyeselte, hogy a kormány a polgári házasság kötelező alakját választotta, mert ha a 12. §-t meg akarják változtatni, a vallási békét csak ez esetben állíthatják helyre. Nem tartotta egyébként parlamentáris eljárásnak Helfy, hogy a kormány csak elvi kijelentést tett, mert ez szerinte egészen értéktelen. Egy törvényjavaslatnak a király által való előzetes jóváhagyása a kormány belügye. A koronával nem szabad fedezni a miniszteri felelősséget. Tartott tőle Helfy, hogy a bejelentéshez csatolt clausula csak a jogosulatlan befolyásokat lovalja fel.

A vita második napján az egyik függetlenségi papképviselő, Vajay István széleskörű ellenakciót jelentett be a kormány egyházpolitikája ellen s azokkal szemben, akik a Vatikán illetéktelen befolyásáról beszéltek, idézte Bismarck szavait, hogy a pápaság a német katolikusokra nézve nem külföldi intézmény, hanem belföldi hatalom.[12] Abból, hogy a hármasszövetséggel akarják mindenáron komplikálni a magyar belügyi kormányzat által ügyetlenül előidézett bajokat, még nem következik Vajay szerint, hogy politikai okokból alkudozás tárgyává tegye a pápa a hitelveket. Polónyi Géza elvtelenséggel és következetlenséggel vádolta Szilágyi egyházpolitikai magatartását, mert korábban óvatosan kerülte a polgári házassággal kapcsolatban a kötelező alak említését. A tervezett kötelezettség felvétele az anyakönyvi törvényjavaslatba a felekezetek közötti gyűlölség újabb szitását jelenti szerinte. A kötelező polgári házasság híve, mondotta Polónyi, de kételkedik benne, hogy helyes-e ez intézkedés most és várható-e tőle a vallásbéke megőrzése?

Apponyi újból hatalmas beszédet mondott és példával bizonyította a házassági jog terén fennálló viszonyok tarthatatlanságát. Nagy és elutasíthatatlan társadalmi szükséggel állunk szemben, mondotta. „Egész Európában nincs ország, amelyben a házassági kötelék lazasága, a házasság felbontásának könnyűsége oly mértékre ért volna, mint minálunk. Szomorú hírnévre vergődtünk Európában. Idegen államok polgárai ...... iparkodnak maguknak a magyar állampolgárságot egy időre megszerezni, csakhogy ez időt családjuk felbontására felhasználhassák. Lehet mondani, hogy a szomszéd államok összes családjogi és házassági joga szemetének lerakodó helye vagyunk ...., minthogy vallásváltoztatás útján a házasság felbontását igen könnyen lehet elérni." A választás tehát vagy „a status quonak fenntartása, vagy az egységes házassági köteléket *szilárdító* állami törvényhozás elvére való áttérés" között van. „A tervbe vett reform az Egyház érdekeit nem sérti," mondotta Apponyi. Hitte, hogy mindenki közre fog működni az egyházi házasságkötés további általánossága érdekében s remélte, hogy a reform az egyházi hitéletre nem sorvasztólag, hanem inkább élénkítőleg fog hatni. Sok lenne az Egyház férfiaitól azt követelni és kívánni szerinte, hogy a reformot előmozdítsák. „Ez talán rájuk nézve erkölcsi lehetetlenség". Várni lehet azonban, hogy

[11] A Magyar Nemzet Története, (szerk.: Szilágyi) X. k. 788. l.

[12] Bismarck a porosz képviselőház 1887. ápr. 21-i ülésén a következőket mondotta: „... wenn ich Katholik wäre, glaube ich nicht, daß ich die Institution des Papstums als eine ausländische betrachten würde; und von meinem paritätischen Standpunkt, den ich als Vertreter der Regierung innehalten muß, gebe ich das zu, daß das Papstum eine nicht bloß weltallgemeine ist, sondern weil sie eine weltallgemeine ist, auch eine deutsche Institution für die deutschen Katholiken ist". (Bismarck: Die gesammelten Werke, Band 13, Berlin, 1930, 294. l.).

ne lássanak abban hadüzenetet. Újból figyelmeztette Apponyi a kormányt, hogy a polgári anyakönyvekről szóló törvényjavaslattal kapcsolatban ne hozzon be semmi olyan rendszabályt, mely „lelkiismereti kényszernek vagy provokációnak színét viselné magán".

Wekerle megköszönte Apponyi szavait, mert úgy gondolta, „nagyban hozzá fognak járulni ahhoz, hogy vallási téren a nyugalom és béke helyreálljon". Remélte Wekerle, hogy a Vajay által bejelentett mozgalom el fog némulni, ha az illetők látják, hogy „e tekintetben a közvélemény oly egyhangúságával és másrészt a szándékok oly tisztaságával állanak szemben, amely a vallási momentumokat nem akarja érinteni, hanem csak az állami szükségleteknek akar eleget tenni." Ami az anyakönyvi törvényjavaslatot illeti, mondotta Wekerle, nem akarnak senkivel szemben sem lelkiismereti kényszert gyakorolni s nem tekinthető a szándékolt intézkedés katolikusellenesnek sem. Ha ugyanis valamely helyen az egyházi anyakönyvvezetők a törvényben előírandó követelményeket nem teljesítik, akkor azon a helyen átmeneti intézkedésekkel nemcsak a katolikus, hanem az összes egyházakra nézve be fogják vezetni a polgári anyakönyvezést.

Az indemnitási vita további folyamán Pázmándy Dénes és Eötvös Károly is felszólaltak. Pázmándy Dénes azt hitte, hogy a miniszterelnök meg fog elégedni a spanyol-minta szerinti polgári házassággal, amely elfogadja katolikus felekre nézve a kánoni házasságot s azt csak annyiban szorítja meg, hogy polgári hatósági személyt rendel a templomba, aki anyakönyvet vesz fel az ott kötött házasságról, a házassági bíráskodás azonban továbbra is a szentszékek hatáskörében marad. Van némi adata rá, mondotta Pázmándy, hogy a korona felhatalmazása körülbelül csak oly polgári házasságra vonatkozik, amely a katolikus kánonjogot és dogmát tiszteletben tartja. Eötvös Károly a függetlenségi párt elveinek diadalát látta az egyházpolitikai programm némely javaslatában s nagy jelentőséget tulajdonított Apponyi legutóbbi beszédének, mert a kormány egyházpolitikáját ellenző körök bizonyos reménnyel tekintettek az ő állásfoglalása elé.

A szabadelvű pártban a kormány megalakulása után sem szűnt meg a forrongás. Beksics azt írja,[13] hogy ez a mozgolódás kezdetben nem az egyházpolitikai programm, hanem az elégedetlenek szerint a pártban létező klikk-uralom és corruptio ellen irányult. Báró Atzél Béla[14] vezetése alatt 38 szabadelvű párti képviselő külön értekezletet is tartott s kiadott nyilatkozatukban óhajtották és követelték, hogy a párt vezetésére nem jogosított tényezők illetéktelen vagy helytelen befolyást ne gyakoroljanak. A mozgalom tagjai purosoknak nevezték magukat, mert meg akarták „tisztítani" a pártot. Búsbach szerint[15] Szilágyit akarták a kormányból és Tisza Kálmánt a pártból tulajdonképen kiszorítani s erős mozgalmat indítottak az Apponyival való fúzió érdekében. Wekerle a mozgalmat nem nyomta el, hanem inkább a maga járszalagjába akarhatta vonni, mert résztvett ő is a purosoknak egy tüntetésszerű összejövetelén s mint Apponyi írja emlékirataiban, hosszasabb megbeszélést folytatott ebben az időben ővele is a nemzeti párttal kötendő fúzió érdekében.[16] Annyit mindenesetre elért Wekerle ezáltal, hogy a szabadelvű pártban egyelőre béke maradt. Annál több támadás érte azonban a pártot az úgynevezett Tisza-klikk miatt kivülről, különösen az 1893. évi költségvetésnek 1892 december 12-től 20-ig tartott képviselőházi általános vitája alkalmával. Ezt megelőzőleg még a bécsi Neue Freie Presse is, nyilván Tisza Kálmánékra célozva, azt írta egyik vezércikkében, hogy nem járja a liberalizmust Magyarországon egyesegyedül a protestantizmus szolgálatába állítani, ha a felekezeti békét becsületesen

[13] A Magyar Nemzet Története X. kötetében a 791. lapon.

[14] Báró Atzél Bélának a Tiszákhoz való viszonyára vonatkozólag lásd a Politikai Magyarország c. mű (főszerkesztője Szász József) II. kötetében (Budapest, 1913) Ábrányi Kornél cikkét: Húsz év története 1890—1910, a 407. lapon. Ábrányi e cikke egyébként megbízhatatlan.

[15] Az utolsó öt év, Budapest, 1895, 31. l.

[16] Ötven év. 207. l. Apponyi azt írja tovább, meg is állapították ekkor Wekerlével közösen, hogy nincsenek az együttműködésnek elháríthatatlan akadályai. Wekerle nyomban e megbeszélés után Bécsbe utazott s úgy volt, hogy visszatérése után tovább tárgyalnak. Bécsben azonban leinthették Wekerlét, mert Apponyival nemcsak hogy nem tárgyalt ekkor tovább, hanem az első kínálkozó alkalommal meg is támadta.

és komolyan óhajtják. Nagy kár, írta a lap, hogy Wekerle miniszterelnöknek nem volt bátorsága a polgári házasságnak minden ok nélkül felfújt ügyét, az országgyűlés feloszlatásával fenyegetve, a napirendről levenni.

Az említett *költségvetési tárgyalás* alkalmával Vajay István megtámadta Apponyit legutóbbi beszéde miatt s Apponyi ekkor ismételten kijelentette, hogy a reformnak a házassági kötelék *megszilárdítását* kell célul kitűznie. Igen jelentős volt e vitában gróf Tisza István felszólalása, aki vázolta a kormány egyházpolitikai programmjának fejlődését, a válság történetét s azt fejtegette, hogy a 12. §-t nem lehet addig közmegnyugvással módosítani, míg a felekezetek a házassági jog terén saját szempontjaikat érvényesíthetik, míg a házasságok felett bíráskodhatnak s míg a házasságok kötése egyházi kézben van, mert addig oly fegyverrel rendelkeznek, hogy „kivált a gyengébb felekezetek szempontjából elkerülhetetlenül szükséges" állami beavatkozás által biztosítani a vallási békét és a felekezetek közötti egyensúlyt. Más álláspontra Tisza István véleménye szerint csak akkor lehet helyezkedni, ha a házasság jogi oldalát jogi következményeivel együtt szekularizálják. A költségvetés általános tárgyalásának középpontjában egyébként nem az egyházpolitikai kérdések állottak. A szónokok inkább csak érintették felszólalásaikban. Horánszky hibáztatott is minden szót azelőtt, hogy a javaslatok a Ház elé kerülnek.

Protestáns részről a kormány egyházpolitikai programmjával szemben különféleképen nyilatkoztak. Révész Kálmán a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban[17] erősen kikelt a vallásszabadság ellen, örömmel üdvözölte viszont a polgári házasságot. Mocsáry Lajos ezzel szemben a Sárospataki Lapokban azt írta ez utóbbiról, hogy „kevéssé lelkesül érte a nép zöme". Foglalkoztak az egyházpolitikai programmal *a protestáns zsinatok* is.[18] Az evangélikus zsinati vegyes bizottság

[17] Lásd az Előttünk az özönvíz! c. vezércikket az 1892. nov. 24-i 51. számban.

[18] Lásd a napilapokat, valamint Thébusz János könyvét: A magyarországi ág. hitv. ev. egyház 1891—94-iki országos zsinatának története (Budapest, 1895), a 387—441. lapokon.

1892. november 24-én tartott ülésén Sztehló Kornél, a bizottság jegyzője a protestáns zsinatok elengedhetetlen kötelességének tartotta, hogy az elkeresztelési kérdésben állást foglaljanak, különösen azért, mert a kormány arra készül, hogy ebben az ügyben cserben hagyja őket. Iszonyú tévedés Sztehló szerint a kormánypárt protestáns vezérférfiaitól, hogy a polgári házasság bevezetése esetén hajlandók beleegyezni a 12. § módosításába. E tévedéssel szemben a protestáns zsinatoknak kötelessége állást foglalni, mondotta, hiszen a polgári házasság magában véve még nem is szabadelvű intézmény. Minden a részletektől függ, erre nézve pedig a korona fenntartotta magának a szabad elhatározás jogát. De föltéve, hogy a katolikus dogma megtörésével szabadelvű irányban valósítják meg a polgári házasságot, a protestánsoknak szabad hitelveik és szabadságuk mellett akkor sincs rá szükségük. A polgári házasság, mondotta Sztehló, csakis a katolikusokra nézve áldás, csakis nekik van rá szükségük. Őket szabadítja fel a katolikus dogma bilincsei alól, nekik teszi lehetségessé, hogy ne legyenek kénytelenek hitet cserélni, ha válni akarnak. A protestánsok a polgári házasságot nem a maguk érdekében, hanem azért követelik, mert mint magyar állampolgárok belátják, hogy a házassági ügy egyöntetű rendezése csakis ez úton lehetséges s ezért az állami jogrend követelményeinek alárendelik saját különleges protestáns érdekeiket. Indítványozta Sztehló, hogy mondja ki a zsinat, „miszerint az 1868. évi LIII. t.-c. fenntartásához minden körülmények között feltétlenül ragaszkodik és .... a kötelező polgári házasságot — bár annak behozatalát különben kívánatosnak tartja — nem tekinti oly vívmánynak, mely ezen törvény eltörlésének compensatiója gyanánt elfogadható lenne". A bizottság azonban nem Sztehló hanem Győry Elek egyetemes konventi főjegyző határozati javaslatát fogadta el, amely azt kívánta, jelentse ki mindkét zsinat, hogy nem ellenzi a házasságnak egységes állami törvény útján való szabályozását, ha a házasság felbonthatóságát kimondják. Feltétlenül ragaszkodnak azonban az 1868. évi LIII. t.-c.-hez, melynek fenntartása nem függhet vélemények szerint a polgári házasság bevezetésétől. Kívánta Győry javaslata azt is, mondja ki mindkét zsinat, hogy ha a házas-

sági ügyet állami törvénnyel a legközelebbi időben nem rendezik, akkor a protestáns egyházak élni fognak a házassági bíráskodást illető jogukkal. Az evangélikus zsinati bizottság határozati javaslatával szemben a református zsinati bizottság azt az előterjesztést tette, hogy a polgári házasság és az elkeresztelések kérdését a maga részéről nem tárgyalja, a házassági bíráskodásra vonatkozólag azonban azt ajánlja, térjen az ügy fölött a zsinat napirendre, mert többféle elvi szempont tanácsolja, hogy a házassági peres ügyek elintézése egyedül a világi törvényszékek hatáskörébe tartozzék. Ezek után az evangélikus és református zsinati vegyes bizottságok november 26-i közös ülése elismerte, hogy a házassági ügy mindkét protestáns egyházat közösen érdekli, elfogadta azonban Tisza Kálmán indítványát és tartózkodott a nyilatkozattól, „mivel ezen ügy mai állásában elsősorban állami szempontból bírálandó el."

A református zsinat a közös bizottság határozatát december 5-én tartott ülésén egyhangúlag elfogadta. Elfogadta 1893. február 10-én az evangélikus zsinat is, itt azonban már nagyobb vitát keltett, mert többen ellenezték. Tiltakoztak a közös bizottság határozatának elfogadása ellen a nem magyar ajkú evangélikusok képviselői, kik törültetni kívánták a határozatnak azt a részét, hogy a házasság elsősorban állami szempontból bírálandó el s a 12. § fenntartását kívánták. Ugyancsak ez utóbbit kívánta még a polgári házasság bevezetése után is Sztehló Kornél és Kaas Ivor báró határozati javaslata. Sztehló egyébként a szükségbeli polgári házasság mellett nyilatkozott, Kaas pedig elfogadta a polgári házasságot, de a házasság egyházi jellegét nem akarta feladni. Baltik püspök szintén az egyházi házasság megtartása mellett szólalt fel. Ezzel szemben többen hangoztatták, így Prónay Dezső báró, hogy a polgári házasság az evangélikus egyház elveivel nem ellenkezik, sőt Szontagh Pál határozottan mellette foglalt állást. Fabinyi Teofil viszont óvatosságra intett, nehogy azt mondhassák, a protestánsok akarják a polgári házasságot, amelynek bevezetése a 12. § eltörlésével van egybekapcsolva. Fabinyi egyébként ellene volt annak, hogy az 1868-i törvény fenntartásához minden áron ragaszkodjanak,

mert szerinte azt a teljes vallásszabadságot kívánva nem is tehetik. A hosszú vita után Győry Elek előadó javaslatára elfogadta végül is a többség a bizottsági javaslatot s így az evangélikus zsinat is tartózkodott az egyházpolitikai kérdésekben minden nyilatkozattól.

Vaszary a májusi püspöki konferencia után csak *december 15-ére hívta egybe újabb tanácskozásra a püspöki kart.* Tájékoztatta a prímás ekkor püspöktársait a kormánnyal folytatott tárgyalásairól és ismertette Róma augusztusi utasítását. Ez utóbbival kapcsolatban nagyobb vita indult meg a konferencián arról, miként értelmezendő a Szentszéknek az az utasítása, hogy a Simornak annak idején küldött döntéseket ne hirdessék ki hivatalosan s kéz alatt vonják vissza azok a püspökök rendelkezéseiket, akik annak idején megengedték az anyakönyvi kivonatok átadását. Steiner Fülöp hangsúlyozta és a püspöki kar egyet értett vele ebben, hogy a pápai döntések tartalma már is kötelező s egyáltalában nem függ az ünnepélyes kihirdetés tényétől. Ezért abban állapodott meg a püspöki kar, hogy a kérdéses pápai dekrétumokat nem fogják sem pásztorlevélben, sem esperesekhez intézendő iratban kihirdetni, hanem legföljebb szóbelileg fejezik ki kötelező voltát és szintén csak szóbelileg fogják hatályon kívül helyezni az egyes püspökök az anyakönyvi adatok átküldését megengedő rendelkezéseiket is. Ezután a kormány egyházpolitikai programmjáról tárgyalt a püspöki kar. Az anyakönyvi törvényjavaslatra vonatkozólag egyértelműleg abban állapodtak meg, hogy zsinórmértékül a Szentszék utasítását tekintik, vagyis küzdeni fognak a javaslat ellen amíg csak lehet s ha minden ellenállásuk dacára mégis törvénnyé válnék, akkor passziv magatartást tanúsítanak vele szemben. Bővebb eszmecsere után kimondotta a konferencia határozatkép azt is, hogy együttes aláírással felterjesztést intéznek a pápához és a királyhoz. A pápa előtt kifejtik az egyházpolitikai programm veszélyeit, valamint azt a különlegesen nehéz helyzetet, amelyben a magyar katolikus egyház az újabb áramlatok közepette van, a királytól pedig kérik, hogy mint a magyar katolikus egyház legfőbb kegyura támogassa a püspöki kart nehéz küzdelmében. Elhatározta egyuttal a püspöki kar, hogy

a kormányhoz is előterjesztést intéz az egyházpolitikai programmal kapcsolatos aggodalmairól. Az emlékiratok megszerkesztésére a prímást kérte fel az értekezlet azzal, hogy a szövegek végleges megállapítása előtt terjessze azokat a püspöki kar elé. Felmerült az a kérdés, milyen magatartást tanusítsanak a főrendiház legközelebbi költségvetési tárgyalása alkalmával. Schlauch javaslatára erre vonatkozólag abban állapodtak meg, hogy már ekkor fel fognak szólalni az egyházpolitikai programm elvei ellen általánosságban, azt pedig, hogy megszavazzák-e a költségvetést vagy nem, részben az egyházpolitikai helyzet további fejleményeitől, részben pedig a világi főrendekkel folytatandó előzetes tanácskozás megállapodásaitól teszik függővé.

A püspöki kar a következő két nap folyamán is tanácskozott s ennek során elhatározta egy tizenötös bizottság összehívását a katolikus autonómia és kongrua ügyében s tárgyalt egy országos katolikus nagygyűlés tartásáról is. Vaszary közölte ugyanis, hogy tekintélyes világi körök kérték ez utóbbira vonatkozólag a püspöki kar véleményét. A prímás bejelentése élénk vitát váltott ki. Schlauch, Hornig, Dessewffy, Bende, Szmrecsányi Pál és Fehér Ipoly, az új pannonhalmi főapát üdvösnek mondták mindannyian az eszmét, de nem tartották még az időt alkalmasnak a kivitelre. Schlauch aggódott, hogy nincs még meg az az egészséges katolikus közszellem, amely egy országos gyűlés teljes sikerét biztosíthatná. Steiner Fülöp viszont éppen azért tartotta kívánatosnak az országos katolikus gyűléseket, hogy azokon a még csakugyan hiányzó katolikus közszellem kialakulhasson s hivatkozott e tekintetben a németországi katolikus gyűlések lelkesítő hatására. Fehér Ipoly ezzel szemben arra utalt, hogy Németországban sem az országos nagygyűlések, hanem a szűkebb körben való tömörülés indította meg a katolikus közszellem kialakulását. Magyarországon ez idő szerint még hiányzik a katolikus gondolkodás és érzés fegyelmezettsége, e nélkül pedig veszélyeket rejthet magában egy országos gyűlés, amely végre is arra lenne hivatva, mondotta Fehér Ipoly, hogy a katolikusok magasabb érdekeit egységes szellemben szolgálja. Nézete szerint helyi körök alakításával kellene

előbb a katolikus öntudatot megteremteni. Steiner Fülöp Fehér Ipoly aggodalmának eloszlatására megjegyezte, hogy az országos mozgalom esetleges elfajulását megakadályozhatnák magának a nagygyűlésnek egészséges szervezése és helyes vezetése által. A hosszabban tartó vita eredménye végül is az lett, hogy a püspöki kar határozatilag helyeselte és melegen üdvözölte az országos katolikus gyűlés eszméjét, megvalósítását azonban későbbi időpontra óhajtotta halasztani.

A tanácskozások utolsó napján levelet kapott a prímás XIII. Leótól,[19] amelyet mindjárt be is mutatott a püspöki karnak. Mély sajnálattal emlékezett meg a pápa levelében a kormánynak a polgári házasság behozatalát célzó egyházpolitikai programmjáról, élénk színekkel festette a házasság szentségi jellegét fenyegető veszélyeket és szívére kötötte a püspöki karnak, hogy kövessen el mindent e nagy veszély elhárítására.

XIII. Leó Wekerle programmnyilatkozata után Revertera előtt is fájdalmát fejezte ki a magyarországi események felett. Engedékenységének határai vannak, mondotta a pápa Reverterának, melyeket nem léphet át és a harcot, hogyha rákényszerítik az Egyházra, Isten segítségében bízva bátran fogja megvívni. A Magyarországon harciasnak kikiáltott pápa e kijelentése mellett is nagyon békülékeny benyomást tett egyébként Reverterára, aki kérte is őt, hogy ne lássa a helyzetet oly kétségbeejtőnek s higyjen a megegyezés lehetőségében.[20]

A püspöki konferencia határozatának következtében majdnem minden egyházmegyében még december havában behívták a püspöki székhelyekre az espereseket. Szóbelileg semmiseknek jelentették ki előttük az anyakönyvi kivonatok átadását megengedő körleveleket és kihirdették egyúttal a római döntéseket.[21] Schopper csak a központi papság előtt olvasta

[19] A pápa levelét a Prímási Levéltárban nem találtam meg. Említést tett róla a püspöki karnak 1893. március 3-án a pápához intézett felirata is, amely szerint e levél 1892. december 11-én kelt.

[20] Lásd erről Revertera 1892. dec. 6-án kelt 40. A. sz. bizalmas jelentését, Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome S. S. 1892.

[21] Magyar Állam, 1893. január 4.

fel személyesen Rampolla Simorhoz intézett két levelét, de december 30-án pásztorlevelet is adott ki,[22] amelyben a következőket mondta: „Az úgynevezett elkeresztelési ügyre vonatkozó pápai dekrétumokat ő szentségének parancsa értelmében a központi papság előtt már felolvastam, ... minden ellenkező rendelet semmis." Az állami anyakönyvezést teljes joggal elrendelhetik, mondta tovább a pásztorlevél, de a polgári házasság arcul csapása a katolikus szentségnek, „megtámadása a katolikus hitelvnek... bármit mondjanak is a kormány... bölcs emberei." Meghagyta Schopper a papságnak, intézzen minden kerület összes választói által aláírt figyelmeztetést és kérelmet képviselőjéhez, hogy az Egyházat megvédeni szíveskedjék, mert a polgári házasság nem kell nekik. A második teendő: a rege male informato ad melius informandum appellare. Ezért mindenhol aláírások gyűjtendők.

A Magyar Hirlap és a Pesti Hirlap durván támadta Schoppert pásztorlevele miatt. Az Egyetértés pedig január 6-i számában azt írta, hogy Schopper már másodszor intéz támadást Magyarország közjoga ellen, mert 1872-ben is tilalom ellenére hirdette ki a vatikáni zsinat határozatait,[23] most pedig maga jelentette ki, hogy a két pápai dekrétumot a király előzetes engedélye nélkül kihirdette. Követelte ezért a lap a kormánytól, hogy Schoppert királyi dorgálásban részesítsék s a királyi szó tekintélyével óvják a főpapságot a veszedelmes példa követésétől. Híre járt, hogy Csáky a királynál is volt Schopper pásztorlevele miatt, illetőleg a ius placeti felújítása érdekében, de a király Csáky kérését visszautasította.[24] A ius placeti alkalmazása érdekében cikkeztek a lapok, foglalkoztak vele röpiratok[25] s Vázsonyi Vilmos

[22] Közölve u. o., valamint a Religio 1893. jan. 11-i számában.

[23] Lásd erre vonatkozólag a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvének IV. évfolyamában (Budapest, 1934) A vatikáni zsinat és a placetum c. tanulmányomat.

[24] Magyar Állam, 1893. január 21.

[25] Így Beksics Gusztáv: A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi (külső) kormányzatban különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a kath. autonómiára, Budapest, 1893. c. röpiratának VIII. fejezete.

nagy felkészültséggel, de sok ferdítéssel könyvet is írt „A királyi placetum a magyar alkotmányban" címmel. Vázsonyi szerint, ha a placetumnak külön büntetőjogi szankciója nincs is, van egy általános törvényünk a vallási béke és törvények megsértői ellen, az 1647. évi XIV. t. c., amely az 1880. évi XXXVII. t. c. 4. §-a alapján a placetum áthágói ellen alkalmazható. Az 1647-i törvény a megyéket jelölte ki a vallási törvények őrének s ezt a törvényt akarta Vázsonyi erőszakolt magyarázattal a placetum megsértői ellen alkalmazni. A placetum alkalmazását kívánó törekvésekkel szemben a Pesti Napló viszont részletesen ismertette, a Religio pedig teljes egészében leközölte Simor 1870-i tanulmány számba menő emlékiratát a ius placeti ellen.[26]

Az egyházpolitikai helyzetet természetszerűen elmérgesítették és a katolikus papság elkeseredését növelték az *elkeresztelési esetekben hozott ítéletek* és az azokat követő *végrehajtások.* Az első fokú ítéletek az 1892. év vége felé valamennyire ugyan fogytak, mert az új egyházpolitikai programm meghirdetése után egyelőre kevesebb feljelentés történt, a sorozatos végrehajtások azonban izgalomban tartották a katolikusokat annál is inkább, mert a papság, illetőleg a Magyar Állam gondoskodott róla, hogy az egész országban tudomást szerezzenek az egyes esetekről. Az elítélt papok kegyelmi kérvényeit visszautasították. Volt hely, ahol az elítélt pap nem várta meg a végrehajtást, hanem megfizette előre a bírságot.[27] A legtöbb helyen azonban hagyták a lelkészek, hogy árverezzék őket s így a Magyar Állam hol egy tehén, hol egy csikó, borjú, sertések vagy tükör árverezéséről adhatott hírt.[28] Mikor a zólyommegyei Hajnikon a papnak a szamarát árverezték el, a Magyar Állam vezércikket írt az esetről „A Csáky gróf szamara" címmel.[29] Akadtak azonban

[26] Lásd a Religio 1893. január 28-i, február 1-i és 4-i számát.

[27] Magyar Állam, 1892. szept. 21.

[28] Lásd az 1892. évi július 2-i, okt. 23-i, 26-i, nov. 12-i és 13-i számokat.

[29] Az 1892. dec. 3-i számban.

példák a felekezeti türelemre is. Előfordult, hogy a falu népe azzal akarta megakadályozni az árverést, hogy nem jelent meg senki sem rajta, de segített ekkor maga a bíró a helyzeten s megvette ő becsáron az árverezni akart órát.[30] Técsőn pedig, mikor december 30-án egy kocára akartak árverezni, egy református polgár közvetlenül az árverés előtt kifizette a katolikus pap helyett a tíz forint bírságot.[31] A gesztesi szolgabíróságon a tárgyalás alkalmával vontak vissza két fejelentést s az evangélikus pap csak három forint fuvardíjat kért.[32] Ezekkel az esetekkel szemben valóságos hajsza indult Spett gyomai plébános és Molnár János komáromi apát-plébános ellen. Molnár ellen 1892. december 5-én már a huszonötödik följelentésben tartották meg a tárgyalást.[33] Hivatalos hatalommal való visszaélés miatt két komáromi lakos is feljelentette őt, mert vegyes házasságból származó gyermekeiket megkeresztelte, de a kivonatot nem adta ki a szülőknek sem; Molnár a keresztlevelek kiadását Csáky rendeletére való hivatkozással tagadta meg. A komáromi törvényszék ezért 300 frt. bírsággal sújtotta őt, a győri tábla pedig fellebbezés folytán 1892. november 2-án hivatalvesztéssel és egyhavi fogsággal büntette.[34] Molnár most a táblai ítélet után kiadta a keresztleveleket. Ezért meg a komáromi rendőrkapitány ítélte el őt 100 forintra a jogtalan kiadás miatt.[35] Ez ellentétes ítéletek nagy feltűnést keltettek. Vajay István november 30-án interpellált is miattuk s a rendelet visszavonását kérte. Molnár mindkét ítélet ellen fellebbezett[36] s a komáromi városi tanács, mint másodfokú közigazgatási hatóság fel is mentette a rendőrkapitány által kiszabott bírság alól.[37] A kúria csak 1893. június 2-án tárgyalta az ügyet. Jogász körökben nagy

[30] U. a. 1893. január 17.
[31] U. a. 1893. jan. 4.
[32] U. a. 1892. nov. 30.
[33] U. a. 1892. dec. 4.
[34] U. a. 1892. nov. 18 és 20. Az utóbbi számban az ítélet szövege.
[35] U. a. 1892. nov. 26.
[36] U. a. az 1892. nov. 26-i számban közölte a kúriához való fellebbezés szövegét.
[37] U. a. 1892. dec. 11.

érdeklődéssel várták az ítéletet. Politikai fontossága miatt annyira érdekelte magát a kormányt is, hogy Szilágyi már előzetesen intézkedett, küldjék meg neki is az ítélet szövegét. A kúria ítéletében kimondotta a februári rendelet törvényességét s bűnösnek ítélte Molnárt hivatalos hatalommal való visszaélés vétségében, amiért nem adta ki a feleknek a keresztleveleket s elítélte őt az elkeresztelési rendelet megszegése miatt kihágásban is, mert nem küldte át a kivonatokat a protestáns lelkésznek. Összesen 250 forint bírsággal sujtották, de mellőzték a hivatalvesztés kimondását.[38] A kúria ítélete sok bírálatra adott alkalmat. A Pesti Napló másnapi számában hosszasan foglalkozott vele, a Budapesti Hirlap pedig azt írta, hogy a kormány irányította az ítéletet s az „evokációnak egy sötét árnyékát" látta abban, hogy az igazságügyi kormány előre megkérte az ítélet szövegét.[39]

Az egyházpolitikai programm bomlasztó hatása, mint Beksics írja,[40] érezhető volt az egész közéletben. A király föltételes beleegyezése a kötelező polgári házasságba bizonytalanságot keltett. Hirek terjedtek arról, hogy Wekerle alkudozik s az egyházpolitikai programm egy részéről, legelső sorban a kötelező polgári házasság bevezetéséről lemond. E híreszteléseket Wekerle 1893. január 1-én, a szabadelvű párt üdvözlésére adott válaszában megcáfolta s kijelentette, hogy a kormány „jól megfontolt elvi alapon, a valódi szükség, a lehetőség és valósíthatás határai közt maradva" állapította meg programmját, azt sem módosítani, sem csonkítani nem fogja, hanem egész terjedelmében fenntartja s beváltásához politikai állását és reputációját köti.

Wekerle nyilatkozata nem szüntette meg a különböző híresztéléseket. A Pesti Napló azt írta, Revertera szóbelileg kijelentette a Szentszéknél, hogy megelégednék a kormány a polgári házasság spanyol formájával is. A Szentszékhez fordult a kormány a lap szerint a papság megkezdett agitációjának

[38] U. a. az 1893. június 20-i számban közölte az ítélet szövegét.
[39] Lásd a Budapesti Hírlap 1893. június 4-i számát. V. ö. még Kereszty Viktornak „Az elkeresztelések és a kúria" c. cikkét a Magyar Sión 1893-i évfolyamában a 430—443 lapokon.
[40] A Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi) X. k. 791. l.

megszüntetése érdekében is, a Szentszék azonban udvarias, de kitérő választ adott. Pesti Napló híre elejétől végig teljesen alaptalan és kitalált volt,[41] jellemző azonban, hogy mégis hitelre talált s a kormánypárt január 11-i értekezletén[42] Schvarcz Gyula képviselő is szóba hozta. Wekerle ekkor határozottan cáfolta a hírt s újból hangoztatta, hogy a kormány csorbítatlanul fenntartja egyházpolitikai programmját. A Pesti Napló ennek dacára fenntartotta tudósítását.

Nagyobb jelentőségű volt *a szabadelvű párt január 27-i értekezlete*, amelyen egyesek kérdést intéztek Wekerléhez, hogy pártkérdéssé teszi-e a kormány a polgári házasság elfogadását? A Tisza-csoport tudva, hogy a kötelező polgári házasság parlamenti többsége mindenfeléképen meglesz, mert a függetlenségi párt nagy többsége is elfogadja, oly párthatározatot akart állítólag provokálni, hogy akik nem járulnak hozzá, azoknak ki kell lépniök a pártból. Wekerle azonban el akarta hárítani legalább is egyelőre az ellentétek kirobbanását s kijelentette ugyan, hogy pártkérdés minden olyan kérdés, amely a kormány létét érinti, de nem tartotta szükségesnek, hogy azok, akik az egyházpolitikával nem értenek egyet, már most felvessék magukra nézve a pártkérdést. Ezt csak akkor tegyék meg, mondotta Wekerle, amikor a kormány konkrét alakban terjeszti elő a javaslatokat. Addig bennmaradhatnak a pártban, de elvárja tőlük, hogy propagandát az egyházpolitika ellen ne indítsanak. Kérte Wekerle ezen az alapon a párt további támogatását. Egy volt katona, gróf Pongrácz Károly, aki később különben éppen az egyházpolitikai törvényjavaslatok miatt lépett ki a pártból, igyekezett katolikus lelkiismeretét is megnyugtatni az értekezleten azzal, hogy miután a király elvben elfogadta a polgári házasságot, elfogadhatja azt elvben minden lelkiismeretfurdalás nélkül a legbuzgóbb katolikus is. A pártgyűlés után három

[41] Lásd Revertera 1893. január 15-én kelt s. k. magánlevelét Kálnokyhoz: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome SS. XI: 258.

[42] Lásd erre, valamint a következő értekezletre vonatkozólag a napilapokat, valamint Szilágyi Dezső beszédeinek II. kötetét, (szerk. Vikár Béla, Budapest, 1909.) a 243. lapon.

képviselő, Latinovits Ernő, a pártkör igazgatója, gróf Szapáry László és Péchy Tamás, a képviselőház volt elnöke és a tiszai evangélikus egyházkerület világi felügyelője kilépett a pártból, Csáky Kálmán gróf és Tódor József pedig egyelőre várakozó álláspontot foglaltak el. Péchy Tamás kilépésének oka nem a polgári házasság, hanem a 12. §. tervbe vett módosítása volt.

Amíg ezek történtek már sok kerület felszólítást intézett képviselőjéhez, hogy tiltakozzanak a polgári házasság ellen[43] s a január 16-án bíborossá kinevezett Vaszary január 18-ára egy szűkebb körű bizottságot hívott egybe a kongrua és az autonómia tárgyában. A bizottságnak több főpapon kívül Apponyi Albert, Károlyi István, Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric grófok, Pallavicini Ede őrgróf, Polónyi Géza és Győrffy Gyula lettek a tagjai. Az értekezlet inkább csak informativ jellegű volt s pozitiv eredménye nem lett. Eredménytelen maradt egy másik bizalmas értekezlet is,[44] melyre Esterházy Miklós Móric és Szapáry László hívott egybe különböző pártállású képviselőket, így Ugron Gábort, Polónyi Gézát, Tibád Antalt, Nagy Istvánt, Győrffy Gyulát, Tódor Józsefet és Dániel Ernőt, továbbá Timon Ákost, gróf Károlyi Sándort és Zichy Nándort. Célja ez értekezletnek egy pártközi katolikus akció megindítása lett volna, hogy a fennálló pártok keretén kívül esetleg megakadályozzák, vagy legalább is megnehezítsék az egyházpolitikai törvények megalkotását. Hiábavaló volt azonban minden fáradozás. Lehetetlenné tették az együttműködést a parlamenti pártok között fennálló válaszfalak. Csak annyit sikerült elhatároznia az értekezletnek, hogy szorgalmazni fogják a katolikus autonómiát és az autonómiai kongresszus egybehívását. A népszerűtlenségtől félve, vagy pártérdekek miatt még egyébként katolikus gondolkodású képviselők sem merték a polgári házassággal szemben a tiszta katolikus dogmatikus álláspontot elfoglalni.

Kevéssel utóbb, február elején, egymásután megjelentek

[43] V. ö. Religio, 1893. jan. 4.

[44] Lásd ez értekezletre vonatkozólag: Bónitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor, Budapest, 1912. 227. l.

a püspökök bőjti pásztorlevelei,[45] amelyek mind a házasság szentségével foglalkoztak s elítélték a polgári házasságot.

A kormány sem volt tétlen s egyre erősebb agitációt fejtett ki a polgári házasság érdekében. Legelőször Somogymegye február 6-i ülésén szavaztatott bizalmat egyházpolitikájának, majd utasította a főispánokat, hogy rendezzenek a mellett tüntetéseket a megyegyűléseken.[46]

A kormány tevékenysége Zichy Nándort az ellenakció megindítására sarkalta. Az Esterházy Miklós Móric és Szapáry László által egybehívott értekezlet eredménytelenségéből azt a meggyőződést merítette, hogy a korona bátorítása és jóváhagyása nélkül lehetetlen konzervatív irányú akciót kezdeményeznie s ezért tárgyalt ez ügyben Kálnokyval. Kálnoky azonban kizártnak mondotta, hogy a király bátorítását és támogatását a saját minisztériuma ellen indítandó akcióhoz megnyerhessék s ezért helyesebbnek tartotta, ha jól megfontolva csak akkor indítják meg az akciót, amikor a törvényjavaslatokat már előterjesztették. Abban senki sem kételkedhetik, írta később Kálnoky Zichynek,[47] hogy a király nagy fájdalommal látja az egyházi kérdések körüli heves és szükségtelen agitációt s a legszívesebben azt venné, ha mentesülne tőle az ország. Szkeptikusan nyilatkozott Kálnoky egy esetleges pártalakításról is, mert kevés bizalma volt oly személyek iránt — és itt Zichyéknek a függetlenségi párti Polónyival való ekkori kapcsolataira célzott — akiknek politikai elvei egészen különösen hatnának egy konzervatív keretben.

E kísérletezés után kénytelen volt Zichy a kormány egyházpolitikája elleni küzdelmében más tényezőkhöz: az agitációhoz, a katolikus tömegekhez fordulni. Megindította a vidéki katolikus nagygyűlésnek sorozatát. Az első ilyen gyűlés Sopronban volt február 20-án Zichy akadályoztatása miatt Esterházy Miklós Móric elnöklete alatt.[48] Sürgették a gyűlésen katolikus körök alakítását és határozatokat hoztak a kormány egyházpolitikája ellen. A soproninval megindult katolikus gyűléseknek termékenyítő hatása volt, a katolikus hitvallás erősödött s előkészítették az útját a katolikus néppárt későbbi megalakításának. Zichy Nándor tekintélye folyton nőtt s lassanként az országos pártvezér tekintélyére emelkedett.

[45] Közölték a pásztorleveleket a Magyar Állam és a Religio.

[46] Magyar Állam, 1893. febr. 8. és 12. sz., továbbá Katholikus Szemle, 1893: Időszaki szemle, 286. l.

[47] Kálnoky 1893. február 27-én Zichyhez írt levelének fogalmazványát lásd: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Liasse: Interna, XXXI: 241—242.

Február 28-án újból tanácskozásra jött össze a püspöki kar, hogy a még decemberben elhatározott feliratok szövegét megállapítsa. A tervezeteket, melyeket Csernoch János ekkori prímási irodaigazgató készített el, még januárban megkapták a püspökök s írásban tették meg észrevételeiket.[49] A királyhoz intézett felterjesztés végleges szövegét mindjárt a tanácskozások első napján megállapították. Ez volt a három közül a legrövidebb. Kifejtette a felterjesztés,[50] hogy az egyházpolitikai programm, ha megvalósul, az ország százados intézményeit rendíti meg s alapjában támadja meg az egyik államfenntartó oszlopot, a katolikus egyházat. Fáj nekik, írták a püspökök, hogy mint a király leghívebb alattvalóinak a király törvényes kormányával ellentétbe kell helyezkedniök, de ezt abban a meggyőződésben teszik, hogy ezáltal a haza jól felfogott érdekeit is szolgálják. A kormány által hirdetett egyházpolitikai elvek megvalósítása ugyanis annyira megingatná az ország lakosságának nagyobb felét kitevő katolikus hívők erkölcsi érzékét, hogy nem lenne képes az ijesztő mérvben ter-

[48] Részletesen beszámolt róla a Religio 1893. február 22-i száma.

[49] Megtalálhatók ez észrevételek Esztergomban a prímási levéltárban Cat. D. c. 1893 : 366—368, 377, 394, 408, 437—438, 721—723, 1200, 1203, 1216, 1232, 1235, 1279, 1287, 1292, 1298, 1309, 1337, 1338, 1539 számok alatt. — 1893. február 12-én megküldötte Vaszary bizalmasan a tervezeteket a királynak való bemutatás céljából Pápay kabinetirodai osztályfőnöknek is. Pápay február 13-án mutatta be a tervezeteket a királynak. Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei 1893 : ad 1145. E helyen található meg a királyhoz és kormányhoz intézett felirat tervezete, a pápához intézett felirat tervezete pedig az Orsz. Ltárban a Pápay-hagyatékban.

[50] Eredetije: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei 1893: ad 1145. Hivatalos másolata: Orsz. Ltár. Min. eln. 1893: 1530. Törzssz. 399. Csomósz. II. Közölték a napilapok is.

jedő s trónokat veszélyeztető és államokat fölforgató romboló áramlatoknak ellenállni. Kérte ezért a püspöki kar a királyt, hogy mint legfőbb kegy- és védúr tartsa távol az országtól a veszélyes újításokat.

A kormányhoz intézendő emlékiratról nagyobb vita támadt. A római zarándokútjáról időközben megérkezett Steiner Fülöpnek lényeges észrevételei voltak ugyanis a gyermekek vallásáról szóló fejezetre vonatkozólag. Steiner észrevételeinek megbeszélése végett szűkebb bizottságot küldött ki a püspöki kar, amelynek Steineren kívül Császka, Schopper és Szmrecsányi Pál voltak a tagjai. A másnapi, március elsejei tanácskozáson Steiner terjesztette elő a gyermekek vallásáról szóló fejezetnek bizottsági szövegezését s a konferencia újabb beható tárgyalás után összeegyeztette, illetőleg egybefoglalta azt az emlékirat tervezetével.

A következő két nap tanácskozásai folyamán véglegesen megállapította azután a püspöki kar a kormányhoz intézendő memorandumon kívül a pápának küldendő felterjesztés végleges szövegét is.

A kormányhoz intézett rendkívül terjedelmes emlékirat[51] a négy új egyházpolitikai javaslat tárgyalása előtt a vegyes házasságokból származó gyermekek vallási hovátartozásának kérdésével foglalkozott. Kifejtette ezzel kapcsolatban a katolikus tant s figyelmeztetett arra, hogy mind az 1868-i törvény, mind a februári rendelet, miután tisztán vallási kérdésekben intézkedett, túllépett az állami hatalom jogkörén és sérti a katolikus egyház alkotmányilag biztosított jogát. Kérte ezért a püspöki kar a szülők szabad rendelkezésének biztosítását. Ez nem sértené szerintük a bevett vallásoknak sem hitelveit, sem az állam által nyujtott jogait. Ha kifogásolnák a bevett keresztény felekezetek, akkor azt hitelveiken felül s azok ellenére tennék s ezért a pártok felett álló hatalomnak vissza kellene tiltakozásukat utasítani. Ez a kérdés független az egyházpolitikai programm négy javaslatától s kérdezték ezért a püspökök, hogy miért hozzák azokkal a 12. § megígért módo-

[51] Ered. tiszt.: Orsz. Ltár. Min. eln. 1893: 1530. Hivatalos másolata: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei 1893: ad 1145. Közölték a napilapok is.

sítását kapcsolatba? A februári rendelet csak zavart és bonyodalmat idézett elő, érveltek tovább, s még mindig érvényben van, sőt a katolikus lelkészek közül többen zaklatásoknak is vannak kitéve miatta, bár a kormány a képviselőházban nyiltan elismerte, hogy a katolikus papság a rendelet következtében hivatalos kötelességeivel összeütközésbe került. E bajból a fennálló viszonyok között csak a 12. § módosítása, vagy Vaszary által javasolt értelmezése által lehet menekülni.

Nem állítaná helyre a vallási békét a polgári anyakönyvezés sem, melyre ugyan joga van az államnak, írták tovább emlékiratukban a püspökök, de szerintük ebben a kérdésben nem a quid iuris, hanem a quid consilii az irányadó. Félni lehet attól, hogy a polgári anyakönyvezés következtében több gyermek kereszteletlenül fog maradni. Wekerlének azzal a kijelentésével kapcsolatban, hogy a polgári anyakönyvezés általános életbeléptetéséig kötelezik a lelkészeket a gyermek törvényszerinti vallásának feltüntetésére, megjegyezte a püspöki kar, hogy e követelés éppúgy nem lenne teljesíthető, amint nem volt végrehajtható Csáky rendelete. Az izraelita vallás recepcióját illetőleg csak a keresztény hitről a zsidó vallásra való áttérés megengedése ellen tiltakozott az emlékirat,[52] a vallás szabad gyakorlatával kapcsolatban pedig kifejtette, hogy Magyarországon az egyén vallási szabadsága korlátozva nincs, felesleges tehát róla törvényt alkotni. A törvény magában fogja hordani az amerikai rendszer csiráját s

[52] A tervezet részletesebben foglalkozott a zsidó recepció kérdésével, mint az elfogadott szöveg s kifejtette azt is, hogy a zsidó vallásról a keresztényre nem áttérni, hanem csak megkeresztelkedni lehet, a zsidó vallásra való áttérés pedig a maga valójában csak akkor volna lehetséges, ha az illető saját nemzetiségéből kiválva, a zsidó nemzetiségbe beolvadhatna. Itt említhetjük meg, hogy az emlékirattal egyidőben, a Magyar Sion 1893. évi márciusi számában (161—190 lapok) dr. Kereszty Viktortól „A zsidórecepció a tudomány szempontjából" címmel hosszabb tanulmány jelent meg, a júniusi füzetben pedig (414—429. l.) Dr. Pethő álnéven Prohászka Ottokár foglalkozott e kérdéssel „A zsidó recepció a morális szempontjából" c. tanulmányában. Prohászka értekezése újból megjelent Összegyüjtött Munkái 22. kötetében az 1—14. lapokon.

utat készítene a korlátlan testületi vallásszabadságnak. A vallási sokféleség pedig atomizálja a köz- és magánéletben a polgárokat s bomlasztólag hat az államra.

A leghatározottabban a polgári házassággal szemben foglaltak állást emlékiratukban a püspökök. Bár az ország összes polgárai mindnyájan egy hazának fiai, a vallási hitelvek különbözősége miatt vallási ügyekben mindnyájukra egyenlő mérték mégsem alkalmazható, írták. A polgári házasság alapelvei tagadják mindazt, amit a katolikus egyház a házasságról vall és törvényeivel szabályoz, mert a katolikus tan szerint a házasság keresztények között szentség, felbonthatatlan szövetség s mint ilyen kizárólag az egyházi törvényhozás szabályozó jogkörébe tartozik. A tervezett törvényjavaslatról nem lehet azt mondani, hogy az egyházi hitelveket érintetlenül hagyja. Azt sohasem tagadta az Egyház, hogy a házasság polgári következményeit joga van az államnak szabályozni. Intézkedjék tehát a polgári hatalom, írták a püspökök, a házasságból származó polgári következmények felett, de vegye kiindulási pontul a házasság érvényességét vagy érvénytelenségét úgy, amint azt az Egyház meghatározza. Emlékeztettek rá, hogy a polgári szerződés elvét a házassággal kapcsolatban a protestantizmus hozta először forgalomba[53] s protestáns államokban került először felszínre, a nélkül, hogy maga a protestáns nép a házasság vallásos jellegéről egészen a legújabb időkig lemondott volna. Idézte az emlékirat idősb Andrássy Gyulának a főrendiházban 1883-ban mondott beszédét, mely szerint ő azt tapasztalta, hogy a polgári házasság a családokban, a társadalomban a türelmetlenséget, a vallási viszályt a legnagyobb mérvben fokozza s ezért bevezetését Magyarországon sohasem kívánja. A polgári házasság szomorú következménye továbbá, írták a püspökök, a családok elkereszténytelenedése. Ennek bizonyítására idézték az 1879-i és 1880-i berlini statisztikai adatokat, amelyek szerint ott a tiszta pro-

[53] Szmrecsányi Pál kívánságára kihagyta a püspöki kar az elfogadott szövegből a tervezetben található következő Luther idézetet: „Die Ehe ist ein äusserlich leiblich Ding, wie andere Handthierung. Es kann Niemand läugnen, daß die Ehe ein weltlich Ding ist, wie Kleider und Speise, Haus und Hof der weltlichen Obrigkeit unterthan".

testáns és vegyes házasságoknak átlagosan hatvan százalékát egyházilag meg sem kötötték s kereszteletlenül maradt a gyermekek igen nagy százaléka is. A magyarországi házassági jogrend ziláltságának oka nem az egyházi, hanem a polgári törvényekben van. Az 1868. évi XLVIII. t. c., mely a házassági perek dualizmusát vezette be és az ugyancsak 1868. évi LIII. t. c. 8. §-a, amely kimondja, hogy az áttértet az elhagyott egyház elvei semmiben sem kötelezik, a tulajdonképeni okai az ismert bajoknak és nem a felekezeti házassági jogok. Minden bajnak természetes orvosszerét annak megszüntetésében szokás keresni, ami a bajt okozta, a polgári házasság pedig csak új bajokat idézne fel, fejezték be emlékiratukat a püspökök.

A XIII. Leóhoz intézett felirat[54] bevezetésében kijelentették a püspökök, hogy más országok püspökeinek és katolikus férfiainak példájára egy lélekkel ellenállnak a kormány szándékainak és amennyire lehet meg fogják akadályozni, hogy az Egyház jogait újabb törvények által újból megsértsék. Áttérve a kormány programmjának tárgyalására, kifejtették az Egyházra nézve abból származható előnyöket és károkat. A vallás szabad gyakorlatának tervbe vett kimondásával kapcsolatban megemlítették, hogy még nem fejtette ki a kormány, mit ért azon. Vázolták a vallások helyzetét Magyarországon s kiemelték, hogy a katolikusokat kivéve minden felekezetnek autonómiája van lelki és anyagi ügyekben s az államnak csak főfelügyeleti joga van. Az állam eddig felekezetnélkülinek, oly értelemben, mint Északamerika éppen nem volt mondható. Vannak ugyan kevesen, kik vallásnélkülieknek vallják magukat, az állam azonban nem ismerte el ezeket ilyenekül s a szerint a vallás szerint ítéli meg őket, amelyhez korábban tartoztak s gyermekeiket is abban a vallásban kell nevelniök. Ha a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény azt mondaná ki, hogy jogában van mindenkinek vallás nélkül is élni, akkor az ily értelemben vett vallásszabadságtól semmi jót sem vár-

[54] Nyomtatott példánya: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei 1893: ad 1145 és Orsz. Ltár. Pápay hagyaték. Közölte latin eredetiben a Havi Közlöny 1893. évi 7. száma a 673. s köv. hasábokon, magyar fordításban pedig a Magyar Állam 1893. évi június 13-i száma. Először a győri egyházmegyei körlevelek közt jelent meg.

hatna a katolicizmus, ha ellenben megkövetelné az állam minden polgárától, hogy valamely valláshoz tartozzék s a katolikusoknak visszaadná vallási ügyeik független intézésére szabadságukat, akkor a vallás szabad gyakorlatának kimondása katolikus szempontból kisebb rossznak lenne tekinthető. A katolikus vallás most nem állam-, de uralkodó vallás. Az apostoli király főkegyúri jogait a vallásügyi miniszter által gyakorolja, minek folytán a katolikus egyház jobban függ az államtól, mint a felekezetek. Ez az államnak bizonyos katolikus jelleget, az Egyháznak a világ előtt bizonyos tekintélyt ad, de viszont az Egyház szabadsága ezáltal rendkívül sokat szenved s ezért rosszabb a helyzete, mint a felekezeteké. A vallás szabad gyakorlatának kimondása által tehát az Egyház nagyobb függetlenséget nyerne s ez pótolhatná azt a veszteséget, amit közömbös híveinek elszakadása okozna. A zsidók recepciójáról, valamint a polgári anyakönyvezésről szóló törvény ezzel szemben viszont nem fogadható el, írták tovább a püspökök, mert az előbbi lehetővé tenné keresztényeknek zsidókkal való házasságkötését s megengedné keresztényeknek zsidó hitre való áttérését is, az utóbbinak pedig az a célja, hogy nyilvántartsa a vegyes házasságokból származó gyermekeket a polgári házasság bevezetéséig. A szülők természeti jogát gyermekeik vallását illetőleg csakis a polgári házasság bevezetése árán akarja ugyanis a kormány megengedni. Áttérve most a polgári házasság kérdésének tárgyalására, kifejtette a felirat, hogy az, ami azt az elven kívül leginkább elitélendővé teszi, vagyis felbonthatósága, tulajdonképen nem lenne új dolog Magyarországon, mert már 1868 óta megvan. Ettől kezdve ugyanis áttérés után az eredetileg tiszta katolikus házasságok is felbonthatók. A házasságának felbontása érdekében aposztatáló katolikus pedig az eretnekség terjesztőjévé is lesz egyúttal, mert hét éves korig a gyermekek is követik szüleik vallását. Ha pedig új házasságot kötnek az aposztata szülők, akkor új gyermekeikkel is az akatolikusok számát gyarapítják. Várható-e tehát valami előnyös változás a tervezett polgári házasságtól, vetették fel a kérdést a püspökök. Bizonyosnak látszik a kormány nyilatkozatai után,

hogy módosítják azzal kapcsolatban a 12. §-t. Valódi haszonnak azonban ez sem lenne mondható, mert nem szabad akkor sem rosszat cselekedni, ha abból jó származik. A protestánsok különben a módosítás után is mindent el fognak követni, hogy a vegyes vallású jegyeseket gyermekeiknek a katolikus hitben való nevelésétől elijesszék. Segítené őket e törekvésükben az intelligens körök rettenetes vallási közönye is. Csökkenne továbbá a felbontható polgári házasság bevezetése esetén azoknak a száma, akik új házasság kötése érdekében most az eretnekségre térnek át. Ebből nem lenne semmi lelki hasznuk maguknak az illetőknek, akik új házasságuk, helyesebben mondva ágyasságuk következtében állandó halálos bűnben élnének s így a szentségek sem lennének nekik kiszolgáltathatók. Nagyobb haszon származnék azonban ebből a helyzetből a korábbi vagy az új házasságból való gyermekekre nézve, akik katolikusnak lennének nevelhetők. Elkerülhető lenne ezáltal egész családok dekatolizálása, különösen a műveltebb osztályokban. A nép idáig szentül megőrizte a házasság egységét s hívebben ragaszkodik az Anyaszentegyházhoz. E várható előnyökkel szemben[55] új forrása lenne azonban a polgári házasság a vallási közönyösségnek s újabb alkalom lenne az Egyház tekintélyének megvetésére s arra, hogy kivonják magukat befolyása alól. Eddig a házasság kötése által nagy hatása volt az Egyháznak a családokra s az egész társadalmi életre. A polgári házasság bevezetése esetén pedig bizonyára akadnának jegyesek, akik nem áldatnák meg egyházilag házasságukat s lennének olyanok is, kik nem kereszteltetnék meg gyermekeiket. Maga után vonná a polgári házasság a lelkek nagyobb elidegenítését is az Egyháztól s attól való elszakadását, ha nem is nyilt szavakkal, de tettekkel maga az állam is bizonyítaná. Harcolni fognak ezért a polgári házasság bevezetése ellen, írták a püspökök a pápának és sürgetni

[55] Itt említjük meg, hogy Schopper 1893 január 20-án Vaszarynak írt levelében a pápához intézett felirat tervezetéről szólva, kifogásolta, hogy az egyházpolitikai javaslatokkal kapcsolatban bizonyos nyereségekről is van szó s félt, hogy ennek folytán ismét abban a megtiszteltetésben fognak részesülni: episcopi hungarici sunt magis politici quam catholici. (Esztergom, Prímási levéltár. Cat. D. c. 1893: 377.)

fogják a kormányt, vegye figyelembe az Egyház dogmáját a házasság felbonthatatlanságáról s ne engedje meg, hogy aposztazia által a katolikus módon megkötött házasság felbontható legyen.

Vaszary a memorandumot már március 4-én elküldötte Rampollának[56] s tudjuk, hogy az jó hatással volt a pápára.[57] A királyhoz és a kormányhoz intézett feliratot, illetőleg emlékiratot március 8-án személyesen adta át a prímás Wekerlének s megkérte őt egyúttal, hogy a kormányhoz intézett memorandum másolatát is terjessze fel a királynak.[58] Wekerle mindjárt másnap teljesítette Vaszary kérését és minden megjegyzés nélkül továbbította a királyhoz az iratokat, mert, mint írta, nem akarta visszatartani a feliratot addig, míg a kormány a hozzá intézett emlékiratra részletesen megtehetné észrevételeit.[59] Pápay, a kabinetiroda osztályfőnöke kétféle resolutio-tervezetet mellékelt Wekerle felterjesztéséhez. A második szerint elvárta volna az uralkodó, hogy a kormány a feliratra, illetőleg emlékiratra vonatkozólag részletes észrevételeket és alaposan indokolt további javaslatokat tegyen. Ferenc József azonban ezt áthúzva az első resolutio-tervezetet fogadta el s „egyelőre" egyszerűen tudomásul vette Wekerle előterjesztését.[60] Ferenc József nem sürgette az észrevételeket s a kormány, bár eredetileg szándékában volt, később sem cáfolta meg külön felterjesztésben a feliratban, illetőleg az emlékiratban foglaltakat; csak Szilágyi tért ki rá ez év október végén a házassági törvényjavaslat tárgyában tett előterjesztésében.[61] Eredménye az emlékiratnak jóformán semmi sem lett; mint látni fogjuk csak az anyakönyvi törvényjavaslat megszerkesztésére lett a király közbelépése következtében annyi hatása, hogy elmaradtak az eredetileg tervezett átmeneti intézkedések.

[56] Esztergom, Prímási levéltár. Cat. D. c. 1893: 1557.

[57] Lásd Revertera 1893. márc. 17-én kelt 10. B. sz. jelentését, Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome S. S. 1893. Mellékelte Revertera jelentéséhez a Moniteur de Rome „Un document historique" c. nyilvánvalóan sugalmazott cikkét is a feliratról.

[58] Valamivel később, március 16-án, illetőleg 20-án a pápához írt feliratot is megküldötte Vaszary bizalmasan Wekerlének és Csákynak, illetőleg a királynak való bemutatás céljából Pápaynak. (Esztergom, Prímási levéltár, 1893: 1868. és 1891. sz., Orsz. Ltár: Pápay-hagyaték és Vallás és közoktatásügyi min. iratok: 1893: 639., illetőleg 1831. eln. sz.)

[59] Orsz. Ltár. Min. eln. 1893 : 1530.

[60] Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei, 1893: 1145.

A már az előző év októberében elfogadott elvek alapján kidolgozott *anyakönyvi törvényjavaslatot* az 1893. évi január 26-i minisztertanácson kezdte a kormány szakaszonként tárgyalni.[62] Most már nem Csáky, hanem Hieronymi belügyminiszter volt az előadója. A tárgyalás folyamán csak az az említésre méltó módosítás történt a tervezeten, hogy elhagyták a polgári házasság bevezetésére való utalást. A március 7-i minisztertanácson már fel is hatalmazták a belügyminisztert, hogy a kormány által elfogadott törvényjavaslatot az uralkodó hozzájárulásának megnyerése után az országgyűlésen előterjessze. A tárgyalás befejezése után, a minisztertanács végén számolt be Csáky a prímás legújabban hozzáintézett leveléről, amely újabb javaslatot tartalmazott az egyházpolitikai kérdéseknek napirendről való levétele érdekében az elkeresztelési ügy megoldására.

[61] Wekerle 1893. április 19-én azt irta Csákynak, hogy a kormány az egyházpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontját a törvényjavaslatokban s azok indokolásaiban juttatja kifejezésre, de szükséges lenne, hogy addig, míg azok a király elé jutnak, egy külön felterjesztésben tüzetesen megcáfolják a főpapok feliratában és emlékiratában foglaltakat. Felkérte ezért Wekerle Csákyt e cáfolat elkészítésére. Csáky a nemkatolikus egyházi ügyek ügyosztályába beosztott Madách Manó min. osztálytanácsossal készíttette el a cáfolatot s június 16-án küldötte meg Wekerlének. Wekerle ennek alapján készíttette el a felterjesztés tervezetét, melyet közölték Szilágyival is, kinek nem volt az ellen semmi kifogása. Wekerle ezután a szokásos német fordítást is elkészíttette. A felterjesztés elküldése azonban mégis függőben maradt s Szilágyi fent említett előterjesztése után, december 12-én véglegesen ad acta került. (Orsz. Ltár. Min. eln. 1893 : 681 és 1530, továbbá Vall. és közokt. min. 1893: 936. eln. sz.)

[62] Az anyakönyvi törvényjavaslat tárgyalására vonatkozólag lásd az említett január 26-i (3/M. T.: 3. p.), továbbá a február 9-i (4/M. T.: 1. p.), 11-i (5/M. T.: 1. p.), 22-i (7/M. T.: 5. p.), március 7-i (9/M. T.: 1. és 9. p.), 22-i (11/M. T.: 8. p.) és április 14-i (14/M. T.: 21. p.) minisztertanácsok jegyzőkönyveit.

Vaszary javaslata lényegében teljesen megegyezett Simornak Vaszary által valószínűleg nem ismert 1890 októberében tett s a kormány által annak idején visszautasított javaslatával, amely szerint köteleznének minden anyakönyvvezetőt, hogy az anyakönyvekbe és a kivonatokba minden alkalommal pontosan vezesse be a szülők vallását s azt, aki e kötelezettségnek nem felel meg, megbüntetik. Vitás esetekben az állami hatóságok állapítanák meg a javaslat szerint, hogy mely hitvalláshoz tartozik a törvény szerint a megkeresztelt. Vaszary e módozatnak Róma által való elfogadása érdekében még február 11-én írt Rampollának[63] s a bíboros-államtitkár e hó 28-án kelt válaszában[64] elfogadhatónak és eltűrhetőnek minősítette ez eljárást abban az esetben, ha a kormány javasolja. Kívánta azonban Rampolla, engedjék meg e modus vivendi esetén a katolikus szülőknek, hogy gyermekeiket mind nyilvánosan, mind magánúton a katolikus vallásban nevelhessék. A Szentszék hajlandó az engedékenység legszélső határáig elmenni, írta az államtitkár, ha ez az isteni és természeti törvények korlátait nem érinti. Vaszary Rampolla válaszának vétele után közölte a Szentszék feltételével kiegészített javaslatát Csákyval. Tudatta, hogy e modus vivendi Róma részéről is elfogadható lenne s remélte, hogy a kormány is elfogadhatja saját tekintélyének megőrzése mellett és a felekezetek érdekeinek megsértése nélkül. Az említett március 7-i minisztertanács azonban visszautasította a javaslatot azzal a megokolással, hogy nemcsak semmi engedményt nem tartalmaz, hanem részben a törvénnyel is ellenkezik.

Vaszary tehát csalódott, amikor azt hitte, hogy a kormány nehéz politikai helyzetére való tekintettel ünnepélyes kijelentései dacára is keresni fogja a békés megoldást. Csalódnia kellett Rómának is, hol a prímás bizakodó jelentése után szintén sikert reméltek a javaslattól, mert azt hitték, hogy a prímás előzetesen tárgyalt róla a kormánnyal.

[63] A levélnek Csernoch által készített fogalmazványa Esztergomban, Prímási levéltár. 1893 : 1225.

[64] Lásd az 1893. november 30-án tartott püspöki konferencia jegyzőkönyvét.

Rampolla Revertera előtt is nyilatkozott erről bizalmasan s remélte, hogy az idő folyamán támadt nehézségek dacára is sikerülni fog végre az elkeresztelési kérdés megoldása.[65] 1893. március 6-án kelt levelében XIII. Leó Ferenc József figyelmét is felhívta a javaslatra, amelyet véleménye szerint a kormány is elfogadhat, hacsak a végsőkig nem akarja vinni a harcot.[66]

A király a pápa levelének vétele után Pápay kabinetirodai osztályfőnök útján tudatta Wekerlével, hogy értesülése szerint a prímás a kormánynak új engedékeny szellemű javaslatot tett s kívánta, hogy fontolja azt meg behatóan a kormány. Felvilágosítást kért egyúttal az uralkodó az időközben már hozzá felterjesztett anyakönyvi törvényjavaslat tervezetének[67] 63. és 73. §-aira vonatkozólag is. Azt kérdeztette a király, nincsenek-e e §-ok egymással ellentétben s nem felesleges-e a 73. § a 63. § mellett? A tervezet 63. §-a ugyanis azt mondotta, hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény megalkotásáig a gyermek vallása az 1868. évi LIII. t. c.-nek és egyéb fennálló jogszabályoknak megfelelőleg bejegyzendő az állami születési anyakönyvbe, a 73. § pedig magának az anyakönyvi törvénynek az életbe lépéséig rendelte el, hogy az egyházi anyakönyvvezetők elkeresztelési esetben a szülők vallását pontosan feltüntessék s jegyezzék meg azt is, mily vallású a gyermek az 1868. évi 12. § értelmében.

Wekerle Pápay levelére azt válaszolta,[68] hogy Vaszary tényleg tett javaslatot az anyakönyvi kérdés megoldására, javaslata azonban merőben elfogadhatatlan volt, mert nemcsak a polgári anyakönyvek eszméjének teljes elejtését, hanem a 12. §-nak hatályon kívül helyezése előtti feladását is jelentette volna. Magyarázta továbbá Wekerle, hogy a 73. § nincs ellentétben a 63 §-sal s nem is felesleges. Azt a kérdést ugyanis, hogy a polgári anyakönyvekben később is feltüntes-

[65] Lásd Revertera 1893. márc. 10-én kelt 9. C. sz. titkos jelentését: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome : XI. 461—464.

[66] Lásd a III. sz. mellékletet.

[67] E tervezet nyomtatott példánya megtalálható az Orsz. Ltárban a Pápay-hagyatékban.

[68] Wekerle 1893. március 22-én kelt levele az Orsz. Ltárban, a Pápay-hagyatékban.

sék-e a gyermekek vallását, egyelőre nem döntik el s ezirántcsak később, a vallás szabad gyakorlatáról, illetőleg az 1868. évi LIII. t. c. módosításáról szóló törvény megalkotása alkalmával akarnak intézkedni. A 73. §-sal kapcsolatban collisio csak akkor fordulhat elő, ha feljelentés történik s így minimális lesz azoknak az eseteknek a száma, mikor valahol előzetesen be kell vezetni a polgári anyakönyveket, mert nemcsak az elkeresztelőtől, hanem a feljelentőtől is el fogják ilyenkor venni az anyakönyvvezetést. E felvilágosítások megadása dacára is megígérte Wekerle Pápaynak, hogy a király kívánságának megfelelően a legközelebbi minisztertanácson még egyszer megbeszélik a kérdéseket.

A március 22-i minisztertanács Vaszary javaslatát „sajnálattal" újból visszautasította, mert, mint a jegyzőkönyv mondja, az ügynek egy korábbi stádiumára vonatkozik s feltételezi, hogy a hiteles anyakönyvek vezetése továbbra is a felekezeteknél marad. Teljesen meghaladott s a kormánynak a király jóváhagyásával kijelentett programmjától eltérő álásponton alapul tehát. Különben a kormány által már korábban is elfogadhatatlannak minősített álláspontból ez a javaslat sem enged semmit s ezenfelül egyenesen össze is ütközik a 12. §-sal. A 63. és 73. §-sal kapcsolatban elismert a minisztertanács annyit, hogy a 63. § bevezetése: „Addig, míg a vallás szabad gyakorlatáról törvény nem alkottatik," esetleg félreértésre adhat alkalmat s ezért úgy határoztak, hogy e bevezetést, mivel különben is felesleges, el fogják hagyni. Kifejtette továbbá a minisztertanácsi jegyzőkönyv, hogy a kérdéses két paragrafus nincs egymással ellentétben, mert a 63. arról intézkedik, hogy miként vezessék az állami hatóságok az anyakönyveket addig, míg a 12. § által alkotott jogrend fennáll, a 73. pedig átmeneti rendelkezéseket tartalmaz arra az időre, amíg az állami anyakönyvek életbe lépnek.

A minisztertanács eredményéről Wekerle személyesen tett jelentést a királynak. Ferenc József a megadott felvilágosítások után beleegyezett ugyan a törvényjavaslatnak az országgyűlésen való előterjesztésébe, aggodalmai maradtak azonban mégis a 73. § tekintetében, mert lelkiismeretükkel ellenkező ténykedést kívánt a lelkészektől. A király aggodalmai

miatt az április 14-i minisztertanács újból tanácskozott a kérdésről s végül is a 73. és a vele kapcsolatos 74. § teljes elhagyása mellett döntött. A 74. § ugyanis arról intézkedett, hogyha valamely lelkész nem tartaná be a 73. §-ban előírt rendelkezéseket, akkor az anyakönyvi törvény azon a helyen azonnal életbe léptetendő. Nehogy azonban annak a gyanúsításnak tegye ki magát a kormány, hogy a törvény végrehajtását nem veszi komolyan és mert tárgyi okokból sem tartották célszerűnek, ha a törvény megalkotása és végrehajtása között nagy időközt hagynak, elhatározta a minisztertanács a 69. § megfelelő módosítását is és az eredetileg tervezett 1896. év helyett az 1894. év végét jelölték meg azon időpontnak, ameddig a törvénynek az egész országban életbe kell lépnie.

A képviselőházban majdnem egész március havában az egyházpolitikai kérdésekről folyt a vita. A 4-étől 6-áig tartott indemnitási vita folyamán Horánszky Nándor vádolta a kormányt, hogy csak hatalmi érdekből nyúlt az egyházpolitikai reformhoz s említést tett róla, hogy a közvélemény szerint nem fogja a kormány programmjának e részét megvalósítani. Apponyi Albertnek pedig kételyei voltak a felől, szükséges volt-e a király előzetes elvi jóváhagyását kérni a házassági törvényjavaslathoz. Wekerle a támadásokra azt válaszolta, hogy ha a kormányt hatalmi vagy pártérdek vezetné, akkor levenné a napirendről azokat a kérdéseket, amelyek harcra vezetnek. A kormány azonban elvi alapon küzd s bukik, ha nem tudja elveit diadalra vinni. Az egyházpolitika terén is hosszú időre biztosíthatná létét, ha visszavonná javaslatait és bevárná a nyugalmas időpontot, amelyről sohasem tudni, hogy mikor következik be. Ez azonban az elveknek nem szolgálata, hanem kompromittálása lenne. Igazat adott Wekerle Apponyinak abban, hogy az elvi jóváhagyás előleges proklamálására voltakép nem lett volna szükség s talán nem is kérték volna, ha nem vonták volna bele még a király személyét is a küzdelembe azáltal a gyanúsítás által, hogy csak kelletlenül adott megbízást a kormánynak ideig-óráig való szereplésre. Ezért volt a kormány kénytelen provokálni az elvi kijelentést.

A kultusztárca költségvetésének közvetlenül az indemnitási vita után megindult tárgyalása nem volt különösebb hatással az események fejlődésére. Azt lehet mondani, hogy inkább csak elmérgesítette a helyzetet. Csáky többször felszólalt a vita alkalmával. Védte egyházpolitikáját s hangoztatta, hogy már 1884-ben is a polgári házasság hívének vallotta magát. Bizonyítgatta jóhiszeműségét az elkeresztelési rendelet kiadásával kapcsolatban s az illető főpapok nevét elhallgatva, az 1879. év előtti időből kilenc olyan esetet sorolt fel, amikor a katolikus püspök, illetőleg püspöki helynök a miniszter megkeresésére válaszolva tudatta, hogy az illető bepanaszolt lelkészt az anyakönyvi kivonat átadására utasította. Világosan következik ebből szerinte, hogy rendelete kibocsátása előtt semmiféle oly hitelv sem volt, amely ellen ő vétett volna. Vázolta Csáky a kormány egyházpolitikájának fejlődését. A 12. § megváltoztatásának kérdésével a kormány azért foglalkozott, mondotta, mert a legilletékesebb tényezők is azt hangoztatták, hogy a békét csak ez szerezheti meg. E szakasz módosításához azonban csak a kötelező polgári házasság esetén járulhatnak hozzá, mert csak ez óvja meg teljes mértékben a házasság terén a felekezetek egyenjogúságát. A kötelező polgári házasság az egyházi felfogásokkal is könnyebben egyeztethető össze, mint a polgári házasság bármely más alakja, mondotta Csáky, mert a szükségbeli és fakultatív alak esetén polgárilag csak akkor kötnek házasságot, ha az egyházak az összeadást megtagadták, a kötelezőnél pedig az állam a felekre bízza, hogy házasságukat egyházukkal rendezzék. Említésre méltó Csákynak a vitát bezáró beszéde is, amelyben reflektált Ugron Gábor felszólalására, aki az elkeresztelési kérdés megoldásául azt ajánlotta, hogy rendeljék el törvény által a szülők vallásának az anyakönyvben és a kivonatokban való feltüntetését s a gyermekek vallásának ez alapon való megállapítását. Ugron ugyanazt a megoldást javasolta, amit korábban Simor s legutóbb Vaszary. Tudjuk, hogy e megoldást még a baj kezdetén, 1890 november elején elfogadhatatlannak minősítette a minisztertanács s Csáky most mégis azt válaszolta Ugronnak, hogy könnyű dolog a mentőszer feltalálása a baj után s kétséges is, hogy eredményre vezetett volna-e. Valószínű, szerinte, hogy a katolikus lelkészek jelentékeny része nem respektálta volna egy ilyen rendeletet sem, mert egy részük a protestáns lelkészek által elkeresztelt gyermekek kivonatait sem fogadja el.

Nagy feltűnést keltett a vita folyamán a szabadelvű pártból pár nappal korábban kilépett Asbóth János felszólalása, aki megemlítette, hogy Tisza Kálmán az 1884-i választások alkalmával kormánya támogatása érdekében választási utasítás adására kérte Rómát.[69] Asbóth vádja igaz volt, Tisza Kálmán azonban letagadta a dolgot s Wekerle is megtagadta az ügyre vonatkozó iratok nyilvánosságra hozását. Kétségtelenül kellemetlen lett volna nemcsak Tiszának, hanem magának a kormánynak és pártjának is, ha most, amikor annyira tiltakoztak minden Rómából jövő utasítás, kívánság ellen, bebizonyul, hogy nem is olyan régen maga a volt miniszterelnök kérte Rómát kormánya érdekében választási utasítás adására.

Sok szó került a tárgyalás alkalmával a katolikus autonómiáról s a képviselőház el is fogadta Fenyvessy Ferenc határozati javaslatát és utasította a kormányt, tegyen előterjesztést a királynak, „hogy a katolikus autonómia létrehozatala tárgyában szervező gyűlés összehívására az engedély mielőbb megadassék."[70]

A kultusztárca költségvetésének tárgyalása alkalmával egyébként egyre világosabban látszott, hogy az egyházpolitikai programm meg fogja bontani a pártokat. A kormánypárti gróf Pongrácz Károly felszólalásában kijelentette, hogy ha a javaslatok bármelyike ellenkezni fog a katolikus hitelvekkel,

[69] Lásd erről részletesebben a Vigiliában megjelent cikkemet: Tisza Kálmán római intervenciója 1884-ben címmel.

[70] Fenyvessy határozati javaslata nem érte váratlanul a kormányt. Csáky már a febr. 22-i minisztertanácson (7/M. T. 1893 : 2. pont) hírt adott róla. Szövegéről is előzetes tárgyalás folyt a kormánnyal s a március 3-i minisztertanács (8/M. T. 1893 : 6. pont) határozata következtében maradt ki belőle az autonómia szó mellől az országos jelző. Tárgyalt a kérdésről az 1893. évi március 3-i püspöki konferencia is, amelyen ismertette Vaszary Csákynak még Simorhoz intézett levelét, amely szerint ő csak helyi és egyházmegyei s nem országos autonómiát tart lehetségesnek.

akkor ki fog lépni a pártból. Előbb azonban ismerni kell a javaslatokat. Ha mindazok, akik úgy gondolkoznak, mint ő, elhamarkodva már most kilépnének, akkor katasztrófa következnék be, mondotta Pongrácz. Ez utóbbi megjegyzés nyilván arra vonatkozott, hogy a kormánypárt leghangosabb része úgy állította be a kötelező polgári házasságot, mint amelynek érdekében az alkotmányválság felidézéséig is kész elmenni. Nyiltan hirdették, hogy Wekerle egyenesen szövetkezett az egyházpolitikai javaslatok érdekében a függetlenségi és 48-as párt Eötvös csoportjával. Wekerle tényleg ismételten tárgyalt is ebben az időben Eötvös Károllyal.[71] Feltűnést keltett, hogy a kormány félhivatalos sajtója és röpiratírói, így Beksics Gusztáv, kezdtek a függetlenségi álláspontra kedvező nyilatkozatokat tenni. Azt, hogy Wekerle ugyanekkor a képviselőházban a kiegyezés változatlan fenntartásának tanát hirdette, úgy magyarázták, hogy ezek a kijelentések csak a királynak szólnak. A függetlenségi pártból kivált képviselők csoportjának vezére, Ugron Gábor, Eötvös Károllyal ellentétben a költségvetési tárgyalás alkalmával élesen szembe fordult a kormánnyal s határozottan kijelentette, hogy a polgári házasságnak csak fakultativ alakját hajlandó elfogadni. A nemzeti párt vezére Apponyi Albert azonban a pártjában lévő különböző felfogásokra való tekintetből nem támadta a reformokat, sőt eleve megmondotta, hogy támogatni fogja, ha az általa felállított elvi követelményeknek meg fognak felelni. Az elvi követelmények egyike, mint tudjuk, a házassági kötelék megszilárdítása volt.

A főrendiházban nem volt egyelőre komolyabb egyházpolitikai vita. A március 15-i ülésen, az indemnitási törvényjavaslat elfogadása alkalmával csak Máriássy János báró bírálta részletesebben a kormány egyházpolitikáját, Schlauch nagyváradi püspök pedig a költségvetés tárgyalására tartván fenn bírálatát, csak jelezte, hogy akkor akar majd megfelelni azokra a vádakra, amelyeket Csáky hivatalos levelekre való hivatkozással a püspöki kar ellen a képviselőházban emelt s

[71] Eötvös 1893. március 9-i beszéde szerint márciusig ötször.

amelyekből indokolatlanul és alaptalanul vonta le szerinte következtetéseit.

Közben a törvényhatóságok egész sora, nagyrészben felsőbb nyomásra, a kormány egyházpolitikája mellett nyilatkozott. Akadtak azonban törvényhatóságok, ahol a katolikus felfogás mégis diadalra tudott jutni s vagy határozottan a kormány egyházpolitikája ellen nyilatkoztak, mint például Szabadkán,[72] vagy egyszerűen napirendre tértek Budapestnek a kormány egyházpolitikája melletti átirata fölött. Ez történt például Sopron és Pozsony megyékben.[73] Ez utóbbi helyen lemondott a főispán, Zichy József s a közgyűlésen a virilisták közt foglalva helyet, onnét támadta a kormány egyházpolitikáját.

Protestáns egyházi gyűléseken újból hangzottak el nyilatkozatok az egyházpolitikai reformok mellett. Április 12-én, mikor a dunántúli református egyházkerület tartott közgyűlést Tisza Kálmán elnöklete alatt Székesfehérvárt, Eötvös Károly lakomai felköszöntőjében ezeket mondta: Ma az alkotmány, az állam kormányzatának védelme azonos a protestáns érdekkel. A református egyháznak azonban nem szabad e küzdelemben résztvenni, mert a politikai pártok nemesebben érző és gondolkodó férfiai pártkülönbség nélkül védelmezik azt. Éljen nyugodtan a református egyház, mint a vén sas. Hiába vijjongnak körülötte bizonyos fekete madarak.[74] Ujfalussy Sándor szatmári főispán Nagybányán beszélt egy egyházi gyűlésen az ultramontanizmus fekete zászlajáról s azonosította szintén a protestantizmust a haza fogalmával.[75] A tiszáninneni református egyházkerület miskolci közgyűlése április 26-án feliratban[76] kérte a miniszterelnöktől a 12. § változatlan fenntartását, de bizalommal várta egyébként a többi egyházpolitikai reformot. Az országos evangélikus zsinat május 5-i ülésén szintén indítványozták, hogy feliratban kérjék a

[72] Magyar Állam, 1893. március 24.

[73] U. o. 1893. május 17, illetőleg 31 és Religio 1893. május 20.

[74] Religio, 1893. április 19.

[75] Magyar Állam, 1893. április 23.

[76] Orsz. Ltár. Min. eln. 1893 : 1013. Wekerle május 1-én egyszerűen ad acta tétette e feliratot.

12. §. változatlan fenntartását a házassági jog szabályozása esetén is, mely utóbbira nézve elismerik az állam jogát. Ez indítvány azonban többek ellenzése miatt nem került tárgyalásra s megelégedett a zsinat Péchy Tamásnak az elnöki székből tett kijelentésével, hogy a 12. §-hoz való ragaszkodásukat nem szükséges külön bizonyítaniok.[77]

Mivel a nemzetiségek ellenezték az egyházpolitikát, ráfogták a katolikusokra, hogy egy táborban vannak velük a magyar nemzeti állam ellen. Ezért tiltakozott április 23-án a Komáromban tartott második magyar katolikus nagygyűlésen Esterházy Miklós Móric az ellen a vád ellen, hogy a katolikusok a nemzet egységét bontják meg s az állam biztonságát kockáztatják. Cáfolta Esterházy azt az állítást is, hogy azok a tanok, amelyek ellen küzdeni akarnak, nemzeti követelmények lennének.[78]

A nemzetiségek közül a román választópolgárok március havában több erdélyi községben és járásban sorozatosan gyűléseket tartottak a kormány egyházpolitikája ellen és üdvözlő táviratokat küldöttek a királynak.[79] Április 17-én a karánsebesi görög keleti egyházmegye zsinatán is tiltakoztak a románok a reformok ellen.[80] Ugyancsak április 17-én írt fel a kormányhoz az erdélyi evangélikus szászok consistoriuma. Tiltakoztak nemcsak a 12. § megváltoztatása, hanem az állami anyakönyvezés és a kötelező polgári házasság bevezetése ellen is.[81] Valamivel később fordult felirataival a királyhoz és a miniszterelnökhöz a magyarországi szerb püspöki kar és a görög keleti szerb nemzeti egyházi kongresszusi választmány. Kérték a király védelmét, mert szerintük az egyházpolitikai programm, ha megvalósul, a szerb nép egyházi, családi és er-

[77] Thébusz i. m. 455—470 l.

[78] Religio, 1893. április 26.

[79] Az uralkodó elrendelte ez üdvözlő táviratok megköszönését. Orsz. Ltár. Min. eln. 1893 : 815.

[80] Magyar Állam, 1893. április 21.

[81] A párhuzamosan németül és magyarul írt felirat: Orsz. Ltár. Min. eln. 1893 : 1078. Május 10-én ez a felirat is egyszerűen ad acta került.

kölcsi életét alapjában fogja megingatni.[82] Május utolsó napján tiltakozott feliratával a királynál és a miniszterelnöknél az egyházpolitikai programm ellen a tót nemzetiségű turóci evangélikus esperesség.[83]

Áprilisban, még mielőtt a főrendiház a költségvetést tárgyalta volna, a képviselőház elé kerültek már az első egyházpolitikai javaslatok. Április 26-án benyujtotta ugyanis Csáky, illetőleg Hieronymi az izraelita vallásról[84] és az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatokat. Maga a Ház a javaslatokkal egyelőre nem foglalkozott, hanem a közoktatási és igazságügyi, illetőleg a közigazgatási, igazságügyi és pénzügyi bizottságoknak adta ki előzetes tárgyalás végett.

A költségvetés főrendiházi tárgyalását hosszas előzetes *tárgyalások* előzték meg *a katolikus főrendek között.*[85] Most már végre belátták, hogy csupán kijelentésekkel nem boldogulnak s számbeli túlsúlyukat a gyakorlatban is éreztetniök kell a kormánnyal. A világi főrendeknek Esterházy Miklós Móricnál folytatott tanácskozásai a körül forogtak, hogy megtagadják-e a költségvetés elfogadását s terjesszenek-e be egy oly értelmű határozati javaslatot, hogy vonja vissza a kormány egyházpolitikai programmját. Esterházy beszámolt Vaszarynak e tárgyalásokról s kérte egyúttal ez ügyben a

[82] Wekerle a szerbek szintén két nyelvű feliratait Csákynak küldte meg először. A kultuszminisztériumban négy és fél hónapig hevertették őket. A királyhoz csak december 29-én terjesztette fel Wekerle. Ferenc József e késedelmet nagyon rossz néven vette s mikor a feliratok bemutatását tudomásul vette, resolutiójában megemlítette, hogy nem hagyhatja megjegyzés nélkül az „oly késedelmes" bemutatást. Orsz. Ltár. Min. eln. 1893: 1502, 2974; 1894: 47.

[83] Orsz. Ltár. Min. eln. 1893 : 1078.

[84] Az izraelita vallásról szóló törvényjavaslatot, mint tudjuk, még Szapáry elnöksége alatt tárgyalta le a minisztertanács. A november 22-i, már Wekerle elnöksége alatt tartott minisztertanács (36/M. T. 1892 : 22. p.) hatalmazta fel azonban Csákyt, hogy a király jóváhagyása után előterjeszthesse. Ferenc József 1892. nov. 29-én engedélyezte a javaslat benyujtását.

[85] Lásd a következőkre első sorban az 1893. március 2-i püspöki konferencia jegyzőkönyvét, továbbá Bónitz Ferenc könyvét: Gróf Zichy Nándor, Budapest, 1912, 233—234. l. és Katholikus Szemle, 1893; Időszaki szemle: 454—457. l.

püspöki kar véleményét is. Megjegyezte, hogy a költségvetés megtagadására alig volna összehozható a többség, a határozati javaslatot azonban el tudnák fogadtatni. Kérte Esterházy a prímás útján a püspöki kart arra is, hogy további tanácskozásaikon képviseltesse magát. Vaszary a március másodiki konferencián tudatta püspöktársaival Esterházy közlését s a püspöki kar úgy határozott, hogy mielőtt a fenti kérdésekben döntene, részt óhajt maga is venni a világi főrendek további tanácskozásain s képviseletével Vaszaryn kívül Schlauchot és Hornigot bízta meg. Végleges megállapodásra május 7-én jutottak a főrendek. Úgy határoztak, hogy a kormánynak bizalmatlanságot szavaznak, de a költségvetést elfogadják. Zichy Nándor azt javasolta, a bizalmatlansági indítvány benyujtásával egy oly főrendet bízzanak meg, akit nem vádolhatnak azzal, hogy reakcionárius, mert így bebizonyíthatnák, hogy az egyházpolitika elleni állásfoglalásuk tisztán vallási és nem politikai kérdés.

Erre a szerepre szívesen vállalkozott gróf Szapáry Géza főudvarmester, aki *a főrendiház* május 9-i ülésén elsőnek szólalva fel, röviden, de erősen támadta a kormányt s a következő határozati javaslatot nyujtotta be: „I. Mondja ki a főrendiház, hogy a kormánynak lényegében az államot és társadalmat alapjában megtámadó és a vallástalanságot törvényesítő és istápoló egyházpolitikai programmját, nemkülönben e programm körüli eljárását nem helyesli és ahhoz nem is járul. II. Azonban a költségvetést a tárgyalás alapjául elfogadja, mert az államháztartás vitelének rendes menetét ezúttal megakasztani nem kívánja." A másnapi névszerinti szavazás alkalmával 81 szavazattal 56 ellenében elfogadták a határozati javaslat első részét, mellőzték azonban gróf Dessewffy Aurél pótindítványát, aki még a költségvetést sem akarta elfogadni. Teutsch erdélyi evangélikus püspök szintén a katolikus főrendekkel szavazott. A két napon át tartó vitában kimagaslott Schlauch hatalmas beszéde, aki részletesen fejtegette az elkeresztelési kérdés fejlődését s megcáfolta Csákynak a képviselőházban tett vádjait. Komoly figyelmet keltett a nyolcvanadik évét meghaladott Pálffy Móric gróf hosszú felszólalása. A kormány mellett a portestáns főrendek

szólaltak föl. Erősen támadta a vita folyamán Hornig Csákyt, mire a miniszter diszkreditálni akarta Hornigot azzal, hogy ő fogalmazta Trefort rendeletét s burkolt célzást tett Hornignak az 1890. április 12-i püspöki konferencián Samassával történt összecsapására. Hornig férfias nyiltsággal, saját szerepét is elítélve, erős szavakkal felelt Csákynak. A vitát Wekerle zárta be, még a szavazás előtt hangoztatva, hogy ha sajnálattal is venné a kormány tudomásul a főrendiház bizalmatlanságát, nem lenne az neki ok arra, hogy abból a parlamentáris következtetést is levonja. Addig, míg a korona és a képviselőház bizalmát bírják, nem is szabad azt levonniok, mondotta Wekerle s támadta a politikai és erkölcsi jogosultságát annak, hogy a főrendiház a költségvetés megszavazását megtagadja.

Komolyabb következménye nem lett tehát a főrendiház határozatának, de előre vetette az árnyékát azoknak a súlyos nehézségeknek, amelyek később az egyházpolitikai javaslatoknak a főrendiházzal való elfogadtatásával jártak. Nagy hajsza indult meg most a főrendiház ellen s Debrecen példájára több törvényhatóság nyilatkozott megreformálása mellett. Július vége felé azonban a kormányhoz közel álló lapok takarodót kezdtek fújni a reformot illetőleg.[86]

Kevéssel a főrendiházi ülés után, május 17-én benyujtotta Csáky a király beleegyezésével a képviselőháznak a minisztertanács által áprilisban elfogadott[87] törvényjavaslatot a vallás szabad gyakorlatáról. A javaslat a még Szapáry elnöksége alatt elfogadott alapelveken épült fel, de külön fejezetben foglalkozott a bevett és törvényesen elismert vallásfelekezeteken kívül állókkal is s rájuk is kiterjesztette az 1868. évi LIII. t.-c. rendelkezéseit. A Ház a már korábban benyujtott javaslatokhoz hasonlóan, előzetes tárgyalás végett ezt a javaslatot is a közoktatásügyi és igazságügyi bizottságnak adta ki. Ezzel már három egyházpolitikai javaslat került a nyilvánosság

[86] Magyar Állam, 1893. július 5., 12. és 20; Religio, 1893. július 12.

[87] 13/M. T. 1893 : 9. pont, 15/M. T. 1893 : 1. p., 16/M. T. 1893 : 5. p. Ferenc József 1893 május 12-én engedélyezte e javaslat benyujtását.

elé. A házassági törvényjavaslatot egyelőre még a minisztertanács sem tárgyalta.

Május közepén, több főpap társaságában és számos zarándokkal Rómába ment Vaszary, hogy XIII. Leót ötvenéves püspöki jubileuma alkalmával üdvözölje. Ismertette a prímás ez alkalommal az egyházpolitikai helyzetet a pápa előtt s mint később, az ez évi november 30-i püspöki konferencián mondotta, megbízást kapott tőle, hogy kísérelje meg egy oly megoldás előterjesztését, amely a katolikus dogmát nem sérti s hajlandó lesz azt akkor ő, a pápa is elfogadni. E felhatalmazással élve a prímás javaslatot is tett a pápának s XIII. Leó helyeslőleg vette azt tudomásul. Hogy mi volt ennek a javaslatnak a tartalma, nem tudjuk pontosan megállapítani. Valószínűleg a katolikus házasság szentségi jellegének és fölbonthatatlanságának elismerése volt a kötelező polgári házasság kimondása esetén is az állam részéről. Vaszary a püspöki konferencián csak annyit mondott, hogy javaslatának alapelve a következő volt: tartsa meg az állam, ami az övé, de adja meg az Egyháznak azt, ami az Egyházé. Rómából hazatérve a királynak is előterjesztette a prímás javaslatát.

Ecsetelte az egyházpolitikai helyzet nehézségeit maga *a király* is a pápa előtt. A bíborossá kinevezett és Rómába visszatérő Galimberti nunciussal június első napjaiban *levelet küldött XIII. Leónak,* válaszul a pápa márciusi soraira.[88] Neki is sok aggodalmat okoz az egyházpolitikai helyzet, írta Ferenc József. Az a magasztos álláspont, ahogy a Szentszék az egyházpolitikai kérdések megoldását teljes joggal felfogja, mindenben megfelel az Anyaszentegyház változhatatlan elveinek, folytatta a király, ezzel szemben azonban tagadhatatlan tény, hogy ezeknek az elveknek az alkalmazása és végrehajtása egyre nehezebb, sőt nagyon gyakran egyenesen lehetetlen lesz a modern államokban. A kormányokat és parlamenteket az állami igazgatás és törvényhozás tekintetében megillető jog sok esetben megakadályozza a legfontosabb esetekben a korona döntését és oly eredményekre vezet, amelyeket az alkotmányos souverain nem tud megakadályozni, de amelyekért

[88] Lásd a IV. számú mellékletet.

egyúttal a felelősséget sem vállalhatja el. Minden bizonnyal hiba és szerencsétlenség volt Magyarország belső békéjére, hogy a kezdetben jelentéktelen elkeresztelési vitát nem oldották meg, hanem az Egyház és az állam közötti elvi harccá fejlesztették, amelyben azután a pártszenvedélyek lettek urrá, hogy keresztül vigyék az egész egyházpolitikai törvényhozás modern minták szerinti megreformálását. Egy magyar kormány, amely megkísérelte, hogy szembe szálljon ezzel a hangulattal, már megbukott, írta tovább a király. Aggódó szívvel látta a Magyarország belső békéjét súlyosan fenyegető veszélyek tornyosodását s megkísérelte azok elhárítását. Még ma is reménykedik az Egyház békülékeny szellemében s a magyar nép egészséges gondolkodásában. Kétségtelenül zavarja azonban az emberek ítéletét az a körülmény, hogy polgári eredetű felekezeti törvények ténylegesen már majdnem minden európai államban érvényben vannak s az Egyház mégsem vette le a kezét ezekről az államokról. Vaszary pontos felvilágosításokat adhat Magyarország súlyos belpolitikai és felekezeti bajairól. Reméli, fejezte be sorait Ferenc József, hogy megértőleg fogadja levelét a pápa s eloszlanak általa bizonyos sajnálatraméltó félreértések.

Az uralkodó nem érte be e levéllel. Úgy látszik lelkiismereti okokból, hogy a dolgok fejlődéséért XIII. Leó személyében a saját személyéről minden felelősséget elhárítson, Galimbertivel is részletesen beszélt búcsúkihallgatása alkalmával a helyzetről és megbízta őt, hogy számoljon be az általa közlöttekről a pápának.

A belpolitikai helyzet egyre élesedett. A súlyos felekezeti feszültséghez hozzájárult a nemzetiségek nyugtalansága. A nagyszebeni román gyűlés nemcsak a kormány egyházpolitikája ellen foglalt állást, hanem közös védekezésre hívta fel egyúttal az összes nem magyar nemzetiségeket is. Nagyváradon a felizgatott nép a görög hitűeket és románokat sértegetve utcai zavarokat okozott.[89] Meghasonlások, szakadások következtek be az egyes politikai pártokban is. Helfy Ignác megszólaltatta az egyházpolitika érdekében az agg Kossuthot, s

[89] Katholikus Szemle, 1893: Időszaki szemle: 627. l.

Kossuth 1893 április 30-án kelt levelében Wekerle egyházpolitikájának támogatása mellett nyilatkozott.[90] Szégyennek, gyalázatnak mondotta, hogy a kötelező polgári házasságot még nem vezették be idáig Magyarországon. A függetlenségi pártnak szerinte az is hivatása, hogy „a valódi demokráciai szabadelvűség" képviselője gyanánt álljon a nemzet előtt. „A honárulással határos merényletnek" tartotta, „ha a magyar katolikus klérus akármely oly kérdésben, mely a magyar törvényhozás ellenőrzése alatt álló kormány akárminő tettének megbírálására tartozik, a római pápától kér utasítást." Eötvös Károly, aki pár nappal előbb a honvédszobor leleplezésével kapcsolatosan beterjesztett javaslatának elvetése miatt a függetlenségi párt elnökségéről lemondott, a május 19-i pártülésen Kossuth levelére való hivatkozással pártkérdéssé akarta tenni az egyházpolitikai törvényjavaslatok támogatását. Thaly Kálmán félve a pártbomlástól ellenindítványt tett, mely szabad kezet biztosított a kormány egyes javaslataira nézve a párttagoknak. Thaly javaslatát később visszavonta, de Horváth Géza megújította s a párt el is fogadta. Eötvös indítványát így elvetették s Eötvös erre másnap tizenhét társával együtt bejelentette a pártból való kilépését. Eötvösék most kiáltvánnyal fordultak választóikhoz, melyben kijelentették, hogy a nemzetet és társadalmat fel kell szabadítani az Egyház hatalma és hatalmaskodása alól. „Vallásszabadság, állami anyakönyv, egységes házassági jog, kötelező polgári házasság, az egyházak és felekezetek tökéletes egyenjogúsága, az egyházi önkormányzatok biztosítása: ezekből állanak követeléseink...", írták nyilatkozatukban. A függetlenségi párt Eötvösék kilépése következtében, mivel az Ugron csoport más okokból még 1890 októberében kilépett a pártból, tulajdonképen most már három részre szakadt. Az anyapárt új elnöke Justh Gyula 1893 júliusában megkísérelte az egyesítést, de kísérlete eredménytelen maradt, mert Eötvösék továbbra is követelték, jelentse ki a párt, hogy az egyházpolitikai reformok ellen nem

[90] Kossuth Helfyhez intézett levelét közölte az Egyetértés 1893. május 14-i száma, majd utána több más napilap. Megjelent Kossuth Iratainak X. kötetében (Budapest, 1904) is hibás kelettel a 399. lapon.

indíthatnak akciót a tagok. Szeptemberben újabb tárgyalások voltak s ekkor Ugronék visszatértek a pártba, Eötvösék pedig két részre szakadtak, nyolcan hajlandók voltak azonnal visszalépni, tizenketten azonban, köztük Eötvös is, Hermann Ottó elnöksége alatt új pártot alakítottak s kijelentették, hogy az egyházpolitikai reformok ellen nyilatkozó tagokkal egyesülni nem hajlandók.[91] Eötvös Károly, mint eddigi nyilatkozataiból is láthattuk, egyik főszövetségese lett a kormánynak az egyházpolitikában. Hangja felelőtlen és durva volt. 1893 július elején Nagykőrösön támadta a főrendeket és a katolikus papságot. Az egyházpolitika hazánk belső kérdése, mondotta. Ennek elintézésében külső hatalomnak, Rómának semmi befolyást nem engedhetünk, hazaárulás lenne ez. Ki akart venni minden polgári jogot is Eötvös a főpapság kezéből.[92] Egy párt vezető emberének ilyen és hasonló nyilatkozatai természetesen egyformán növelték a felekezeti és pártellentéteket.

A nemzeti pártban is ellentétek voltak. Egy része a kötelező polgári házasság elfogadása mellett volt s ez a párt vezérét, Apponyit, visszatartotta még egyelőre attól, hogy határozott állást foglaljon el a házasság megkötésének alakját illetőleg. Júliusban tartott szempci beszédében erre vonatkozólag nem is nyilatkozott s csak a házassági jog és bíráskodás egységes állami rendezését követelte, de úgy, hogy érintetlenül hagyja az az egyházak szabad mozgását. Egyébként az egyházpolitikai programm elvi támogatását tanácsolta Apponyi.[93]

A protestáns körök, ha a 12. § eltörlése miatt aggódtak is, azt lehet mondani majdnem egységesen a kötelező polgári házasság mellett voltak. Jellemző, hogy hogyan akarta dr. Bartha Béla sárospataki jogtanár a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban[94] megnyugtatni az aggodalmaskodókat: „Ma-

[91] V. ö.: Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogrammok (1867—1914). Budapest, 1934. 122—124. l.

[92] Religio, 1893. július 5.

[93] Magyar Állam, 1893. július 18., Religio, 1893. július 26.

[94] Lásd az 1893. július 6-i számban „Az 1868 : LIII. törvénycikk s az egyházpolitikai reformok" c. cikkét.

gyar protestáns emberre nem lehet vészthozó az, ami ellen egyesült erővel küzd az ultramontanizmus, a politikai reakció és a nemzetiségi izgatás." A protestánsoknak ez az egységes állásfoglalása bírta rá az egyik protestáns főrendet, gróf Zay Miklóst, hogy a Pesti Naplóban[95] „Az egyházpolitika és a protestánsok" címen nyilatkozatot tegyen közzé s megkérdezze, miért pártolják annyira hitfelei az egyházpolitikai programmot? Nem tudta Zay ennek célszerű voltát belátni. Szerinte a protestáns felekezetek nagy veszteségeket fognak szenvedni az egyházpolitikai törvények következtében. Világos szálak fűztek protestánsokat szabadkőműves körökhöz is. Mikor dr. Bartha Béla szerkesztésében az Őrálló című protestáns politikai lap megindult, a Nemzetben megjelent előfizetési felhivás különösen óhajtotta „azok támogatását, kik a Világegyetem nagy Építőmestere nevében építik az emberszeretet, a türelem és felvilágosultság, szóval a valódi humanizmus szent épületét."[96]

A kormány minden biztatása dacára is a legtöbben mégsem hittek a kötelező polgári házasság sikerében s biztosra vették bukását a főrendiházban vagy végső esetben a koronánál.[97] Apponyi írja is Emlékirataiban,[98] hogy a kötelező polgári házasság ebben az időben a gyakorlati lehetőségek körén kívülállónak látszott. Bizonyosra vették e miatt Wekerle bukását. A helyzet a kötelező polgári házasság hívei részére elég reménytelennek látszott. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Beksics, a kormánypárt egyik főhangadója a Nemzet július 7-i számában arról írt, hogy a kötelező polgári házasságot inkább el kell évtizedekig halasztani, semhogy a szükségbeli alakkal beérjék.

A kötelező polgári házasság ellenzői részéről sokszor hivatkoztak a király ellenállására is s ez ellen a kormány hasztalan tiltakozott. A katolikus körök izgalmát fokozta, hogy az elkeresztelési ítéletek egymást érték s júliusig két-

[95] Pesti Napló, 1893. augusztus 27.

[96] Lásd a Nemzet 1893. október 20-i számát.

[97] Ezt írja Beksics A Magyar Nemzet Története X. kötetében: 792. l.

[98] Ötven év, 210. l.

százra emelkedett az elítélt papok száma.[99] A belügyminisztérium most már rendszeresen visszautasította az olyan fellebbezéseket, ahol a másodfokú ítélet nem állapított meg tíz forintnál nagyobb bírságot.[100] Meghozták olyan esetekben is a másod- és harmadfokú ítéleteket, amikor a protestáns házasfél közben a katolikus hitre tért át s ezt a fellebbezésnél megemlítették.[101] A papi kerületi gyűlések ez ellen az állapot ellen állandóan tiltakoztak s a Magyar Állam „Tiltakozunk és reviziót kérünk!" cím alatt állandóan hírt hozott ezekről. Uj katolikus körök, legényegyletek egyre-másra alakultak s egyre sűrűbben kezdtek egy katolikus centrumpárt alakulásáról beszélni.[102] Katolikus részről a királyban bíztak s ezért tömeges aláírásokkal kérvényeket intéztek hozzá. Ezeket összegyüjtve még augusztus második felében el is juttatta Zichy Nándor az Ischlben nyaraló uralkodóhoz.[103] Szeptember 10-én Szabadkán újabb katolikus nagygyűlést is akartak tartani, de ezt Hieronymi belügyminiszter a koleraveszélyre hivatkozva betiltotta, jóllehet egy héttel előbb országos vásár volt Szabadkán, a polgármester semmi veszélyt sem látott s e tervezett gyűléssel egyidőben akadálytalanul megtarthatták Szegeden az ügyvédek gyűlését.[104]

Ebben az izgatott hangulatban jelent meg *XIII. Leónak* a magyar főpásztorokhoz intézett, szeptember 2-án kelt *Constanti Hungarorum kezdetű enciklikája*, amely tulajdonképen válasz volt a püspöki kar márciusi emlékiratára. Az enciklika tervezetét a nyár folyamán az új bécsi nuncius, Agliardi[105] közvetítésével közölték állítólag a júniusban Ferenc

[99] Magyar Sion, 1893. 560. l.

[100] Magyar Állam, 1893. június 11.

[101] Példa erre a holcmányi eset: U. o. 1893. augusztus 25.

[102] Magyar Állam, 1893. július 15., Religio 1893. július 19.

[103] Zichy Nándor 1893. aug. 19-én táviratilag kérdezte meg a kabinetirodától, hogy benyujthatja-e a peticiókat? A király Zichy táviratára a következőket írta: Hier empfange ich keine Audienzen. Kann die Petition einsenden. Ischl. 19/8 1893. F. J. m. p. (Orsz. Ltár: Pápay hagyaték). A peticiók eljuttatásáról lásd: Katholikus Szemle, 1893: Időszaki szemle: 628. l.

[104] Magyar Állam, 1893. szept. 12., Religio, 1893. szept. 9.

[105] Antonio Agliardi sz. 1832-ben, megh. 1915-ben. 1889—1893

József kérésére bíborossá kinevezett Schlauch nagyváradi püspökkel, akinek javaslatára beleegyezett a pápa vatikáni ügyvívőnk értesülése szerint a tervezet több részének módosításába és kihagyott egy-két merevebb szövegezésű sort a polgári házasságnak Magyarországon való bevezetésével kapcsolatban.[106]

Az enciklika[107] bevezetésében utalt XIII. Leó azokra a veszélyekre, amelyek Magyarországon „a vallást napról-napra jobban fenyegetik". Buzdította a püspöki kart és a papságot, hogy állhatatosan és egyetértően óvják meg a vallás szabadságát és sértetlenségét. Emlékeztetett a magyar múlt dicső emlékeire s 1886. évi enciklikájához hasonlóan fájdalommal állapította meg, hogy eddig is több oly törvénye van Magyarországnak, amely „nem áll már összhangzásban az Egyház jogaival, csökkenti cselekvési képességét s a katolikus hitvallással ellenkezik" és „nagyon félő, hogy még sokkal súlyosabb bajok fogják érni a vallást." Utalt XIII. Leó a Simorhoz küldött rendeletekre s figyelmeztetett, hogy sem a papoknak, sem a világiaknak nem szabad eltérni attól, amit az apostoli szék határozott, vagy elrendelt. Amennyire csak lehetséges, óvja a papság a hívőket a vegyes házasságoktól. De nagyobb veszteségek is fenyegetik a magyarok ősi vallását, folytatta a pápa. Ne kíméljenek ezért a püspökök semmi munkát sem, amivel a veszedelmet elháríthatják. Mindenekelőtt adjanak példát az Egyház ügyének hősies védelmezésére. A magyar társadalmi és parlamenti viszonyokra célzott XIII. Leó, mikor azt írta, nem hallgathatja el a tényt, hogy

müncheni, 1893—96 bécsi nuncius, 1896-ban bíboros, 1914-ben komoly pápajelölt volt.

[106] Gróf Brandis követségi ügyvivő mint szigorúan bizalmas értesülést közölte ezt 1893. szept. 14-i 31. B. számú jelentésében. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome S. S. 1893.

[107] A 15 számozott lapból álló enciklika címe: „Sanctissimi Domini Nostri Leonis divina providentia papae XIII epistola encyclica ad episcopos Hungariae Romae 1893". Magyar fordításban közölte többek között a Magyar Sion 1893-i évfolyamának 643—651. lapjain dr. Kereszty Viktor is „A szentatya körlevele a magyar főpásztorokhoz" című cikkében. Idézeteinkben ezt a fordítást követjük. Kereszty cikke ismerteti a sajtó visszhangját is az enciklikára.

némely katolikusok éppen akkor, midőn „a legnagyobb erővel és állhatatossággal kellene törekedniök óvni, védelmezni az Egyháznak jogait, az emberi okosság bizonyos fajától vezettetve, vagy az ellenkező oldalra fordulnak, vagy a harcban magukat szerfelett félénknek s gyengének tanúsítják". Ez az eljárás különösen akkor nagyon veszedelmes, ha olyanok részéről történik, akik „tekintélyüknél fogva befolyással bírnak, vagy a tömegek véleményére hatni tudnak. A katolikus név ellenségeit semmi sem érintheti kellemesebben, mint a katolikusoknak tétlensége avagy egyenetlensége." A katolikus szellem fölébresztését tartotta ezért a főfeladatnak XIII. Leó és óhajtotta, hogy a püspökök vezetése és elnöklete alatt évenként katolikus nagygyűléseket tartsanak. „Arról is gondoskodnotok kell", folytatta az enciklika, hogy „a törvényhozók gyülekezetébe ismert vallásosságú és kipróbált erényű férfiak választassanak be." „Itt az ideje valami nagyobbat kezdeni" a sajtó terén is „s minden módon rajta lenni azon, hogy az iratokkal szemben iratokat állítsatok." Szívükre köti a pápa a püspököknek az ifjúság vallásos nevelését s reformokat követelt a papi nevelés terén is.[108] Tanácsolta püspöki konferenciák gyakrabbi tartását. A jövőre nézve remélte, hogy Magyarország katolikus férfiai, látván közállapotaik veszedelmes romlását, egy szívvel-lélekkel fognak munkálkodni a vallás igazáért. E küzdelemben, írta a pápa enciklikája végén, bizonyára nem fog hiányozni az apostoli király „jóindulata, jóhajlamú törekvése sem."

A sajtó különféleképen fogadta az enciklikát. A lapok legnagyobb része hevesen támadta különösen befejező sorait, melyekben a király jóakaratával biztatott a pápa. De akadt lap, a Nemzet, amely kicsinylőleg csak szenteltvíznek mondotta az enciklikát. A katolikusokra azonban búzdítólag hatott a pápa megnyilatkozása s kétségtelenül erősítette ellenállásukat. Az országos katolikus nagygyűlés tartását sürgető soroknak pedig el kellett oszlatnia a püspökök aggodalmait, akik előző évi decemberi tanácskozásukon Steiner Fülöp kivételével nem tartották még az időt alkalmasnak arra.

[108] A legtöbb szemináriumban még a II. József korából származó rendszer szerint tanították ekkor.

Amikor az enciklika megjelent *a házassági törvényjavaslat* éppen a két magyar bíbornok: Vaszary és Schlauch kezében volt. Szilágyi a Wekerle-kormány megalakulása után gyors tempóban kezdte tárgyaltatni a javaslatnak Vavrik Béla által elkészített s már szeptember óta kész tervezetét.[109] A törvényjavaslat előkészítő bizottságának első összejövetele december 12-én volt. A tanácskozások eredményei alapján Vavrik 1893 tavaszán új tervezetet készített, melyet hamarosan Vavrik egy még újabb tervezete követett. A tervezetre a külföldi házassági törvények közül a legnagyobb hatással az ekkor még szintén csak tervezetben lévő német polgári törvénykönyv házasságjogi része volt. A minisztertanács július 19, 20 és 21-én tárgyalta és fogadta el a javaslatot s felhatalmazta egyúttal Szilágyit, hogy a király hozzájárulásának elnyerése után az országgyűlésen benyujthassa.[110]

A házassági törvényjavaslat elintézése után, a kormány korábbi nyilatkozataira való hivatkozással, megbízta a július 21-i minisztertanács mindjárt Csákyt *az 1868. évi 12. § módosításáról szóló törvényjavaslat* elkészítésével is, de elhatározták egyúttal, hogy e javaslatot csak a házassági törvényjavaslattal egyidejűleg nyujtják be az országgyűlésen s a két törvény összefüggését, illetőleg egyidőben való életbelépését külön paragrafusban biztosítják. A szeptember 7-i, 15-i és október 4-i minisztertanácsokon[111] megállapították azután a törvényjavaslat végleges szövegét s felhatalmazták Csákyt, hogy a király jóváhagyása után az országgyűlésen benyujthassa. Kimondották egyúttal előre, hogy a törvényjavaslat annak idején szentesítésre is csak a kötelező polgári házasságról

[109] Grosschmid: I. m. I. kötet: 191. és 196. l.

[110] Lásd a következő minisztertanácsi jegyzőkönyveket: 25/M. T. 1893: 3. pont, 26/M. T. 1893: 5. p., 27/M. T. 1893: 4. p. E jegyzőkönyvekben nincs említés téve róla, de Grosschmid (I. m. II. k. 278. l.) azt írja, hogy a minisztertanács iktatta a javaslatba mint az egyházi szempont kibékítését célzó szakaszt a törvény 25. §-át, mely szerint „tilos az egyházi felsőbbség engedélye nélkül házasságot kötni annak, aki azon egyház szabályai szerint, melyhez tartozik, egyházi rend vagy fogadalom okából házasságot nem köthet".

[111] 30/M. T. 1893: 6. pont, 32/M. T. 1893: 4. p., 34/M. T. 1893: 14. p.

szóló törvényjavaslattal egyidejűleg terjeszthető fel a királynak. A javaslat korlátlanul óhajtotta biztosítani a házasság megkötése előtt a szülők megegyezési jogát összes gyermekeik, vagy külön-külön egy-egy gyermekük vallását illetőleg, akkor is, ha egy vallásúak a jegyesek. Megegyezés hiányában úgy intézkedett a javaslat, hogy az atya vallását követik az összes gyermekek. Rendelkezéseket foglalt magában a javaslat a szülők, illetőleg az egyik szülő felekezetnélkülisége esetére is. A gyermekek felekezetnélküliségét nem engedte meg, de biztosítani akarta a felekezetnélküli apának is az elhatározási jogot s csak ha az apa nem gyakorolta jogát, akkor írta elő az összes gyermekek részére az anya vallását. Ha az anya is felekezetnélküli és ő sem határoz, akkor a döntés a gyámhatóságra száll át a javaslat szerint. Külön szakaszban mondotta ki a tervezet, hogy a törvény életbe léptetése előtt kötött házasságokból született vagy születendő gyermekek vallásos nevelésére vonatkozólag a korábbi törvények maradnak érvényben.

A házassági törvényjavaslatot az uralkodó a felterjesztés után augusztus 18-án Pápay kabinetirodai osztályfőnök útján elküldette a két magyar bíborosnak, Schlauchnak és Vaszarynak s kérte, hogy afelől nézeteiket, illetőleg az egyes részletekre vonatkozó esetleges észrevételeiket mentől előbb hozzák tudomására. Pápay külön hangsúlyozta leveleiben, hogy közlését minden tekintetben egészen bizalmasan kezeljék, mert nem kívánatos, hogy a törvényjavaslat tartalma és tárgyalásának stádiuma idő előtt nyilvánosságra kerüljön.[112] Schlauch részletes véleményadásra készült s ezért kérte, hogy a javaslat indokolását is küldjék meg neki. Pápay a király engedélyével el is küldötte azonnal Schlauchnak az indokolás német fordítását, Vaszarynak pedig az eredeti magyar szöveget.[113]

Vaszary már szeptember 4-én megküldötte Pápaynak

[112] Pápay leveleinek kelet nélküli fogalmazványa az Orsz. Ltárban: Pápay-hagyaték. A levél keltét az 1893. nov. 30-i püspöki konferencia jegyzőkönyvéből állapítottuk meg.

[113] Lásd erre vonatkozólag Pápay feljegyzését hagyatékában. Orsz. Ltár.

véleményét,[114] de mondanivalóját nagyon rövidre fogta. Nem fogadhatja el a javaslatot sem elveiben, sem részleteiben, írta, mert egyháza dogmáival ellenkezik. „A katholikus egyház tana szerint a házasság szentség, felbonthatatlan és érvényessége felett az Egyház ítél. A törvényjavaslat szerint pedig a házasság polgári szerződés, felbontható, érvényessége felett az állam ítél, tehát a törvényjavaslatban felállított alapelvek az Egyház tanával homlokegyenest ellenkeznek." Az Egyházétól eltérő házassági akadályokról szólt ezután Vaszary, majd általánosságban beszélve kifejezte azt a meggyőződését, hogy „a javaslat az izgatottságot nem fogja megszüntetni, hanem növelni, mert már a polgári házasság elvi kimondása is megbontott minden parlamenti pártot s bedobta a viszály üszkét a megyékbe és a városokba."

Schlauch felterjesztése[115] Vaszaryéval ellentétben valóságos tanulmányszámba megy. Pápaynak küldött kísérőlevelében[116] azt írta, hogy a javaslat indokolása több, nagyobbára protestáns felfogásból merített tudományos valótlanságot és félremagyarázást tartalmaz. Iparkodott ezeket helyesbíteni, a bennük megnyilatkozó rossz szándékot azonban éppen csak jelezhette. Sok a javaslatban szerinte a sebtében összekapkodott, felületes, sőt perfid rész.

[114] A Pápay-hagyatékban csak a kísérő levelet találtuk meg. Vaszary észrevételei először a Pesti Napló 1894. február 28-i számában jelentek meg. Közölte Keményfy is Vaszary Kolos c. már idézett munkájában a 112—113. lapokon. Vaszary véleményével együtt megküldötte Pápaynak a Magyar Hírlap 1893. szept. 3-i számát is, amely ismertette Schwicker János szász nemzetiségi képviselőnek egy német hetilapban Teutsch püspök politikai végrendeletéről szóló cikkét. E szerint Teutsch a késhegyig menő harcot kívánta a polgári anyakönyvezés és a polgári házasság ellen.

[115] A Pápay-hagyatékban csak a felterjesztés hatodik részét találtuk meg. Megjelent azonban, mint később szó lesz majd róla, 1893 novemberében nyomtatásban is az egész: Dr. Schlauch Lőrincz bíbornok, váradi püspök fölterjesztése az „Egységes polgári házassági jogról" szóló törvényjavaslatra és indokolására. Budapest, 1893. címmel. Megjelent Schlauch beszédei és dolgozatai IV. kötetében (Budapest, 1898.) is a 363—465. lapokon.

[116] Az 1893. szeptember 13-án kelt levelet lásd az Orsz. Ltárban: Pápay-hagyaték.

A felterjesztésben hat részben foglalkozott Schlauch a javaslattal. Kifejtette, hogy az indokolás történelmi előadása nem igazolja a polgári házasság bevezetésének szükségességét. Ismertette a különböző felekezetek házassági jogait. Ha valakit vádolni kell amiatt, írta tovább, hogy a házasság szilárdsága megingott, akkor nem a képzeletben sokszorosított felekezeti jogokat kell, hanem azt az elvet, hogy mindenki szabadon változtathatja vallását annak a jutalomnak reményében, hogy házasságát felbontják. A törvényjavaslatban tervezett rendezés pedig nem szilárdítani, hanem inkább lazítani fogja a házassági köteléket. A javaslat azt állította, hogy csak kevés okból engedi meg a felbontást, így az engesztelhetetlen gyűlölet indokából sem. Igen ruganyos természetűnek látszik azonban az a szakasz, vetette ellen Schlauch, amely szerint kimondandó a felbontás, ha az egyik házasfél házastársi kötelességeit szándékosan nem teljesíti és a bíró az összes körülményekből azt a meggyőződést merítette, hogy a házassági viszony feldúlt. Ebbe a fogalomba ugyanis sok minden elfér, el lehet általa érni éppúgy, mint az engesztelhetetlen gyűlölet által a házasság megegyezés folytán való felbontását is. Azt magától értetődőnek tartotta Schlauch, hogy a kánoni jog érvénye a vallási jog egyenlősége miatt az ország összes polgáraira nem terjeszthető ki, viszont a jogegyenlőség követelménye szerinte, hogy nem katolikus elveken alapuló házassági jogot a katolikus polgárokra ne erőszakoljanak. A javaslat indokolása perhorrescálta azt a megoldást, hogy a házassági akadályok megállapításánál és a házasság megszüntetésénél döntő súlyt tulajdonítsanak az egyes egyházak tanainak és szabályainak. Schlauch szerint pedig a vallásszabadság éppen ezt követelné s nehézséget sem okozna, mert ez elv alkalmazása mellett lényegileg csak két házassági jog léteznék, a kánonjogi a katolikusok s az állami a nem katolikusok számára. A protestánsok szerint ugyanis nem lép vallása által tiltott kötelékbe az, aki az állami törvények szemmeltartásával köt házasságot. A katolikus egyház a polgári házasság minden alakjában dogmái tagadását látja, folytatta Schlauch, mégis határozottan téves az az állítás, mintha az egyházi felfogás szerint a polgári házasság kötelező for-

mája a fakultatívval és a szükségbelivel szemben gyakorlatilag tűrhetőbb volna s mint legkisebb rossz jelentkeznék. Kérdezte hogyan lehet ezt állítani, amikor a kötelező polgári házasság nem kíméli, a másik kettő pedig kíméli az egyházi házassági jogot s nem lép fel kényszerítőleg a katolikusokkal szemben. A társadalom szemében, érvelt tovább, a házasságoknak a polgári házasság minden formája mellett két fajtája lesz: teljes értékűeknek csak az Egyház törvényeinek megfelelően kötötteket fogják tekinteni, jóllehet az állam szemében egyenértékű lesz valamennyi. Merőben felfoghatatlan és valóságos ámulatot keltő szerinte az az állítás is, hogy nálunk a polgárok meggyőződésével ellenkeznék a szükségbeli vagy fakultatív polgári házasság a kötelezőhöz viszonyítva s a házassági kérdésnek az egyházi jog kímélésével való megoldása. Kifogásolta Schlauch, hogy mellőzi a javaslat mint akadályt a cultus disparitas-t, hogy az egyházi rendet és fogadalmat csak tiltó akadálynak minősíti, s nem kíméli a felbonthatatlanság katolikus dogmáját sem. Ellenmondásba is keveredik az indokolás, olvassuk tovább, amikor hangoztatja, hogy a házassági köteléket szilárdítani kell s a felbonthatóság szükségességének igazolására azt hozza fel, hogy a sok vadházasság és törvénytelen gyermek a felbonthatatlanság következménye. E társadalmi tünet megszüntetésére egyedüli alkalmas eszköznek a vallásosság ápolását tartotta Schlauch. A felbonthatóság elvével az állam mint kísértő jelentkezik szerinte. Cáfolta a javaslat indokolását, hogy a felbonthatóság kimondásával a boldog házasságok számát fogják növelni. Szerinte éppen az ellenkező lesz az eredmény. Példákkal mutatta ki ezután, hogy a törvény gátat fog vetni a lelkiismeret követésének. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, írta később, hogy a görög katolikus és keleti papságot is lelkiismerete ellenére fogja kényszeríteni a törvény oly házasságkötési módra, amelyet egyházuk kárhoztat. Az igaz ugyan, hogy a hívők az egyházi házasságot továbbra is megköthetnék, de ez a keresztény házasság méltóságának nem megőrzése, hanem degradatiója lenne, mert az állam az egyházi esküvőt puszta formalitásnak tekintené, sőt büntetné is, ha a polgári házasságtól függetlenül kötik.[117] Az a rendszabály, hogy ezer korona fizetésével bünteti meg azt a papot, aki megáldja a házasságot, mielőtt a polgári tisztviselő előtt megkötötték volna, embertelenné is válhat, ha valaki lelkiismeretének megnyugtatása végett halálos ágyán akar házasságot kötni, amikor a pap igen gyakran egyedül vagy csak nagyon kevés tanúval van jelen. Kérdezte Schlauch, nem a legnagyobb lelkiismereti kényszer forog-e itt fenn? Miért bünteti az állam az egyházi összeadást, ha semmisnek tekinti, vagy ha annyira fontos e ténykedés, miért nem veszi tekintetbe? Nem más az egész törvényjavaslat, olvassuk a felterjesztés végén, mint a protestáns házassági jognak újabb állami principiumokkal gazdagított kodifikációja, amely az ország politikai viszonyainak sem felel meg, a nép valláserkölcsi életét megmételyezi s így magára az államra is káros. Külön mellékletben összefoglalta Schlauch a javaslatnak azon pontjait, amelyek a katolikus tannak a házasság felbonthatatlanságáról és egységéről való felfogását sértették.

A király a jelek szerint gondosan tanulmányozta a két magyar bíboros felterjesztését.[118] Szeptember 25-ére magához kérette Bécsbe Vaszaryt.[119] A kihallgatás alkalmával a prímás élőszóval kiegészítette előterjesztését, a király pedig tudatta Vaszaryval, hogy mindkét felterjesztést megküldi figyelembevétel céljából a kormánynak.[120] A király tényleg még ugyanaznap kéziratot intézett Wekerléhez,[121] amelyben értesítette, hogy szükségesnek tartotta elhatározása előtt a házassági törvényjavaslatról és indokolásáról a magyarországi két bíbornok véleményét meghallgatni, mert a javaslat „az egész ország és a különféle felekezetek, különösen pedig a katholikus vallás és egyház érdekeit mélyrehatólag"

[117] A belga, francia, német, svájci és németalföldi törvények szintén büntetéssel sújtották az egyházi összeadásnál való közreműködést a polgári házasságkötést megelőzőleg. Az olasz törvény megengedte az előzetes egyházi esküvőt.

[118] Schlauch felterjesztésének a Pápay-hagyatékban lévő részletén több helyen látható a király ceruzával tett jelzése.

[119] Religio, 1893. szept. 27.

[120] Lásd az 1893. nov. 30-i püspöki konferencia jegyzőkönyvét.

[121] Orsz. Ltár. Min. eln. 1893: 2614.

érint. A két főpap „fontos és sok tekintetben figyelemre méltó, alaposan indokolt aggályokat és észrevételeket" terjesztett elő, folytatta Ferenc József. Indíttatva érzi ezért magát e nyilatkozatoknak azzal a felszólítással való megküldésére, hogy tárgyalja meg a minisztertanács „e kiváló fontosságú és nagy horderejű ügyet" újból s „érett megfontolás után" terjesszék elő e „tárgyalás eredményét az esetlegesen módosítandó törvényjavaslat újólagos bemutatása mellett". Hasonló tartalmú meghagyást kapott az igazságügyminiszter is.

A minisztertanács hosszú ideig nem foglalkozott a kérdéssel. Úgy látszik bizalmas tárgyalások folytak. Rómában, valószínűleg az érkezett hírek alapján, bizakodni is kezdtek már valamilyen elfogadható megoldásban. Wekerle kormányra jutása után lehet mondani megszakadt a Szentszék és Revertera között a magyar egyházpolitikai ügyekben a hivatalos diplomáciai tárgyalás, s most a Szentszék láthatólag szorosabb érintkezésbe akart lépni újból nagykövetünkkel. Október elején Rampolla szóba hozta Revertera előtt az egyházpolitikai javaslatokat s elismerte, hogy nem kerülhető el benyujtásuk a parlamentben. A Szentszék kívánsága csak az, mondotta ekkor Rampolla, hogy távolítsák el a javaslatokból a katolikus dogmát sértő részeket, így a házasság felbonthatóságának kimondását. Hasonlóképen nyilatkozott a pápa is, akinél a kihallgatást Rampolla szinte felkínálta most Reverterának. Ha már be kell nyújtani a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot az országgyűlésnek, mondotta XIII. Leó, sikerüljön akkor legalább a szükséges javításokat megtenni rajta, hogy a katolikusok részére is elfogadható legyen. Kifejezte egyúttal a pápa Ferenc József érzületében és szilárdságában való feltétlen bizalmát s hozzáfűzte, Ferenc József az összes uralkodók közül a leghivatottabb rá, hogy az Egyház gyámola legyen. „Minden reményemet belehelyezem, — mondotta XIII. Leó, — ámbár tudom, hogy az úgynevezett alkotmányos szabadságok az ő szabadságát bilincsekbe verik. Azt szeretném, ha abszolut uralkodó lehetne és úgy cselekedhetnék, amint a szíve diktálja."[122]

[122] Lásd Revertera 1893. október 13-án kelt 34. A. számú szigorúan bizalmas jelentését. Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome S. S.: XI: 359. Revertera pápai kihallgatása október 7-én volt.

A király kezét tényleg teljesen megkötötték a magyar politikai viszonyok. Amikor a Pesti Napló október 7-i számában hír jelent meg arról, hogy kompromisszum jött létre a polgári házasság kérdésében a korona, az Egyház és a kormány között, a félhivatalos lapok azonnal megcáfolták a hírt. A tárgyalások azonban még egyre folyhattak, mert még mindig nem vitték minisztertanács elé az ügyet s a közben Gödöllőre érkezett király hosszas kihallgatáson fogadta Wekerlét.[123] Szilágyi csak október 23-án számolt be minisztertársainak a király kívánságáról s a minisztertanács a jegyzőkönyv szerint[124] egyértelműleg arra a meggyőződésre jutott, hogy a prímás és Schlauch felterjesztésének megjegyzéseit merev felekezeti szempontok irányították s általában egészen alaptalanok. Követeléseik az államnak fel nem adható jogaival ellentétben állanak és nincsenek semmi tekintettel arra a figyelmen kívül nem hagyható feladatra, hogy a különböző felekezetű állampolgárok által lakott ország házassági jogát egységes alapon kell szabályozni. Ennek következtében, így szólt a minisztertanács határozata, egy-két alárendelt jelentőségű pont kivételével nem vehetők tekintetbe a bíborosok megjegyzései s megbízták ezért Szilágyit, hogy ily értelemben szerkessze meg a királyhoz a felterjesztést.

A javaslaton tett változtatások egészen lényegtelenek voltak. Említésre méltó módosítás egyedül a javaslat 145. §-án[125] történt, amely annak a lelkésznek a megbüntetéséről intézkedett, aki polgári kötés előtt áldja meg egyházilag a házasságot. Itt külön bekezdésben hozzáfűzték most e rendelkezéshez, hogy „nem büntethető a cselekmény, ha az egyházi összeadás az egyik félnek közel halállal fenyegető betegségében történt."

Szilágyi november 3-án tette meg a királyhoz a kívánt felterjesztést.[126] Ferenc József most újból tájékoztatta magát

[123] Magyar Állam, 1893. okt. 14.

[124] 37/M. T. 1893: 3. pont.

[125] Az 1894. évi XXXI. törvénycikkben ez a paragrafus a 123. lett.

[126] A felterjesztés tervezetét az október 30-i minisztertanács hagyta jóvá. (38/M. T. 1893: 5. pont.)

a helyzetről s azt a végleges meggyőződést merítette, hogy a legkomolyabb politikai tekintetek egyenesen lehetetlenné teszik számára a javaslat visszautasítását. Azt hitte a király, hogy merev ellenállása az ország belső békéjének súlyos kárával járna s a sikert mégsem biztosíthatná.[127] *November 6-ára minisztertanácsot* hivatott egybe és sajátmaga elnökölt rajta.[128] Köszönetet mondott a kormánynak, hogy még egyszer tanácskozott a javaslatról s egy-két pontban enyhítette. Miután azonban, mondotta a király, elvi tekintetben semmi változtatás sem történt és bizonyára további tanácskozások sem vezetnének arra, ki kell ez alkalommal is jelentenie, hogy lelkiismereti okokból még most sem ért egyet a javaslat rendelkezéseivel. Veszedelmesnek tartja az ország nyugodt fejlődésére. Ha normális politikai viszonyok lennének, kötelezve érezné magát lelkiismeretben, hogy a javaslat benyujtásától megtagadja hozzájárulását és számolna az abból folyó következményekkel. Az ismeretes adott körülmények között azonban és mert tudja, hogy a minisztérium a javaslat benyujtását helyzete erőteljes támaszául tekinti s mivel ő is politikai szükségességnek ismeri el, hogy a kormányt a fennálló közjogi alap energikus védelmében megerősítse, hozzájárul mégis a javaslat benyujtásához. Szükségesnek tartja azt is kijelenteni, hogy nem fog sem a javaslat keresztülvitele érdekében közbelépni, sem az ellen nyilatkozni vagy cselekedni, hanem egészen semlegesen fog viselkedni. Elvárja azonban a kormánytól is, hogy a javaslat benyujtásához való hozzájárulását nem használja fel presszió gyakorlására, oly értelemben, mintha ő maga személyesen is egyetértene a javaslattal. „Lelkiismeretem megnyugtatása és későbbi időben történő esetleges igazolásom céljából kívánom, — fejezte be szavait Ferenc József, — hogy az általam ma mondottak a minisztertanács jegyzőkönyvében megörökíttessenek."

Az uralkodó rendkívüli nagy súlyt helyezhetett szavai

[127] V. ö. Kálnoky 1893. nov. 7-én kelt bizalmas magánlevelét Reverterához. VI. sz. melléklet.

[128] 39/M. T. 1893. A királynak a minisztertanácson tett kijelentéseit részben e jegyzőkönyvből, részben pedig az uralkodó V. sz. mellékletként közölt sajátkezű feljegyzéséből állítottuk össze.

megörökítésére, mert nem elégedett meg a minisztertanács jegyzőkönyvébe való felvételével, hanem beszéde vázlatát saját maga leírta és elrendelte, hogy annak tisztázatát a titkos kabineti iratok között megőrízzék.[129]

A minisztertanács további folyamán felvilágosítást kért a király a katonai személyek és az uralkodóház tagjainak házasságait illetőleg. Szilágyi válasza e kérdésekre az volt, hogy a katonai személyek házassági engedélyére vonatkozólag utólagosan akar rendelkezést felvenni a javaslatba s ugyanez a szándéka az uralkodóház tagjainak házasságait illetőleg is. Ez utóbbi ellen azonban a király, Szilágyi minden érvelése dacára is aggodalmát fejezte ki s végül is csak abba egyezett bele, hogy megvárja döntése előtt Szilágyi felterjesztését.[130]

E közbeeső tárgyalás után megköszönte Wekerle a király engedélyét a házassági törvényjavaslat benyújtására, de rámutatott arra a körülményre, hogy a javaslat ellenzői már most úgy igyekeznek beállítani a dolgot, hogy meg fogja ugyan a király engedni a javaslat benyujtását, de személyesen a javaslat ellen van. Abban az esetben, ha az uralkodó nevével ez irányban visszaélnének vagy valótlanságokat terjesztenének, szükséges lenne, mondotta Wekerle, hogy ne kelljen ellenmondás nélkül tűrniök a király személyes véleményére való hivatkozást és kijelenthessék, miszerint nincs nézeteltérés az uralkodó és a kormány között a javaslat politikai szükségessége tekintetében. Ferenc József teljesítette Wekerle kivánságát. Tisza Lajost ez a felhatalmazás nem elégítette ki és rámutatott, hogy nagyon nehéz lenne a kormány helyzete más kérdésekben is, ha nem léphetne fel határozottan a valótlanságok terjesztésével szemben. A király elismerte ezt, de utalt arra, hogy az ő helyzete is nagyon nehéz ebben a kérdésben. Megigérte azonban újból, hogy telje-

[129] Lásd az V. sz. mellékletet.

[130] Szilágyi e felterjesztést az 1893. dec. 8-i minisztertanács (43/M. T. 1893: 3. pont) felhatalmazása alapján meg is tette. A király azonban nem döntött s az uralkodóház tagjainak házasságkötésére vonatkozólag nem került be semmi rendelkezés sem a magyar házassági törvénybe.

sen semleges lesz és egyáltalában nem fog nyilatkozni. Tisza Lajos erre megemlítette, hogy a kormánynak nehézségeket okozzanak, még azzal is agitálnak, hozzá fog ugyan a király járulni a javaslat benyújtásához, nem fogja azonban az országgyűlés által elfogadott javaslatot szentesíteni. Kérte Tisza Lajos a király engedélyét, hogy ezt az állítást megcáfolhassák. A király erre, a jegyzőkönyv szavaival élve, azt a „megnyugtató kijelentést" tette, hogy annak idején, amenynyiben a parlamenti tárgyalások folyamán nem változtatják meg lényegesen a javaslatot, szentesíteni is fogja a törvényt. Ezzel a minisztertanács véget ért.

A másnapi lapok legnagyobb része kormányválságról írt, mert az a hír terjedt el, hogy a király nem adta meg beleegyezését a javaslat benyújtásához. Wekerle Bécsbe utazott s csak azután nyilatkozott, hogy két nappal később, november 8-án felhatalmazást nyert a királytól, hogy az országgyűlési tárgyalások folyamán szükség esetén kijelenthesse a következőket: „Sem nem kértünk, sem nem nyertünk felhatalmazást s így nem is vagyunk jogosítva arra, hogy Ő Felsége legmagasabb személyes nézeteire hivatkozhatnánk; de igen is fel vagyunk hatalmazva a korona részéről annak kijelentésére, hogy ezen törvény előterjesztésének politikai szükségessége tekintetében a korona és a kormány közt nézeteltérés nincsen s hogy amennyiben azt ajánlólag előterjesztettük, nem cselekszünk Ő felsége politikai intencióinak ellenére."[131]

A november 8-án este megjelenő lapok hozták először hírt róla, hogy a király megadta az engedélyt a törvényjavaslat benyujtásához. A Bécsből visszatérő miniszterelnököt a szabadelvű kör nagy ovációban részesítette s ugyanígy fogadták őt a másnapi, november 9-i képviselőházi ülésen is, ahol Helfy Ignác kérdésére egészen röviden bejelentette Wekerle, hogy a király a javaslat előterjesztésére a felhatalmazást megadta s a közelebbi időben be is fogják nyujtani a gyermekek vallásának szabályozásáról szóló törvényjavaslattal együtt.

[131] Wekerle sajátkezű feljegyzése a november 6-i minisztertanács idézett jegyzőkönyvén.

Kálnoky mindjárt a minisztertanácsot követő napon, november 7-én tudatta vatikáni nagykövetünkkel a király döntését és ismertette azokat a körülményeket, amelyek az uralkodót erre reábírták.[132] Most ki kell majd tűnnie, — írta — hogy milyen állást foglal el a lakosság e kérdéssel szemben. A korona tartózkodó magatartása megmutatta mindazoknak, akik tudni akarták, hogy nem rokonszenves az uralkodó szemében a javaslat. Az országnak is majdnem két évi időt adott az állásfoglalásra a király magatartása. Ha ennek dacára nem jutott a magyar katolikusok véleménye döntő módon kifejezésre és ha ma is hiszik, hogy a többség a javaslatot pártolni fogja, akkor ez csak azt bizonyítja, hogy nem az alkotmányos király kívánsága az egyedül mértékadó és veszélyes következményei lehettek volna, ha a korona visszautasítja a javaslatot s kevesebb támogatásra talál az országban, mint a miniszterek.

A király elhatározásáról értesülve *Agliardi nuncius* mindjárt *november 9-én megjelent a külügyminisztériumban* és felvilágosítást kért a dologról. Báró Pasetti osztályfőnök fogadta őt.[133] A nunciust látszólag megnyugtatták Pasetti kijelentései s különösen hangsúlyozta, hogy információi szerint a király engedélye a javaslat benyújtására még nem jelenti a törvény jövendő szentesítését. Pasetti megerősítette Agliardi értesülését, sőt hozzá is fűzte, hogy bizonyára szándékosan tévednek azok, akik az uralkodó felhatalmazását előzetes szankció gyanánt állítják be, mert alkotmányosan ez nem létezik. Nem akarjuk feltételezni, hogy Pasetti e kijelentésével félre akarta volna vezetni a nunciust. Valószínűnek tartjuk, hogy nem volt tudomása a királynak a döntő minisztertanácson Tisza Lajos felszólalására adott válaszáról, amelyet teljes joggal magyarázhattak miniszteri körökben a javaslat előzetes szankciójaként. A nuncius megjegyezte Pasettivel való beszélgetése további folyamán, hogy a korona magatartása a javaslat iránti ellenszenvét bizonyítja. Véleménye

[132] Lásd a VI. sz. mellékletet.

[133] Pasetti feljegyzései e tárgyalásról: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch Varia de Rome, 1893: 123—132.

szerint a magyar katolikusok most már határozottan fognak harcolni a törvény létrejövetele ellen. Elismerte Agliardi, hogy idáig nem foglaltak el általánosságban határozott állást; ez azonban főképen a koronára való figyelemből történt. Pasetti erre a megjegyzésre azt válaszolta, éppen a magyar katolikusok tartózkodó magatartása mutatja, hogy lehetetlen volt a koronának magára venni a felelősséget a visszautasítás által, mert ellenállása nemcsak kormányválságot, de egyéb súlyos következményeket is idézett volna elő. Ezt pedig az ausztriai válság[134] miatt abszolut politikai szükségesség volt elkerülni. Agliardi megígérte Pasettinek, hogy ily értelemben fog Rómába írni s minden lehetőt megtesz annak érdekében, hogy a pápa komolyan vegye figyelembe a nehéz politikai helyzetet. Ferenc József egyéni érzelmeiben nem kételkedik XIII. Leó, mondotta Agliardi.

A katolikus körök tisztában voltak a király érzelmeivel, tudták róla, hogy nem szívesen adta meg a felhatalmazást a javaslat előterjesztésére s ezért reá hivatkozva folytatták tovább a harcot. Hangoztatták, hogy a javaslat benyujtásának engedélyezése még nem jelenti a végleges szentesítést és bíztak benne, illetőleg bíztatták magukat, hogy ha az előterjesztést az előzmények után nem is igen tagadhatta meg az uralkodó, nem fogja majd szentesíteni a törvényt. A kormánypárti lapok ezzel szemben úgy magyarázták a király engedélyét, hogy az már a javaslat tartalmához való hozzájárulást is jelent és felségsértésnek mondták azt az állítást, hogy a király csak a kormány pressziójának engedett. Igen kellemetlen volt a kormánynak és nagy port vert fel, hogy Schlauch a király engedélyével már akkor megjelentethette a javaslat ellen írt felterjesztését, amikor a javaslat maga még nem is került nyilvánosságra. A Magyar Állam sietett széles körökben ismertté tenni Schlauch felterjesztését s november 14-én délután megjelenő számában külön mellékletként közölte. Az a hír kelt szárnyra, hogy maga Szilágyi fog rá felelni,[135] de a

[134] Taaffe osztrák miniszterelnök november 11-i lemondását nehéz válság előzte meg.

[135] Magyar Állam, 1893. november 25.

végén is csak Beksics felelt s Severus álnév alatt tíz nappal később ingerült hangú röpiratot adott ki ellene. „A kötelező polgári házasság és az ultramontán reakció" címen.

Mikor Vaszary hírét vette, hogy Schlauch közzé készül tenni memorandumát, táviratilag kérte Pápay közvetítésével ő is a király engedélyét, hogy a magáét közzétehesse.[136] A király az engedélyt azonnal megadta. Vaszary azonban mégsem élt ekkor az engedéllyel. Schlauch memorandumának megjelenése után bizonyára úgy érezte, hogy az övé a mellett nagyon szerénynek tünnék fel s nem keltene jó hatást katolikus körökben.

Vaszary félénk, bátortalan egyházpolitikai irányításával különben is elégedetlenkedni kezdtek már katolikus körökben. Kifogásolták, hogy e súlyos, mozgalmas időben március 2-a óta nem hívta össze újabb tanácskozásra a püspököket, jóllehet maga a pápa is szorgalmazta enciklikájában a gyakori konferenciákat. A katolikus akció vezetése lehet mondani Zichy Nándorra és Esterházy Miklós Móricra maradt. Ők tartották egymásután a katolikus gyűléseket. Legutóbb november 26-án a szeptemberre tervezett, de akkor betiltott szabadkai nagygyűlést.[137] Hidassy Kornél, Szombathely mintaszerű főpásztora ismételten kérte a prímást újabb *püspöki konferencia* egybehívására, Vaszary azonban csak közvetlenül a házassági törvényjavaslat képviselőházi előterjesztése előtti napokra, november 30-ára hívta egybe újabb tanácskozásra püspöktársait. Csak ekkor tájékoztatta őket március óta folyt egyházpolitikai tárgyalásairól s csak ekkor ismertette előttük Rampollának még a szeptemberi enciklikával egyidejűleg küldött utasítását,[138] amely a pápa nevében a következőkben jelölte meg a püspöki kar teendőit:

1. A tervezett egyházpolitikai törvényjavaslatok előterjesztése után adjon ki a püspöki kar közös pásztorlevelet,

[136] Lásd Vaszary 1893. nov. 11-i táviratát a Pápay-hagyatékban (Orsz. Ltár.) s a király sajátkezű feljegyzését Pápay előterjesztésén: Habe nichts einzuvenden. F. J. m. p.

[137] Lásd róla a Religio 1893 nov. 29-i számát.

[138] Tartalmát csak a püspöki konferencia jegyzőkönyvéből ismerjük.

melyben mutasson rá a fenyegető veszélyre és az ellene való védekezés módjaira."

2. Hasson oda a püspöki kar, hogy katolikus körök és hírlapok keletkezzenek, országgyűlési képviselők választása alkalmával pedig a katolikus érdekek iránti igazságos és lelkes érzelmű férfiak kerüljenek be a törvényhozásba.

Vaszary beszámolója végén felvetette a kérdést, mi legyen a fennálló helyzetben a püspöki kar legközelebbi teendője? A maga részéről elsősorban közös pásztorlevél kibocsátását ajánlotta. Hidassy Kornél azonnal szót kért és sajnálatának adott kifejezést, hogy a fokozatosan fejlődő eseményekkel a püspöki kar akciója nem tartott lépést. Az eddig követett eljárást lassúnak és késedelmesnek tartotta. Véleménye szerint még a törvényjavaslat benyujtása előtt kellett volna a tevékenységbe kezdeni. Akkor ez még nem jelentett volna támadást a kormány ellen, most azonban már azt fog jelenteni. A kormánnyal való tárgyalások sikertelensége eléggé meggyőzhette a püspöki kart arról, hogy ezúttal is hiába reménykednek. Eddigi hallgatásukat a kormány a tervezett reformokba való belenyugvásnak minősíti a világ előtt és a katolikus érzelmű világi elemek máris csodálkozással nézik a püspöki kar passzivitását. Ha most sem lép a püspöki kar a cselekvés terére, akkor ő nem hajlandó többé a tanácskozásokban részt venni, mondotta Hidassy.

Vaszary védekezett s utalt arra, hogy Rampolla csak a javaslatok előterjesztésének idejére kívánja a közös pásztorlevél kiadását. A házassági javaslatnak véleményezés céljából való közlése pedig csak egészen bizalmasan történt. Ezenfelül az illetékes körökkel való tárgyalásai folytán egészen a legújabb ideig indokoltan reménykedhetett benne, hogy sikerül az Egyházat fenyegető veszélyeknek nemcsak élét venni, hanem teljesen el is hárítani. Ily körülmények között tárgytalannak látta idáig mind a püspöki kar egybehívását, mind pedig az erősebb akciót, mondotta a prímás. Különben nem mondható szerinte az sem, hogy tétlenek lettek volna eddig. Ő maga a király és a miniszterelnök előtt határozottan kijelentette már azt is, hogy az egyházpolitikai javaslatok benyújtásának esetén azonnal közös pásztorlevelet bocsátanak ki s kérvényezni fognak és gyűléseket tartanak a javaslatok ellen.

A püspöki kar a közös pásztorlevél kiadását egyhangúlag elhatározta, s a tervezet haladéktalan elkészítésére Schlauch elnöklete alatt Hornigot és Steinert kérte fel azzal, hogy már a legközelebbi napokban terjesszék elő megvitatás és végleges elfogadás céljából. Samassa teljesen egyetértett a közös pásztorlevél kibocsátásának eszméjével, de figyelmeztette püspöktársait, hogy ezzel a fenyegető veszélyt már meg nem előzhetik. Teendőik igazában majd akkor kezdődnek, mondotta, midőn a javaslatok már törvényekké válták. Megemlítette Samassa, hogy a jelenlegi egyházpolitikai reformok már húsz évvel ezelőtt előre vetették árnyékukat s ő már akkor rájuk irányította papságának figyelmét s utasításokkal látta el őket. Az események igazolták már akkor megérlelődött meggyőződését, hogy a mai egyházpolitikai programm megvalósítása csak idő kérdése. E programm hatása attól függ, hogy milyen katolikus érzülettel kerül majd szembe. Ha erős katolikus érzületre talál, akkor nem lesz romboló, de ha gyenge az érzület, akkor pusztítani fog. A főveszélyt nem magukban a törvényjavaslatokban látta Samassa, mert ezekből, mint mondotta, nem következik szükségképen a rossz. A veszély szerinte inkább a katolikus hithűség hiányában van. Aki hitéhez hű, tehát ellenálló képességgel bír, az az új törvényt nem fogja a katolikus egyház rendeletei ellenében igénybe venni. A hithűség megteremtésére kell ezért törekedni s ha ez sikerül, akkor a mai bajok még javára válhatnak az Egyháznak, amennyiben a zaklatástól ezúttal is ösztönt és erőt meríthet, mint merített máskor hasonló viszonyok között.

A kiküldött bizottság december 4-én terjesztette elő a pásztorlevél tervezetét.[139] Részletes tárgyalására nem került azonnal sor. Samassa egyelőre csak annak szükségességét hangoztatta, hogy a pásztorlevél minden ízében megtámadhatatlan legyen. Az általánosságban mozgó vita után úgy határo-

[139] A fogalmazványok az esztergomi Prímási Levéltárban. Cat. D. c. 1894: 88.

zott a konferencia, hogy a tervezetet a legszigorúbb discretio mellett haladéktalanul kinyomatva szétosztják a püspöki kar tagjai között, részletes tárgyalását pedig három nap múlva kezdik meg. A december 7-i vitában főkép Samassa és Steiner vettek részt. Az eredmény a tervezet módosítása lett. A módosított pásztorlevelet az egész püspöki kar egyhangúlag jóváhagyta s felkérte egyúttal a prímást, hogy latin fordítását küldje meg a pápának. Nyilvánosságra egyelőre még nem került a pásztorlevél.

Azalatt, míg a püspöki kar tanácskozott, 1893. december 2-án benyujtotta már a kormány az országgyűlésen a még hátralévő két egyházpolitikai törvényjavaslatot is. A házassági javaslatot Szilágyi terjesztette elő nagy beszéd kíséretében. Nagy nemzeti érdeknek mondotta a házassági jog egységesítését. A kötelező alak biztosítja szerinte az Egyháznak is leginkább a szabad működést a saját terén. Érvelt Szilágyi a házasság felbonthatósága mellett. Nemcsak az a nagy állami érdek kívánja ezt szerinte, amely tiszta és boldog családi életet akar s a házasságok erkölcsi épségét és jogi szilárdságát biztosítani akarja, de maguknak a feleknek s a gyermekeknek az érdeke is. Sokkal kisebb a baj, mondotta, ha a gyermekek tudják, hogy szüleik házasságát felbontották, mintha tanui és bírái lesznek a fel nem bontott, de lényegében megsemmisült házasság körében szüleik bűnének. A házasfelek elválasztását különben minden egyházi jogrend lehetővé teszi, ha a házasság felbonthatóságát nem is fogadja el. Nem látott Szilágyi „gyakorlatilag" a kettő között „semmi egyéb" különbséget, mint csak azt, hogy „a szeparáció intézménye mellett fennmarad az új házasságra lépés akadálya". A kormánynak „minden nagy érdeket figyelembe véve" a felbonthatóság mellett kellett döntenie, mondotta Szilágyi. Azt elismerte, hogy a javaslat szétválasztja házassági téren az állam és az egyház közötti hatásköröket, de ez a szétválasztás feltétele szerinte annak, hogy mindegyik rend a maga körében szabadon és teljesen érvényesülhessen.

A gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatot nagyon szerény pár szó kíséretében, a kormánypárt hallgatása s az ellenzék éljenzése közben Csáky terjesztette elő.

Mindkét javaslatot a bizottságoknak adta ki előzetes tárgyalás végett a Ház. A házassági javaslatot Szilágyi kérésére az osztályok elkerülésével az igazságügyi bizottságnak, a gyermekek vallásáról szóló javaslatot pedig a közoktatási és igazságügyi bizottságnak.

Ezzel az országgyűlés elé kerültek az összes egyházpolitikai javaslatok.

V.

A JAVASLATOK BENYUJTÁSÁTÓL A TÖRVÉNYEK SZENTESÍTÉSÉIG.

A házassági törvényjavaslat előterjesztésére katolikus részről az első válasz a püspöki kar 1893. november 30—december 7-i tanácskozásából kiadott közös pásztorlevél volt. A napilapok már december utolsó napjaiban közölték, a szószékekről azonban csak a következő, 1894. év január 6-án, vízkereszt napján hirdették ki.

A *pásztorlevél* megemlékezett arról a nehéz védelmi harcról, amelyet a katolikus egyház a vegyes házasságban élő szülők joga érdekében vív s ezzel kapcsolatban rehabilitálta az alsópapságot Csáky vádjával szemben, hogy forradalmi útra lépett, amikor az elkeresztelési rendeletnek a püspöki kar határozata dacára sem engedelmeskedett. Megállapították ugyanis a püspökök, hogy a lelkipásztorok az apostolok tanításához híven, minden büntetés dacára sem engedelmeskedtek a rendeletnek. Ezért akarnak most, folytatta a pásztorlevél, az egyházpolitikai javaslatok által újabb sérelmes intézkedéseket életbe léptetni. Az ezekkel szemben való védelemben elment a püspöki kar az engedékenység legvégső határáig, a veszélyt azonban mégsem sikerült elhárítania. Tömörülésre hívták fel ezért a hívőket s közönyük ellen fordultak, mert ez bátorítja fel az ellent. Felszólították a hívőket az Egyház szabadságának védelmére. Főleg ne engedjétek, írták a püspökök, hogy a katolikus házasság puszta polgári szerződéssé szállíttassék alá és hogy Szent István birodalmában a katolikusok között és az Isten és Anyaszentegyház színe előtt megkötött házasság érvénytelennek nyilváníttassék. Emeljétek fel tiltakozó szavatokat sérelmeink

ellen. Jusson szívetek szava azon férfiak elé, akik a ti bizalmatokból és szavazataitok által hivatva és kötelezve vannak az ország legfőbb jogait és érdekeit megvédeni. E védelmi küzdelmünkben nem vádolhat minket senki azzal, hogy a békét megzavarjuk. Nem vádolhatnak a honszeretet hiányával sem, mert az állami élet legszentebb érdekében küzdünk, midőn az Egyház jogait a tervezett újítások ellen védjük. Nem vádolhat senki azzal sem, hogy a haladásnak ellenségei vagyunk, mert a sérelmek, amelyek ellen küzdünk, erkölcsileg nem haladást, hanem hanyatlást jelentenek. „E szomorú időkben nem lehetett nem szólnunk", e szavakat olvassuk szinte védekezéskép a pásztorlevél végén.

Az egyes püspökök külön kísérőleveleket csatoltak a pásztorlevélhez.[1] Ezek a Vaszaryét, Samassáét, Császkáét és Bubicsét kivéve, mely utóbbi csak pár soros volt, határozottabb hangúak voltak, mint maga az eléggé óvatos közös pásztorlevél. Samassa a maga kísérő iratában arra hívta fel papjait, hogy minél mérsékeltebben hirdessék ki a pásztorlevelet, a Steinerében viszont a következőket olvashatjuk: „Magához az országgyűléshez is terjesszetek be a ti nyugtalanságtok által megindított hívekkel együtt kérő leveleket, hogy ama jogtalan törvények meg ne hozassanak."

A pásztorlevél nem maradt hatástalan. Wekerle hiába igyekezett 1894. január elsején a szabadelvű párt üdvözlésére adott válaszában megnyugtatólag hatni, hogy a javaslatok által nem akarják a vallást sérteni s az egyházak jogait csökkenteni, sőt ellenkezőleg a valódi vallás- és lelkiismereti szabadság új védvárait akarják megteremteni. A Magyar Állam 1894. évi első számában felhívta olvasóit, tudassák vele azoknak a képviselőknek neveit, akik a legutóbbi választásoknál a katolikus érdekek mellett nyilatkoztak, illetőleg erre vonatkozólag reverzálist is adtak. A Magyar Állam által megindított mozgalom következtében a választók egy része aláírásokkal ellátott felszólításokat intézett a reverzálist adott képviselőkhöz, hogy álljanak harcba az egyházpolitikai ja-

[1] Ezeket is közölték a napilapok.

vaslatok ellen.[2] Báró Atzél Béla pedig, aki már 1893 karácsonyakor kilépett a kormánypártból, társadalmi körökben és hírlapokban fejtegette, nem egyezik meg a tisztességgel, hogy azok, akik reverzálist adtak, azt megszegjék és bentmaradjanak a szabadelvű körben.[3] A *kilépések a kormánypártból* tényleg megkezdődtek.[4] Részben azért, mert egyéni meggyőződésből ellenezték az egyházpolitikai javaslatokat, részben mert reverzálist adtak, egymás után kiléptek 1894. január 10-től kezdve Tibád Antal, Bornemissza Lajos, Antunovits József, Ragályi Lajos, László Mihály, gróf Batthyány Tivadar, Förster Ottó, gróf Pongrácz Károly, Kubinyi Árpád, gróf Széchenyi Tivadar, Tódor József, gróf Almássy Imre. E kilépések után gróf Károlyi István *a szabadelvű párt január 15-i ülésén* szóba hozta a reverzálisok kérdését s kifogásolta, hogy a kormánypárti Magyar Hírlap és Pesti Hírlap már hosszabb ideje cáfolat nélkül hangoztathatja, hogy a párt és a kormány véleménye szerint nem kell a reverzálist adott képviselőknek a pártból kilépniök. Károlyi István hangsúlyozta ezzel szemben az adott szó szentségét. Wekerle azt válaszolta erre, hogy a lapok felhatalmazása nélkül irtak s az adott szó megtartását ő is kötelezőnek tartja a politikai életben is. Meggyőződése szerint a választóknak nyilvánosan és határozottan adott ígéretek feltétlenül köteleznek s aki ígéretei ellenére cselekszik, annak kötelessége azt választói előtt megokolni s velük a dolgot tisztázni. Meggyőződése viszont az is, hogy az, aki a választásnál ahhoz a megoldáshoz menekedett, hogy nem nyilvánosan, hanem titokban tett oly ígéretet, amellyel cselekedetei ellentétben vannak, az csak úgy tudja jóvá tenni hibáját, ha lemond ily módon szerzett mandátumáról. E nyilatkozat után Wekerle kérelmére párthatározatként kimondotta az ülés, hogy nem maradhat a szabadelvű párt tagja az, aki akár felszólalása, akár szavazata

[2] Meg kell jegyeznünk, hogy görögkeleti választók is felszólították képviselőiket a javaslatok elleni szavazásra.

[3] Lásd Beksicset A Magyar Nemzet Története X. kötetében a 794. lapon.

[4] Lásd a következőkre a napilapokat.

által az egyházpolitikai javaslatok ellen állást foglal. Kivételt a régi szokásnak megfelelően csak a papokkal tettek.

A kilépések a párthatározat után tovább folytatódtak. Mindjárt másnak kilépett a pártból a volt miniszterelnök: Szapáry Gyula. A következő napokban pedig egymásután léptek ki gróf Andrássy Sándor,[5] Kubina József, Sipeky Sándor, Gyürky Ábrahám, Degen Gusztáv, Kammerer Ernő, Lévay Antal, továbbá Csáky Kálmán, Zay Albert és Sztáray István grófok és mások. Bobula Jánost a lublói kerület papsága szólította fel a pártból való kilépésre, mert reverzálist adott. Különösen nagy port vert fel Perczel Dezsőnek, a képviselőház alelnökének esete. Perczel ugyanis bonyhádi megválasztása előtt Wosinszky Mór kerületi esperesnek felszólításra írt levelében magát jó katolikusnak vallotta, kijelentette, hogy az is fog maradni s az elkeresztelési kérdésben Vaszary álláspontját helyesli és követi. Mikor most követelték Perczeltől ígéretének megtartását, kitérő választ adott s megakadályozta egy ideig levelének, mint magánlevélnek nyilvánosságra hozását is. A sorozatos támadások után megengedte ugyan végül levele közlését, de ennek dacára is bentmaradt a pártban, sőt az egyházpolitikai javaslatok egyik legfőbb védője és később Bánffy kormányának belügyminisztere lett. Perczel példáját többen követték, arra hivatkozva, hogy a választások alkalmával csak az elkeresztelési kérdéssel kapcsolatosan tettek ígéretet.

A szabadelvű pártból most kilépett képviselők az egyházpolitikai javaslatok miatt már korábban kilépettekkel együtt mint pártonkívüliek rendszeresen összejöttek a Vadászkürt szállóban lévő klubhelyiségükben s bár új pártot nem alakítottak, megválasztották mégis elnökül a szabadelvű pártból már egy évvel előbb kilépett Péchy Tamást. Ez a klub lett most a gyülekező helye az egyházpolitikai ellenzéknek.

[5] Gróf Andrássy Sándor a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat el nem fogadásával okolta meg kilépését. A házassági javaslat megszavazását előre bejelentette kilépő-levelében. Pester Lloyd, 1894. jan. 17.

A szabadelvű pártból való tömeges kilépés — harmincöten léptek ki összesen — a kormánynak természetesen nagyon kellemetlen volt.[6] Annál inkább, mert a királynak a kormány megalakítása alkalmával azt mondották, hogy csak az egyházpolitikai programm alapján tudják együtt tartani a pártot s Ferenc József épp ennek érdekében fogadta el az egyházpolitikai programmot. Wekerlét a király a Szapáry kilépését követő napon hosszú kihallgatáson fogadta s ezt kapcsolatba is hozták a szabadelvű pártból való kilépésekkel. Hírek jelentek meg Szapáry kihallgatásáról is, ezt azonban később megcáfolták.

A többi politikai pártban a házassági javaslattal kapcsolatban egyelőre csak tanácskozások folytak. Véglegesen csak február közepén, közvetlenül a javaslat országgyűlési tárgyalása előtt foglaltak állást.

Az egyházpolitikai javaslatok miatt már korábban is meglévő izgalom most és a következő hónapokban, a házassági javaslat júniusi főrendiházi elfogadásáig állandóan fokozódott. Izgalomban volt az egész ország. Gyűléseket, tüntetéseket rendeztek a javaslatok ellen és mellett. Egyletek, kaszinók, körök nyilatkoztak.

Protestáns részről a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap a házassági törvényjavaslatot mint „elvileg protestáns alkotást" üdvözölte.[7] A Sárospataki Lapokban azonban Mocsáry Lajos támadta az egyházpolitikát és különösen a 12. §. módosítása ellen írt. A protestánsok általában igyekeztek meghiusítani a hatvannyolcadiki törvény módosítását.

A sajtóban a katolikusellenes támadások napirenden voltak s ezt a zsidóság irányította. A már régebben előkészített január 16-i katolikus nagygyűlést megelőzően cikkek jelentek meg egyes lapokban, hogy a fekete zászló ellen, értsd ezen a katolikusokat, a vörös zászlót, a szociálistákat fogják felvonultatni. A Magyar Állam e fenyegetés után a zsidókat tette az esetleges tüntetésekért felelőssé s szintén fenyegetőzni kezdett azzal, hogy a nagygyűlés megzavarása esetén

[6] V. ö.: Búsbach: Az utolsó öt év, 31—32. l.
[7] 1893. december 14-i, 50. számában.

január 20-án este minden faluban tüntetéseket fognak rendezni válaszul a zsidók ellen.[8] A Pester Lloyd kinevette a Magyar Állam fenyegetését s a rend fenntartását illetőleg mindjárt az állami hatalomra hivatkozott.

Ebben az izgatott hangulatban, de minden rendzavarás nélkül tartották meg 1894. január 16-án a pesti Vigadóban *az első magyar katolikus nagygyűlést,*[9] amelyet a püspöki kar élén Vaszary nyitott meg. Szokatlannak tűnhetik fel a kilencszázéves nemzeti mult alatt az első katolikus nagygyűlés, mondotta Vaszary. A multban nem érezték a katolikusok szükségesnek, hogy tömörüljenek. Csak annyi jogot kívánnak, mint amennyi a protestánsoknak van, hogy maguk intézhessék vallásuk szellemi és anyagi ügyeit a főkegyúr fennhatósága és az állam felügyelete alatt. Alkalmazkodni tudnak a megváltozott viszonyokhoz, de hit és erkölcs dolgában sem egyesek akarata, sem a nemzetek intézményei, sem a század korszelleme előtt meg nem hajolhatnak.

Vaszary után Esterházy Miklós Móric, Póda Endre soproni apát-kanonok, majd Rajner Lajos esztergomi kanonok beszélt a katolikusok feladatairól. Haydin Károly budapesti ügyvéd az autonómiáról, Otócska Károly pozsonyi ügyvéd a házasságról, ifj. gróf Zichy János a katolikus oktatás és nevelésről szólottak. Zichy Nándor a katolikus hitélet fejlesztését sürgette záróbeszédében. Határozatban követelte a nagygyűlés a havannyolcadiki törvény módosítását, a Csáky-féle rendelet visszavonását s kimondotta, hogy katolikus nem járulhat hozzá oly törvény megalkotásához, mely a keresztény hit közösségéből való kiválás vagy a vallástalanság útját egyengeti. Nem elég a vallásos életet élni, a hitet a közéletben is meg kell vallani. Törekedni kell a katolikus egyesületi élet előmozdítására. Minden katolikusnak kötelessége, hogy a választásokon részt vegyen s szavazatát csak megbízható katolikus férfiakra, ilyenek hiányában pedig olyanokra adja,

[8] Lásd a Magyar Állam 1894. január 9-i számát.
[9] Teljes történetét adja a következő mű: A katholikus nagygyűlés Budapesten 1894. jan. 16-án. Kiadják és az előszót írták gróf Esterházy Miklós Móric és gróf Zichy Nándor, mint a Katholikus Nagygyűlés világi elnökei. Budapest, Athenaeum, 1894.

akik a katolikus hitet és egyházat meg nem támadják, hanem annak védelmére vállalkoznak és ezt határozottan meg is ígérik. Határozati javaslatokat fogadott el a gyűlés a katolikus autonómia s a katolikus iskolák érdekében is s ugyancsak határozatként mondotta ki a házassági törvényjavaslattal kapcsolatban, hogy a katolikusok oly politikát, amely a haza törvényeit egyházuk hitelveivel ellentétbe hozza, nemcsak vallásukkal, de hazaszeretetükkel sem tudnak összeegyeztetni. A polgári házasságba bele nem nyugodhatnak, törvénybe iktatása ellen minden törvényes úton és módon küzdenek s ha ez mégis megtörténnék, akkor a meghozott törvény megmásítása érdekében a küzdelmet tovább folytatják.

Vaszary a gyűlést megnyitó beszéde után hódoló táviratot küldött a nagygyűlés nevében a pápának és a királynak. A királynak küldött táviratban a következőket írta: A nagygyűlés „Felségedben látja úgy nemzeti létünk, mint alkotmányos életünk legfőbb biztosítékát, Felségedbe, mint a nemzet minden polgára által szeretett atyjába helyezi bizalmát s ebből meríti szentegyházunk épsége és szabadsága iránti reményét." Nagy feltűnést keltett, hogy Ferenc József válasza ez üdvözlésre egy-két órán belül megérkezett. A „bizalomteljes üdvözletet kedvesen fogadtam és őszinte köszönettel viszonzom", így hangzott a király távirata. Az uralkodó válasza a gyűlés résztvevőiben nagy lelkesedést és reménykedést keltett. Liberális körök és lapok erre azt találták ki, hogy még az előző nap adták fel az üdvözlő táviratot[10] s voltak akik még azt is kifogásolták, hogy Vaszary egyenesen mert táviratozni a királynak s nem a kormány útján juttatta el hozzá a nagygyűlés hódolatát.

A nagygyűlést a sajtó újabb támadásai követték.[11] A kormánypárti Magyar Hírlap szerint: „A katholikus nagygyűlés

[10] Az eredeti távirat s a válasznak Ferenc József kézjegyével ellátott, Pápay osztályfőnöktől eredő fogalmazványa megtalálható az Orsz. Ltárban a Pápay-hagyatékban. E szerint a táviratot déli 12 óra 10 perckor adták fel Budapesten, 12 óra 45 perckor érkezett Bécsbe s 1 óra 30 perckor adták fel Bécsben a választ.

[11] Lásd a Korunk Szava 1935 október 1-i számában a 328. lapon Kalmár János cikkét: Az első katolikus nagygyűlés.

nem jogosult beszélni. Nemzetmegbontó törekvéseket hirdet. Hitet a közéletben is vallani, ez tág teret nyit minden országbontó aspirációnak. Így szétszakadnánk egymást faló felekezetekre. Csak gyászvitézek készek a katholikus nagygyűlés programmját vallani. A szónokok megbízás nélkül beszélve hirdetnek oly tanokat, melyek a mult századok legsívárabb korszakai alatt is csak lappangva húzódtak meg némely aula falai alatt."

A katolikus nagygyűlés határozatai ellen tiltakoztak azonnal az úgynevezett „szabadelvű katolikusok" is.[12] Budapesten a belvárosi polgári kör értekezletre hívta össze a főváros társasköreinek vezérférfiait. Ezek hívtak azután össze január 23-ára egy újabb tisztán katolikusokból álló értekezletet a terézvárosi kaszinóba, hogy állást foglaljanak a katolikus nagygyűlés „merev felekezeti szelleme" ellen s az egyházpolitikai javaslatok mellett. Ezen az értekezleten határozták el az ugyancsak a terézvárosi kaszinóban február 11-én megtartott ellengyűlést, amelyen a főváros „szabadelvű katolikus" polgársága nevében határozottan állást foglaltak az egyházpolitikai javaslatok mellett s tiltakoztak az ellen, hogy a tervbe vett reformokat úgy tüntessék fel, mintha azok a katolikus hitéletet fenyegetnék. A javaslatok a kimondott határozat szerint a katolikus vallásra veszélytelenek, a hazára üdvösek s a közhaladásra immár elutasíthatatlanok. Felszólította az ellengyűlés a városokat, testületeket, egyesületeket a javaslatok erőteljes pártolására s készségét fejezte ki egyúttal egy párt és felekezetkülönbség nélküli országos szabadelvű gyűlés egybehívására. Az ellengyűlés végrehajtó bizottságának nevében Radocza János, a székesfőváros törvényhatóságának egyik tevékeny tagja, az egyházpolitikai reformokat támogató országos mozgalom rendező bizottsága nevében pedig Rohonczy Gedeon országgyűlési képviselő hamarosan felhívásokat is bocsátottak ki egy szabadelvű országos nagygyűlés tartására.

Február közepén, közeledvén a házassági javaslat képvi-

[12] Szilágyi Dezső beszédei. II. kötet. Szerk.: Vikár Béla, Budapest, 1909. 361. l.

selőházi tárgyalása, kénytelenek voltak már az ellenzéki pártok is véglegesen állást foglalni a javaslattal szemben. Az igazságügyi bizottság február 6-án benyujtotta már ugyanis jelentését s a képviselőház kisebb házszabály-vita után úgy döntött, hogy tárgyalását az osztályok mellőzésével a február 8-án összeülő új ülésszakban napirendre tűzik.

Legelőször *a nemzeti párt* foglalkozott február 10—11-én a javaslattal. A párt vezére, Apponyi, hosszú beszédben fejtette ki álláspontját. Beszédének lényege az volt, hogy a zsidó vallást recipiálni kell és a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényt, valamint az állami anyakönyvezést is meg kell alkotni, de ez utóbbi az ideiglenes intézkedésen túl a közigazgatás reformjával kötendő össze. A házassági jogegység is létesítendő szerinte, de a házassági köteléket a javaslatnál szigorúbbá kell tenni s általános szabályul meg kell követelni az egyházi házasságkötést. A polgári házasságkötést csak kisegítőül fogadta el Apponyi olyan esetekben, midőn valamely államilag el nem ismert egyházi házassági akadály forog fenn. Csáky elkeresztelési rendelete visszavonandó szerinte, az 1868. évi 12. § azonban fenntartandó, de a lelkiismeret sérelme nélkül s csak az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtása során, a protestáns egyházak vagyoni helyzetének javításával és a katolikus autonómia megalkotásával kapcsolatban módosítandó.[13] A kötelező polgári házasság elfogadása mellett a párt tagjai közül csak Veszter Imre, Horváth Lajos és Gyula, Ernuszt Kelemen és Gulner Gyula szólaltak fel a tanácskozáson, a párt zöme elfogadta Apponyi álláspontját s hosszabb vita után abban állapodtak meg, hogy kötelező határozatot nem hoznak s szabadon szavazhatnak a párt tagjai a házassági javaslat mellett vagy ellen. Maga a párt elnöke, Horánszky Nándor Apponyi nézetéhez csatlakozott.

[13] Apponyi Emlékirataiban (I. kötet, 2. kiadás, 211. l.) azt írja, hogy csak hosszú vajúdás után, főleg Horánszky Nándor tanácsára határozta el magát fentebb ismertetett állásfoglalására. Célja ezzel a radikális reform veszélyeinek elkerülésével a gyakorlati élet szükségleteinek kielégítése lett volna. Azonban „sajnos, taktika is volt benne", vallja be Apponyi: alkalmas volt e koncepció a protestánsok egyrészének megnyerésére is.

E határozat dacára Horváth Gyula, Horváth Lajos, Veszter Imre és Ernuszt Kelemen később, miután a törvényjavaslatot megszavazták, kiléptek mégis a pártból.[14]

A függetlenségiek Eötvös-pártja, az úgynevezett országos függetlenségi párt, amely kezdettől fogva támogatta a kormány egyházpolitikáját, február 15-én tartott ülésében elfogadta a tárgyalás alapjául a javaslatokat s e határozatáról külön manifesztumot is adott ki.[15]

Nem volt ilyen egyszerű a helyzet *a függetlenségi és 48-as pártban.* Ugron Gábor január közepén a Magyarországban arról cikkezett, hogy az ellenzéknek a kormány megbuktatása céljából az egyházpolitikai javaslatok ellen kell szavaznia. Helfy Ignác ugyanebben a lapban Ugron ellen fordult és tiltakozott az ellen, hogy az ellenzéknek az lenne a feladata, hogy a felekezeti reakciót uralomra segítse. Nyilatkozott Helfy az Egyetértésben is[16] s az elfoglalandó álláspontot illetőleg idézte Kossuthnak az előző évben hozzá intézett levelét. Hogy nyomást gyakoroljanak a javaslatokat ellenző Ugron-csoportra, a február 17-i pártértekezlet napján hírt adtak a lapok Kossuth húgának, Ruttkaynénak az Eötvös-párti Hentaller Lajoshoz Torinóból írt leveléről, amely szerint nyugtalanítja Kossuthot a függetlenségi és 48-as párt magatartása s az lenne a kívánsága, hogy egyesüljenek mind a függetlenségi pártban a javaslatok pártolói s hagyják magukra ellenzőit. Ez a levél teljesen hatástalan maradt. Ugron és társai: Bartók Lajos, Szalay Károly, Bartha Miklós, Okolicsányi

[14] A Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi) X. k. 785. l. Horváth Gyula a párt alelnökségéről már 1894. január 1-én lemondott, kifogásolván a pártvezetőség egyházpolitikai magatartását. (Lásd nyilatkozatát a Magyar Hírlap 1894. jan. 15-i számában.) Apponyi ugyanis a házassági javaslat benyujtása óta állandóan hangoztatta aggodalmait a kötelező alakkal szemben (lásd a napilapokban újévi üdvözlésére adott válaszát) s nem ismerte el, hogy korábbi nyilatkozatai által lekötötte volna magát mellette. (Pesti Napló, 1893. dec. 21.) Ebben Apponyinak igaza is volt, mert jóllehet ő maga követelte a korábbi egyházpolitikai vitákban a házasságjog reformját, mindig a házassági kötelék szigorítását hangoztatva, a házasság megkötésének alakját illetőleg — nyilván taktikai okokból — nem nyilatkozott.

[15] Közölték a február 16-i napilapok.

[16] Lásd az 1894. január 24-i számot.

László és a többiek kitartottak eredeti elhatározásuk mellett s a február 17-i pártülés az ő 12 szavazatuk ellen mondotta ki 42 szavazattal, hogy a házassági javaslatot nem a kormány iránti bizalmi kérdés, hanem a benne lefektetett elvek szempontjából mérlegeli. Mivel pedig, így szólt a határozat, főelveiben megfelel a javaslat a párt által mindíg vallott liberalizmus követelményeinek, elfogadják a részletes tárgyalásra s mint saját elveik győzelmét üdvözlik. Ugronékra való tekintettel fenntartotta azonban a párt e határozat dacára is 1893. május 19-i határozatát, amely szerint nem kötelesek a pártból kilépni azok, akik a házassági javaslat ellen szavaznak. A függetlenségi és 48-as párt határozata Polónyi Géza javaslatán alapult, de maga Polónyi is emlegetett a házassági javaslattal kapcsolatban bizonyos közjogi sérelmeket. Különösen ezeket akarta előtérbe helyezni Ugronnak a fenti határozat következtében tárgytalanná lett javaslata, amely szerint e kérdések (az uralkodóház házassági jogviszonyainak rendezetlenül hagyása, a hadsereget illető házassági jog) orvoslása végett indítványozni kellene a törvényjavaslatnak az igazságügyi bizottsághoz való visszaküldését. Az Ugron-csoport ellen, akik azt állították, hogy Kossuth, mikor múlt évi levelét írta, nem tudta még, hogy a javaslat leszavazása által meg lehetne a kormányt buktatni, Helfy Ignác közzétette a lapokban a házassági javaslat országgyűlési tárgyalásának elején, február 23-án, Kossuthnak egy állítólagos újabb, február 17-én hozzá intézett levelét. E levél szerint erősen tiltakozott Kossuth az ellen, hogy nevét a törvényjavaslat sorsának kockára tételével kormánybuktatás céljából eszközül használják fel. A párt önmagát tagadná meg, ha meggátolná mindenkor vallott vezéreszméi megvalósítását s ezért minden körülmények között a javaslatok mellé kell állania. A kormányt nem a liberalizmus feláldozásával kell megbuktatni. Ez lett volna Kossuth üzenete. Ugronékra azonban nem hatott a levél, mert hamisítványnak tartották. A nagybeteg Kossuth ekkor már nem tudott tollat venni a kezébe.[17]

[17] A levél hitelessége ellen szól az is, hogy Kossuth Ferenc nem közölte atyja Iratainak X. kötetében.

Addig, míg a képviselőház a házassági javaslatot tárgyalni kezdte, a polgári házasságnak egész kis irodalma keletkezett. Cikkek, röpiratok jelentek meg pro és kontra s elárasztották velük az országot. Legnagyobb része semmi irodalmi értékkel nem bíró pamflet volt s szenvedélyes hangon igyekezett propagálni a polgári házasság eszméjét.[18] Ez utóbbiak terjesztésére felhasználták a közigazgatási hatóságokat is.

Az igazságügyi bizottság 1893. december 18-án kezdte meg a házassági javaslat tárgyalását s egész január havában tanácskozott róla. Valami nagyobb érdeklődést nem keltett a vita. Elvi változtatást nem tettek a javaslaton. Egyes szakaszokat az anyakönyvekről szóló törvényjavaslatba helyezték át s ezáltal az eredeti javaslat 167 paragrafusát 149-re csökkentették. Mivel a törvény hatálya Horvát-Szlavónországra nem terjedhetett ki, rendelkezéseket vettek fel az ottani községi illetőségű magyar állampolgárok házasságkötésére vonatkozólag s ezzel kapcsolatban Horvát-Szlavón-

[18] Figyelemre méltóbbak voltak dr. Bartha Béla sárospataki jogtanár füzete: A házassági jog reformja (Kassa, 1891, 18 l.), Joób Lajos cikke a Budapesti Szemle 1893. aug. és szept. számaiban: A polgári házasság történeti megvilágításban, Pártos Béla röpirata: A polgári házasságról (Budapest, 1893, 47. l.). Érdekes megemlíteni, hogy Gárdonyi Géza is írt, szerzőül „Egy római katholikus polgár"-t jelölve meg, „Hallgassanak a papok! (Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen?)" címmel (Budapest, 16 l.) egy ponyva-röpiratot. 1894. február elején jelent meg Flamma álnéven a Sybilla Rómában c. erősen egyházellenes röpirat. Ugyanilyen volt Veridicus-nak a parlamentben is szóvátett röpirata. A katolikus részről megjelent füzetek közül említésre érdemes a Szent István Társulat népirata: Falusi levelek a polgári házasságról, Aschenbrier Antal két füzete: A házasság felbonthatatlansága és az egységes házassági jog (Budapest, 1890, 54 l.) és A polgári házasságról (Budapest, 1893.), Pompéry Aurél monográfiája: A polgári házasság dogmatikai, egyházjogi, államjogi, erkölcstani és gyakorlati szempontból (Budapest, 1893, 99 l.), Surányi János győri kanonok röpirata: Az egységes házassági jog alapvonalai-ról (Győr, 1893, 61 l.), a Katholikus Szemle 1892 évfolyamában névtelenül megjelent cikk: „A családi jog kodifikácziójáról". Polemikus ízű volt Justitia füzete: „A polgári házasság ellen" (Budapest, 1893. 24 l.) A javaslat képviselőházi tárgyalása folyamán jelent meg különnyomatként a Magyar Néplapból Polgártárs-tól: Az új magyar házasságjog (Budapest, 1894. 83 l.).

országot külföldnek nyilvánították. Polónyi Géza ebben közjogi sérelmet látott és kifogásolta az uralkodó család tagjainak házasságára vonatkozó rendelkezések hiányát is. Erről a február 2-i ülésen nyilatkozott Szilágyi és ismertette azokat az elveket, amelyek alapján e kérdésben a képviselőházi tárgyalás folyamán akart javaslatot tenni. A bizottság Szilágyi nyilatkozatát belefoglalta jelentésébe, Polónyit és Veszter Imrét azonban nem elégítette ki ez a megoldás s kisebbségi véleményt adtak be ellene. Polónyi ezenkívül bizalmatlansági különvéleményt is adott be Szilágyi ellen.

A házassági javaslat általános tárgyalását február 19-én kezdte meg a képviselőház. „Kívül rengeteg nép várta az érkező politikusokat. A Sándor-utcában ember ember hátán állott, úgy hogy kocsin is csak lassan, lépésről-lépésre lehetett a Házhoz jutniok. A gyalogjárókat a rendőrök nagy serege igyekezett, de hasztalanul, szabaddá tenni. A kormány tagjait, valamint pártja és a reformok mellett küzdő függetlenségi párt koriferusait zúgó éljenek kísérték a Ház kapujáig. Utjuk diadalút volt. Az egyházpolitikai reformokat ellenző ismertebb politikusok pedig a népkegy változását bőséges lehurrogásokban érezhették." Igy ír egy kortárs.[19] Mi hozzátehetjük, hogy az ekkori s ezután következő utcai tüntetésekben jelentékeny szerepe volt a zsidóknak, különösen a zsidó egyetemi hallgatóknak, akik ekkor már igen nagy százalékát tették ki az egyetemi polgárságnak.[20] A tárgyalás tartama alatt, március 4-én, tartották meg Budapesten díszes lovasbandériumos felvonulással egybekötve szabad ég alatt a Városliget mögött katolikus főurak: báró Orczy Béla, gróf Pálfy János, gróf Andrássy Tivadar és gróf Esterházy István elnökletével *az országos szabadelvű nagygyűlést.* E nagygyűlést nagyszerűen szervezték meg, több mint 200 testület (törvényhatóság, helyhatóság, választókerület, egylet, intézet) vett rajta részt. A résztvevők óriási számából nem lehetett mégsem az ország hangulatára következtetni. Kálnoky azt jelentette róla Ferenc Józsefnek, hogy a vidékről szabadjeggyel felszállított emberek szemmelláthatólag csupán passzív szerepet játszottak, a fővárosiak pedig nagyobbára kiváncsiságból jelentek meg.[21] A gyűlésnek az „egyoldalú", értsd katolikus felekezetiség ellen, valamint az egyházpolitikai javaslatok törvénybe iktatása mellett hozott határozatait átnyujtották az országgyűlés mindkét házának és átadták a kormánynak is. A képviselőházhoz több megye, város és község is kérvényezett az egyházpolitika mellett, de volt több kérvény ellene is. Az egyházpolitika elleni, több százezer aláírással ellátott kérvények nagy tömegét azonban a főrendiházhoz nyujtották be. Legnagyobb részét Zichy Nándor.

A házassági javaslat általános tárgyalását Teleszky István, az igazságügyi bizottság előadója vezette be. A vita március 19-éig tartott s 86-an szólaltak fel a minisztereken kívül. A beszédek általában magas színvonalúak voltak. A legkimagaslóbb Ugron Gáboré és Apponyié volt. Ugron a fakultativ alak mellett érvelt, Apponyi pedig határozati javaslatot adott be a nemzeti párt gyűlésén mondott beszéde szellemében s a törvényjavaslatnak az igazságügyi bizottsághoz való visszautasítását s a szükségbeli polgári házasság értelmében való módosítását kérte. Apponyi beszédének nagy hatása volt. Vele szállt szembe leginkább Szilágyi is s azzal érvelt a szükségbeli alak ellen, hogy ebben az esetben kisebb lenne a polgárilag kötött házasságok erkölcsi értéke, a kötelező alak mellett pedig csak „korlátolt körökben" fordul majd elő, hogy kevesebb erkölcsi értéket tulajdonítsanak a csak így megkötött házasságoknak. Apponyit sokan támogatták a protestánsok közül is, főkép azért, mert javaslata az 1868. évi 12. § további fenntartásával volt egybekapcsolva. Igy többek között támogatta őt Péchy Tamás is, aki jobban féltette az egyházpolitikai törvényektől a protestánsokat, mint a katolikusokat s megemlítette, hogy a protestánsok azáltal is veszíteni fognak, hogy válások miatt nem fognak a jövőben áttérni hozzájuk. Protestáns részről Péchy Tamáson kívül csak egy-két

[19] Vikár Béla, Szilágyi Dezső beszédeinek II. kötetében (Budapest, 1909) a 305. lapon.

[20] V. ö. Historisch-politische Blätter, 114. k. 69. l.

[21] Kálnoky 1894. márc. 6-i jelentésének fogalmazványa: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Interna XXXI. b.: 243—245.

szónok mutatott rá a házasság valláserkölcsi oldalára. Szász Károly mint protestáns is elfogadta a javaslatot. Darányi Ignác, a budapesti református egyház gondnoka pedig megcáfolta azt a véleményt, hogy a polgári házasság a protestánsok érdekeit sérti. Katolikus szempontból kifogástalan beszéd szintén nem hangzott el sok. Többen hangoztatták, hogy a javaslat sérti a dogmát, de azért majdnem minden szónok elfogadta a polgári házasság valamelyik alakját s a házasság felbonthatóságát. Akadtak többen, akik jó katolikusságukat hangsúlyozták s mégis a javaslat mellett érveltek azzal, hogy a polgári házasság a nyugati katolikus országokban is megvan. Azzal is hitegették magukat, hogy a javaslat nem sérti a katolikus dogmákat. Polónyi Géza, aki mint „igazi liberális" maga is „feláldozta" az ő kifejezésével élve „vallási meggyőződését az ország békéjének" ezt képmutatásnak minősítette. A törvényjavaslat pártolói általában a nemzeti élet követelményeként állították be a törvény megalkotását, ellenzői pedig valláserkölcsi és társadalmi hatásától féltek. Sokan panaszkodtak a felekezeti szellem ellen s a javaslat ellenzői ennek felidézésével a kormányt vádolták s tiltakoztak az ellen, hogy rossz magyarnak, reakcionáriusnak, ultramontánnak nevezzék mindjárt azt, aki a javaslattal szembehelyezkedik. A volt miniszterelnök, Szapáry Gyula úgy jellemezte a helyzetet, hogy ha egy protestáns, görög keleti vagy zsidó teljesíti vallási kötelességét, akkor megdicsérik érte s egyháza érdekében való működését hazafiasnak mondják, ha azonban ugyanezt egy katolikus cselekszi, akkor ultramontánnak nevezik. A katolikus állásponttal szemben az egyik 48-as képviselő, Babó Emil, még azt is hangoztatta, hogy „az államnak nemcsak joga, de kötelessége is a vallás lényegébe beavatkozni." Smialovszky Valér az alsópapságnak a javaslat elleni izgatottságát szegénységével okolta meg s határozati javaslatot nyujtott be mintegy megnyugtatásukul a katolikus kongrua sürgős megvalósítása s ezzel kapcsolatban a többi vallásfelekezet lelkészeinek anyagi támogatása érdekében. Eötvös Károly szintén utasíttatni óhajtotta a kormányt, hogy a házassági törvény életbe lépése után azonnal terjesszen elő megfelelő törvényjavaslatokat az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtása szellemében. Eötvös javaslata mögött az egyházi javak szekularizációjának szándéka rejlett, nagyon emlegette a nagy katolikus és egyéb felekezeti nem protestáns vagyonokat.

A kormány előre számolt Apponyinak a nemzeti párt ülésén mondott beszéde után azzal, hogy nyilatkoznia kell majd róla, milyen álláspontot foglal el az 1848. évi XX. t.-c. 3. §-ával szemben, amely a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek az állam által való fedezését írta elő s ezért már a február 15-i minisztertanácson[22] megállapodott az adandó válaszban. Wekerle nem is várta meg Eötvös határozati javaslatát s már a február 26-i ülésen kijelentette, elvi álláspontja a kormánynak, hogy államilag támogatja az egyházakat, amennyiben saját segélyforrásaik nem elegendők szükségleteik fedezésére. Ezt az elvi álláspontot a protestáns egyházakkal szemben már gyakorlatilag is igen nagy mértékben teljesítették, amennyiben a folyó költségvetési évben 150.000 forinttal emelték fel dotációjukat s kilátásba helyezték a további emelést. Lépéseket tettek továbbá a végleges szükséglet megállapítása iránt, mondotta Wekerle, s ha azt tudni fogják, akkor nem évről-évre való megszavazásoktól fogják függővé tenni a szubvenciót, hanem törvényhozásilag állandó segélyként fogják biztosítani. Nem fognak az elkerülhetetlenül szükséges állami segély megajánlásától tartózkodni a katolikus egyházzal szemben sem, amennyiben a kongrua szabályozásával kapcsolatban az arra elsősorban hivatott segélyforrások nem lennének elegendők a szükségletek fedezésére.

Ugyanekkor nyilatkozott Wekerle az Apponyi és mások által sürgetett katolikus autonómiáról is. Ennek mikéntjére nézve csak a kiküldött előkészítő bizottság munkálatainak beterjesztése után foglalnak véglegesen állást, mondotta, minden körülmények között sértetlenül és változatlanul megőrzendők azonban az apostoli király fejedelmi jogai s érvényesülniök kell minden tekintetben az állami érdekeknek és közszempontoknak is.[23]

[22] 5/M. T. 1894: 1. pont.

[23] A katolikus autonómiát előkészítő bizottság tanácskozásai 1894. február 24-én kezdődtek meg. A bizottság feladata az volt, hogy az

Nagy feltűnést keltett Wekerle beszédének az a része, amely szerint „magas állású egyházi férfiak annak dacára, hogy egyházi állásuknál fogva a polgári házasságnak bármely formáját perhorreszkálták, mégis oda nyilatkoztak, hogy ha már a parancsoló kényszer a polgári házasság valamely nemének behozatalát indikálja, úgy ők minden forma közt a kötelező formának behozatalát tartják legkevésbbé sérelmesnek." Nyílt titok volt, hogy Wekerle elsősorban Vaszaryra célzott. Vaszarynak ez érthetően kellemetlen volt s ezért titkára, Kohl Medárd által levélben tudatta másnap a Pesti Naplóval a törvényjavaslatról a királynak küldött véleményét. A Magyar Állam, amely ekkor már különben is elégedetlenkedett Vaszary egyházpolitikai irányításával, mindjárt megjegyezte, hogy ez a közlés nem cáfolta meg eléggé Wekerlét.[24] Wekerle nyilatkozata Rómát is meglepte s Rampolla hamarosan felvilágosítást kért a dologról Vaszarytól. Vaszary mentegette magát válaszában[25] s azt írta, nem tudja, kikre vonatkoztatta Wekerle szavait, de tudja, hogy azok mellett, akik az ellenkező nézetet vallják, vannak Magyarországon más jogban és dogmatikában nagyon jártas egyházi férfiak, akik kevésbbé tartják ártalmasnak a polgári házasság kötelező alakját, mint a fakultativot. Idézett ennek bizonyítására Schoppernek még pesti egyetemi tanár korában „A polgári házasság"-ról írt könyvéből.[26] A belső okokon kívül egyéb körülmények is inkább a kötelező, mint a fakultativ alakot

autonómiai kongresszus egybehívásának módjáról javaslatot tegyen s nyilatkozzék aziránt, mennyiben lenne az 1871-i kongresszus munkálata tekintetbe veendő. (Lásd az 1894. január 15-i minisztertanács jegyzőkönyvét: 1/M. T. 1894: 5. pont.) A bizottság azt javasolta, hogy a választásokat az első kongresszus szabályai szerint tartsák meg s az új kongresszus döntsön majd az 1871-i munkálatról. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az 1897-re egybehívott második autonómiai kongresszus is eredménytelen maradt, mert a kormány az önkormányzatnak a főkegyúri jogra való hivatkozással semmi jogot és hatáskört sem akart adni.

[24] Lásd az 1894. március 1-i számot.

[25] Az 1894. márc. 19-én elküldött válasz március 12-én kelt fogalmazványa. Esztergom, Prímási levéltár: Cat. D. c. 1235—1894.

[26] Buda, 1868.

javalják Magyarországon, folytatta Vaszary. Kifejtette, hogy az utóbbinak nagyobb lenne a romboló hatása. Igyekeznének el is ijeszteni a feleket az egyházi házasságkötéstől. Megemlítette többek között Vaszary azt is, hogy a fakultativ alak mellett vallási cselekménynek tekintené az állam az egyházi házasságkötést s így a válások kimondása érdekében megszaporodnának az 1868. évi LIII. t.-c. 8. §-a következtében az aposztaziák. A maga részéről, írta a prímás, ha csak a Szentszék másképˇ nem utasítja, kisebb rossznak tekinti a polgári házasság fakultativ alakjánál a kötelező alakot s megvallja, hogy ezt a véleményét nem a miniszterelnöknek, de más kormányférfiaknak (coram aliis administratoribus) magánbeszélgetés közben meg is mondotta. Ha ezzel a tettével, a legjobbat akarva, szomorúságot szerzett a pápának, bocsánatát kéri és reméli azt annál is inkább, mert mikor a múlt év júniusában Rómában volt és kifejtette a pápa előtt követendő eljárását, a pápa helyeselte elgondolását.

A házassági javaslat általános vitáját Kossuth március 20-án bekövetkezett halála előtti nap fejezte be a képviselőház. Kossuth betegsége nagy aggodalommal töltötte el a kormányt.[27] A vita megkezdésekor meg voltak róla győződve, hogy sikerül a baloldal segítségével a javaslatot elfogadtatni, de biztosra vették egyúttal, hogy utána az ellenzék az általa gyűlölt kormány ellen fordul s bizalmatlanságot szavaz neki. Annál nagyobb volt most a miniszterek aggodalma, mert egyrészt érezték, hogy Kossuth halála esetén a koronára való tekintettel bizonyos korlátokat kell maguk elé állítaniok, másrészt viszont biztosra vették, hogy rezervált állásfoglalás véget vet az ellenzékkel a házassági javaslat érdekében meglévő kapcsolatnak és sietteti bukásukat. A kormány azonban nemcsak túlélte Kossuth halálát, hanem még sikerült meg is erősítenie a baloldalhoz való kapcsolatait. Kossuth temetésével, valamint fiainak pesti tartózkodásával kapcsolatos magatartása felülmulta a függetlenségi párt minden reményét. A kormány a színfalak mögött ugyanis mindent megtett, hogy

[27] Lásd erről Kálnoky 1894. április 22-én kelt, később idézett jelentését Ferenc Józsefhez.

Kossuth hamvainak hazahozatalát és országos dísszel való temetését lehetővé tegye. Wekerle megkerülte a nehézségeket azzal a gondolatával, hogy hivatalosan a főváros temettesse el Kossuthot. Kossuth Ferenc mint kiváló minisztert dicsérte Wekerlét s a függetlenségiek Ugronnal szemben, aki a minisztereknek a temetésről való távolmaradása miatt bizalmatlansági indítványt javasolt a kormány ellen, egyenesen kijelentették, hogy oktalanság lenne egy oly kormányt megbuktatni, amely a függetlenségi párt kívánságait minden más kormánynál inkább teljesíti.

A kormányra nézve parlamenti szempontból határozottan előnyösen alakult a helyzet, amikor a húsvéti szünet után, április 10-én, a házassági javaslat általános vitáját követő zárbeszédekre s a részletes tárgyalásra került a sor. A zárbeszédek során Apponyi újból hatalmas beszéddel kelt határozati javaslata védelmére. Szilágyi megint főképpen Apponyi ellen érvelt hasonlóan monumentális beszédében. Polónyi Géza kifogásolta, hogy Szilágyi az igazságügyi bizottságban tett kijelentése ellenére még mindig nem nyujtott be javaslatot az uralkodó család tagjainak házasságait illetőleg. Szilágyi válasza erre az volt, rajta lesz, hogy e javaslatot mentől hamarább megtehesse, az időpont tekintetében azonban kötelezettséget nem vállalhat.[28]

Április 12-én került a szavazásokra a sor. Apponyi határozati javaslata kisebbségben maradt s a házassági javaslatot 281 igen szavazattal 106 nem ellenében 175 szótöbbséggel fogadta el a Ház. Az érdeklődés oly nagy volt, hogy az igazolt 413 képviselő közül csak 26-an maradtak távol. Megszavazta a javaslatot a szabadelvű és a függetlenségi (Eötvös) párt teljes egészében, a függetlenségi és 48-as párt nagyobb része (a

[28] Szilágyi 1894 októberében külön törvénytervezetet készíttetett és terjesztett fel az uralkodóhoz a kérdésről. Ezt hosszas tárgyalások követték s végül is Szilágyi bukása után utóda, Erdély Sándor brevi manu visszavette a javaslatot. (Lásd a Pápay-hagyatékban (Orsz. Ltár.) 1895. márc. 26-i kelettel Pápay előadását: Darstellung der bisheringen Verhandlungen betreffend die Aufnahme einiger Bestimmungen hinsichtlich der Ehen der Mitglieder des a. h. Herrscherhauses in die ung. Gesetzgebung über das Eherecht.)

Justh-csoport) s a nemzeti párt egy-két tagja. A javaslat ellen a függetlenségi és 48-as párt Ugron csoportja, a nemzeti párt túlnyomó többsége és a szabadelvű pártból kilépett képviselők szavaztak. Ha az egész ellenzék a javaslat ellen fordul, akkor a kormány többsége csak egy-két szavazatra zsugorodott volna össze. Smialovszky Valér határozati javaslatát Szilágyi és Csáky ajánlatára elfogadta a Ház, elvetette azonban Eötvös Károlyét s megelégedett e tekintetben Wekerle ismertetett nyilatkozatával. Ezt Csáky kérésére tették. Eötvös javaslatába ugyanis oly intézkedéseket lehetett volna belemagyarázni, amelyeket a kormány a magáévá nem tehetett. Ugyancsak a visszautasítás lett a sorsa Polónyi Géza arra vonatkozó határozati javaslatának, hogy terjesszen elő a kormány haladéktalanul a házasság vagyonjogi viszonyait és a gyermekek törvényességét szabályozó törvényjavaslatokat. A legérdekesebb a Polónyi által Szilágyi ellen beadott, de általa visszavont s az Ugron csoporthoz tartozó Szalay Imre által megújított bizalmatlansági indítvány fölötti szavazás volt. 214-en szavaztak Szilágyi mellett, 102-en ellene s 96-an maradtak távol, illetőleg mentek ki a szavazás előtt. A két függetlenségi pártból csak az Ugron csoport szavazott az indítvány mellett, a többiek vagy bizalmat szavaztak Szilágyinak, (Eötvös, Helfy, Károlyi Gábor stb.), vagy kivonultak a szavazás elől (Justh, Hentaller, Thaly stb.).

A házassági javaslat részletes tárgyalása csak három ülést töltött ki. Április 18-án harmadszori olvasásban részleteiben is elfogadták. A beadott módosításokat mind visszautasították. A javaslat ellenzői teljesen tehetetlennek érezték magukat. Látható volt ez Apponyi magatartásán is, amikor a házasság megszűnéséről szóló fejezetnél a házassági kötelék erősítését kívánta. Apponyi a közös megegyezéssel való kijátszás ellen akarta védeni a javaslatnak azt az elvét, hogy a házasság csak az egyik házasfél vétkességének megállapítása esetében bontható fel. Biztosítékul a közös megegyezés ellen azt óhajtotta, hogy a vétkes fél bizonyos időn, körülbelül három éven belül ne köthessen új házasságot. Apponyi világosan látta azt, ami tényleg bekövetkezett. Tudjuk, hogy a házasságok túlnyomó nagy részét a törvény 77. §-ában fog-

lalt hűtlen elhagyás alapján bontják fel a bíróságok s közismert tény az is, hogy a hűtlen elhagyás mögött majdnem mindíg a közös megegyezés rejlik. A házassági törvény távolról sem lett volna oly romboló hatásúvá a családok életére, ha Apponyi indítványát elfogadják. A kormány részére azonban hatalmi érdek volt a javaslat változatlan elfogadása.

A kormány a házassági javaslat megszavazása után befelé határozottan megerősödött. Nagy része volt ebben a függetlenségiek egy részével való természetellenes szövetségnek. E koalíció következtében az ellenzék bomlófélben volt. Apponyi, Polónyi külföldre utaztak. A nemzeti párt főlapját, a Pesti Naplót megvásárolta a kormány iránti hálából a Haas-Deutsch zsidó konzorcium és a kormány rendelkezésére bocsátotta. Ez a sors várt több más ellenzéki lapra is. Az egyházpolitika érdekében hatalmasan támogatták a kormányt a zsidók és a szabadkőművesek.

A baloldallal való összeköttetés és a Kossuth temetésével kapcsolatos magatartás lényegesen meggyengítette azonban a Wekerle-kormány helyzetét Bécsben. *Kálnoky* április 22-én *jelentést tett Ferenc Józsefnek a magyar belpolitikai helyzet alakulásáról*[29] s felhívta rá az uralkodó figyelmét, hogy a kormány a baloldali elemektől nyeri erejét, ennek következtében függ tőlük s így nem várható hasznos működés az ily befolyások alatt álló kormánytól a dinasztia és a birodalom javára. Kötelességének tartja, írta Kálnoky a királynak, hogy ez aggodalmait tudomására hozza és felhívja a figyelmét, a miniszterek még abban is támaszt kerestek, hogy kifelé mindíg a javaslatoknak a korona által való jóváhagyására hivatkoztak. Kérdéses, hogy jogosult-e még a kormány a korona bizalmára s kérdéses az is, képes-e a függetlenségiekkel való kapcsolat dacára a hatvanhetes kiegyezés alapján megmaradni? Ajánlatos lenne ezért talán éreztetni a kormánnyal, folytatta Kálnoky, hogy a jövőben csak csekélyebb mértékben számíthat javaslatai jóváhagyására. Ezt kifelé is biztosan hamarosan észrevennék és bizonyára hatással lenne né-

[29] Kálnoky jelentésének s. k. fogalmazványa: Bécs, Áll. Ltár. Polit, Arch. Interna: XXXI. c.: 249—252.

mely fontos tényező magatartására. Máris kudarcot jelent a kormány számára, hogy az uralkodópár lemondotta a miniszterek által nagyon kívánt mostani budapesti útját. Wekerle és Szilágyi közeli bécsi utazása valószínűleg szintén újabb kívánságokkal és javaslatokkal van kapcsolatban. Annyit tud, írta Kálnoky, hogy az uralkodóház tagjainak házasságáról szóló javaslatot is szóba akarják hozni s kérte ezért mindjárt a királyt, hogy ne tegyen e tekintetben semmi ígéretet.

A király, mondhatjuk, már hosszabb idő óta csak tűrte a Wekerle-kormányt. Nem bízott Wekerlében mint vezetőben s már másfél év előtt megmondotta gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánnak, legyen készen, hogy adandó alkalommal a kormány vezetését átvehesse.[30] Kálnoky ajánlatára, a zenggi püspökség betöltését használva fel ürügyül, magához rendelte most a bánt s valószínűleg tárgyalt vele elkövetkező megbizatásáról. Bécsben úgy látták, hogy a házassági törvény megalkotását már nem tudják elkerülni s ezért, hogy Khuen-Héderváryt ne terheljék meg már vele, a kormányválságot csak azután akarták felidézni, hogy a javaslatot a főrendiház is elfogadta. Világosan bizonyítja ezt *Kálnokynak Zichy Nándorral és Agliardi nunciussal való április 23-i tárgyalása.*[31] Zichy délelőtt, Agliardi pedig délután volt Kálnokynál. Zichy ki akarta fürkészni, számíthatnak-e a korona közreműködésére a javaslat főrendiházi visszautasítása érdekében, Agliardi pedig egyenesen kérte erre a korona közreműködését. Kálnoky egyformán elhárította Zichy feltevéseit és Agliardi kérését. Agliardi nem hátrált meg, sőt most már a Wekerle-kormány megbuktatását kívánta és szóba hozta egy katolikus-konzervativ kormány alakításának lehetőségét.[32]

[30] Gróf Tisza István összes munkái, I. kötet, Budapest, 1923, 684. l.: Az 1894 május-június havi krizis történetéhez.

[31] Lásd róla Kálnoky 1894. április 24-i jelentését Ferenc Józsefhez: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetsarchiv, Geheimakten, Karton 18. Denkschriften 1887—1894: 182—185.

[32] Egy konzervativ kormány alakításáról sokat beszéltek ekkor főúri körökben. Pár nappal korábban gróf Szapáry Géza, m. kir. főudvarmester felesége, Győry Mária grófnő levélben közölte Kálnokyval azok neveit, akik tekintetbe jöhetnének a kormányalakításnál. (Az ápr. 18-án kelt levél: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Interna: XXXI. c. 246—248.)

Kálnoky, aki szerint Agliardi egyáltalában nem ismerte a magyarországi politikai helyzetet, meglehetősen élesen visszautasította a nuncius e beavatkozását a magyar belügyekbe s helytelennek és hiábavalónak mondotta, ha a különben is nagyon nehéz és felelősségteljes helyzet mostani fázisában Rómából nyomást akarnának gyakorolni az uralkodóra. Róma sem hibátlan benne, mondotta Kálnoky Agliardinak, hogy Magyarországon végül is a polgári házasságra került a sor, mivel a Szentszék az elkeresztelési kérdésben semmi kompromisszumba nem egyezett bele. Amikor annak idején óva figyelmeztette Rómát a polgári házasság bevezetésére, Rampolla azt válaszolta, hogy nem félnek tőle. Az egészen platonikus jellegű pesti katolikus nagygyűlést nem számítva, sem a magyar püspöki kar, sem a katolikus főurak nem bizonyították kézzel foghatóan a magyar katolikus nép ellenszenvét az új házassági törvénnyel szemben, mondotta Kálnoky. A katolikus nagygyűlés határozatainak az országban sajnos semmi hatása sem volt s azóta semmi sem történt. Ma már azzal a ténnyel állnak szemben, hogy a képviselőház nyomasztó többséggel megszavazta a javaslatot s ha a főrendek most csekély többséggel visszautasítanák, az nem jelentené még a javaslat eltemetését. Ellenkezőleg, újból azonnal napirendre kerülne s akkor aligha merné a főrendiház mégegyszer leszavazni. Ezzel semmit sem nyerne az Egyház, sőt feltehető, hogy heves izgatást kezdenének a főrendiház, a főpapság és az egyházi javak ellen. Ez az izgatás termékeny talajra találna az országban. Ezért annál kevésbbé tudja tanácsolni, mondotta Kálnoky a nunciusnak, hogy a mostani helyzetben beavatkozzék, mert Rómának tudnia kell, hogy az uralkodó

E névsor a következő volt: Szögyény-Marich, Khuen-Héderváry, Zichy József, Szapáry Gyula, Esterházy Miklós Móric, Dessewffy Aurél, Győrffy Gyula, Szabó Miklós kúriai elnök, Csemegi, Kautz Gyula, Pallavicini Ede, Majláth József vagy György. Jellemző, hogy Szapáry Gézáné levele szerint konzervativ főúri körökben forradalmi válságtól féltek a szélsőballal való szövetség miatt, ha Wekerle továbbra is helyén marad, Szilágyit egyenesen köztársasági ideákkal vádolta meg a levél s a főrendiház feladatának tekintette a kormány megbuktatást a legközelebbi szavazásnál. Felülről jövő támogatást kért az ingadozók miatt a többség elérése érdekében Szapáry Gézáné is.

ellenzi elvileg a polgári házasságot s meg is tett minden lehetőt ellene, amit egy alkotmányos uralkodó tehet. A polgári házasság bevezetése azonban, amely egyébként már majdnem minden katolikus államban megtörtént, távolról sem az egyedüli nehézség, amelyre Magyarországon figyelemmel kell lenni. Nagyon helytelenül tájékoztatták Excellenciádat, fejezte be Kálnoky szavait, ha azt hiszi, hogy a katolikus konzervativok képesek lennének a kormány átvételére vagy elég nagy pártjuk lenne ahhoz az országban, hogy erőteljes és megbízható támaszt nyujtsanak az uralkodónak. Agliardit láthatólag nagyon meglepte Kálnoky visszautasítása. Mentségül a pápának a magyarországi helyzet alakulása miatti levertségére hivatkozott s végül kissé zavartan mondotta, hogy megbízást kapott a pápától, kérjen kihallgatást az uralkodótól s hozza tudomására XIII. Leó aggodalmait.

Kálnoky mikor *jelentést tett Ferenc Józsefnek Agliardival való tárgyalásáról,* hozzáfűzte mindjárt, hogy benyomása szerint az ellenzéki katolikus mágnások a Szentszék támogatását kérték. Hogy ez valóban megtörtént-e, nem tudtuk megállapítani. Annyi tény, hogy a főrendi ellenzék nem volt biztos a győzelmében s a kormánypárti főrendek igyekeztek maguknak megnyerni az ingadozókat. Mindennap újabb hírekkel jöttek s többek között azt is híresztelték, nem helyesli a király, ha a főrendiház a képviselőház oly döntő többsége ellen nyilatkozik s ezért nem kellene a főrendeknek a javaslatot teljesen visszautasítani, hanem csak a bizottságokhoz kellene visszaküldeni módosítás végett.[33] A főrendiházi ellenzék vezetői féltek, hogy az ilyen híresztelésekkel megosztják soraikat s ezért egészen természetes, hogy Zichy Nándor és társai szintén a királyra hivatkoztak. Ferenc József egyéni érzelmei köztudomásúak voltak s Zichyék joggal emlegethették a király rokonszenvét. Azt is tudta mindenki, hogy a Kossuth temetésével kapcsolatosan történtek elkedvetlenítették az uralkodópárt s ez szintén segítségére volt a főrendi ellenzéknek. Kétségtelennek látszik azonban, hogy maga a király tel-

[33] E híresztelést Szapáry Gézáné közölte előbb idézett levelében Kálnokyval.

jesen semleges maradt. A főhercegeknek nem adott szabad kezet a főrendiházi tárgyaláson való megjelenésre. A javaslatot ellenző udvari és katonai méltóságok: Szécsen Antal főudvarnagy, Hunyadi Kálmán főszertartásmester, Pálffy András gárdakapitány, Cziráky Béla külügyminisztériumi osztályfőnök, herceg Windischgrätz Lajos tábornok megjelenése s a javaslatot helyeslő Nopcsa Ferenc bárónak, a királynő főudvarmesterének távolmaradása az egyéni meggyőződésen kívül az uralkodó személyes érzelmei iránti figyelemből magyarázható. Az ő magatartásuk egyébként számbelileg nem sokat jelentett, inkább csak erkölcsi hatása volt.

Kormánykörökben rendkívül idegesek voltak a javaslat esetleges visszautasítása miatt. A május 7-én kezdődő tárgyalásra mindkét tábor a lehető legnagyobb számmal vonult fel. Most azok is eljöttek, akiket máskor sohasem látott a Nemzeti Múzeum díszterme. Többeknek még ülőhely sem jutott. A Pester Lloyd felvetette a kérdést a főrendeknek, válasszanak: rómaiak akarnak-e maradni vagy magyarok? Az utca még hangosabb volt, mint a képviselőházi tárgyalás alkalmával.[34] A tüntetők nagyrésze megint zsidó volt. Különösen hevesen tüntettek az érkező katolikus és görög keleti főpapok ellen. A tüntetés Vaszary megérkezésekor ért tetőpontjára. Őt nemcsak abcúgolások és köpködések kíséretében fogadták, mint a többi főpapot, hanem még botok is repültek feléje. Nem kímélték meg a főrendek feleségeit sem.[35]

A javaslat *főrendiházi tárgyalása* négy napon át tartott.

[34] Budapest utcáin a rendőrség elnézésével a következő felhívást osztogatták: „Polgártársak! A múzeum csontvázai mozogni kezdenek, a nemzet fülébe zörögnek. A főpapok, kik börzejátékot csinálnak Jézus Krisztusból, a bécsi udvar tányérnyalói, a külföld csavargó mágnásai, a Windischgraetzek utódai, a Bach és Schmerling-rendszer koppasztott lovagjai összegyülekeztek, hogy a nép szabadságát és a nemzeti érdekeket eltiporják! Jertek! Gyülekezzetek a múzeum előtt reggel 10 órakor mindennap, mindaddig, amíg a főrendiház vitája tart. Ezeket nézzük meg mindannyian! Mert ilyeneket többé nem látunk — INGYEN! A fővárosi központi függetlenségi és 48-as kör végrehajtó bizottságának nevében". V. ö. Magyar Állam, 1894. május 10.

[35] Gróf Pongrácz Károly a képviselőház 1894. május 18-i ülésén szóba hozta a tüntetéseket.

A vitát Czorda Bódog, a javaslatot ajánló hármas bizottság előadója vezette be s többek között a főpapság hazafiságára appellált a javaslat elfogadása érdekében. Nem hitte Czorda, hogy a főpapság szembe akarná magát találni hívei jó részével, akik ragaszkodnak ugyan vallásukhoz, de szeretik hazájukat annyira, hogy sohasem fognak szövetkezni azokkal az elemekkel, akik most is, midőn a reform ellen izgatnak, a magyar állam egységét támadják. Czorda után elsőnek Vaszary szólalt fel a javaslat s különösen a házasság felbonthatóságának kimondása ellen. „Ha e törvényjavaslat törvénnyé lesz, — mondotta — akkor a katolikusok most a vallási jogegyenlőség korszakában a protestáns elvi alapokra fektetett állami házassági jognak lesznek alárendelve." Ez ellen pedig küzdeni fognak a katolikusok épúgy, amint küzdöttek régebben a protestánsok a rájuk sérelmesnek tartott kánonjogi házasság ellen. Beszéde végén felvetette Vaszary a kérdést, hűtlen lesz-e hazájához, ha ellenzi a javaslatot? Nem lesz hűtlen, válaszolta. Hűtlen lesz-e egyházához, ha elfogadja? Igenis, hűtlen lesz, tehát nem szavazza meg. Szilágyi mindjárt az első nap nagy felkészültséggel válaszolt Vaszarynak. A javaslatot nem vallási szempontból kell megítélni szerinte, hanem a nemzet közérdeke szempontjából. Az ő felfogásuk szerint pedig hazafiúi kötelesség a törvény megalkotása. A görög keleti főpapok közül Brankovics György és Román Miron szólaltak fel. Az ő érveikre, valamint Schlauch beszédére Szilágyi újból hosszan válaszolt. Az nem mondható, hogy a felszólalókat tisztán egyházuk szempontjai vezették volna állásfoglalásukban. A nemzet érdekeire pro és kontra egyformán hivatkoztak. A vallási szempont azonban mégis uralkodott az egész vitán. Egy-két katolikus főúr, Széchenyi Béla, Keglevich István s bizonyos mérséklettel a király miniszterelnök-jelöltje, Khuen-Héderváry pártolták a javaslatot, a többség azonban ellene szólt. A protestáns főrendek közül egyedül Zay Miklós fordult a javaslat ellen. „Nem Róma, nem Bécs, nem a papság érdekeiről van itt szó — mondotta — hanem a nép százezreinek vallásos érzületéről." Kérdezte hitsorsosait, miért némák a javaslattal szemben? Zelenka Pál ágostai evangélikus püspök válasza Zay vádjára a következő

volt: „Hiszen mi csak nem lehetünk segítőtársai a hatalmas katolikus egyháznak!" Zelenka egyébként a kormány reformtörekvésében nem látott mást, mint „az evangélium szerinti tanoknak az egész országra kiterjesztését."

A vita végén, amikor már előre látható volt a szavazás eredménye, felszólalt Wekerle is és kijelentette, hogy bárminént döntsön a főrendiház ez idő szerint, ez nagyon természetesen nem tarthatja vissza őket sem úgy mint minisztereket, sem úgy mint egyszerű politikusokat attól, hogy mindannyian és együttesen a jövőben is változatlanul törekedjenek azoknak az elveknek megvalósítására, amelyeket a javaslatban lefektettek. Tiltakozott Wekerle a radikalizmus vádja ellen. Nem akarnak ők a vallási közöny előmozdítói lenni, mondotta, s ezért a végrehajtási utasításokban úgy fognak a házasság idejének és helyének megállapítása iránt intézkedni, hogy a világi megkötést közvetlenül követhesse az egyházi szertartás. „Egy fejlődő társadalom fokozódó igényei és egy haladó kornak ebből resultáló új eszméi kopognak az ajtón, még kevesen vannak, csak azok kérnek bebocsáttatást, amelyek megértek arra, hogy itt elhelyezzük. Bocsássuk be őket, mert én attól tartok, hogyha elmennek, megsokasodva fognak visszatérni és már nem szerényen kopogni, hanem zörgetni fognak az ajtón, nem mi vezetjük be őket, hanem ők vezetik be magokat" — e szavakkal fejezte be beszédét Wekerle.

Az ezután megejtett névszerinti szavazásnál 140 szavazattal[36] 118 ellenében 22 szótöbbséggel elvetette a javaslatot a főrendiház s még a részletes tárgyalás alapjául sem fogadta el. Igennel szavaztak kivétel nélkül a protestáns egyházi és világi vezetők s 48 választott és kinevezett főrend. A nemmel szavazók között csak 21 volt ez utóbbiak száma.

A szavazás eredménye mindenütt nagy meglepetést keltett. Sem maga a kormány, sem az általa informált legmagasabb körök nem várták, hogy ily nagy lesz a főrendiházi ellenzék többsége. A kormány helyzete megingott, te-

[36] A szavazatok hibás összeszámlálása következtében az elnök 139 nem szavazatot jelentett be, a névsor szerint azonban 140 volt.

kintélye aláhanyatlott, mert semmi remény sem látszott rá, hogy a főrendiház a javaslatnak a képviselőház által való visszaküldése esetén a király közbelépése nélkül megváltoztassa állásfoglalását. Erre pedig nem lehetett számítani. A kormány viszont a főrendiház újbóli visszautasításának nem tehette ki magát s ezért a szabadelvű párt nélkülözhetetlenségének tudatában rá akarta bírni a királyt semlegességének feladására s az ő közreműködésével akarta biztosítani a javaslat elfogadását. Wekerle némi habozás után, Tisza István javaslatára, felment a királyhoz, tájékoztatta őt a helyzetről, engedélyét kérte, hogy a képviselőház a főrendiháznak újabb megfontolás végett visszaküldhesse a javaslatot s jelezte egyúttal, hogy a főrendiházi tárgyalás előtt messzebb menő kívánságai lesznek a kormánynak, amelynek teljesítéséhez állását köti, de a korona döntését ebben csak a képviselőház második szavazása után fogja kérni.[37] Minden valószínűség amellett szól, hogy Wekerle ekkor nem mondotta meg pontosabban a királynak, hogy mik lesznek ezek a kívánságok. A javaslat sikere szempontjából, mint Tisza István is írja, ez volt a legjobb taktika, mert fait accomplivá vált a képviselőház második szavazása a netalán elkerülhetetlen krizis kitörése előtt.[38] Wekerle a főrendiház visszautasító határozatát tárgyaló képviselőházi ülés előtt a szabadelvű pártkörben is említést tett róla, hogyha a képviselőház újból elfogadja a javaslatot, akkor kötelessége lesz a kormánynak alkotmányos garanciákat keresni és szerezni arra nézve, hogy a második szavazásnál a főrendiház többségét megnyerje.

A javaslatnak a főrendiházhoz való visszaküldése nem ment olyan símán, mint a kormány remélte. Wekerle határozati javaslata ellenében, hogy küldjék vissza a javaslatot a főrendiháznak, Apponyi kompromisszumos megoldást ajánlott. Wekerle szabadelvű köri nyilatkozatát boncolgatva arra az eredményre jutott ugyanis, hogy csupán két alkotmányos

[37] Lásd erről Tisza István naplószerű feljegyzéseit „Az 1894 május-június havi krizis történetéhez". Gróf Tisza István összes munkái, I. kötet, Budapest, 1923. 681. l.

[38] U. o.

út van a kormány előtt, amellyel a főrendiház ellenállását megtörheti Az egyik új választások kiírása, ez azonban a fennálló politikai viszonyok között nem ajánlatos. A másik új örökös főrendek kinevezése. Ez a törvény betűje szerint megengedett ugyan, de az alkotmány szellemével ellenkeznék. A javaslat változatlan visszaküldésével nem érnének célt Apponyi szerint s ezért kompromisszum gyanánt újból határozati javaslatot nyujtott be a törvényjavaslatnak a szükségbeli polgári házasság értelmében való átdolgozása végett. Apponyi javaslatát most többen még határozottabban pártolták, mint az első tárgyalás alkalmával, a sorsa azonban mégsem lehetett kétséges. Szilágyi, Tisza István határozottan elvetették a kompromisszum gondolatát. Tisza István szerint az senkit sem elégített volna ki s ráadásul meghagyta volna még a felekezetek között valósággal Érisz almája gyanánt az 1868. évi 12. §-t. A május 21-i névszerinti szavazásnál Wekerle határozati javaslata 168 szótöbbséggel győzedelmeskedett.

A négy napig tartó vita szenvedélyesebb hangú volt, mint az első tárgyalás. Támadások hangzottak el a főrendiház ellen[39] s Szilágyi maga is élesen bírálta a főrendiház állásfoglalásának jogosultságát. Szerinte a privilégiumon alapuló felsőháznak politikai kötelessége a nemzet többségének nyilt akaratát méltányolni. Apponyival ellentétben az alkotmány szellemével is összeegyeztethetőnek tartotta Szilágyi, hogy megfelelő számú örökös főrend kinevezése által egyenlítsék ki a két ház közötti ellentéteket.

A képviselőház második szavazása után, *május 26-án, Wekerle* másfélórás *kihallgatáson jelent meg a királynál* s a házassági javaslat főrendiházi elfogadása érdekében arra kérte, ismerje el ő is a maga részéről a javaslat mentől előbbi elfogadásának politikai szükségességét és bocsássa rendelkezésére a kormánynak azokat az alkotmányos eszközöket, amelyek a javaslat főrendiházi elfogadását biztosítják. Nevezetesen töltse be azonnal a három üresedésben lévő élethossziglan kinevezett tag helyét és szaporítsa a szükség szerint az örökös tagok számát is. A kért három főrendiházi tag kinevezéséhez hozzájárult a király, az örökös tagok számának szaporítását azonban megtagadta, de kifejezte egyúttal azt a reményét, hogy a második szavazásnál értesüléseinek megfelelően e nélkül is elfogadja a főrendiház a javaslatot. Wekerlének arra a kijelentésére, hogy új örökös főrendek kinevezése nélkül nem vezethetné a kormány tovább sikerrel az ország ügyeit, Ferenc József azt válaszolta, hogy ő, a király, a kormány hazafias kötelességének tekinti, hogy ezzel az üggyel kapcsolatban ne mondjon le, hanem vigye keresztül a javaslatot a főrendiházban. Wekerle felhatalmazást kért és kapott ezek után a királytól, hogy kérelmének megtagadását minisztertársaival is közölhesse, mert nemcsak a saját, hanem a kormány többi tagjának véleményét is tolmácsolta. Azzal vált el a miniszterelnök az uralkodótól, hogy a kormány újabb tanácskozása után újból előterjesztést fog tenni.[40]

Tudjuk, hogy Ferenc József az 1892. október 17-i minisztertanácson a pairschubot csak a legsúlyosabb közjogi kérdések esetében tartotta megokolhatónak s ezért valószínűnek kell tartanunk, utalt kihallgatása alkalmával Wekerle arra is, hogy a szabadelvű párt ragaszkodik a javaslathoz s ezért a főrendiház által való második visszautasítása teljesen felforgatná a magyar pártviszonyokat s oly többségnek kellene a kormányzást átadni, amely közjogi téren is újításokat követelne.[41]

A király el akarta kerülni most a kormányválságot, Khuen-Héderváryt, mint már írtuk, kedvezőbb körülmények között, a házassági javaslat elintézése után akarta csak megbízni s ezért Wekerle kihallgatása után félt, hogy a kormány korábban fog lemondani. A közjogi alapot féltve, maga a

[39] A képviselőházi támadások kíséretekép a törvényhatóságokban is nagy roham indult meg a főispánok vezetésével a főrendiház ellen, illetőleg reformja mellett s feliratokat intéztek ez ügyben a képviselőházhoz.

[40] Wekerle május 26-i kihallgatásáról lásd a május 28-i minisztertanács jegyzőkönyvét. 12/M. T. 1894: 1. pont.

[41] A bécsi Neue Freie Presse jól értesült körökből híresztelte, hogy Wekerle felhívta a király figyelmét a javaslat másodszori visszautasítása esetén bekövetkező kedvezőtlen pártalakulásokra.

király is elismerte most már a pártpolitikai viszonyok következtében a javaslat törvénnyé válásának politikai szükségességét s mikor Kálnokyt Wekerle kihallgatásáról értesítette, megirta neki azt is, elérkezettnek látja már az időt, hogy egyes főrendiházi tagokkal a javaslat elfogadása érdekében beszéljenek. Magához kérette egyúttal a legközelebbi teendők megbeszélése végett mind Kálnokyt, mind pedig Kállay Benjamint, a közös pénzügyminisztert.[42] E tanácskozás eredményekép azonnal Bécsbe rendelték Khuen-Héderváryt.

A május 28-i minisztertanács[43] engedett némileg a királynak. Fenntartották ugyan a miniszterek továbbra is véleményüket, hogy a siker biztosítása érdekében az örökös főrendek számának azonnali szaporítása megokolt lenne, de mégis úgy döntöttek, hogy ne kívánja ezt Wekerle már most a főrendiház második szavazása előtt, hanem csak arra kérjen felhatalmazást, jelenthesse ki: egyetért a király a kormánnyal arra vonatkozólag, hogy az egyházpolitikai javaslatok minél előbbi törvényerőre emelkedése politikai szükségesség s amennyiben az újabb főrendiházi tárgyalás folyamán sem sikerül az országgyűlés két háza közötti ellentéteket elsimítani, akkor szaporítani fogják ennek érdekében az örökös tagok számát. E kérést azzal okolta meg a minisztertanács, hogy a házassági javaslat mentől előbbi elfogadása nemcsak a többi egyházpolitikai javaslat elintézésének, hanem a parlament és a kormány további eredményes munkásságának is előfeltétele. Az egyházpolitikai kérdések megoldásának elodázása az izgalmat ugyanis fokozná, és oly kérdéseket is szőnyegre hozna, amelyekről a vitát mind a korona, mind az ország érdekében el kell kerülni. A főrendek további ellenállása a főrendiház reformjának kérdését is felvetné s a helyzetet még bonyolultabbá tenné. Remélte viszont a kormány, hogy a fenti nyilatkozat biztosítaná a javaslat sikerét új örökös főrendek kinevezése nélkül is. Nem hagyhatta azonban figyelmen kívül azokat a híreket, — olvassuk a minisztertanács jegyzőkönyvében, — amelyeket a javaslat ellenzői terjesztenek, hogy a korona bizalmatlan a kormánnyal szemben, nem kívánja a javaslatok törvénnyé válását s ezért a legközelebbi időben kormányváltozás várható. E hírek ugyanis a főrendiházzal kapcsolatban álló politikai körökre oly nagy hatást tettek, hogy megbénítják a kormány működését.

[42] Ferenc József s. k. levele Kálnokyhoz: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Interna XXXI. c.: 259—260.

[43] Lásd róla a legutóbb idézett minisztertanácsi jegyzőkönyvet.

A minisztertanács délelőtt volt. Még aznap délután öten utaztak fel a kormány tagjai közül Bécsbe. *A király május 31-én délután fogadta Wekerlét.*[44] A kihallgatás rideg és feszült volt. A király most sem mondott neki többet, mint 26-án. A javaslat törvényerőre emelkedésének politikai szükségességét elismerte, de nem adott felhatalmazást arra, hogy előre bejelentsék új örökös főrendek kinevezését a javaslatnak a főrendiház által való másodszori visszautasítása esetében. Ha így nem vihetik tovább az ügyeket, akkor a 'bánnal óhajt beszélni, mondotta a király. Wekerle kérdésére, mikorra hívja fel a bánt, ez volt az uralkodó válasza: már intézkedtem, ma este itt lesz. Wekerle erre lemondott, a király pedig tudomásul vette a kormány lemondását.

Wekerle lemondásának és Khuen-Héderváry megbizatásának híre június elsején délután érkezett Budapestre. A hír nagy izgalmat váltott ki. Két szélsőbali képviselő: Károlyi Gábor és Hentaller Lajos, felkereste mindjárt a szabadelvű kört s megtették azután az intézkedéseket Wekerle fogadására. Az este érkező Wekerlét rendkívüli ovációkkal fogadta az utca. A tömegen keresztül csak lépésben tudott hajtatni, majd a tüntető ifjúság kifogta lovait is s maga húzta tovább kocsiját.

Khuen-Héderváry másnap, június 2-án többekkel tárgyalt kormányalakítása érdekében. Bár megbizatását ugyanazon elvi alapon kapta, mint Wekerle s nyiltan megmondotta, hogy egyedül a szabadelvű-pártra akar támaszkodni, mégis hamarosan meg kellett győződnie kísérlete eredménytelensé-

[44] Lásd a kihallgatásról Tisza István idézett naplószerű feljegyzéseit, valamint a június 2-i minisztertanács jegyzőkönyvét: 13/M. T. 1894: 1. pont.

géről.[45] Tisza Istvánnak és többeknek az volt ugyanis a meggyőződése, hogy a párt jövője csakis úgy biztosítható, ha az eddigi kormány vezeti továbbra is az ügyeket, mert ők szereztek neki népszerűséget és tekintélyt s a közjogi alap politikáját csak ők képviselhetik sikerrel. A szabadelvű párt június 2-án este tartott ülésén Wekerle beszámolója után Darányi Ignác indítványára egyhangú határozatként ki is mondotta, hogy az egyházpolitikai programm sértetlenül teljes és haladéktalan keresztülviteléhez ragaszkodik s azt minden körülmények közt elő fogja segíteni, egyéb tekintetben azonban fenntartja magának a szabad elhatározás jogát. Sajnálja a kormány visszalépését s hálás a párt elveinek hű szolgálatában tanúsított férfias magatartásáért. Ragaszkodásáról és bizalmáról biztosítja Wekerlét és minisztertársait s felkéri őket, hogy a párt vezetését e nehéz napokban tovább is folytassák.

Ez a párthatározat Khuen-Héderváryнak, a korona jelöltjének teljes visszautasítását jelentette s tulajdonképen a korona kormányalakítási szabadságát is a legkisebb mértékre szorította.[46] A bán nem is tárgyalt másnap már senkivel sem s várta a királyt, hogy megbizatását visszaadja. A király is kénytelen volt meghátrálni. A kormány felmentési kérvényére Wekerle 3-án este azt a sürgönyválaszt kapta Bécsből, hogy a király a kormány lemondásának elfogadása iránt még nem határozott. Negyedikén Budapestre érkezett a válság megoldása céljából az uralkodó s már az első nap Wekerle további miniszterelnöksége mellett döntött, de kikötötte, hogy Csáky és Szilágyi ne maradjanak tagjai a kormánynak. Hogy ez alakilag könnyebben keresztül vihető legyen, elfogadta a kormány lemondását, de másnap újból Wekerlét bízta meg az új kormány megalakításával. Csáky és Szilágyi képviselték a királlyal szemben is a legerőteljesebben az egyházpolitikai

[45] A válság megoldását részletesen ismerteti Tisza István idézett naplószerü feljegyzése.

[46] A szabadelvű párt egyik tagja, Búsbach Péter szerint (Az utolsó öt év, 45—46. l.) ha csak valaki is felszólalt volna a párthatározat ellen, a párt jelentékeny része csatlakozott volna hozzá. Búsbach kifogásolta a „szabad kéz" fenntartását s Khuen-Héderváry rideg visszautasítását, mert szerinte ez a korona egy eminens jogát támadta meg.

programmot s ezért különös neheztelését vonhatták magukra. Ők voltak a vörös posztó az egyházpolitikai ellenzék szemében is s remélte talán a király, hogy bukásuk után kisebb lesz a főrendiház ellenállása. Szilágyival szemben bizalmatlan is volt az uralkodó, mert Kálnoky jelentéseiből úgy tudta, hogy a függetlenségiekkel ő tartotta fenn a kapcsolatot. Csáky azonnal félreállt, Szilágyi miniszterségéhez azonban ragaszkodtak a párt vezető tagjai. Nem remélték nélküle a vele egybeforrott egyházpolitika sikerét. Ezenfelül, mint Tisza István írja, az ő mellőzése csorbát ejtett volna a kormány és a párt tekintélyén. Megfosztotta volna a közjogi viták legerősebb harcosától s a párt halálos ítéletét jelentette volna. Tisza István félt tőle, hogy Szilágyi, ha elejtik „előbb-utóbb meg fog vadulni s szét fogja robbantani a pártot." Komoly kormánypárti körökben általában tartottak tőle, hogy Szilágyi elejtése esetén ellenzékbe megy és ostora lesz a kormánynak. Hosszas ellenállás után a király végül beleegyezett Szilágyi miniszterségébe s így június 9-én megalakulhatott az új Wekerle-kormány. Csáky utóda báró Eötvös Lóránd lett, Tisza Lajos helyét Andrássy Gyula foglalta el. Távoznia kellett Bethlen Andrásnak, a földművelésügyi miniszternek is, állítólag azért, mert Khuen-Héderváryval tárgyalni kezdett. Az ő utódja kevéssel utóbb Festetich Andor lett.

A királyt rendkívül elkedvetlenítette a szabadelvű-párt magatartása. Kálnokynak azt sürgönyözte, hogy a helyzetet még rosszabbnak találta, mint várta s Szilágyi miniszterségét nem tudta elkerülni.[47] A szabadelvű-párt maga is érezte, hogy június 2-i határozatával túlment a megengedett határon s miután célt ért, a kormány kinevezése napján visszavonta „értelmezés" címén előbbi határozatát s elismerte a korona kormányalakítási szabadságát. Ez természetesen már nem segített sokat. Az új kormányt már megalakulásától kezdve a király alig titkolt ellenszenve kísérte s ez az ellenszenve áthárult, mint látni fogjuk, az egész szabadelvű-pártra is.

A házassági javaslat főrendiházi elfogadása azonban nem

[47] A számjeles távirat hivatalos másolata: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch: Interna: XXXI. c. 263.

lehetett tovább kétséges. A király feladta korábbi semlegességét. Személyesen kért meg néhány ellenzéki főrendet a második szavazástól való távolmaradásra[48] s többek között Szlávy Józsefet, a főrendiház elnökét, herceg Lobkovitz Rudolfot és Festetich Taszilót egyenesen felhatalmazta, hivatkozhassanak reá, hogy most már ő is politikai szükségnek látja az egyházpolitikai javaslatok jogerőre emelkedését.[49] Betöltötte továbbá az új kormány kinevezése után azonnal id. gróf Esterházy Ferenccel, báró Üchtritz Zsigmonddal és Zuber József nyugalmazott főispánnal a három üresedésben levő élethossziglan kinevezett főrendiházi tag helyét. Ezenfelül Wekerle a király felhatalmazásával jelenthette ki[50] a június 12-i képviselőházi ülésen, hogy az uralkodó a javaslatok politikai szükségességére nézve kormányával egyetért és azoknak mielőbbi törvényerőre emelkedését a fennálló viszonyok közt saját részéről is határozottan *szükségesnek tartja*.[51] Ez a legfelsőbb meghatalmazás arra a feltevésre jogosít, — folytatta Wekerle a király hozzájárulásával, — hogy miután a korona is elősegíti a képviselőház álláspontját azáltal, hogy a javaslatokat *politikai szükségnek tartja*,[52] annak fogja elismerni a törvényhozás harmadik faktora is s *ezáltal olyan helyzetbe jutottunk, hogy az örökös tagok szaporításához, mint különben alkotmányos eszközhöz, tovább ne ragaszkodjunk*.[53]

Hasonló tartalmú nyilatkozatot tett Wekerle a főrendiházban is. *A főrendiház* a bizottság mellőzésével június 21-én tárgyalta ezek után az utca újabb zajos tüntetése mellett másodszor a házassági javaslatot. Az általános tárgyalás ekkor

[48] Lásd erről Tisza István idézett feljegyzéseit: 687. l.

[49] Lásd Szlávy József 1894. nov. 11-i levelét Pápayhoz; Orsz. Ltár, Pápay hagyaték.

[50] Wekerle nyilatkozatának tervezetét (megtalálható a Pápayhagyatékban, Orsz. Ltár) bemutatta a királynak. A tervezeten figyelemre méltó módosítások vannak.

[51] A tervezetben szükségesnek tartja helyett: „kivánja".

[52] A tervezetben e három szó helyett a következő áll: „magáévá teszi".

[53] A dűlt betűvel nyomott rész helyén a tervezetben a következőket olvashatjuk: „mellőzhetővé teszi a még rendelkezésre álló utolsó eszköznek, az örökös tagok szaporításának alkalmazását".

már csak egy napig tartott. Az ellenzék részéről felszólaltak most is páran, a főpapok közül azonban senkisem beszélt. De azért még így is nagy küzdelembe került a többség biztosítása. A névszerinti szavazásnál csak négy szótöbbséggel fogadták el 128 szavazattal 124 ellenében a részletes tárgyalás alapjáúl a javaslatot. Az eredményt Vaszary egy nappal korábban előre megmondta Szemnecz Emilnek, a Magyar Állam szerkesztőjének.[54] A főrendeknek ekkor már meg kellett szavazni javaslatot, ha csak nem akartak a király ellen tüntetni. Ez pedig nem volt várható tőlük. A május 26-án nem-mel szavazók közül 19-en távolmaradtak. Az udvari méltóságok közül egyedül Szécsen Antal jelent most csak meg. Az igen szavazatokhoz hozzájött 14 új szavazat: a három újonnan élethossziglan kinevezett főrendé, az első szavazásnál távolmaradt öt főrendé és hat oly mágnásé, kiket azóta vettek fel az örökös főrendek jegyzékébe. Uj szavazat az ellenzék javára csak három volt, távolmaradt viszont négy oly főrend is, kik az első alkalommal a kormánnyal szavaztak.

A szavazás eredményének kihirdetése után Vaszary szólásra emelkedett s kijelentette, fenntartja most is meggyőződését, hogy a javaslat törvényerőre emelkedése époly végzetes lehet a hazára, amily sérelmes egyházára, meghajolnak a főrendek mégis a többség akarata előtt s a részletes tárgyalásba belemennek azzal az egyedüli céllal, hogy indítványaik által a javaslatot kevésbbé sérelmessé és kevésbbé rosszá tegyék.

A június 22-i részletes tárgyaláson érezhető volt, hogy a főrendi ellenzék már az előző nap elvesztette a csatát. Az ülésről sokan elmaradtak. Vaszary mindjárt a címnél indítványozta a „polgári" szó beszúrását, nehogy a házasulandók a polgári kötést magát házasságnak vallják. Zichy Nándor pártolta Vaszary módosítását, Szilágyi azonban ellenezte, mert szerinte a „polgári" szó beszúrása annyit jelentene, hogy az állam más házasságot is ismer. Vaszary indítványát 99 szavazattal 77 ellenében elvetették s maradt a törvényjavaslat címe: „A házassági jogról." Nem fogadta el a többség

[54] Magyar Állam, 1894. augusztus 30.

Vaszary módosítását a 25. §-nál sem, hol annak kimondását kívánta a prímás, hogy felszentelt vagy ünnepélyes fogadalmas egyházi személyek vallásváltoztatás esetén se köthessenek házasságot az egyházi hatóság engedélye nélkül. Nagyobb vita keletkezett a polgári házasság megkötésének alakszerűségeiről szóló 39. §-nál. Vaszary itt a következő új szakasz felvételét kérte: „A házasságkötést a törvényesen bevett vallásfelekezetekhez tartozó egyéneknél a vallási esketés előzi meg." A kormánypárt most levetette a köteles illem látszatát is és nevetni kezdett. Szilágyi természetesen ellenezte Vaszary javaslatát s feleslegesnek mondotta a kormány korábbi nyilatkozataira utalva Keglevich István arra vonatkozó javaslatának határozatba foglalását is, hogy utasítsák a törvény életbeléptetésekor kiadandó rendeletben a polgári tisztviselőket a felek figyelmeztetésére, miszerint a polgári kötéssel még nem tettek eleget vallási kötelességeiknek s a polgári kötés idejét akként állapítsák meg, hogy azt az egyházi kötés azonnal követhesse. Keglevich István Szilágyi ellenzése következtében visszavonta később javaslatát. Andrássy Aladár azt indítványozta, hogy a németországi Kaiser-Paragraphhoz hasonlóan új szakaszként vegyék be a következő mondatot a javaslatba: „Ezen törvény a házasságkötésre vonatkozó vallási kötelességeket érintetlen hagyja." Vaszary veszni látván ügyét, újból felszólalt s amennyiben indítványa eredeti szövegében nem fogadtatnék el, javaslata „előzi meg" szavai helyett az „előzheti meg" s ha ez sem fogadtatnék el a „követi" kifejezést ajánlotta. Vaszary hármas javaslatát a főrendiház egyszerű szavazással mellőzte, elfogadta azonban 114 szóval 79 ellenében és utolsó előtti paragrafusként a javaslatba iktatta Andrássy Aladár indítványát. Andrássy indítványára szavaztak többek között a katolikus és görög keleti főpapok, a felsőbb bíróságok elnökei és maga Csáky Albin is. A protestáns egyházi és világi méltóságok ellene voltak az indítványnak. A szavazás eredményének magyarázata az, hogy Szilágyi, illetőleg a kormány nem ellenezte ez új szakasz beiktatását. Ez volt az egyedüli engedmény, amit a kormány tett. Értéke semmi sincs, mert amit mond, az úgyis magától értetődik. A tárgyalás további folyamán azt javasolta Vaszary, mondják ki új szakaszban, hogy a katolikus vagy görög keleti házasfél, ha egyházi bírósága ágytól és asztaltól elválasztotta, vagyoni viszonyainak oly rendezését kérheti, mintha házassága megszűnt volna. Szilágyi ellenzésére a többség elvetette ezt a javaslatot is. A 123. § tárgyalásánál újabb kísérletet tett a prímás s az utolsó bekezdés oly fogalmazását kérte, hogy a közel halállal fenyegető betegségben kötött egyházi házasság polgárilag is érvényes legyen. Szilágyi itt sem engedett, mert szerinte ez nem kivétel, hanem az elv felforgatása lenne. Zichy Nándor és Szécsen Antal pártoló felszólalása után a többség ezt az indítványt is visszautasította. A polgári házasságkötést megelőző egyházi esketés ezer koronáig terjedhető büntetésével kapcsolatban már indítványt sem tett a prímás, mert mint mondta, „úgyis hiábavaló volna." A 137. §-nál Mihályi Viktor lugosi görög katolikus püspök kérte ezek után annak a mondatnak a kihagyását, hogy „a folyamatban lévő házassági és eljegyzési perek az illetékes bírósághoz átteendők." Szilágyi ragaszkodott ehhez a mondathoz is s így a többség visszautasította Mihályi indítványát, jóllehet az Andrássy-féle szakasz kimondja, hogy a vallási kötelességek érintetlenül maradnak. A jövő azt mutatta, hogy Szilágyi nagyon helytelenül cselekedett, amikor itt nem engedett, mert a püspöki kar a törvény dacára sem tette át később a világi bíróságokhoz a pereket.[55] A még hátralévő szakaszokat észrevétel nélkül fogadta el a főrendiház s ezzel a javaslat részletes tárgyalása is véget ért.

A képviselőház június 26-án egészen rövid vita után hozzájárult az Andrássy-féle új, 149. §-hoz s a két ház elnöke ezek után július 4-én megküldötte a javaslatot a miniszterelnöknek a szentesítés kieszközlése végett.[56] Erre vonatkozóan azonban, a házassági javaslatnak a gyermekek vallásáról, valamint az anyakönyvekről szóló törvényjavaslattal való összefüggése következtében, csak ez utóbbiak elfogadása után, október végén tehette meg Wekerle felterjesztését.

Az anyakönyvi javaslatot az igazságügyi bizottság szöve-

[55] Lásd az 1895. aug. 31-i püspöki konferencia jegyzőkönyvét.
[56] Orsz. Ltár, Min. eln. 1894: 1475.

gezésében még a kormány lemondása előtt, május 22-én kezdte tárgyalni a képviselőház. A közigazgatási bizottság még egy évvel korábban tárgyalta a javaslatot[57] s egyházi szempontból említésre méltó módosítást nem tett rajta. Lényegesebben megváltoztatta azonban az eredeti tervezetet az igazságügyi bizottság, amely már a házassági javaslat benyujtása, illetőleg képviselőházi elfogadása után tette meg jelentését. E körülményt figyelembe vette már a bizottság s egyebek közt több szakaszt átvett, mint már említettük, a házassági javaslatból. A gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslat benyujtása következtében elhagyta a bizottság a gyermekek vallásának feljegyzésére vonatkozó szakasznál az 1868. évi LIII. t.-c.-re való utalást is s e tekintetben egyszerűen csak a fennálló jogszabályok figyelembevételét írta elő. Kimaradt a változott helyzet következtében az a szakasz is, amely a törvény életbeléptetését az 1894. év végéig rendelte el.

A javaslat iránt a képviselőházi tárgyaláson nagyon csekély volt az érdeklődés, mert a legtöbben azt hitték, hogy tárgyalt alakjában úgysem lesz törvénnyé. A házassági javaslat sorsa ekkor ugyanis még nagyon kétségesnek látszott, bár az előző nap már a főrendiháznak való visszaküldése mellett döntött a képviselőház. A javaslat mellett az előadón és a miniszteren kívül senkisem szólalt fel. Az ellenzék részéről felhozott aggodalmak nem voltak elvi természetűek. Elvben majdnem az összes szónokok pártolták a javaslatot s kifogásaikat nagyobbára csak közigazgatási, célszerűségi és pénzügyi szempontok irányították, bár emlegették páran vallási aggályaikat is és szóba került, hogy kártalanítani kell majd elsősorban a protestáns papságot, amely a törvény következtében jelentékeny jövedelemtől esik el. Három napi tárgyalás után, május 25-én, már részleteiben is elfogadta a képviselőház egyszerű felállás útján a javaslatot.

A hátralévő három egyházpolitikai javaslatot a házassági javaslat főrendiházi elfogadása után, június végén tárgyalta a képviselőház s e kedvező helyzetben három nap alatt mindhármat elintézte.

[57] Jelentése 1893. május 25-én kelt.

Legelőször *a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat* került tárgyalásra. A bizottságok módosították egy-két pontban a miniszteri tervezetet a bevett felekezetek javára s kevésbbé kedveztek a felekezetnélküliségnek. Igy a közoktatásügyi bizottság a törvényesen elismert felekezetté való alakulás feltételéül szabta az illető felekezethez tartozó gyermekek iskolai hitoktatásának biztosítását is s az elismerés megtagadásának lehetőségét nemzetvédelmi szempontból kibővítette. A felekezeten kívül állókról szóló fejezetből pedig, a jelentés szerint részben a felekezeti békétlenség elkerülése érdekében, a valóságban azonban a függetlenségi Kiss Albert református lelkész által tolmácsolt protestáns aggodalmakra való tekintettel, kihagyta a bizottság Csáky hozzájárulásával azt a pontot, amely megengedte az egyházukból kilépett, de a törvényesen bevett vagy elismert felekezetek egyikéhez sem csatlakozottaknak a közös istentisztelet tartását. Továbbá, nehogy anyagi előnyökből legyen valaki felekezetnélkülivé, új szakaszban óhajtotta a bizottság a felet kötelezni, hogy az általa elhagyott felekezet részéről fenntartott iskola vagy óvoda céljaira fizetett évi összeget a községi pénztárba ugyancsak iskolai célra továbbra is befizesse s fizesse meg a község közvetítésével továbbra is elhagyott felekezetének iskolai vagy egyházi céljaira fizetett, illetőleg elvállalt rendkívüli járulékait. Magát a felekezetnélküliség lehetőségét oly sarkalatos dolognak, a lelkiismereti szabadsággal annyira összefüggőnek mondotta Csáky a közoktatásügyi bizottság első ülésén, hogy arról semmiként sem tudna lemondani. Az igazságügyi bizottság a tervezetet több pontban újból módosította. Meghatározta közelebbről a törvényesen elismert felekezet jogi személyiségét s nem pusztán magántársulatnak, hanem az állam védelme és főfelügyelete alatt álló törvényesen elismert nyilvános vallási testületnek tekintette. Igyekezett az igazságügyi bizottság a felekezeteket anyagilag is jobban védeni. Míg ugyanis a miniszter és a közoktatásügyi bizottság tervezete a kilépés idejéig esedékes tartozások megfizetését csak a bevett felekezetekből kilépettekkel szemben írta elő, az igazságügyi bizottság javasolta e kötelezettség kiterjesztését az elismert felekezetekből kilépettekkel szemben is, a be-

vett vallásfelekezetekből kilépett felekezetnélkülieket pedig a kilépést követő naptári év végéig esedékes rendes egyházi járulékaik megfizetésére óhajtotta kötelezni.

A képviselőház június 25-én rendkívül rövid vita után felállással elfogadta általánosságban a javaslatot. A két előadón s Eötvös Lórándon, az új kultuszminiszteren kívül, akik a vallásosság magasabb szempontjaira hivatkozva ajánlották a javaslatot, összesen csak négyen szólaltak fel, ketten ellene, ketten mellette. Vajay István és Okolicsányi László vallási szempontból veszedelmesnek mondották a javaslatot, illetőleg a felekezetnélküliség kimondását. Eötvös Károly viszont a felekezetnélküliség biztosítását a vallásszabadság lényegének tartotta. Kiss Albert pedig a függetlenségi és 48-as párt nevében bejelentette a javaslat elfogadását. A' másnapi részletes tárgyalásnál Herman Ottó keveselte a javaslatot. A teljes vallásszabadság kimondását kívánta s szót emelt a katolikus egyházi vagyon elkobzása mellett. Herman Ottó érvelésével szembeszállott Ugron Gábor s felszólaltak újból páran a felekezetnélküliség megengedése ellen. Módosítás csak annyi történt a javaslaton, hogy Visontai Samu indítványára a felekezetnélkülieket a kilépést követő harmadik naptári év végéig óhajtották kötelezni az egyházi adó megfizetésére. A felekezetnélküliség leginkább a zsidóságot fenyegette s ezért érthetjük meg, hogy éppen Visontai Samu tette az indítványt.

Még ugyanezen az ülésen, június 26-án, elintézte a képviselőház *az izraelitákról szóló javaslatot is.* A bizottságok kibővítették az eredeti tervezetet. Míg a miniszteri javaslat az 1868. évi LIII. t.-c.-nek csak az áttérésekre vonatkozó szakaszait akarta kiterjeszteni az izraelitákra, a közoktatásügyi és az igazságügyi bizottság a teljes egyenjogúsítás érdekében mindenben ugyanazoknak a jogoknak a megadását javasolta, amelyeket a bevett keresztény felekezetek élveznek. Ezért új szakaszban óhajtották kimondatni, hogy az 1868. évi törvény 18—21. és 23. §-ai is vonatkoznak reájuk. A tekintetbe jöhető szakaszok közül egyedül a 22. § hatályának kiterjesztését nem javasolták. Ez a szakasz ugyanis azt mondotta ki, hogy a temetőkben vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek a bevett

felekezetek tagjai. Ezt az intézkedést azért nem kívánta a közoktatásügyi bizottság a zsidókra is kiterjeszteni, mert véleménye szerint sok alkalmat adna a vallási türelmetlenség felébresztésére. Pap Géza, a közoktatásügyi bizottság előadója azzal ajánlotta a Háznak elfogadásra a javaslatot, hogy az egy oly elemmel szemben rombolná le a válaszfalat, amely „a legalkalmasabb és leghasznosabb" a magyar nemzettel való teljes egybeolvadására. A Ház változatlanul elfogadta a bizottság javaslatát. Bíráló hang egyetlen egy akadt, a katolikus pap Vajay Istváné, aki a keresztény hitvallást sértő tételei miatt ellenezte a javaslatot. A javaslat mellett a miniszteren kívül ketten szólaltak fel: Illyés Bálint volt református lelkész és Herman Ottó.

Utoljára került a sor *a gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslat* tárgyalására. Mint korábban, úgy a javaslat decemberi képviselőházi előterjesztése után is minden jel arra mutatott, hogy a protestánsok szerették volna meghiúsítani a törvény megalkotását. A katolikus lelkészek elleni feljelentések száma nem csökkent s még azután is történtek feljelentések és hoztak ítéleteket, hogy a javaslatot a képviselőház elfogadta.[58] A bizottsági tárgyalás előtt, februárban, az a hír járta, megegyezett a kormány a házassági javalat elfogadása érdekében a protestáns egyházbeliekkel, hogy a hatvannyolcadiki törvény 12. §-ának módosítása puszta alakiság marad s a bizottságban lényegesen meg fogják változtatni az eredeti miniszteri tervezetet. A királlyal azt közölte valaki, hogy maga Csáky is úgy nyilatkozott, hajlandó lényeges engedményt tenni oly értelemben, hogy a születendő gyermekek vallását illető megállapodás necsak a házasság megkötése előtt, hanem utána is történhessék. A király ez értesülése után mindjárt iratott Pápay kabinetirodai osztályfőnökkel Csákynak és figyelmeztette általa, hogy bár e hír valódiságáról, — visszaemlékezve ez ügyben vele való tárgyalására, — nincs

[58] A Magyar Állam következő számai közöltek újabb ítéleteket: 1893. dec. 2., 30., 1894: febr. 7., 27., márc. 2., 17, ápr. 3., 10., 18., 29., május 11., június 5., 8., 13., július 24., aug. 4., 24—26., 31., szept. 2., 25., okt. 16., dec. 16.

tökéletesen meggyőződve, mégis kivánatosnak tartja újólag is tudatni azt az óhajtását, hogy a javaslat lényeges határozatait változatlanul fenntartsák s a kormány az ő előzetes jóváhagyása nélkül ne járuljon hozzá oly módosításokhoz, „melyek a törvény lényegét érintve talán annak szentesítését is kérdésessé tehetnék."[59]

Csáky egészen különösen válaszolt Pápaynak.[60] Levele elején sértődött hangon írta, hogy nincs ugyan joga kutatni, ki vádolta őt meg a kétértelmű eljárással, de annyit mégis megjegyez, hogy egész politikai pályája alatt nem szolgáltatott okot erre. Hivatkozott Csáky a királynak tett szóbeli jelentésére a javaslat tárgyalása közben előfordulható eshetőségekről, amikor kifejtette, hogy a maga részéről a legcélszerűbbnek tartja az eredeti szövegben foglalt házasságelőtti megegyezést, de nem tulajdoníthat ennek elvi jelentőséget, mivel a felekezeti táborokban itt is ott is hangzanak el ezzel szemben aggályok s a javaslat legfőbb feladata egyedül az lehet, hogy mentől több jóindulatú katolikust és protestánst egyaránt kielégítsen. Az uralkodó úgy nyilatkozott jelentése alkalmával, írta Csáky, hogy a törvényjavaslat rendelkezései logikusak és liberálisak és ezért nagyon kívánatosnak tartja, hogy a bizottság által való változatlan fenntartása legalább komolyan megkísértessék. A király e kívánságának a legjobb lelkiismerettel felelhet meg, mivel ő maga is az eredeti javaslatban foglalt intézkedést tartja a legcélszerűbbnek. Ennek dacára mégis lehetséges, hogy a bizottság javaslatától eltérő határozatot hoz. Ha ez megtörténnék, akkor a módosítást csak „fontolóra vehetőnek" fogja kijelenteni s minisztertársaival való megbeszélés után azonnal a király elé terjeszti esetleges javaslataik kíséretében.

Pápay Csáky levelét azonnal megmutatta az uralkodónak s Ferenc József a levélre tett sajátkezű feljegyzésével kérte meg Pápayt, hogy Csákynak „erre a nem kielégítő, csavaros" (gewundene) előadására az ő megbízásából válaszolja

[59] Pápay febr. 16-án kelt levelének s. k. fogalmazványa: Orsz. Ltár, Pápay-hagyaték.
[60] U. o. Csáky február 18-án kelt eredeti levele.

azt, hogy a miniszteri tervezet változatlan elfogadásához e pontban ragaszkodik s módosítása esetén nem szentesíthetné sem ezt a javaslatot, sem a vele kapcsolatos házassági javaslatot.[61]

Csáky ezek után a közoktatásügyi bizottság tárgyalásán ragaszkodott eredeti tervezetéhez és érvelt mellette, a bizottság azonban ellene döntött s a házasságkötés utáni első hat hónapra óhajtotta korlátozni a szülők megegyezési jogát gyermekeik vallásáról. Elismerte a bizottság a házasságkötés előtti megegyezés melletti érveket, de úgy gondolta mégis, hogy szabadabban tudnak a szülők a házasság megkötése után dönteni. A bizottság ez állásfoglalásában elsősorban a protestáns érdekek voltak a döntők. Tudjuk, hogy az 1892. évi májusi egyházpolitikai vitában éppen a protestáns Tisza István volt az, aki a szülők megegyezését a házasságkötés előtti időben akarta csak a 12. § módosítása esetében megengedni, azóta azonban jobban átgondolva a kérdést, arra a meggyőződésre jutottak a protestánsok, hogy a legkevesebb kár akkor fog háramlani reájuk, ha a házasságkötés utáni első hónapokra korlátozzák a megegyezés lehetőségét. Ha a közoktatásügyi bizottság módosításával került volna a javaslat a törvénytárba, akkor a 12. § következtében keletkezett bajok nem szűntek volna meg teljesen, mert előfordulhatott volna, hogy a protestáns vallású jegyes katolikus jegyestársa kedvéért kiállította volna a reverzálist az Egyház részére a katolikus templomban kötött esküvő előtt, de vonakodott volna utána a törvény által előírt időben állami jogérvénnyel bíró megegyezést kötni. A teljes szabadságot biztosító miniszteri tervezetet más tekintetben is lényegesen megváltoztatta a közoktatásügyi bizottság. Nem látta indokoltnak, hogy a gyermekek vallása fölötti megegyezés joga az egy vallást követő szülőkre is kiterjesztessék s e jogot csak a vegyes vallású szülőknek óhajtotta megadni. Javasolta azt is a bizottság, hogy a szülők csakis az apa vagy az anya vallásában egyezhessenek meg s hogy e megegyezés csakis valamennyi gyermekre és egy-

[61] Pápay az előbb idézett levélre tett feljegyzése szerint február 21-én tudatta Csákyval az uralkodó döntését.

szersmindenkorra történhessék. Megegyezés hiányában pedig fent óhajtották tartani a hatvannyolcadiki törvény rendelkezését, hogy nem szerint kövessék a gyermekek szüleik vallását. Ezeknek az intézkedéseknek megfelelően módosította a bizottság a felekezetnélküli szülők gyermekeire vonatkozó rendelkezéseket is.

Amit nem tudott elérni Csáky a közoktatásügyi bizottságban, elérte az igazságügyiben. Itt maga az előadó sietett segítségére, mikor mindjárt ő javasolta, hogy a megegyezés idejét tekintve térjenek vissza a miniszteri tervezet rendelkezéséhez s a megegyezés lehetőségét a házasság előtti időre korlátozzák. A bizottság el is fogadta ezt az indítványt s a közoktatásügyi bizottsággal ellentétben azzal okolta meg határozatát, hogy ekkor egyezhetnek meg a szülők a legfüggetlenebbül s kölcsönös megegyezés csakis ekkor lehetséges, mert a házasság megkötése után már csakis egyoldalú engedményről lehet szó. A közoktatásügyi bizottság többi elvi módosítását magáévá tette az igazságügyi bizottság is.

A képviselőház június 27-i ülésén komolyabb vita nélkül változatlanul elfogadta az igazságügyi bizottság szövegezésében a javaslatot. Apponyi és Polónyi ellenezték ugyan, de felszólalásuknak nem volt meggyőző ereje. Apponyiénak annál kevésbbé lehetett, mert újból kijelentette, hogy a hatvannyolcadiki törvényt nem helyesli elvileg, csak nem tartja időszerűnek a módosítását addig, míg kellő törvényhozási és kormányzási intézkedések által nem nyugtatják meg a protestánsokat. Apponyi a protestáns egyházak állami segélyezésére célzott. Ennek a sürgetése pedig az ő részéről elsősorban taktika volt.

Liberális körök a június 21-i főrendiházi győzelem s az összes javaslatok képviselőházi megszavazása után eldöntöttnek tekintették az egész egyházpolitikai harcot, jóllehet a főrendiház csak a nyári szünet után, október elején kezdte meg a hátralévő négy javaslat tárgyalását. A „Debreczeni Protestáns Lap"-ot „felemelő és megnyugtató érzések" töltötték el s üdvözölte a törvényhozást a magyar protestánsok részéről. A budapesti Protestáns Egyházi és Iskolai Lap is diadalmas harcról beszélt, melyben a protestáns egyházak fejei ott voltak, de megjegyezte a következőket is: „Midőn a szabadelvűség zászlaja alatt harcolunk s karjainkat a győzedelem kivívására felajánljuk: az ellenfél várai mellett a saját erősségeink ellen is harcolunk bizonyos mértékig."[62] Ennél sokkal határozottabban figyelmeztetett az egyházpolitikai javaslatokból a protestantizmusra háramló veszélyekre Bánó József nemzeti-párti képviselő a felsőmagyarországi hat szabad királyi város augusztus 12-én Lőcsén tartott evangélikus esperességi gyűlésén. Kárhoztatta Bánó a protestánsokat a javaslatok támogatásáért, amelynek oka szerinte az államsegély ígérete s az a cél volt, hogy gyöngítsék a katolicizmust. Lassan ölő szúnak tekintette az egyházpolitikai javaslatokat a protestánsokra nézve. Nem látta a protestáns támogatás indokait „tiszta és hazafias eredetűeknek". Elítélte, hogy a protestáns egyháznagyok jókedvvel megszavazzák a 12. § módosítását. Szerinte a protestánsok nagyrésze nálunk is az opportunitás kényelmes párnájára dőlt s veszélyt látott a szimptomákban a protestáns egyházakra.

A katolikus ellenzék a főrendiház június 21-i szavazása után sem adta fel a küzdelmet. Most a házassági törvény szentesítésének megtagadása lett az elérendő cél. A Magyar Állam június 24-i vezércikkében közölte a király koronázási esküjét s úgy hitte, teljes joggal kérhetik a szentesítés megtagadását, mert koronázásakor arra is megesküdött a király, hogy „Isten egyházait" jogaikban megőrzi.[63] Ez a felfogás érvényesült a tapolcsányi és a június 29-i pozsonyi katolikus gyűléseken is. A Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric elnöklete alatt tartott pozsonyi gyűlés végrehajtóbizottsága felírt a hercegprímáshoz is és kérte őt, járuljon a püspöki kar élén a király elé s eszközölje ki a házassági törvény szentesítésének megtagadását.[64] A katolikus ellenzék a szentesítés megtagadása érdekében azzal is érvelt, hogy a választások

[62] Lásd az 1894. július 5-i, 27. számot.

[63] A június 26-i vezércikkben hozta a lap a koronázás szertartásának lefolyását is.

[64] Lásd az 1894. szeptember 27-i püspöki konferencia jegyzőkönyvét.

alkalmával nem szerepelt a kormány programmjában a házassági törvény megalkotása, sőt ellenkezőleg a katolikus hitelvek sértetlenségének megőrzését ígérték a katolikus kormánypárti jelöltek, valahányszor csak szóba került. Segítségére sietett a katolikus ellenzéknek maga *a nuncius* is s *Kálnokynál* meglehetősen határozottan lépett fel *a szentesítés megtagadása érdekében.* Kálnoky a nuncius érvelését erőteljesen visszautasította.[65] Kevéssel e visszautasítás után Rampolla egy hozzá intézett levelének másolatát nyujtotta át Agliardi minden megjegyzés nélkül Rampolla kívánságára a külügyminisztériumban. Az államtitkár levele újból röviden kifejtette a katolikus egyház elvi álláspontját a polgári házassággal szemben s a szentesítés esetére bejelentette előre a törvénynek a Szentszék által való elítélését. A magyar javaslat annál inkább elítélendő, írta Rampolla, mert a polgári aktust előzetesen rendeli el, megengedi a házasság felbontását és nem veszi figyelembe a kánonjogi akadályokat.[66]

Kálnoky Rampolla levelének nyugodt és mérsékelt hangjából azt következtette, hogy a nuncius Róma utasítása nélkül, csupán a katolikus ellenzék hatására járt közben a szentesítés megtagadása érdekében. Kedvezően magyarázta a levélnek azt a részét is, amely arról szólt, hogy a törvény elítélése úgy fog megtörténni, amint már más hasonló esetekben történt.[67]

Pár nappal később, július 17-én, a pápa megbízásából *Vaszarynak* is *írt Rampolla.* Levelét nem találtuk meg, de Vaszary válaszából[68] azt következtetjük, bizonyos mulasztásokkal vádolhatta a prímást s attól félve, hogy a szentesítés után nem tehetik meg szabadon, kérdőre vonta őt, miért nem

[65] Lásd Kálnoky 1894. július 21-én kelt jelentését Ferenc Józsefhez: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetsarchiv, Geheimakten, Karton 21: Kirchenpolitische Angelegenheiten: V. csomó: 2—5.

[66] Rampolla 1894. július 14-én kelt 19209. sz. levelének másolata: Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára. Utasítások: 1893 (!) 353—354.

[67] Lásd Kálnoky előbb idézett jelentését.

[68] Szeptember 6-áról keltezett fogalmazványa: Esztergom, Prímási levéltár. Cat. D. 4685—1894. Rampolla levelének tartalmát részben Vaszary válaszából, részben pedig XIII. Leó 1894. szept. 21-én kelt, később tárgyalt leveléből állítottuk össze.

oktatták már ki a hívőket a házassági törvénnyel szemben való magatartásra? Kérdezte Rampolla Vaszarytól azt is, miért nem hívta össze tanácskozásra a főrendiházi szavazás után a püspöki kart? Intette továbbá mind őt, mind általa a többi püspököket a katolikus ügy nagy veszedelmére, mind pedig a hívőket súlyos és sürgős kötelességükre, hogy semmi fáradságot nem kímélve tegyenek meg a vallás védelmére mindent, amit a hazai törvények megengednek.

Semmi nyomunk rá, hogy Vaszary e levél megfelelő részeit tudatta volna püspöktársaival, illetőleg a világi katolikus vezérférfiakkal. Válaszát is csak szeptember 9-én küldte el Rampollának. Közben itthon súlyos támadás érte. A Magyar Állam augusztus 9-i számában Intermezzo címmel közölte a berlini Kreuz-Zeitung cikkét Vaszarynak az alsópapsággal és a katolikus világiakkal való ellentétéről s arról, hogy Vaszarynak a kötelező polgári házassággal szemben követett magatartása egyenesen az eretnekséggel határos. E hír közlése után tetteket várt a Magyar Állam. Sürgette a püspöki konferencia egybehívását, amelyről azt beszélik írta a lap, hogy a kormány sikeres lépéseket tett megakadályozása érdekében. Attól sem riadt vissza a Magyar Állam, hogy a prímási javak tervbe vett bérbeadására célozva, megemlítse azt is, azzal vádolják Vaszaryt, viszonszolgálat ellenében egyezett meg a miniszterrel.

A Magyar Állam támadása rendkívül otromba és alaptalan volt. Vaszary egyházpolitikai magatartásának az alapja szinte gyengeséggel határos békeszeretete és félénksége volt. E támadásra is csak rendkívül szelíden reagált, amikor augusztus végén, egyházmegyéje papságának lelkigyakorlata végeztével, nehéz hivatására, Egyház és haza iránti kétféle kötelességére hivatkozva csak annyit mondott, hogy utasítást csak a Szentszéktől fogad el s Róma tudta nélkül egyetlen egy lépést sem tett egyházi ügyekben. Nemes fegyverekkel, az igazság és tudomány fegyvereivel mindig fog harcolni, de méltatlan fegyverekkel soha, mondotta ekkor Vaszary s megáldva papságát, kérte az Istent, adjon nekik erőt, hogy hivatásukhoz visszatérve a rájuk bízott lelkeket az üdv útján tovább

vezéthessék. A további egyházpolitikai teendőkről egyáltalában nem szólt a prímás.[69]

Erről Zichy Nándor pár hónappal korábban megindított lapjában, a Fejérmegyei Naplóban jelent meg egy cikksorozat, amely azt fejtegette, hogy a szentesített törvényeknek, amennyire a lelkiismeret engedi engedelmeskedni, de a törvények megváltoztatására, illetőleg eltörlésére minden megengedett eszközzel törekedni fognak. Ezzel szemben az Ungarische Korrespondenz bécsi jelentése nyomán azt írták a lapok,[70] hogy a püspökök egy véleményen vannak a prímással és semmi kétség, hogy meg fognak hajolni a házassági törvény elfogadása által teremtett helyzet előtt. A Magyar Állammal szemben a liberális és zsidó lapok általában védelmükbe vették a prímást. Mivel az agitáció a szentesítés megtagadása érdekében a nyári hónapokban egyre erősödött, beszédének azt a részét hangsúlyozták ki, amely a papságnak hivatásához való visszatéréséről szólt s általában azt a hitet akarták kelteni a beszéd alapján, hogy a Szentszék helyesli, ha a katolikusok nem állanak komolyan ellen a kormány törekvéseinek. Ezeket a híreszteléseket a bécsi Vaterlandban igyekezett megcáfolni egy Rómából kelt levél,[71] amely szerint Vaszaryt is méltán elszomoríthatja a liberális lapok inszinuációja. A további egyházpolitikai magatartással kapcsolatban hivatkozott a levél arra, hogy a Szentszék már több alkalommal kifejezte örömét Zichy Nándor működése felett.

Közeledvén a hátralévő egyházpolitikai javaslatok főrendiházi tárgyalása, a liberális lapok híreikkel minden áron megakarták bénítani a katolikus ellenzék kitartását. Különösen felháborította Rampollát a Neue Freie Presse szeptember 2-i híre, amely a Correspondance de Hongrie után azt állította, hogy Vaszary egyházpolitikai magatartását egyenesen Rampolla ösztönözte. A hír szerint Vaszary kérdésére, hogy mikép viselkedjék a javaslatokkal szemben, azt válaszolta

[69] Vaszary beszédét 1894. szept. 1-i, illetőleg 2-i számaikban közölték a napilapok.

[70] Augusztus 31-én.

[71] Szeptember 3-áról keltezve lásd a Vaterland 1894. szept. 6-i (245.) számában Die liberale Presse und Cardinal Vaszary címmel.

volna Rampolla, hogy nem szabad a királyt megsérteni s XIII. Leó békepolitikájának hangsúlyozása után így kiáltott volna fel: És most jönnek a Magyar Állam emberei, hogy viszálykeltésük által a világbölcs és szent csodálatos művét szétrombolják. És kik ellen vezetik a harcot? Az Egyház ellenségei ellen? Egyáltalában nem. Az, aki ellen harcolnak, az Egyház legbuzgóbb fia, védője és apostola: Ferenc József. Rampolla ez állítólagos szavainak közlése után megjegyezte még a Correspondance de Hongrie, hogy azok megértéséhez a Magyar Államénál katolikusabb érzés kell. Az Osservatore Romano szeptember 5-i számában hivatalosan megcáfolta a Correspondance de Hongrie értesülésének hitelességét s Rampolla vatikáni ügyvívőnk, gróf Brandis Ottó követségi tanácsos előtt is szóba hozta a dolgot. Az ujságírói fantázia páratlanul álló példájának bélyegezte a hírt s nagyon fájlalta, hogy bizonyos oldalról ilyen illoyalis fegyverekkel és módon harcolnak, mert ez alkalmas arra, hogy a Szentszék álláspontját a magyar egyházpolitikai javaslatokkal szemben helytelenül világítsa meg s ezáltal bizonytalanságot okozva a katolikusok küzdelmét megbénítsa.

Rampollának ugyanez alkalommal tett további nyilatkozataiból azt a benyomást merítette Brandis, hogy a Vatikánban nincsenek valami különösen megelégedve Vaszary magatartásával. A lelkigyakorlatok végeztével mondott beszédét úgy értelmezték, hogy elegendőnek ítéli a prímás a javaslatok elleni eddigi küzdelmet s a béke kedvéért abba szeretné hagyni a további harcot. Ez az álláspont helytelen, mondotta Rampolla Brandisnak és nem felel meg a Szentszék utasításának, hogy a legeslegutolsó pillanatig minden megengedett eszközzel küzdjenek a javaslatok ellen. A Szentszék csak akkor fogja megváltoztatni utasításait, ha az uralkodó a javaslatokat szentesítené s így fait accompli előtt állanak. Akkor igyekeznek majd oly utasítást adni, hogy az adott helyzetből a lehető legkisebb kár háramoljék a katolikus hívőkre és az Egyházra.[72]

[72] Brandis 1894. szept. 8-án kelt 31. A. sz. szigorúan bizalmas jelentése: Bécs, Áll. Ltár, Polit. Arch. Rome S. S. 1894. — Hasonló-

Rómában Vaszaryval tényleg elégedetlenek voltak s az elégedetlenséget nem oszlatta el, hanem inkább növelte a prímásnak Rampolla júliusi levelére szeptember közepén megérkezett válasza. *Vaszary Rampollának* arra a szemrehányására, hogy nem oktatták még ki a hívőket a házassági törvénynyel szemben való magatartásra, az erre vonatkozó utasítás kiadásának elhalasztását azzal okolta meg, hogy van még némi lehetőség a javaslat visszautasítására[73] és egy kis remény arra is, hogy a király meg fogja tagadni a szentesítést. Ezenfelül, ha szentesíti is a király a törvényt, életbe csak kihirdetése után egy évvel fog lépni. Ha még a szentesítés előtt oktatnák ki a hívőket, írta Vaszary, akkor a királynál azzal is érvelnének a mielőbbi szentesítés érdekében, hogy íme, már maguk a papok is elkerülhetetlennek mondják a törvényt. Megnyugtatta egyúttal a prímás Rampollát, hogy a hívőket az alkotmány értelmében a szentesítés után is szabadon kioktathatják s ha ezt meg akarnák akadályozni, nem riadnának vissza sem a börtöntől, sem a haláltól. Rampolla második kérdésére, hogy miért nem jöttek össze a püspökök a főrendiházi szavazás után tanácskozásra, azt válaszolta Vaszary, hogy eddig nem volt rá idejük, mert a szavazás idején oly hőség volt, hogy a főrendiházi üléseket is berekesztették, a hátralévő javaslatok tárgyalását elhalasztották s a többnyire beteges püspökök legnagyobb része fürdőhelyekre sietett, honnét csak augusztusban tértek vissza, amikor meg többben egy-

képen megcáfolta az Osservatore Romano és ügyvivőnk előtt maga Rampolla is, a Neue Freie Presse szept. 15-i (10798.) számában megjelent római távirati hírt is, amely szerint a pápa magához hívatta Galimberti bíborost, hogy megkérdezze véleményét a magyar házassági törvényhozásról. A kérdés végleges rendezését rábízzák a távirat szerint a prímásra és semmi kétség, hogy amennyiben a király szentesíti a törvényt, a pápa ki fogja mondani a tolerari posse-t. Az Osservatore Romano cáfolata kiemelte, hogy az isteni törvényekkel ellenkező világi törvényeket az Egyház sohasem tűri, hanem legfeljebb elszenvedi (tollerare — subire). Lásd Brandis szept. 22-i, 34. H. sz. jelentését az előbb idézett helyen.

[73] Bizonyára a gyermekek vallásáról szóló javaslat esetleges visszautasítására gondolt Vaszary, mert ez az összefüggés következtében maga után vonta volna a házassági javaslat elejtését is.

házmegyéjük papságának lelkigyakorlatain vettek részt. Most szeptemberben pedig hadgyakorlatok vannak s ez alkalommal más két püspök és ő is üdvözölni fogja a királyt. Ezután azonban, még mielőtt a többi egyházpolitikai javaslatot a főrendiházban tárgyalnák, okvetlenül egybe fogja hívni a püspöki kart. Nem hallgathatja el, folytatta a prímás levelét, azt a megnyilvánult kívánságot, hogy a püspöki kart a király elé vezesse s nyilvánosan kérjék tőle a törvény szentesítésének megtagadását. E kívánságnak csak akkor engedhet, írta Vaszary, ha előzőleg beszélt a királlyal a küldöttség fogadásáról és az adandó válaszról. Ha fogadná ugyanis a király őket és kedvező választ adna, a kormánynak azonnal le kellene mondania. Ez alig remélhető. Ha pedig nem fogadja őket, vagy fogadja, de kedvezőtlen választ ad, akkor vége lenne a püspöki kar már különben is megcsorbult tekintélyének és semmivé lenne az egész katolikus akció is.

Rampolla Vaszary levelének vétele után egy hét mulva már válaszolt[74] *a prímásnak* és szükségesnek vélte figyelmeztetni őt, hogy az Egyház megengedi ugyan az isteni törvényekkel ellenkező törvényeknek való engedelmességet is addig, amíg vétekkel nem jár, de ez nem jelenti azt, hogy az Egyház belenyugodna, vagy a hívők belenyugodhatnának az ilyen törvényekbe. A törvényhozóknak és a többi katolikusoknak komoly kötelességük, hogy minden rendelkezésükre álló tisztes eszközzel harcoljanak az ilyen törvények megalkotása ellen, szentesítésük után pedig szoros feladatuk, hogy minden erejükkel törekedjenek eltörlésükre. Világosan következik ebből, folytatta Rampolla, mily nagy szükség van Magyarországon a katolikus akció megszervezésére, hogy ne csak az legyen nyilvánvalóvá, a püspökök és katolikusok helytelenítik az ily törvényeket, hanem hathatósan meg lehessen akadályozni szentesítésüket is, illetőleg elősegíteni eltörlésüket. Levele végén jelezte még Rampolla, hogy a pápa részletesebben fog írni ez ügyről.

A pápa levele[75] két nappal a Rampolláé után, szeptember

[74] A szeptember 19-én kelt levél Esztergomban, Prímási levéltár, Cat. D., c.

[75] Lásd a VII. sz. mellékletet.

21-én kelt. Megemlékezett benne XIII. Leó a magyarországi helyzet fejlődése miatti fájdalmáról s félelméről, hogy a házassági javaslat megszavazása elfogja a katolikusokat csüggeszteni. Említést tett Rampolla júliusi leveléről s a pozsonyi katolikus gyűlés határozatáról, amely vigasztalni is kezdte már, de csökkentette a vigaszát, hogy a püspöki konferencia egészen idáig elhalasztódott s elmulasztották ezáltal a cselekvésre alkalmas időt. Ezt különösen azért fájlalja, mert már az a vélemény keletkezett, hogy belenyugodott a püspöki kar a helyzetbe, sőt fondorlatosan a Szentszéket is gyanúsítják, hogy ez az ő tanácsára történik. Felesleges mondani, írta XIII. Leó, mennyire kívánatos, hogy a püspöki kar e vádat visszautasítsa. Mint kedvező alkalmat ajánlotta erre a legközelebbi püspöki konferenciát, amelytől azt is remélte, hogy a püspökök buzdítására és példájára az alsópapság és a világi katolikusok határozottabban fognak mindent megkísérelni a vallás védelmére. Törekedjetek rá, folytatta a pápa, hogy az összes hívők jól megértsék tanácskozástokból, minden katolikus férfinak meg kell tennie mindent a maga helyén, hogy a vallásellenes törvények ne szentesíttessenek, ha pedig szentesíttettek, buzgón kell törekedniök eltörlésükre. Tudjuk, hogy már korábban is kívánta XIII. Leó a gyakrabbi püspöki tanácskozásokat. Most e kívánságát megismételve, nyomatékosan kívánta egy állandó bizottság alakítását is, amelynek feladatául a tanácskozások határozatainak végrehajtását tűzte ki. A bizottság jogszerinti elnökévé a prímást, egyik tagjává Schlauch bíborost tette, a többi tagok megválasztását pedig a püspöki karra bízta.

A pápa levelét a nuncius közvetítésével küldték meg Vaszarynak. Hogy megkapta-e a szeptember 27-ére egybehívott püspöki konferencia előtt, nem tudtuk megállapítani, de majdnem biztosra vesszük. Sem ezen, sem pedig az október 11-i konferencián nem tett említést róla, eddig pedig már föltétlenül meg kellett kapnia. Rampolla leveléről is hallgatott. Úgy látszik rendkívül sértette őt a levelekből kihangzó elégedetlenség, egy állandó bizottság megalakításában pedig prímási hatalmának csökkentését láthatta, mert az tulajdonképen megfosztotta volna őt az egyházpolitikai ügyekben való

önálló intézkedéstől. Valószínűnek tartjuk, hogy el akarta kerülni a kívánt bizottság megalakítását, vagy amennyiben szeptember 27-éig megkapta a pápa levelét, meg akarta talán kerülni s ezért javasolhatta az ekkor tartott konferencián, hogy a tárgyalásra kerülő ügyek előzetes megbeszélésére a jövőben mindenkor szakbizottságok alakuljanak a püspöki kar kebeléből azzal a feladattal, hogy az ügyeket véleményes jelentéssel terjesszék a teljes ülések elé.

Ekkor már csak pár nap volt hátra a többi egyházpolitikai javaslat főrendiházi tárgyalásáig s ezért tárgyalt *a püspöki kar szeptember 27-i tanácskozásán* főrendiházi állásfoglalásáról is. Beható eszmecsere után abban állapodtak meg, hogy a vallás szabad gyakorlatáról, az izraeliták recipiálásáról és az állami anyakönyvekről szóló javaslatokat általánosságban sem szavazhatják meg. Az elsőt főkép a felekezetnélküliekre vonatkozó rendelkezései miatt, a másodikat azért, mert megfosztaná Magyarországot keresztény jellegétől és megengedné a kereszténységről az izraelita vallásra való áttérést, a harmadikat pedig azért, mert a kötelező polgári házasság bevezetésének nélkülözhetetlen előfeltétele. A gyermekek vallásáról szóló javaslattal kapcsolatban úgy döntöttek, hogy általánosságban elfogadják, de azzal a határozott óvással, hogy megszavazásából semminemű következtetés nem vonható le a püspöki karnak a polgári házassággal szemben elfoglalt álláspontjára, részletes tárgyalásánál pedig módosításokat indítványoznak. A részletes tárgyalást illetőleg egyébként az öszszes javaslatokra vonatkozólag abban állapodtak meg, hogy ha a többség általánosságban megszavazza őket, akkor módosításokat fognak indítványozni az összes kifogásolható szakaszoknál, ezek megállapítása végett pedig közvetlenül a tárgyalások előtt szűkebb körű értekezletet hív egybe a prímás a püspöki kar és a világi főrendek köréből. A konferencia további folyamán felolvasta a prímás a pozsonyi katolikus nagygyűlés már említett feliratát s elmondotta azt is, amit e kérdéssel kapcsolatban Rómába írt. A tárgyhoz többen hozzászóltak s végül is elvetette a püspöki kar véglegesen a kérést, hogy testületileg jelenjék meg a király előtt s abban állapodott meg, hogy mind a házassági, mind pedig a többi

egyházpolitikai törvény szentesítésének megtagadását csak írásban fogja kérni az uralkodótól. A kérvény személyes átnyujtásával a prímást bízták meg. A püspöki kar e határozatára hatással lehetett az a körülmény, hogy amikor Vaszary a hadgyakorlatok alkalmával, szeptember 17-én, Balassagyarmaton üdvözölte Ferenc Józsefet s a szentesítésre célozva kérte az Istent, hogy mutassa meg a királynak az igaz ösvényt, az uralkodó hűvösen válaszolt s csak annyit mondott, meg van győződve, „hogy a papság hagyományos polgári erényeit, a trón iránti hűségét és hazaszeretetét ezentúl is gondosan megőrzendi."[76]

A hátralévő javaslatokat szeptember utolsó hetében tárgyalta a főrendiház hármas bizottsága. A képviselőház szövegezését mind a négy esetben változtatás nélkül ajánlotta elfogadásra s csak az izraelitákról szóló javaslatot toldotta meg egy új szakasszal, amely a törvényesen elismerendő vallásfelekezetekhez hasonlóan tőlük is megkívánta, hogy lelkészeik és egyházi elöljáróik magyar állampolgárok legyenek és képesítésüket Magyarországon nyerjék. Nagy meghökkenéssel fogadták a katolikusok Samassának a bizottság szeptember 25-i ülésén mondott beszédét,[77] amely a vallásról egyre csak mint vallásos érzelemről szólt, a vallási érzelmet az erkölcsi érzelemtől megkülönböztette s elvben a kettő egymástól való függetlenségét elismerte. Fönnakadtak a katolikusok azon is, hogy Samassa úgy állította be beszédében az erkölcsi élet szempontjából a művelt embereket, mintha a műveletleneknél kevésbbé szorulnának rá a vallásra s hogy a javaslatokat csak azért nem fogadta el, mert „kevésbbé fogják ápolni és nevelni a nép vallási érzelmeit", a vallás pedig „a nemzetek biztos fennmaradásának elengedhetlen feltétele". Prohászka Ottokár nem hagyta szó nélkül Samassa beszédét s a Magyar Sionban erősen megbírálta.[78]

[76] Lásd a napilapokat.
[77] Közölte a Religio 1894. szeptember 26-i száma.
[78] Lásd az 1894-i évfolyam 733. lapján Samassa érsek filozófiája c. cikkét. Ujból kiadta Prohászka Összegyüjtött Munkáiban (XX. k. 154. l.) Schütz Antal, aki jegyzetében megemlíti, hogy Prohászka álláspontja felel meg a Lamentabili dekrétum (modernizmus elítélése) tételeinek, amit nem lehet fönntartás nélkül mondani Samassa beszédéről.

A főrendiház először *a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatot* tárgyalta s két napi vita után, október 5-én, 113 szavazattal 112 ellenében általánosságban elfogadta. A vita első szónoka Schlauch volt, aki a püspöki kar részéről szállt szembe a javaslattal s fejtegette, hogy a felekezetnélküliség megengedése egyenesen felbátorítja az ateizmust és szentesíti a vallástalanságot. A felekezetnélküliség megengedését támadta a legtöbb szónok, még az egyik református püspök, Szász Károly is, aki nagy politikai hibának tartotta a rohamos rendszerváltoztatást, kijelentette mégis előre, bármi sorsa is legyen a felekezetnélküliségről szóló harmadik fejezetnek, végszavazatával támogatni fogja a javaslatot. Egy másik református püspök, Pap Gábor, Szász Károly véleményével ellentétben nem látott veszedelmet a vallásosság szempontjából a javaslatban s támogatta azt az evangélikusok egyetemes világi felügyelője, Prónay Dezső báró is. Éles támadásra adott alkalmat Szilágyi Dezsőnek Zichy Nándor, aki erősen hibáztatta a kormányt, hogy lazítja a javaslat által a monarchistikus egységet, mert elidegeníti az alkotmánytól a nagy katolikus többséget. Az egész irányzat ellen kell küzdeniök, mondotta Zichy s nemcsak a javaslat ellen, amely szerinte „kétségkívül autorai egy nagy részének lelkülete szerint a vallástalanság terjesztésére készül." Szilágyi ez utóbbi szavakat kifogásolva élesen visszavágott Zichynek. Nem hitte róla, hogy jogosítva lenne a katolikusok nevében beszélni, mert „a tények kiáltólag tanúsítják, hogy ebben az irányban nem vezérök" s remélte Szilágyi, hogy nem is lesz sohasem az. Zichy politikáját vallási és politikai türelmetlenségnek bélyegezte Szilágyi. Zichy Nándor visszautasította a vádat és védte magát: nem azt mondotta, hogy a miniszterek azért nyujtották be a javaslatot, mert vallástalanok, hanem azt, hogy azoknak a köröknek nagy része, amelyektől a javaslat gondolata ered, a kereszténység ellen törekszik és a vallástalanságot akarja terjeszteni. Nem is a kormánytól és a szabadelvű párttól féltette Zichy a hazai kereszténységet, őket

alapjában véve sokkal keresztényibbnek tartotta, mint amilyeneknek ők magukat hitték, hanem az európai szellemi irányzatot látta ijesztőnek.

A javaslat részletes tárgyalása nagy meglepetéssel járt. Visszautasították és elfogadtak néhány módosítást s kihagyták Andrássy Aladár indítványára a javaslat leglényegesebb részét, a felekezetnélküliekről intézkedő harmadik fejezetet. Az így megcsonkított javaslat most már a kormánynak sem kellett s így történt, hogy a harmadik szavazásnál nagy többséggel viszautasította a főrendiház végül az egész javaslatot. Érdemes feljegyezni, hogy Gajzágó Salamon, az állami számszék volt elnöke azzal érvelt Andrássy Aladár indítványával szemben a harmadik fejezet megtartása mellett, hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény „nem tagadhatja meg a szabadságot azon vallástól, mely eltekintve minden felekezetiségtől, egyedül Istenével akarja magát elvontan összeköttetésbe hozni." Eötvös Lóránd pedig a törvény céljául azt jelölte meg, „hogy szabadon követhesse mindenki meggyőződését oly vallási vagy filozófiai tanok elfogadásában is, melyek egy felekezethez sem tartoznak" s nem hitte, hogy a felekezetnélküliség valóban veszélyes vallástalanságot okozhatna, ha minden tényező, melynek érdekében van a vallásos és erkölcsi életnek a fenntartása, megteszi a magáét.

Elvetette a főrendiház október 8-án rövid vita után már általánosságban 109 szavazattal 103 ellenében *az izraelitákról szóló javaslatot* is. A szónokok főképen a zsidó hitre való áttérés megengedését s különösen azt kifogásolták, hogy lehetővé tenné a törvény eszükkel még nem élő megkeresztelt gyermekek kiszolgáltatását is a kereszténység köréből. Zichy Nándor ezt egyenesen a kereszténység megtagadásának bélyegezte. A protestáns egyházi és világi méltóságok elfogadták a javaslatot s korjellemző, miként érvelt mellette Szontágh Pál Pázmány Erdély függetlenségével kapcsolatos állítólagos mondásának analógiájára. Szerencsének mondotta, hogy a zsidóságnak az osztrák-magyar monarchiában máris oly nagy befolyása van, hogy szükség van e törvényre s félt, hogyha elejtenék a javaslatot és diadalmaskodnék az új reakcionárius irány, „akkor nemsokára gallérа mögé fognak köpni a luteránusoknak és kálvinistáknak egyaránt."

Ugyancsak október 8-án tárgyalta és fogadta el általánosságban a főrendiház *a gyermekek vallásáról szóló javaslatot* is. A vitában csak hárman vettek részt: Vaszary, Prónay Dezső báró és Zichy Antal. Vaszary elfogadta a javaslat alapelvét: a szülők szabad rendelkezését, de kifogásolta egyes intézkedéseit, mert nem alkalmasak szerinte a béke és nyugalom biztosítására s Eötvös József 1870-i javaslatához hasonlóan a szülők szabad rendelkezését korlátokhoz nem kötve életük végéig biztosítani kívánta. Az egyes német államok példájából bizonyította Vaszary, hogy csakis ott van béke, ahol a gyermekek mikénti vallásos nevelése szerződésileg jogérvényesen nem állapítható meg, hanem teljesen a szülők szabad elhatározására van bízva, vagy szerződésileg megállapítható ugyan s annak hiányában imperativ az intézkedés, a gyakorlatban azonban mégsem követelik megtartását. Ott, ahol jogérvényes szerződések köthetők s ezek nemlétében imperativ rendelkezés lép életbe, sok a viszály, folytatta Vaszary s példaként említette erre Bajorországot és az ekkor porosz, egykor bajor területeket. Tanácsolta ezért, hogy tizenegy német állam, továbbá Anglia, Franciaország, Olaszország és Belgium példájára hagyják teljesen a szülők szabadságára a gyermekek vallásos nevelését, mert különben könnyen megtörténhetik, hogy a viszályok állandósulnak. Alapelve miatt elfogadta azonban mégis részletes tárgyalásra a javaslatot. Prónay Dezső báró és Zichy Antal a javaslat ellen beszéltek, a szülők jogát azonban ők is tiszteletben akarták tartani.

A másnapi részletes tárgyalásnál a kormány hozzájárulása után az előadó Czorda Bódog módosításaival fogadták el a javaslatot s kihagyták mindazokat a részeket, amelyek a felekezetnélküliekre vonatkoztak. Ezeknek a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat visszautasítása következtében úgysem lett volna e törvényben egyelőre semmi értelme sem. Elkerülhette így a kormány, hogy a végső szavazásnál e részek

miatt esetleg az egész javaslatot visszautasítsák s ezáltal a házassági javaslat életbelépését is megakadályozzák. Előre bejelentette azonban Eötvös Lóránd, hogy a kihagyott részeket az újból tárgyalandó vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatba fogják beiktatni. A katolikus ellenzék Hornig, Zichy Nándor, Vaszary és Schlauch által indítványozott módosításait mind visszautasították. Hornig a reverzálisok megkötésénél a papság közreműködését kívánta, Vaszary az általános vitában mondott beszéde értelmében a szülők teljesen szabad rendelkezését óhajtotta, Schlauch pedig visszaható erővel akarta felruházni a törvényt olyképen, hogy az életbeléptetésétől számított hat hónapon belül a korábban kötött házasságokból született és születendő gyermekek vallására vonakozólag is megegyezhessenek a szülők. Zichy Nándor egyik indítványával azt akarta elkerülni, hogy keresztény-zsidó házasságok esetén az izraelita házasfél javára köthessenek reverzálist, célt azonban ő sem ért, sőt ellenkezőleg Czorda Bódog javaslatára határozottan kiterjesztették a törvényt a törvényesen elismert vallást követőkre, tehát az izraelitákra is. Zichy egy másik indítványa a szülői jog védelmében azt kívánta, hogy a 7—18 éves gyermekek is a gyámhatóság beleegyezése nélkül kövessék áttérés esetén a szülők vallását. Szilágyi azzal az érveléssel utasította vissza ez indítványt, hogy e korban már vallásoktatásban részesülnek a gyermekek, lehet tehát vallási meggyőződésük s így visszaélés lenne a szülői hatalommal, ha ekkor is szabadon rendelkezhetnének gyermekeik vallásával. A gyámhatóságnak ezért fel kell ügyelnie reá, nem sértik-e meg a gyermek vallásos meggyőződését. A legutolsó szakasznál Vaszary tett újabb indítványt s a püspöki konferencián elhatározott óvás után kérte, hagyják ki e szakaszból a házassági törvény egyidejű életbelépésére való utalást. Szilágyi ellenzésére ezt az indítványt is visszautasították.

Utoljára került a sor, október 10-én, *az anyakönyvi javaslat* tárgyalására. Komolyabb vita itt nem volt. Általánosságban 102 szavazattal 96 ellenében elfogadták a javaslatot.

A sok „nem" szavazat magyarázata az, hogy nem akarta az ellenzék elősegíteni az elfogadás által a házassági törvény életbeléptetését. A részletes tárgyalásnál is nagyobb vita nélkül változatlanul ment keresztül a javaslat.

A képviselőház október 17-étől 20-áig tárgyalta a főrendiház üzeneteit. A gyermekek vallásáról szóló javaslaton tett módosításokat vita nélkül elfogadták, a bizottságok azonban kifejezték jelentéseikben meggyőződésüket, hogy a kihagyott részeket a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatba be fogják illeszteni. A két visszautasított javaslatot bizottsági tárgyalás nélkül tűzték napirendre s Wekerle indítványára mindkettőt változatlanul küldték vissza hozzájárulás végett a főrendiháznak. Az izraelita vallásról szóló javaslat visszaküldése nem járt nagyobb vitával, a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat újból való elfogadtatása azonban csak három napi tárgyalás után sikerült s Szilágyinak is nagy beszéddel kellett védelmére kelnie. Általában sokkal komolyabb volt a vita mint az első alkalommal. Sokan kifogásolták most a felekezetnélküliekről szóló fejezetet, de akadtak olyanok is, akik keveselték a javaslatot. Szóba került a katolikus autonómia kérdése is.

A főrendiház a két visszaküldött javaslatot tárgyalás előtt újból a hármas bizottsághoz utasította. A bizottság hamar, már október 29-ére elkészült jelentéseivel, napirendre azonban csak a következő év márciusában kerültek a jelentések. A tárgyalás e hosszú elhalasztása a mindkét ház által elfogadott három egyházpolitikai javaslat késedelmes szentesítésével és a kormány bukásával függ össze.[79]

Wekerle azután, hogy a főrendiház tudomásul vette a képviselőház hozzájárulását a gyermekek vallásáról szóló javaslaton történt módosításokhoz, mindjárt másnap, ***október 26-án, felterjesztette a három javaslatot szentesítésre a királynak.***[80] Ekkor már az uralkodó kezében volt a püspöki kar

[79] Figyelemre méltó bírálat jelent meg ez idő tájban a javaslatokról Kováts Gyula egyet. tanártól „Az utolsó két egyházpolitikai törvényjavaslat" címmel, Budapest, 1894. 67 lap.

[80] Orsz. Ltár. Min. eln. 1894 : 2726.

kérvénye[81] a szentesítés megtagadása érdekében. A kérvényt Vaszary az október 11-i püspöki konferencia megbízásából egyedül írta alá s személyesen nyujtotta át 14-én a királynak, jelezve előre, hogy a szentesítés esetén az alkotmány korlátai között tovább fognak küzdeni a törvények ellen. Külön kérvényezett október 25-én a szentesítés megtagadása érdekében az erdélyi katolikus státus is.[82] A király a szentesítés megtagadására nem gondolt ugyan, de azért magánál tartva mégis hosszabban foglalkozott a kérvényekkel[83] s részben talán a kérvények hatása volt a szentesítés elhalasztása. Felébreszthették újra lelkiismereti aggályait.

Ferenc József, mikor Wekerle felterjesztését megkapta, nem volt Bécsben, ezzel azonban nem magyarázható a szentesítés rövid időre való elhalasztása sem, mert máskor bárhol is volt, mindíg azonnal szentesítette a felterjesztett törvényeket. Most kivételt tett s Kőnig Károly kabinetirodai tanácsos által Pápaynak küldette a három javaslatot azzal a meghagyással, hogy Bécsbe érkezte után referáljon neki róluk. Alig értesítette erről Kőnig Wekerlét, a katolikus ellenzék vezetői máris tudomást szereztek a dologról. Körözvény útján értesítették tagjaikat a szentesítés elhalasztásáról és most már ezzel is agitáltak a hátralévő két javaslat újabb visszautasítása mellett. A kormánypárt nem akarta magát kitenni újból biztos vereségnek s Wekerle megkérte a főrendiház elnökét, Szlávy Józsefet, hogy halassza el a szentesítésig a két javaslat tárgyalását. Hosszabb halasztás Szlávy helyzetét nagyon megnehezítette volna s ezért Szlávy már október 30-án kérte Pápaytól, hogy amennyire csak tőle telik, siettesse a szentesítést.[84] Pápay remélte is, hogy a király vissza-

[81] Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték. A kérvény utalt röviden arra is, hogy Szent István koronájával az apostoli címet s az Egyház védelmét is örökölte a király.

[82] U. o. Közölte 1895. január 12-i számában a Religio.

[83] A püspöki kar kérvényének az eredeti mellett lévő német fordításán Ferenc József következő feljegyzéseit találjuk: Mit der Bitte um Rückstellung. F. m. p. ad acta F. m. p. — Az erdélyi katolikus státus kérvényét pedig csak 1895. január 15-én tétette ad acta a király.

[84] Szlávy levele: Orsz. Ltár, Pápay-hagyaték.

érkezése után azonnal ki tudja eszközölni a szentesítést. A király Bécsbe érkezése után november 8-án Wekerle személyesen is megkérte Pápayt a közbenjárásra. Két nappal később szóba hozta Pápay a királynál a dolgot s ekkor tudta meg, hogy nemcsak azért halasztja az uralkodó a szentesítést, mert újból alaposabban akar tájékozódni a törvények egyes részleteiről, hanem azért is, mert szeretné megvárni, hogy a hátralévő két javaslatot a főrendiház előbb letárgyalja. Nem akarta forszirozni a két javaslat elfogadását azáltal, hogy a főrendiház az előbbi háromra nézve már fait accompli előtt álljon s ellenére volt, mint Pápaynak mondotta, „neuerlich den Schein einer Pression oder Einflussnahme auf das Oberhaus auf sich zu laden".

Pápay azonnal közölte Ferenc József tudtával bizalmasan a király felfogását Szlávyval s tanácsolta, ha csak félig-meddig lehetséges, ne halassza tovább a hátralévő két javaslat tárgyalását. Ha pedig a kormány ezt abszolute ellenezné s egyéni véleménye szerint sem lehetséges, akkor értesítse őt erről s megkísérli ez esetben újból a korábbi szentesítés kieszközlését. Nem titkolhatja, írta Pápay, hogy ez nem lenne nagyon könnyű feladat.[85]

Szlávy mindjárt másnap válaszolt[86] s rámutatott, hogy a két javaslat előbbi főrendiházi tárgyalása most már azért is lehetetlen, mert köztudomású, hogy azért halasztották idáig, mert a miniszterelnök meg akarta előbb várni a felterjesztett javaslatok szentesítését. Ha tehát most mégis a szentesítés előtt tárgyaltatnák a két javaslatot, akkor nagyon kézenfekvő lenne a gyanú, hogy a király habozik, vagy amint azt az ellenzék kétségkívül hirdetné, egyáltalában nem akarja a kérdéses törvényeket szentesíteni. Ez az ellenzéket arra ösztönözné, hogy minden erejét megfeszítve újból megbuktassa a két javaslatot. Ezenfelül, mivel a házassági javaslat második főrendiházi tárgyalása előtt a király többeknek megmondotta, hogy politikai szükségnek látja az egyházpolitikai javaslatok

[85] U. o. Pápay november 10-én kelt levelének fogalmazványa. Ebből való az előbbi idézet is.

[86] Lásd levelét u. o.

jogerőre emelkedését, a szentesítés halasztása presszió látszatát kelthetné az ellenkező irányban is és a közönségben elterjedhetne a hit, hogy a király elhatározásaiban ingatag...

Mivel Pápay megadta rá a felhatalmazást, Szlávy közölte bizalmasan Wekerlével a király szándékát s erre Wekerle is írt még ugyancsak november 11-én Pápaynak[87] s megkérte őt újból a szentesítés kieszközlésére. Fejtegette Wekerle, hogy minden halogatás csak újabb és újabb bajokat idézne fel s ő mint szárnyaszegett politikus semmi eredményt sem tudna elérni, sőt tarthatatlan lenne a helyzete, ha a király a két javaslat előzetes tárgyalását kívánná.

Pápay hiába kísérelte meg rábírni a királyt a korábbi szentesítésre, célt nem ért. A késedelem Budapesten egyre nagyobb bizonytalanságot okozott s egyenesen úgy magyarázták, hogy előleges kormányváltozás az oka. A szélsőbalról már hangok hallatszottak, hogy a kormány nyilatkozataira súlyt nem fektetnek, mert úgy sem marad s az egyik szélsőbali lap, a Magyarország, november 17-i számában a Ház elnapolását követelte. Katolikus részről reménykedtek benne, hogy a király nem fogja megmásítani szándékát s remélték, hogy a hátralévő két javaslat újabb megbuktatásával megakadályozzák a házassági törvény szentesítését is. Wekerle helyzete egyre nehezebb lett s ezért november 17-én azt írta Pápaynak, ha a bizonytalanság tovább tart, elérkezettnek látná az időt a király határozatának kikérésére.

Ebben az izgatott hangulatban mondották ki november 18-án a székesfehérvári katolikus nagygyűlésen ***a katolikus néppárt*** megalakítását. Az 1894. év folyamán már többször elhangzott az óhaj, hogy a katolikusokat egy politikai pártba kellene tömöríteni. Zichy Nándor a Katholikus Szemlében már ez év januárjában[88] megpendítette ez eszmét, de ekkor még a megvalósulástól messze látta. Az egyházpolitikai javaslatok tárgyalása azonban siettette a fejlődést. A szabadelvű táborból már a pártalakítás tervének hírére is erős támadások hangzottak el s Szilágyi Dezső Pozsonyban egyenesen felszólította az országot, hogy a katolikus pártmozgalommal szemben ellenszervezetbe tömörüljön.[89] A támadások azonban Zichy Nándorékat nem riasztották vissza. A székesfehérvári gyűlés népesebb, komolyabb és határozottabb volt minden eddigi katolikus nagygyűlésnél[90] s Zichy Nándor ezrek éljenzése közben tűzte ki a párt céljául, „hogy az egyházpolitikai programmból ne legyen semmi, ami pedig lesz, az megsemmisüljön."

[87] Wekerle levele u. o.

[88] Az Időszaki Szemle 83. lapján.

A szabadelvű párt hangulata egyre izgatottabb lett. A szentesítés késedelme bizonyos dacot váltott ki egyeseknél s nyíltan és hangosan kezdték a pártkörben hirdetni az egyházpolitika folytatását: a szekularizációt és a főrendiház újabb reformját. Közbejött azonban valami, ami Wekerlét nagyon elcsüggesztette. A belügyminisztérium költségvetésének tárgyalásánál ugyanis kiderült, hogy Hieronymi helyzete magában a pártban is tarthatatlanná vált, minek következtében Hieronymi Wekerle rendelkezésére is bocsátotta tárcáját. Ezenfelül elkedvetlenítette Wekerlét, hogy szinte állandósultak a kormány kebelében a Szilágyival való korábbi súrlódások. Az új miniszterek: Eötvös, Festetits, Andrássy nem erősítették meg a kormány helyzetét s tudatában volt Wekerle annak is, hogy a kormány újjáalakításának körülményei következtében elvesztette a király jóakaratát. Mikor november 20-án Herman Ottó szóba hozta a képviselőházban a szentesítést, Wekerle azt válaszolta, hogy nem tartotta idáig ildomosnak a király elhatározásának sürgetését, de ismerni fogja kötelességét, mikor ennek szükségét látja. Tisztában volt Wekerle azzal, hogy legközelebb már nem adhat ily halasztó választ. Ezért és mert arra a meggyőződésre jutott, hogy a kormány belső okokból sem tarthatja magát, november 24-én felutazott Bécsbe s mielőtt a királyhoz ment volna *Kálnokynak őszintén feltárta a kormány helyzetét.* A szentesítés kérdésében nem akarja a királyt zaklatni, mon-

[89] Gróf Batthyány Tivadar a képviselőház 1894. okt. 17-i ülésén támadta Szilágyit e beszéde miatt.

[90] Bőven ismerteti Bónitz Ferenc Zichy Nándor életrajzában a 279—287 lapokon. Határozatait közölte a Magyar Állam nov. 20-i száma.

dotta, s nem is beszélne róla, ha nem ez a kérdés állana a parlamenti körök érdeklődésének középpontjában. Véleménye szerint azonban előbb-utóbb már csak azért is szentesíteni kell a törvényeket, mert e nélkül nem lehetne új kormányt alakítani. Nem akarja állítani, folytatta Wekerle, hogy a szentesítés azonnal szükséges lenne s ha ígéretet kapna arra, hogy az év végéig megtörténik, akkor lehetséges lenne — arra való utalással, hogy a törvényeket úgysem lehetne novemberben, hanem csakis egy természetes időpontban, tehát január elsején életbe léptetni, — a kormányválságot odáig elhalasztani. A miniszterek már elhatározták, hogy a szentesítés után felajánlják tárcáikat. A még el nem intézett két javaslatot mellékesnek mondotta Wekerle.

Kálnoky azonnal jelentette Ferenc Józsefnek Wekerle nyilatkozatát s hozzáfűzte a maga véleményét, hogy ezen az alapon meglenne a lehetőség az elkerülhetetlenné vált kormányválságnak az év végéig való halasztására. A válság megoldása így a király kezében maradhatna s el lehetne minden kényszerhelyzetet kerülni.[91]

Wekerle nem tudott *kihallgatása* alkalmával a szentesítés kérdésében a királytól határozott választ kapni. Ezért Bécsben maradt s november 25-én este *újból tárgyalt Kálnokyval.* Mivel lehetetlennek tartotta, hogy így a képviselőházban megjelenjék, elhatározta, hogy újból kihallgatást kér a királytól.

Kálnoky mióta csak ismerte Wekerlét, sohasem látta őt annyira felindultnak és kedvetlennek, mint ez esti tanácskozásuk alkalmával. Ezt főkép arra vezette vissza, hogy az utolsó napokban belső okokból is megingott a kormány helyzete. Hieronyminek a párt által való elejtése mellett lehetetlenné vált a Szilágyival való együttműködés is. Elmondotta ekkor Wekerle Kálnokynak, hogy az előző nap Kossuth Ferenc politikai körutazása ügyében meg akarta magát interpelláltatni Veszter Imre által, hogy Hieronyminek és Szilágyinak e kérdésben három nappal korábban tett határozatlan nyilatkozatait élesebb és korrektebb nyilatkozattal egészítse ki. Szilágyinak ez ellenére volt s hogy meghiúsítsa, oly

[91] Kálnoky 1894. nov. 25-én kelt jelentése: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetsarchiv, Geheimakten. Karton 18. Denkschriften: 1887—1894: 196—197.

nagy tüntetést rendeztetett a baloldallal, hogy az interpellációt el kellett halasztani s ő nem nyilatkozhatott. Wekerle remélte, hogy válasza kedvező hatással lesz bécsi útjára is s Szilágyinak ez a legújabb csele ezért annyira felbosszantotta őt, hogy kijelentette Kálnokynak, semmi esetre sem akar Szilágyival tovább együttmaradni a kormányban. Belső okokból kell tehát kérnie a kormány felmentését, mondotta Wekerle, s Fejérváry, Hieronymi, Lukács és Andrássy egyet értenek abban, hogy amint a szentesítés megtörtént, elérkezik erre az alkalmas pillanat. Ha ő most Pestre visszatérve nem adhatna világos választ a szentesítés ügyében, akkor a válság a szentesítés miatt törne ki s része lenne abban újból a koronának. Ellenkező esetben azonban belső okokra lehetne visszavezetni a válságot s normális körülmények között lehetne megalakítani az új kormányt is. Kálnokynak arra az ellenvetésére, hogyha Wekerle most a szentesítéssel térne vissza Pestre, akkor ez újból a királytól kicsikart engedménynek tűnnék fel, ez pedig nem érdeke a koronának, azt válaszolta Wekerle, elegendő lenne, ha felhatalmazást kapna annak a kijelentésére, hogy a szentesítés még decemberben megtörténik s január elsejével kihirdetik a törvényeket. A hátralévő két javaslatról biztosra vette Wekerle, hogy a főrendek újból s nem is jelentéktelen többséggel vissza fogják utasítani. Ő beleegyeznék, mondotta, a felekezetnélküliség tekintetében valami kompromisszumba, de kételkedik benne, hogy neki sikerülhetne. Az új kormány azonban ezt könnyen elérhetné.

Kálnoky megkérdezte ezután Wekerlét, mikép gondolja a további fejlődést s mi a véleménye a személyi dolgokról, ami különösen nehéz kérdés, mert nincsenek a szabadelvű pártban kormányalakításra alkalmas személyiségek. Wekerle erre felsorolta azok neveit, akik szerinte nem alkalmasak kormányalakításra s azt mondotta, ha őt megkérdezné a király, akkor Kállayt ajánlaná utódjául. Kállay nem jöhetne váratlanul, mert már hosszabb idő óta kereste és fenntartotta kapcsolatait különböző politikusokkal s ezért ő alkalmas lenne rá, hogy a szabadelvű pártot a kilépettekkel egyesítve megerősítse és esetleg Apponyi pártját is megnyerje. Khuen-Héder-

váryról az volt a véleménye Wekerlének, hogy nem ismeri eléggé a magyar viszonyokat s nincs meg benne az az ellenálló képesség, hogy a Magyarországon már szokásossá vált parlamenti viharokban tarthassa magát. Hozzá hasonló jó bánt azonban nem lehetne újból találni. A következő kormány irányában elfoglalandó saját magatartásáról azt mondotta Wekerle, hogy feltétlenül és határozottan fog támogatni minden kormányt közjogi kérdésekben és a hatvanhetes kiegyezés ügyében, egyéb kérdésekben azonban, nem ismerve a személyt és a programmot, most még nem kötheti le magát.

Kálnoky Wekerlével való újabb tanácskozásáról másnap mindjárt reggel *jelentést tett Ferenc Józsefnek*[92] s azt írta, hogy benyomása szerint Wekerle meg van győződve a kormány felbomlásáról s igyekszik most mind a koronára, mind a parlamentre való tekintettel a legkevésbbé kedvezőtlen körülmények között távozni. Nagy tehetsége, ismeretei s kiváló parlamenti képességei miatt egyáltalában nem közömbös, hogy milyen állást fog elfoglalni Wekerle az új kormánnyal szemben s ezért nem tanácsos őt egészen elejteni. A Szapáryénál sokkal veszedelmesebb szakadást okozhatna esetleg s lehetetlenné tehetné könnyen egy hatvanhetes többség kialakulását is. Ezért az a véleménye a helyzetről, írta Kálnoky a királynak, hogy érdekében lenne a koronának, ha Wekerle belső okokból s nem a szentesítés miatt lépne vissza. Az új kormány ez esetben normális körülmények között alakulhatna meg s a korona hatalma és tekintélye méltókép érvényesülhetne. Érdekében lenne továbbá a következő kormánynak is, hogy megalakulásakor a törvények már szentesítve legyenek s hogy a nehéz parlamenti és gazdasági helyzetben ne találja magát szemben a többség rekonstrukciójánál Wekerlével és híveivel. A külpolitika és külföldi tekintélyünk érdekében nagyon kívánatos lenne végül, fejezte be Kálnoky jelentését, hogy az elkerülhetetlen válság a korona tekintélyének teljes megóvása mellett oldassék meg s lehetőleg kidomborodjék, hogy normális kormányváltozásról van szó, amelyet az uralkodó nem forszirozott s amely Magyarország iránti jóakaratú szellemben a monarchia közjogi alapjának erősítése értelmében történt meg.

[92] Jelentésének fogalmazványa: Bécs, Áll. ltár, Polit. Arch. Laisse XXXI. c.: 273—276.

Kálnoky tancsának megvolt a hatása. *Wekerle november 26-i audienciáján* megkapta a felhatalmazást, annak kijelentésére, hogy a király a már elfogadott egyházpolitikai javaslatokat szentesíteni fogja és pedig még Wekerle kormányának.

Wekerle kihallgatása után még Bécsben írt Pápaynak[93] s tudatva vele a király felhatalmazását, kérte, hogy tegyen meg ő is mindent a maga részéről a mielőbbi szentesítés érdekében, mert igen kívánatos lenne ez a köznyugalom szempontjából, sőt gyorsítaná a költségvetési tárgyalást is. Megírta egyúttal Wekerle Pápaynak, hogy még a költségvetési tárgyalás folyamán be fogja adni lemondását s kérte őt, közölje vele bizalmasan, amikor az időt erre alkalmasnak találja.

Pápay másnap, saját elhatározásából-e vagy a király megbízásából, nem tudjuk, *el is készítette a királyi kézirat tervezetét, amely tudatta volna Wekerlével a szentesítést.*

A kézirat-tervezet[94] szerint az országgyűlés mindkét házának határozatán kívül a súlyos politikai szükségesség bírta volna rá a királyt a szentesítésre, egyrészt, hogy elkerülje ezáltal az összmonarchia érdekeit is érintő esetleges komolyabb bajokat és komplikációkat s megőrizze másrészt az országot a vallási béke megzavarásától. Hogy azonban, folytatta volna a királyi kézirat, ez utóbbi célt elérjék és megszüntessék azok aggodalmait, akik e tekintetben az ellenkező véleményen vannak, nagyon kívánatos, hogy a törvények végrehajtásánál elkerüljenek mindent, ami az egyes felekezetek érzelmeit és érdekeit megsérthetné. Felhívta volna ezért a király a minisztériumot, hogy óvatosan és kíméletesen járjon el a törvények végrehajtásával s a vonatkozó rendeleteket megjelenésük előtt hozzák tudomására.

Ferenc József a kéziratot nem írta alá. A szentesítés új-

[93] Wekerle november 26-án kelt levele az Orsz. Ltárban: Pápay-hagyaték.
[94] Orsz. Ltár. Pápay-hagyaték.

ból halasztódott. A félhivatalos sajtó mindenféle mellékürügygyel, fordításokkal, szövegösszehasonlításokkal akarta indokolni a késedelmet. Vádolták Kálnokyt is, hogy a magyar belügyekbe avatkozva ő akadályozza meg a szentesítést. Mi az újabb halasztás okául azt hisszük, hogy erősebben akarta a király dokumentálni kifelé is bizalmatlanságát a kormány iránt s nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy újból sikerült valamit tőle kicsikarni.

Közben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület új tisztikarának választásával kapcsolatban kirobbant agrár mozgalom a földművelésügyi minisztérium költségvetésének tárgyalását annyira elnyujtotta, hogy eltünt végleg a remény a költségvetésnek az év végéig való elfogadására. A kormánynak indemnitást kellett kérnie. Ez hozta meg a szentesítést. Wekerle megírta Pápaynak,[95] hogy az indemnitási javaslat tárgyalását 10-én fogják megkezdeni, de hogy az minő lesz, nem tudja előre megmondani s természetesen sokkal simábban fogadnák el, ha addig a szentesítés megtörténnék. E nélkül a közállapotok mind kuszáltabbak lesznek és zavarok fognak beállani. Jelezte egyúttal Wekerle, hogy december 8-án vagy 9-én Bécsbe szándékozik utazni, mert több kérdésben kell kérnie a király utasítását. Ez útjáról azonban hamarosan lemondott a miniszterelnök. Félt, hogy újból a legképtelenebb kombinációkra adhatna okot. Helyette 6-án Fejérváry utazott fel Bécsbe s ő tett jelentést az ügyekről másnap a királynak.[96]

Ilyen előzmények után *írta alá december 9-én Ferenc József az első három egyházpolitikai törvény szentesítését.* A törvények mint 1894. évi XXXI—XXXIII. törvénycikkek kerültek be a corpus jurisba. A szentesítés a legjobb időben történt. Az indemnitási vita úgy indult meg, hogy hosszabb ideig fog tartani s az egyházpolitika és a szentesítés kérdése lesz a középpontjában. Egyszerre megváltozott azonban a helyzet, amikor Wekerle a Ház nagy éljenzése közben december 10-én bejelentette a szentesítést. A feliratkozott szónokok a más-

[95] December 4-én írt levelében. Lásd az előbb idézett helyen.
[96] Lásd u. o. Wekerle december 6-i levelét.

napi ülés előtt letörölték nevüket a tábláról s így egynapi tárgyalás után elfogadta a Ház az indemnitást.

A kormány napjai mostmár megvoltak számlálva. A december 15-i minisztertanácson[97] letárgyalták még a házassági ügyekben való eljárásról szóló törvényjavaslatot s felhatalmazták Szilágyit, hogy a király hozzájárulása után az országgyűlésen benyujthassa, a következő, december 19-i minisztertanácson[98] azonban már bejelentette Wekerle, hogy miután meggyőződött róla, általánosságban sem bírják a király bizalmát oly mértékben, amint az az ügyek hasznos és sikeres vezetésére szükséges lenne, be akarja nyujtani az uralkodónak a kormány lemondását s kikérni egyúttal döntését, mikor tegyék azt meg formálisan s csak általánosságban, a legfelsőbb bizalom megszűnésével okolják-e meg? A miniszterek egyhangúlag szintén a lemondás mellett voltak s Wekerle másnapi kihallgatásán helyeselte a király is, hogy a javasolt általános megokolással azonnal nyujtsák be lemondásukat. Ezek után a miniszterek a december 21-i formális minisztertanácson[99] aláírták felmentési kérvényüket s a király két nappal később a felmentést megadva, megbízta őket az ügyek ideiglenes vezetésével. Mikor ezt Wekerle a Ház december 28-i ülésén bejelentette, kifogásolták többen parlamentáris szempontból az általános megokolást s kívánták tőle, hogy indokolja meg pontosabban a király bizalmának elvesztését. Wekerle kitért a válasz elől azzal, hogy a korona nem köteles bizalmatlanságát megindokolni, ennek következtében neki sem volt joga azt megkérdezni s így nem lehet kötelessége erről a Házban sem felvilágosítást adni.

A december 9-i szentesítéssel a harc tulajdonképen eldőlt, a küzdelem azonban nem ért véget. A szabadelvű párt külön díszülésen mondott köszönetet a királynak s biztosította őt tántoríthatatlan hűségéről és hálájáról. A liberális lapok is diadalmi mámorban úsztak, a Magyar Állam azonban december 12-i vezércikkében, a Magyar Néplap pedig december

[97] 33/M. T. 1894: 4. pont.
[98] 34/M. T. 1894: 8. pont.
[99] 35/M. T. 1894.

14-én oly erős hangon támadta a szentesítést, hogy a kormány felségsértés címén sajtópert indíttatott ellenük.[100]

Vaszary a szentesítés után egyrészt a legközelebbi teendők megbeszélése, másrészt pedig a pápa által kívánt állandó bizottság megalakítása végett *december 19-ére tanácskozásra hívta egybe a püspöki kart.* A bizottság megalakítását nem tudta a prímás elkerülni mégsem. Mivel a pápa levelében Schlauchot személy szerint nevezte meg a bizottság egyik tagjául, Vaszary, valószínűleg az október 11-i püspöki konferencia alkalmával, tanácskozott vele e kérdésről. Schlauch e tanácskozás után megkérte Belopotoczky Kálmán tábori püspököt, hogy fejtse ki a bizottság megalakításával szemben aggodalmait a nuncius előtt. Agliardi nagy érdeklődéssel hallgatta meg Belopotoczkyt, majd a következőt válaszolta:[101] A Szentszék a prímásnak parancsot adott a bizottság megalakítására és a prímás feladata, hogy a parancsot vagy azonnal végrehajtsa, vagy a Szentszékkel nehézségeit közölje. Erre a prímást esküje kötelezi. A Szentszék a tett tapasztalatokra és a rendkívül kritikus helyzetre való tekintettel nem állhat el e komolyan megfontolt követelésétől. Senkisem foghatja fel helyesen e rendelkezést a belügyekbe való avatkozásnak, mert eminens katolikus érdekekről van szó, amelyeknek irányítása végeredményében a Szentszéket illeti. Ezenfelül az intézkedés jogát meghagyta a Szentszék ez ügyben a bizottság kezében.

Agliardi úgy látszik távirati jelentést tett Belopotoczkyval való tárgyalásáról Rómába s ez lehet talán a magyarázata, hogy Rampolla október 19-én megküldötte másolatban Schlauchnak a pápa Vaszaryhoz intézett levelét s felhatalmazta őt, hogy ha nem is szánták a nyilvánosságnak, közölhesse mégis belátása szerint bizalmasan egy-két püspökkel.[102] Schlauch Steinerrel, Horniggal és Zalkával közölte a levelet.

[100] 33/M. T. 1894: 5. pont.

[101] Lásd Belopotoczky 1894. okt. 18-án kelt Schlauchhoz intézett levelének Hornig kezétől eredő másolatát a veszprémi püspöki levéltárban: Hornig iratok.

[102] Rampolla 20778. sz. levelének másolata u. o.

Vaszaryt rendkívül felizgathatta a dolog, mert a nála járt Schlauchnak a legnagyobb ingerültséggel jelentette ki, hogy a levelet a konferencián fel fogja olvasni „legyen aztán belőle akármi."[103] Schlauch a konferencia előestéjén tárgyalt Steinerrel és Horniggal a kérdésről. Steiner szerette volna, ha Vaszary a levelet a konferencián tényleg felolvassa, Hornig azonban határozottan ellenezte, mert félt, hogy Vaszaryt „még jobban a liberálisok karjaiba kergetik." Schlauch is Hornig nézetén volt s így még akkor este elküldték a prímáshoz Zalkát, hogy beszélje le őt a levél felolvasásáról. Ez sikerült is s Vaszary a december 19-i konferencián quasi proprio motu indítványozta a bizottság megalakítását, mikor előadta, hogy jelentést tett a Szentszéknek róla, miszerint eddig a püspöki kar kebeléből kiküldött hármas bizottság közreműködésével tárgyalta a főrendiházi ellenzék világi képviseletével a törvényjavaslatokon teendő módosításokat. A Szentszék egy újabb iratában most azt óhajtja, mondotta Vaszary a konferencián, hogy ez ügyeknek a püspöki kar intenciói és irányadása mellett való végrehajtására az ő elnöklete alatt álló három tagú állandó bizottságot alakítsanak s tagja legyen ezenfelül e bizottságnak bíbornoki állásánál fogva Schlauch is. Zalka Vaszary szavai után aggodalmaskodott, hogy ez eddig szokatlan eljárás ferde magyarázatokra adhatna okot s a prímási állás tekintélyét is csorbíthatná. Kívánatosnak tartotta ezért, hogy a nyilvánosság ne értesüljön a bizottság megalakulásáról. Vaszary felhívására megejtették ezután a választást s titkos szavazással Mihályi Viktor gyulafehérvári görög szertartású érseket s Hornigot és Steinert választották meg a bizottság tagjaiul. A választás után Hornig azzal a megokolással, hogy nincs egészen tisztában a bizottság feladatával, felmentését kérte a bizottsági tagság alól. Hornig kérelme alkalmat adott Vaszarynak arra, hogy a bizottság hatáskörét pontosan körülhatárolja s abban jelölje meg, hogy az egyházpolitikai ügyeket az ő elnöklete alatt, a püspöki kar intenciói és irányadása szerint a szükséghez képest a világi katolikus férfiakkal együttesen végrehajtsa. Felolvasta a pri-

[103] Lásd erre és a következőkre Hornig feljegyzéseit u. o.

más mintegy a maga igazolásául a nunciusnak a pápa leveléhez mellékelt kísérő sorait is. Hornig ezek után a választást elfogadta. Az így megalakított bizottság azáltal, hogy a püspöki kar a pápa levelét négy tagjának kivételével nem ismerte, „elvesztette azt a sensationalis nimbuszt, mintha a prímásnak curatelaja lenne" s bizonyos gúnnyal írta Hornig a nunciusnak: scribae factae sumus domini primatis.

A konferencia további folyamán legelőször azt a kérdést vetette fel a prímás, mik legyenek a legközelebbi teendők a már szentesített három egyházpolitikai törvénnyel szemben? Két óra hosszat vitatkoztak róla, hogy tegyenek-e most mindjárt valamit vagy nem[104] s végül is szótöbbséggel abban állapodtak meg, hogy azonos szövegű, de nem együttesen, hanem külön-külön aláírt *körlevelet intéznek* legközelebb *a papsághoz.* Mivel nem látták sem időszerűnek, sem célravezetőnek és opportunusnak, úgy döntöttek, hogy mellőzik benne a további küzdelemre való felhívást és egyszerűen csak az Egyház zaklatott állapotára utalnak.[105] Elmondják azonban, hogy mind a királynál, mind a kormánynál és a törvényhozásban megtettek mindent az egyházpolitikai reformok megakadályozására, de fájdalom sikertelenül s felhívják ezért a papságot a mennyei segély buzgó lekönyörgésére és a hívők hitbeli megerősítésére. Jelezni fogják a körlevélben azt is, hogy később majd tüzetes utasítást adnak mind a papságnak, mind a hívőknek az új törvényekkel szemben követendő eljárásra s figyelmeztetik a papságot, igyekezzék addig is az isteni és emberi törvények korlátai közt odahatni, hogy a házasság szentségi jellege megóvassék. A körvonalaiban így megállapított körlevél elkészítését az előbb megválasztott bizottságra bízta rá a konferencia azzal, hogy küldjék meg a tervezetet észrevételeik megtétele végett a püspöki kar tagjainak s azokat lehetőleg figyelembe véve állapítsák meg a végleges szöveget.

104 Az egyes felszólalások lényegét lásd a konferencia jegyzőkönyvében.

105 Meg kell jegyeznünk, maga Vaszary nem idegenkedett volna tőle, hogy az alkotmány korlátai között való további küzdelmet jelezzék a körlevélben.

A körlevél elintézése után arra kért tanácsot a prímás, miként egyesítsék, a pápa kívánságát is teljesítve, a katolikus erőket? Nem lévén a püspökök előkészülve rá, csak Hidassy, Steiner és Fehér Ipoly szóltak hozzá a kérdéshez. Hidassy egyelőre katolikus körök alakítását, katolikus gyűlések tartását s a világi elemnek a katolikus érdekek számára való megnyerését tanácsolta. Steiner Fülöp és a pannonhalmi főapát pedig azt hangsúlyozták, arra kell törekedni, hogy a világi elem intéző tényezői állandó kontaktusban legyenek a prímással és a püspöki karral. Véleményt kért Vaszary ezután, nyilván a néppárt megalakítására való tekintettel, arra vonatkozólag is, milyen politikai programmot valljon a püspöki kar a legközelebbi jövőben? Most Samassa szólalt fel s azt fejtegette, hogy a fennálló viszonyok között nem lehet semmiféle politikai programm megvalósítására sem vállalkozni. Az egyházpolitikai törvények megváltoztatására egyelőre semmi esetre sem, hanem legfeljebb csak újabb országgyűlési választások után lehet gondolni, de ez sem kecsegtet sok reménnyel. Fehér Ipoly is ugyanilyen értelemben nyilatkozott s a püspöki kar nem is tárgyalt tovább e kérdésről, hanem határozatilag kimondotta, hogy politikai programmot ezidő szerint nem ad, mert megvalósítására a politikai helyzet következtében úgy sem lenne kilátás.

A közös szövegű körlevél a következő 1895 év január elején jelent meg.[106] Fogalmazása nagyobbára Steiner munkája volt s mindenben megegyezett a püspöki kar utasításával.[107] Samassa, amint a konferencián előre bejelentette, kísérő sorokkal látta el a körlevelet.[108] Soraiban azonban nem volt semmi különös sem. Bizonyos disszonanciát keltett ellenben Bubics, aki még december végén külön pásztorlevélben foglalkozott az egyházpolitikai törvényekkel s a következőket

106 Vaszaryé január 5-i kelettel. Az eredeti latin szöveget magyar fordítással együtt közölte a Religio 1895, január 9-i száma.

107 A körlevélre vonatkozó iratok Esztergomban vannak a Prímási levéltárban: Cat. D. c. 1894: 376.

108 Közölte Samassa bevezető és bezáró sorait a Religio 1895. január 19-i száma.

írta: „A most letűnő év bajai nem zúdultak volna Szentegyházunkra, ha a lelkészek... mindenben megtették volna kötelességüket. Nemcsak a legközelebbi multban, nem egy újabb keresztes hadjárat hirdetésével, nem harckiáltásokkal, melyek azokat, kik követnék s velők együtt a sok tekintetben meghasonlott országot is bajba, veszedelembe döntenék, hanem a távolabbi multban, abban, melyben a jelenleg iránytadó nemzedék felnőtt." A házassági és anyakönyvi törvényről így írt Bubics: „... úgy látom, hogy mindezeken most már, legalább egyelőre, változtatni nem lehet. A házasság szentségének elpolgáriasítása jóformán befejezett tény... És így ebben most már kényszerűleg meg kell nyugodnunk, hacsak nem akarunk kultúrharcot felidézni."[109]

Bubics nem volt az a tekintély, akinek szavai súlyosan estek volna latba, de most a néppárt megalakulásának előestéjén mégis kellemetlenül hatott, hogy a püspöki kar egy tagja nyiltan elítélte az egyházpolitikai törvények reviziójára való törekvést. A püspöki kar kebelén belül annál nagyobb feltűnést kelthetett Bubics pásztorlevele, mert a konferencián nem szólt semmit sem róla. Voltak, akik azt mondták, hogy Samassa tanácsára cselekedett, Hornig azonban nem akarta ezt hinni, mert Bubics mindig úgy tett, mintha nagyon haragudnék Samassára. „Egyébiránt ilyen régészeknél minden lehetséges" — vetette oda Hornig feljegyzéseiben.

Az atra cura nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok mögött is ott ült most már a szentesítés után, jóllehet az ő segítségük nélkül létre sem jöhettek volna a törvények. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap karácsonyi számában a következőket írta: „A polgári házasságról szóló törvényből, ha valakit tévútra vezetnek, azt magyarázhatja ki sok ember, hogy életének legfontosabb perceiben sincs szükség Istenre. A polgári anyakönyvek, meglehet, azt a gondolatot erősítik majd, kellő felvilágosítás nélkül, hogy, ha már a lelkészre, mint bürokratára nincs szükség, hát mint lelkipásztorra sincs. A vegyes házasságokból született gyermekek vallására vonatkozó törvény meg alkalmat nyujthat az ultramontanizmus terjedésére."

[109] Bubics pásztorlevelét közölte a Religio 1895. jan. 16-i és következő két száma.

Az új kormány megalakítása érdekében Ferenc József mindjárt a karácsonyi ünnepek után Budapestre utazott. Hogy a válság mennyire komoly természetű volt s a királynak nemcsak a kormánnyal, hanem a szabadelvű párttal való meghasonlását is jelentette, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy december 27-től 29-ig huszonkilenc államférfit és főpapot hallgatott meg s legtöbbjüket megkérdezte a hatvanhetes pártok fúzióját illetőleg.[110] Véleményt kért az uralkodó többektől az egyházpolitikai törvényekről is. Vaszary a már kihirdetett három törvény reviziója mellett volt s legcélszerűbbnek tartotta volna e célból életbeléptetésük elhalasztását a közigazgatás rendezéséig. Schlauch az életbeléptetés elhalasztása érdekében azt ajánlotta, hogy a házassági ügyekben való eljárásról szóló s a királynak már bemutatott törvényjavaslatot még képviselőházi benyujtása előtt hozzák nyilvánosságra s tegyék ki ily módon az általános kritikának. Remélte Schlauch, hogy ezáltal sok időt nyerhetnek. Szlávy szerint a két hátralévő javaslatot minél előbb tárgyalni kellene a főrendiházban s hogyha másodszor sem fogadnák el, akkor ismételten vándorolhatna még a két ház között. Megkísérelhető és elérhető lenne szerinte egy kompromisszum is. Egyébként e két törvény tárgyalására nem kell nagy súlyt fektetni, mondotta Szlávy. Károlyi Tibor, a főrendiház alelnöke szintén a két hátralévő javaslat kompromisszumos megoldása mellett nyilatkozott. Lehetségesnek mondotta ezt Bánffy Dezső is s nem tartotta sürgősnek e két javaslat elintézését, ezzel szemben viszont ellenezte a kormánypárt megerősítése érdekében, tekintet nélkül a felmerülő kiadásokra, a már szentesített törvények életbeléptetésének elhalasztását. Hogy az újabb vitákat el-

[110] Lásd a kihallgatásokról Pápay, illetőleg a király feljegyzéseit a Pápay-hagyatékban. Apponyi és az utoljára fogadott Khuen-Héderváry kihallgatásáról a feljegyzések külön lapon voltak s hiányzanak. Apponyi hosszan ír kihallgatásáról Emlékirataiban (I. k. 220—221. l.), de nem emlékszik meg róla, mit mondott az egyházpolitikai kérdésben. Erre csak a Horánszky Nándor kihallgatásáról tett feljegyzésekből következtethetünk.

kerüljék, ellene volt a házassági ügyekben való eljárásról szóló javaslat országgyűlési tárgyalásának is és rendeleti úton kívánta szabályozni a kérdést. Bánffyval szemben Szabó Miklós, a kúria elnöke, nem tartotta ez utóbbi tervet megengedhetőnek. Festetics Tasziló és Dessewffy Aurél mindketten a törvények végrehajtásának elhalasztása mellett szóltak. Szapáry Gyula velük szemben a szentesített három törvény végrehajtása mellett volt, de megjelölte mikép lehetne a rendeletek által gyakorlatilag enyhíteni őket.[111] A hátralévő két javaslatot módosítani lehetne, mondotta Szapáry s a zsidó recepciós törvényt egybe lehetne vonni a vallás szabad gyakorlatáról szólóval. Így elkerülhető lenne a kereszténységről a zsidó hitre való áttérés pregnánsabb kodifikációja. Horánszky Nándornak Apponyival ellentétben az volt a véleménye, hogy a szentesített három törvény végrehajtását korrektül, a revizió szándékának látszata nélkül meg kell kezdeni s a módosításra majd csak akkor lehet gondolni, ha kitűnik, hogy nem hajthatók végre. Darányi Ignác ultraliberális álláspontot foglalt el, szerinte a hátralévő két javaslatot úgy kell elfogadtatni, ahogy van s legfeljebb a felekezetnélküliséggel kapcsolatban lehetne módosításról szó. Meghallgatta a király Zichy Nándort is és Zichy társai nevében is biztosította őt, hogy ameddig csak tehetik, korrekt politikai és közjogi alapon fogják tartani a megalakítandó néppártot. Utoljára fogadta az uralkodó Khuen-Héderváryt s megbízta őt mindjárt a kormányalakítással. Khuen a király kívánságára vagy beleegyezésével programmjába vette a hatvanhetes pártok fúzióját. A párt vezetői támogatták volna ebbeli törekvésében, de ő nem elégedett meg ígéreteikkel s párthatározatot kívánt e tekintetben. Ezen pedig megfenekleft újból kormányalakítási kísérlete. Khuen után ugyancsak a fúzió érdekében Széll Kálmánnal kísérletezett a király, azonban Széll is úgy látta, hogy tartós kormányt nem tudna alakítani, lejáratni pedig nem akarta magát egy átmeneti kormánnyal. Az újabb kihallgatások után nem maradt más hátra az uralkodónak, mint *Bánffy Dezső báró megbizatása.* Ezzel a szabadelvű párt hangulatát méltányolta. E megoldást, bár Bánffy kormányát csak átmenetinek szánta, nem tartotta mégsem kielégítő megoldásnak, pillanatnyilag azonban nem volt más választása. Kálnokyval mint „sajnos" hírt tudatta.[112]

[111] Az idézett feljegyzések e helyén a lap szélére a következőket irta a király: Er wäre eventuell aufzufordern dies schriftlich näher darzustellen.

Mikor Ferenc József január 11-én Bánffynak a kormányalakítást felajánlotta, bizonyos feltételekhez kötötte megbizatását s kifejezte egyúttal azt az óhaját is, hogy a hatvanhetes pártok között hozza létre a fúziót.[113] A feltételek egyike a már szentesített egyházpolitikai törvények mérsékelt végrehajtását írta elő oly módon, „hogy az egyes hitfelekezetek érdekei és érzelmeinek megsértése lehetőleg elkerültessék", a még hátralévő két javaslat elintézését pedig kompromisszum útján kívánta, azonban szintén csak a lehetőség szerint.[114] Bánffy vállalta a feltételeket. Már készült a júniusi válság idején is a miniszterelnökségre, mostani december 27-i kihallgatása alkalmával pedig egyenesen felajánlotta magát a királynak azzal, hogy az új választásokig már kész programmja van.

Bánffy kormányalakítása nem ment könnyen. A régi miniszterek helyét Fejérváry, Josipovich és Festetics Andor kivételével csupa új ember foglalta el. Szilágyi utódja Erdély Sándor államtitkár, belügyminiszter Perczel Dezső, a képviselőház alelnöke, vallás- és közoktatásügyi pedig Wlassics Gyula lett. Az ellenzék gúnyolódva fogadta az új kormányt s csak pünkösdi királyságot jósoltak neki. Ebben tévedtek,

[112] Lásd Pápay fogalmazványában 1895. jan. 11-én küldött táviratát a Pápay-hagyatékban.

[113] A fúzió ekkor nem sikerült. Lásd u. o. Bánffy 1895. márc. 7-i jelentését a nemzeti párttal való tárgyalások meghiusulásáról. (Idézi Eckhart Ferenc is: Magyarország története, Budapest, 1933, 307. l.) Apponyi Emlékirataiban (I. k. 222. s köv. lapok) hosszan foglalkozik az ekkori fúziós tárgyalásokkal.

[114] Pontozatok az új magyar miniszterelnök számára, 3. pont. Pápay-hagyaték. Eckhart idézett művében a 306—307. lapokon ismerteti a pontozatokat.

mert Bánffy sokkal jobban választotta meg munkatársait, mint gondolták.[115]

Az első minisztertanácsot január 17-én tartotta az új kormány. Ekkor és a következő nap állapították meg[116] az országgyűlés két házában január 19-én elmondott programmnyilatkozatot. E nyilatkozat szerint fenntartják az előző kormány egyházpolitikai programmját, ragaszkodnak a hátralévő két javaslatban lefektetett alapelvek integritásához, a szentesített három törvényt pedig a törvény által megállapított időben teljes egészében végrehajtják, de igyekezni fognak az egyes felekezetek érdekeinek és érzelmeinek megsértését elkerülni. A főrendiházban hangsúlyozta Bánffy, hogy az elvek fenntartása még nem zárja ki, miszerint a kérdések megoldásánál ne találják módját a kedélyek lecsillapulásának. Bánffy nyilatkozata minden sima szavúsága dacára a harc folytatását helyezte kilátásba. Zichy Nándor mindjárt nyiltan meg is jegyezte, hogy megnyugvás nem következhetik be mindaddig, amíg az elvi ellentéteket ki nem egyenlítették, mert nem formaszerűségek miatt, hanem vallásos meggyőződésből harcolnak.

Ekkor már közvetlenül megalakulása előtt állott *a néppárt.*[117] A székesfehérvári gyűlés után a tanácskozások állandóan folytak. A Fejérmegyei Napló már december közepén körvonalazta a párt programmját s kevéssel utóbb e programm alapján bevonult az országházba Lőcséről a még meg sem alakult párt első képviselője. A párt megalakulását január 28-án mondták ki hivatalosan a budapesti Esterházy-palotában a Zichy Nándor elnöklete alatt tartott értekezleten. Ekkor állapították meg a párt programmját is. A programm szerint a cél a társadalom keresztény jellegének megőrzése s ennek védelmére minden keresztény hívőt befogadnak soraikba. Elfogadják a 67-es kiegyezést, követelik a házassági és anyakönyvi törvény revizióját s küzdeni fognak oly rendeletek és törvényjavaslatok ellen, amelyek a kereszténység szellemével ellenkeznek, vagy a törvényesen bevett vallásfelekezetek között az ország érdekében visszaállítandó békés egyetértést veszélyeztetnék. A vallásfelekezetek jogait és szabadságát tiszteletben tartják és megóvni kívánják, de viszont követelik a katolikus egyházat megillető jogokat és szabadságot. Követelik a katolikus autonómiát s ezzel kapcsolatban a katolikus alapok és alapítványok kiadását. Védelmezni fogják a népoktatási törvények által mind a katolikus, mind a más felekezetek számára biztosított közoktatási szabadságot és követelik annak kiterjesztését a tanügy minden fokozatára. Ennyi a párt egyházpolitikai programmja. A többi pontról hangsúlyozottan emeli ki Szekfű Gyula,[118] hogy a politikai programmok közül az első, amely közjogi gravamenek helyett szociális intézkedéseket sorol fel, így kisgazdák és kisiparosok hiteligényei kielégítését, szövetkezeteket, létminimumot, a munkaadó és munkás közti viszony szabályozását, a földműves- és munkásosztály érdekeinek védelmét s emellett ígérte, hogy a nemzetiségek iránt is előzékenységgel fog a párt viseltetni. „Abban a sivatagban, — írja Szekfű — ami akkor a politikai élet volt, s amelynek mindösszesen csak két színe volt: liberalizmus és közjogi programm, egyik sem alkalmas arra, hogy a kisemberek milliói, anyagi gondjaik és lelki kielégítetlenségük közt észrevegyék, nagy politikai függetlenség és bátorság kellett ahhoz, hogy Zichy Nándor ez elvek félretolásával alapítsa meg pártját." Hogy a párt programmjával széles rétegeket lesz képes megnyerni, látható volt mindjárt pár nap múlva, mikor február elején az új miniszterek új választásnak vetették alá magukat. Dunaszerdahelyen Erdély Sándor, Bonyhádon Perczel Dezső a néppárt jelöltjeivel szemben csak erős küzdelem után voltak képesek győzedelmeskedni, Csák-

115 Érdekes apróság s jellemző rá, mennyire nem volt Ferenc József tetszésére Bánffy kormánya, hogy a minisztérium tagjait a január 15-i eskütételkor üdvözlő beszédében (Pápay-hagyaték) e helynél: „teljes bizalommal teszem kezeikbe magyar kormányom vezetését", a „teljes" szót törülte.

116 3/M. T. 1895: 1. pont és 4/M. T. 1895: 1. pont.

117 A néppárt történetét Zboray Miklós írta meg a Politikai Magyarország IV. kötetében (Budapest, 1914) a 107—122 lapokon. Lásd még Bónitz Zichy Nándor életrajzát passim, valamint Mérei Gyula könyvét: Magyar politikai pártprogrammok (Budapest, 1934) a 155—191 és 315—327 lapokon.

118 Magyar Történet, VII. k. 329. l.

tornyán pedig Wlassics minden hivatalos erőszak dacára csak pár szótöbbséget kapott. Ezek a sikerek nagy aggodalommal töltötték el nemcsak a kormányt és pártját, hanem a többi pártokat is s szinte általános volt a támadás a néppárt ellen. Veszedelmesnek, hazafiatlannak kiáltották ki s megvádolták forradalmi törekvésekkel, nemzetiségi és vallási villongások szításával. Bánffy még Rómában is lépéseket tétetett a néppárt ellen. Dezavuáltatni akarta a Vatikán által s meg akarta tiltatni a püspököknek a párt támogatását.[119] Célt azonban nem ért, sőt ellenkezőleg, Zichy Nándorék hódoló levelére válaszolva, örömét fejezte ki a pápa, hogy az Egyház jogainak védelmére pártot alakítottak. A néppárt elleni gyűlölet egyre fokozódott. Amikor Zichy János gróf Latkóczy Imre belügyi államtitkár ellen Nyitrán a néppárt programmjával fellépett, a március 20-i választás a párt elleni erőszakoskodások következtében oly országos botrányba fulladt, hogy Latkóczy kénytelen volt mandátumáról lemondani.

Még mielőtt a hátralévő két javaslatot a főrendiházban újból tárgyalták volna, közbejött egy esemény, amit nem hagyhatunk említés nélkül. A február 21-i minisztertanácson[120] Wlassics, az új kultuszminiszter jelentést tett arról, hogy biztos tudomása szerint a congregatio super negotiis episcoporum et regularium Verga bíbornok aláírásával több magyarországi szerzetes tanítórend főnökéhez külföldi generalisaik útján rendeletet intézett, amely kötelezi a tanítórendeket, hogy a vezetésük alatt álló tanintézetekben a vegyes házasságokból született ifjakat, tehát a nem katolikus vallásúakat is kizárólag a katolikus hitoktatásban részesítsék és a katolikus vallásban neveljék. E rendelet végrehajtása, mondotta Wlassics a minisztertanácson, azon kényszerhelyzet elé állítaná a vegyes házasságokból született nem katolikus tanulókat, hogy vagy alávetik magukat más hitük dacára a katolikus hitoktatásnak, vagy lemondanak a szerzetes iskolákban való tanulásról. A rendelet ellenkezik az állam törvényével és közoktatási rendjével, amely minden tanulónak biz-

[119] Bánffy római akciójáról külön fogok írni.
[120] 9/M. T. 1895: 18. pont.

tosítja a saját hitoktatást s így az állam külső rendjébe avatkozva megtámadja a magyar állam szuverénitását is. A minisztertanács egy véleményen volt Wlassiccsal s abban állapodott meg, nyomatékosan figyelmeztetni fogja a tanítórendeket, hogy a congregatio rendelete sérti az állam törvényeit s ezért Magyarországon semmi hatállyal sem bír.[121] A minisztertanács bízott ugyan e figyelmeztetés sikerében, de elhatározta mégis, hogy ellenkező esetben minden rendelkezésre álló törvényes eszközt fel fog használni a törvény végrehajtására s nem riad vissza az államsegély, a nyilvánossági jog megvonásától, sőt ennél messzebb menő rendelkezésektől sem. Megbízta egyidejűleg a minisztertanács Bánffyt, hogy tudósítsa e határozatáról Kálnokyt a Szentszék megfelelő értesítése végett, s jegyezze meg átiratában, hogy a fennálló törvények és gyakorlat szerint a Szentszéknek az állam beléletébe nyúló rendeleteit a rendes diplomáciai úton kellene közvetíteni s nem úgy mint most történt.

Bánffy három nappal később küldte el átiratát Kálnokynak.[122] Kálnoky azonban nemcsak semmi lépést sem tett Rómában, hanem még válaszra sem méltatta Bánffy átiratát. Egyszerűen csak ráírta, hogy a jegyzék felfogása és hangja nem felel meg az önmagában véve jelentéktelen eseménynek és teljes tévedés, hogy a szerzetesrendek és főnökeik valamikor is a hatóságok közvetítésével leveleztek volna.

Mivel Bánffy választ nem kapott, Wlassics elküldte valamivel később az átirat másolatát Pápaynak.[123] Eredménye ennek sem lett s az ügy magától elaludt, mert a congregatio utasítása úgy látszik maguknak a szerzetesrendeknek a felszólalása következtében hatálytalan maradt.[124] A püspöki kar egyébként, több katolikus szülő kérelmét tárgyalva, már 1894.

[121] Wlassics febr. 25-én kelt 473. eln. sz. bizalmas rendeletével értesítette a tanítórendek főnökeit a minisztertanács határozatáról s közölte mindjárt a fent következő fenyegetést is.
[122] Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. 1895: 624/M. E.
[123] Lásd a Pápay-hagyatékban Wlassics 1895. márc. 11-én kelt kísérőlevelével együtt.
[124] Lásd Bánffy 1896. dec. 14-én kelt 20702/M. E. sz. átiratát Goluchowski külügyminiszterhez: Polit. Arch. 1896.

szept. 27-i konferenciáján lehetetlennek minősítette abban az esetben is a vegyes házasságokból származott protestáns gyermekek katolikus hitoktatását, ha azt a szülők kívánnák.

Ez a következmények nélküli epizód élénk világot vet rá, hogy milyen éberen őrködött a kormány az Egyház felett s a legkisebb ellenállásra kész lett volna a legmesszebbmenő konzekvenciákat is levonni. A házassági törvénnyel szemben is teljes belenyugvást kívánt az Egyháztól s azzal fenyegetőzött, ha a néppárt reviziós programmját támogatni fogja az Egyház, az a harc újabb kiéleződését: az egyházi javak szekularizációját és az iskolák államosítását fogja maga után vonni. A katolikus hitelvekkel ellenkező törvényekbe való belenyugvást pedig nem lehetett várni az Egyháztól. *XIII. Leó* március 18-i *allokuciójában*[125] nyilvánosan elítélte a magyar házassági törvényhozást. Ez azonban természetesen még nem jelentette azt, hogy amint meg is történt, az Egyház ne alkalmazkodhassék az új helyzethez.

A hátralévő két javaslatot március 21-én kezdte újból tárgyalni a főrendiház. Mivel, mint tudjuk, a király lehetőleg kompromisszum útján kívánta ezek elfogadtatását biztositani, Bánffy mindjárt kormányalakítása után tárgyalt mértékadó parlamenti személyekkel,[126] majd később egyes kormánypárti főrendekkel, hogy megállapíthassa, mikép lehetne *a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatban* a felekezetnélküliekről szóló részt az elvek fenntartása mellett módosítani. A tárgyalások eredménye az lett, hogy legcélszerűbb az a megoldás lenne, ha kihagynák a törvényből a felekezetnélküliekre vonatkozó részletes rendelkezéseket, de viszont új szakaszban felhatalmaznák a kormányt, hogy a felekezetnélküliek vallásjogi viszonyait szabályozhassa.

Bánffy e tárgyalások eredményéről március 11-én *jelentést tett Ferenc Józsefnek.*[127] Jelentésében hangoztatta, hogy

[125] Az allokució eredeti latin szövegét közölte a Religio 1895. márc. 23-i száma, magyar fordítását hozta a Magyar Sion 1895-i évfolyamában a 312. lapon.

[126] V. ö. 7/M. T. 1895: 7. pont.

[127] A 801/M. E. sz. jelentés hiv. német fordítása a Ferenc József kézjegyével ellátott resolutióval együtt: Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei 1895: 1095.

a felekezetnélküliekre vonatkozó szakaszok egyszerű elhagyása nem lehetséges, mert ténylegesen vannak olyanok az országban, akik egy felekezethez sem tartoznak. Azáltal azonban, ha a felekezetnélküliek jogviszonyait csak rendeletileg szabályozzák, kifejezné a törvényhozás azt is, hogy a felekezetnélküliséget csak abnormális, provizórikus állapotnak tekinti. Remélte Bánffy, hogy a javaslat ily módosítását elfogadná az országgyűlés mindkét háza. A király Bánffy indítványához hozzájárult s felhatalmazta a kormányt a javaslat fenti értelemben való módosítására.

A főrendiház hármas bizottságának jelentését még az előző év december 17-én bemutatták, abban tehát a módosítást már nem tehették meg. A bizottság a korábbi megállapodás értelmében csak annyi változtatást tett a képviselőház által elfogadott szövegen, hogy beiktatta a javaslatba a felekezetnélküliek gyermekeire vonatkozó s a gyermekek vallásáról szóló törvényből kihagyott szakaszokat.

A javaslat általános tárgyalása csak egy napig tartott. A püspöki kar részéről most Dessewffy Sándor csanádi püspök szólalt fel a javaslat ellen. A névszerinti szavazás eredménye 119 igen és ugyanennyi nem szavazat volt s így csak Szlávy József elnöki döntő szavazatával fogadták el általánosságban a javaslatot. A részletes tárgyalásnál Steiner Fülöp megismételte a javaslat első tárgyalásánál tett indítványait és kérte a 3. és 4. szakasz törlését, amelyek szerint vallási hite vagy egyházi szabálya senkit sem menthet fel törvényen alapuló bármely kötelessége teljesítésétől, illetőleg egyházi fenyíték nem alkalmazható senki ellen azért, mert törvényben rendelt polgári kötelességét teljesítette, vagy törvényben tiltott cselekvést nem vitt véghez, vagy a törvény által engedett polgári jogait szabadon gyakorolta. Steiner indítványait azzal indokolta, hogy e szakaszok az Egyház büntetőjogát, illetőleg a katolikus hívők alkotmányosan biztosított jogait sértik. Steiner indítványait a miniszter felszólalása után visszautasították. Ugyanez lett a sorsa Zichy Nándor ugyancsak megismételt indítványának a törvényesen elismerendő vallásfelekezetekről szóló egész második fejezet törlése érdekében. A fejezet egyes szakaszait észrevétel nél-

kül elfogadták. A harmadik fejezet tárgyalása előtt olvasták fel id. Széchenyi Imrének a kormánnyal való tárgyalások alapján benyujtott indítványát, hogy a felekezetnélküliekre vonatkozó szakaszok elhagyásával új paragrafusban utasítsák a kormányt a felekezetnélküliek és gyermekeik vallásjogi viszonyának rendeleti úton való szabályozására. A javasolt új szakasz kimondotta volna azt is, hogy a kibocsátott szabályrendelet utóbb a törvényhozás beleegyezése nélkül nem vonható vissza és nem is módosítható. A Széchenyi Imre indítványával kapcsolatban keletkezett vita folyamán, amelyben Schlauch, Wlassics és Erdély Sándor igazságügyminiszter is résztvett, Esterházy Miklós Móric ellenindítványt adott be s az egész harmadik fejezet kihagyását javasolta. Mint legmesszebbmenő indítványra, erre rendelte el az elnök először a szavazást. A névszerinti szavazásnál Esterházy indítványa 126 szavazattal 118 ellenében győzedelmeskedett. Ezzel tárgytalanná vált Széchenyi Imre indítványa. A megcsonkított javaslatot az első tárgyalással ellentétben a többség most 127 szavazattal 112 ellenében elfogadta s áttértek mindjárt *az izraelitákról szóló javaslat* tárgyalására, amelyet egész rövid vita után, hisz csak a szavazás volt a fontos, 117 szavazattal 111 ellenében már általánosságban is újból visszautasították.

A főrendiház határozatait a képviselőház csak a húsvéti szünet után tárgyalta. Közben húsvét hétfőjén, *április 15-én, Magyarországra érkezett Agliardi nuncius,* hogy a prímás többszöri meghívásának eleget tegyen.[128] Arról, hogy Agliardi készült Magyarországba a kormány előre tudott. Bánffynak, aki miniszterelnöki kinevezése után udvariassági látogatást tett nála, megemlítette s Bánffy örömmel üdvözölte e szándékát s ő maga is hívta. Agliardi Esztergomon kívül Budapestre és Nagyváradra látogatott el. Utazását, látogatásait csak a köteles udvariasság irányította, politikai demonstrációkban nem vett részt, beszédei, mint maga Bánffy is elismerte óvatosak voltak. Mindenfelé oly lelkesen ünnepelték azonban,

[128] Agliardi utazásával és az ebből keletkezett bonyodalommal külön tanulmány keretében kívánok részletesebben foglalkozni. Itt csak a legszükségesebbek megemlítésére szoritkozom.

hogy magyarországi megjelenése most, a felekezetnélküliség és a zsidók recepciójának másodszori főrendiházi visszautasítása után, zsidó, liberális és kormánykörökben rendkívül nagy izgalmat keltett. Még el sem hagyta az országot, máris valóságos roham indult meg ellene az ujságokban s a belügyekbe való avatkozással vádolták. Agliardi még Pesten volt s Váradra még el sem utazott, mikor Bánffy már elhatározta, hogy meginterpelláltatja magát az ügyben s kérte Kálnoky véleményét az adandó válasz felől. Kálnoky bővebb felvilágosításokat kért, Bánffy azonban nem tudott egyébre hivatkozni, mint csak az ujságokban megjelent hírekre s ezért Kálnoky Bánffy sürgetésére április 25-én adott válaszában hangsúlyozta, hogy megbízható adatok hiányában nem ítélhet az ügyben s mivel egy ilyen kényes dologban a válasznak az interpelláció kérdéseihez kell igazodnia, a kérdések ismerete előtt nem tud a választ illetőleg sem nyilatkozni. Hozzátette azonban ehhez Kálnoky, neki is úgy tűnik fel, megrovandó tapintatlanságot követett el a nuncius azáltal, hogy nem elégedett meg az egyházfejedelmek meglátogatásával, hanem nyilvános beszédeket is tartott, amelyek a Szentszék álláspontja következtében a kormány politikájával szemben csak ellenzékiek lehettek. Ha a kormány kívánatosnak tartja, hajlandó rá, írta Kálnoky, hogy a nagykövet által panaszt tegyen a Szentszéknél a nunciusnak ezen a jelen helyzetben határozottan tapintatlan fellépése és beavatkozása miatt, amely alkalmas rá, hogy az izgalmat Magyarországon csak még jobban élessze.

Bánffy Kálnokynak válaszolva nem tudott most sem semmi pozitív adatot felhozni Agliardi ellen s nem tehetvén egyebet, főkép azt kifogásolta, hogy a nuncius rajta és a kultuszminiszteren kívül csak olyan körökkel érintkezett, akik a kormány egyházpolitikájával szemben állanak. Hivatkozott Bánffy Agliardival való saját tárgyalására is s azzal látta bizonyítottnak a nuncius hajlandóságát a magyar belügyekbe való avatkozásra, hogy javaslatot tett neki a lugosi püspökség betöltésére. Ha a nuncius nyilvános beszédei óvatosak is voltak, írta Bánffy, útja mégis kétségtelenül megfogja erősíteni az egyházpolitikai reformokkal szemben az ellenállást s kézenfekvő

a gyanú, hogy éppen ez és a néppárt megerősítése volt a célja. Agliardi fellépésével és utazása idejének megválasztásával túllépte a megengedett határt, folytatta Bánffy s ezért kérte Kálnokyt, emeljen emiatt panaszt Rómában. Nagyon kívánatos lenne szerinte Bécsből való elmozdításának elérése is.

Kálnoky átirata nem volt eléggé óvatos s Bánffy úgy látszik azt képzelte, hogy sorai teljesen meggyőzték a külügyminisztert és azonnal panaszt fog tenni Rómában. Csakis így érthetjük meg, hogy május 1-én, Terényi Lajos interpellációjára adott válaszában, a maga nehézkes stílusával azt mondotta, hogy „ha nem is ténye, ha nem is szándéka, de a látszata mindenesetre fennforogni látszik annak, hogy jog- és hatáskörét talán célzatosság nélkül, Agliardi pápai nuncius túllépte." Ez a kormány nézete s a külügyminiszter a kormány álláspontját magáévá téve, az ügyet diplomáciai úton már szóvá is tette Rómában.

Kálnokyt rendkívül felháborította Bánffy nyilatkozata s amint értesült róla azonnal táviratozott neki, hogy az ő készsége még nem lehetett elegendő a római tiltakozásra, amelyet meg is kellett volna okolni. A nuncius belügyekbe való avatkozására semmi komoly adat nincs sem az utolsó jegyzékben, sem az interpellációra adott válaszban, táviratozta Kálnoky. A Politische Correspondenz útján tiltakozott Kálnoky nyilvánosan is Bánffy eljárása ellen. Jogtalannak minősítette a reá való hivatkozást s Bánffy diplomáciai ügyekben való járatlanságával okolta meg. Jelezte egyúttal a közlemény, hogy Bánffy nyilatkozata valószínűleg további konzekvenciákra fog vezetni.

Bánffy dezavuálása újabb interpellációkra vezetett. A kormány helyzete válságosra fordult s végül is csak a súlyos magyar belpolitikai helyzet mentette meg. Egy új kormányválság most alkotmányválságot is jelentett volna s ezért kénytelen volt a király Kálnoky május 16-i felmentésével Bánffyt megmenteni. A nuncius a helyén maradt, a pápa a kormány minden sürgetése dacára sem volt hajlandó visszahívni, sőt Róma kívánt elégtételt megsértéséért. Agliardi csak a következő év nyarán távozott Bécsből, amikor bíborossá kinevezve eo ipso megszűnt nuncius lenni.

Az Agliardi-affaire Kálnoky felmentése következtében látszólag Bánffy diadalával végződött s parlamenti helyzetét megszilárdította, a főrendiház ellenállásának megtörése azonban csak nagyon nehezen, új főrendek kinevezése által sikerült.

A képviselőház április 25-én kezdte tárgyalni a főrendiház másodszori üzeneteit. Szapáry Gyula és társai indítványozták, hogy az izraelitákról szóló javaslatot egyesítsék a vallás szabad gyakorlatáról szólóval. Ezáltal kimaradt volna a törvényből a kereszténységről a zsidó hitre való áttérés külön kodifikációja. A Ház Szapáryék indítványát nem fogadta el és Wlassics javaslatára változatlanul fenntartotta a javaslatot. Ugyancsak visszautasították két napi vita után Szapárynak azt a másik indítványát is, hogy cseréljék ki a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatban a felekezetnélküliekre vonatkozó szakaszokat újakkal. A Szapáry által indítványozott egyik új szakasz utasította volna a minisztériumot, hogy rendeletileg szabályozza azok nyilvántartását, akik nem tekintik magukat egyik bevett vagy elismert felekezethez tartozóknak sem, (a felekezeten kívül álló kifejezést kerülte Szapáry), a másik szerint kötelezték volna a felekezetnélkülieket, hogy a kilépés évében fizetett egyházi adójuknak megfelelő összeget fizessenek évenként a községnek iskolai célokra, a harmadik új szakasz pedig a felekezetnélküliek gyermekeinek vallásos neveléséről intézkedett volna. A Ház az igazságügyi bizottság javaslatára változatlanul fenntartotta Szapáry indítványával szemben a főrendek által kihagyott felekezetnélküliekre vontkozó szakaszokat.

A főrendiház a visszaküldött javaslatokat újból kiadta hármas bizottságának. A bizottság mindkét esetben ragaszkodott legutóbbi jelentéseihez s az volt a véleménye, hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat első két fejezetét nem is tárgyalhatják újból, mivel ezekre vonatkozóan már létre jött a két ház között a megegyezés. A főrendiház először, május 14-én és 15-én, *a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatot* tárgyalta s a bizottság jelentését 117 szavazattal 116 ellenében elfogadta a részletes tárgyalás alapjául. A felekezetnélküliekre vonatkozó szakaszokat Zichy Nándor in-

dítványára sorban újból törölték négy-öt szótöbbséggel a főrendek, hiába küzdött Bánffy és Wlassics minden lehető módon ellene. *Az izraelitákról szóló javaslatot* folytatólagosan 15-én és 16-án tárgyalták. Most harmadszor 107 igen és ugyanannyi nem szavazat után elnöki döntő szavazattal részletes tárgyalásra is kerülhetett végre a sor. Különösebb eredményt azonban ez nem jelentett, mert 105 szavazattal 94 ellenében kihagyták a javaslatból a 2. §-t, amely az 1868. évi LIII. t.-c.-nek az áttérésre vonatkozó szakaszait kiterjesztette az izraelitákra. Csak az elnök döntő szavazatával, 92 igen és nem után, fogadták el a 3. §-t, amely az előbbi törvénycikk más öt szakaszának kiterjesztéséről szólt s a temetőhasználat kivételével a keresztény felekezetek által élvezett jogokat megadta az izraelitáknak is. A bizottság által javasolt új szakaszt a rabbik magyar állampolgárságáról és hazai képesítéséről, valamint a törvény végrehajtására vonatkozó utolsó szakaszt felállás útján nagyobb ellenzés nélkül elfogadták. A 2. § kihagyása által megcsonkított javaslat végleges elfogadtatása azonban, 96 igen és ugyanannyi nem szavazat után, megint csak az elnök szavazata által sikerült.

A főrendiház határozatairól a képviselőház bizottságai még májusban megtették jelentéseiket, tárgyalásukra azonban csak a nyári szünet után került a sor. Addig biztosította magát a kormány az újabb kudarc ellen. Nem lévén semmi remény rá, hogy a főrendek álláspontjukat megváltoztassák, hozzájárult most Ferenc József a két ház közötti ellentét áthidalása érdekében a kormány javaslatára[129] *új örökös főrendek kinevezéséhez* s június 25-én Vigyázó Sándort grófi, Bohus Zsigmondot, Istvánt és Lászlót, továbbá Solymosy Lászlót, valamint Zeyk Józsefet és törvényes utódaikat bárói rangra emelte és egyúttal mindannyiuknak örökös főrendiházi tagsági jogot is adományozott. Előterjesztést tett a kormány a nyár folyamán még Harkányi Frigyes és Károly, valamint Inkey József bárósítására és velük együtt három Baich báró örökölhető főrendiházi tagsági joggal való felruházására

[129] Lásd a június 9-i minisztertanács jegyzőkönyvét: 24/M. T. 1895: 2. pont.

is,[130] az ő kinevezésük azonban már csak azután történt meg, hogy a főrendiház küzdelme véget ért. Jellemző e kinevezésekkel kapcsolatban az a szájról-szájra adott hír, hogy a méltóságok adományozása a szabadelvű pártnak vagy 300.000 forintot jövedelmezett.[131]

A képviselőház szeptember 30-án tárgyalta a főrendiház harmadszori üzeneteit. A bizottságok javaslatára hozzájárult a képviselőház az izraelitákról szóló javaslatnak a főrendiház által elfogadott alakjához, az itt kihagyott 2. § helyett azonban új szakaszt vettek fel a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatba, amelyben az 1868. évi LIII. t.-c.-nek az áttérésekre vonatkozó rendelkezéseit minden bevett felekezetre kiterjesztették. A felekezetnélküliekről szóló kihagyott szakaszokat újból változatlanul fenntartották.

Az izraelitákról szóló mindkét ház által elfogadott javaslatot Bánffy október 13-án terjesztette fel a királynak s Ferenc József három nappal később, előzetes szóbeli referátum után már szentesítette is a törvényt,[132] amely mint az 1895. évi XLII. t.-c. került be a törvénytárba.

A vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat újból visszavándorolt, most már negyedszer, a főrendiházhoz. Sorsa az új főrendek kinevezése után nem lehetett többé kétséges. A főrendek a hármas bizottság apróbb módosításaival részben névszerinti szavazással hét szótöbbséggel, részben pedig egyszerű felállás útján elfogadták most már október 21-én a felekezetnélküliekről szóló szakaszokat is. A módosítások közül említésre méltó, hogy a felekezetnélkülieket a kilépést követő harmadik naptári év helyett az ötödik év végéig kötelezték egyházi adójuk megfizetésére. Erősen harcolt Zichy Nándor a képviselőház által beiktatott új szakasz ellen, amely lehetővé tette keresztényeknek a zsidóságba való beolvadását. „Az az ország, amely ezt törvénybe iktatja, megszűnik

[130] Lásd a július 11-i és 26-i minisztertanácsi jegyzőkönyveket: 27/M. T. 1895: 2. pont és 28/M. T. 1895: 30—31. pont.

[131] Zichy Nándor jegyezte fel Időszaki szemléjében: Katholikus Szemle 1895, 681. l.

[132] Bécs, Áll. Ltár. Kabinetskanzlei, 1895: 4676.

keresztény ország lenni, — mondotta Zichy — ennek a kereszt csak cifraság, egy rózsa, egy bojt, de nem az üdvösség jelképe." Zichy most már hiába küzdött. Törlési indítványát Wlassics felszólalása után hét szótöbbséggel elvetették. A protestáns egyházi és világi főrendek a kormánnyal szavaztak még ennél a szakasznál is. Megpróbálta még Zichy e visszautasítás után, hogy legalább alakilag enyhítse az új szakaszt annak kimondásával, hogy „megkeresztelt gyermek a törvényes kor előtt nem keresztény vallást nem vehet fel", de hiába volt most már minden fáradsága, újból leszavazták.

A képviselőház november 8-án hozzájárult a bizottságok javaslatára a főrendiház jelentőségnélküli módosításaihoz s a király öt nappal a felterjesztés után szentesítette az utolsó egyházpolitikai törvényt is,[133] amely mint az 1895. évi XLIII. t.-c. került be a törvénytárba.

A törvényhozás falain belül bevégződött a harc, de a falakon kívül nem szűnt meg a nyugtalanság,[134] sőt Zichy Nándor válságosabbnak ítélte a katolicizmus helyzetét most Bánffy uralma alatt, mint korábban.[135] Bánffy minden elődjénél kevesebb megértést tanúsított a katolikus felfogással szemben. A levegőben volt az iskolák államosításának kérdése. A néppárt elleni akció mind erőteljesebb lett. Agliardi megtámadását sokan az Egyház elleni hadüzenetnek s egy újabb harc első ütközetének tekintették. Wekerlével ellentétben, aki tulajdonképen személy szerint nem akart az Egyházzal szembeszállni s amit tett, a liberalizmus elvi álláspontján állva abban a tudatban tette, hogy az Egyház szabadságát nem korlátozza, Bánffyban ha nem is akarta a harcot, meglett volna mégis a hajlandóság rá s hogy erre nem került sor, az egyházpolitikai törvények váratlanul sima végrehajtásának, a milleniumi treuga Deinek, majd a kormány ezután következő egyéb bajainak volt köszönhető. Hathatott talán Bánffyra Revertera figyelmeztetése is,[136] hogy annak a kormánynak, amely az állami fennhatóság nevében harcot akar indítani az Egyház ellen, sokkal erősebbnek kell éreznie magát, mint Bismarck volt hatalma tetőpontján, mert különben hozzá hasonlóan Canossába kényszerül.

---

[133] U. o. 1895: 5250.

[134] A házassági törvény szentesítésekor írt cikkeikért Lepsényi Miklós áldozópapot, a Magyar Néplap szerkesztőjét az esküdtszék hat hónapi, Szemnecz Emilt, a Magyar Állam szerkesztőjét pedig nyolc hónapi államfogházra ítélte királysértés miatt, jóllehet távol volt tőlük ennek a szándéka. Lepsényi fogságát Szegeden le is ülte. Szemneczet, mint tartalékos hadnagyot, a székesfehérvári honvéd tisztikar becsületbírósága az esküdtszék ítélete után 31 szóval 1 ellenében felmentette, az ítéletet azonban a honvédelmi miniszter megsemmisítette s becsületbíróságul a budapesti tiszti gyűlést delegálta, amely megfosztotta őt rangjától. Szemnecz szept. 20-án meg is kezdette fogságát Vácott, de királyi kegyelem, amelyet Schlauch közbenjárásának tulajdonítottak, nov. 5-én elengedte büntetése hátralévő részét.

[135] Katholikus Szemle, 1895: Időszaki szemle, 505. l.

[136] Lásd 1895. május 2-i 17. sz. szigorúan bizalmas jelentését: Bécs, Áll. Ltár. Polit. Arch. Rome S. S. 1895.

VI.

A TÖRVÉNYEK VÉGREHAJTÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI.

Az első három egyházpolitikai törvényt Perczel Dezső belügyminiszter javaslatára[1] 1895. október 1-én léptette életbe a kormány. A végrehajtásra vonatkozó rendeleteket és utasításokat május végétől június közepéig tárgyalta a minisztertanács.[2] A Wekerle-kormány azt a tervét, hogy a házassági ügyekben való eljárásról külön törvényt alkotnak, elejtették s Erdély Sándor igazságügyminiszter rendeletileg szabályozta e kérdést is. Az uralkodó megkívánta, hogy a rendelettervezeteket kibocsátásuk előtt tudomására hozzák.[3] A király június 25-én jóváhagyta a tervezeteket s a június 29-i minisztertanács[4] határozata értelmében július 2—6 között egymásután megjelentek a Budapesti Közlönyben a rendeletek és utasítások. Egyházi szempontból említésre méltó az állami anyakönyvek vezetése tárgyában kiadott belügyminiszteri utasítás 10. §-a, amely szerint „az anyakönyvvezetőnek kötelessége a születés vagy haláleset bejelentésénél, valamint a házasság megkötésekor az érdekelteket figyelmeztetni fennálló vallási kötelmeikre és egyáltalában kerülnie kell minden olyan cselekvést, mely a feleknek arra a feltevésre szolgáltathatna tápot, hogy az állami anyakönyvbe történő

[1] 22/M. T. 1895: 2. pont.

[2] Lásd a május 30-i, június 9-i és 16-i minisztertanácsok jegyzőkönyveit: 23/M. T. 1895: 7. pont, 24/M. T. 1895: 24—25. pont, 25/M. T. 1895: 2., 15. pont.

[3] Orsz. Ltár. Min. eln. 1895: 1055. sz. alatt lásd Pápay 1895. április 1-én kelt levelét Jósika Samu király személye körüli miniszterhez.

[4] 26/M. T. 1895: 30. pont.

bejegyzés őket vallási kötelmeik alól feloldja."[5] Meg kell említenünk a házasság megkötésénél követendő eljárás tárgyában kiadott igazságügyminiszteri rendelet 61. §-át is, amely szerint „a házasságkötés idejének megállapításánál a polgári tisztviselőnek kötelessége különös gondot fordítani arra, hogy a házasulandó feleknek módjukban legyen még házasságuk megkötésének napján a házasságkötésre vonatkozó vallási kötelességüknek eleget tenni."[6] E rendelkezések a vallásos érzés esetleges megsértését voltak hivatva megakadályozni s mint tudjuk még Wekerle ígéretén alapultak. A miniszteri rendeletek és utasítások egyébként sok figyelmet nem keltettek. Csak az egyik igazságügyminiszteri rendeletet,[7] amely a házassági törvény 137. §-a alapján az egyházi bíróságok előtt folyamatban lévő perek iratainak az illetékes törvényszékekhez való átküldéséről intézkedett, támadta meg a törvényesség szempontjából a nyár folyamán különösebben egy röpirat[8] azzal a megokolással, hogy az 1868. évi LIV. t.-c. 22. §-a házassági köteléki perekben az egyházi bíróságokat mondotta ki illetékeseknek, az 1869. évi IV. t.-c. 21. §-a pedig megtiltotta, hogy törvényhozás nélkül törvényben meghatározott bíróságokat megszüntessenek vagy illetékességükön változtassanak. Az iratok áttételére külön törvény nélkül tényleg nem is lehetett kényszeríteni az egyházi bíróságokat s az *augusztus 31-én* tartott *püspöki konferencia* az állandó egyházpolitikai bizottság javaslatára meg is tagadta az iratok kiadását. A kormány erre előre számíthatott, mert a szóban lévő rendelet szerint a bíróság abban az esetben is határozhat az illetékesség kérdésében, ha az iratok áttétele nem történt meg.

A törvények életbeléptetése alkalmával kiadandó közös pásztorlevélről és a papságnak adandó utasításról a püspöki

[5] Magyarországi rendeletek tára, 1895, I. kötet, 456. l.

[6] U. o. 570. l.

[7] U. o. 698. l.

[8] A vallásháború Magyarországon. A hitetlen állam küzdelme a kereszténység ellen. Felhívás az anyaszentegyház védelmére. Budapest, 1895. E röpirat németül is megjelent Der Religions-Krieg in Ungarn címmel, Wien, 1895.

kar augusztus 31-én és szeptember 1-én tanácskozott. Samassa e tanácskozásokon nem jelent meg. A katolikusok nagy csodálkozására már megjelent ekkor ugyanis az ő külön utasítása,[9] amelyért a liberális sajtó, alapjában véve ok nélkül, felmagasztalta, mert lelkére kötötte a papságnak, hogy a törvények életbeléptetésekor lehetőleg kerüljenek mindent, ami kellemetlenségeket okozhatna nemcsak az államnak, hanem a papságnak s ami a legfontosabb, a hívőknek is. A liberális lapok azt is írták, hogy Samassa szőröstől-bőröstől megette a néppártot. A Fejérmegyei Napló szembeszállt ezzel az állítással, mert Samassa körlevele egyetlen egy szóval sem ítélte el papságának a törvények revíziója érdekében kifejtett működését. A Fejérmegyei Napló ezt határozott nyereségként könyvelte el azért, mert a körlevelet éppen Samassa írta.[10]

A püspöki kar közös utasításának tervezetét Vaszary már jóval a konferencia előtt megküldötte a Szentszéknek. Rampolla megjegyzéseit figyelembe véve közölte ezután a prímás a tervezetet a püspöki kar tagjaival, akiknek észrevételeit szintén felhasználva, az egyházpolitikai állandó bizottság állapította meg a konferencián tárgyalásra került szöveget. A konferencián kisebb módosításokkal elfogadták mind az utasítás, mind pedig a *hívőkhöz intézett közös pásztorlevél* szövegét is, amely utóbbit a prímás tervezete alapján szintén az állandó bizottság állapított meg.

A latin nyelvű utasítás[11] részletes utmutatást adott a papságnak, hogy mikép igyekezzék a hívőket a házassági törvény rendelkezéseinek megtartása mellett az Egyház parancsainak figyelembevételére rávenni, a pásztorlevél[12] pedig említést tett a püspöki karnak a törvény megalkotása elleni

[9] Közölte a Religio 1895. aug. 21. és köv. számaiban.
[10] V. ö. Religio, 1895. aug. 21.
[11] Circulares litterae dioecesanae anno 1895. Ad clerum archidioecesis Strigoniensis a Claudio Francisco Cardinale Vaszary... dimissae, Strigonii, 1895, a 131. lapon lévő XVII. számú körlevél önálló számozású melléklete.
[12] Az előbbi körlevél második melléklete, közölte a Religio 1895. szept. 21. és 25-i száma és a Magyar Sion is: 1895: 785. l.

küzdelméről és kifejtve a házasságról szóló katolikus tant, a hívőket oktatta ki, miként kell az új törvénnyel szemben viselkedniök. Az a frigy, amely nem mint szentség jött létre, nem házasság, hanem bűnös együttélés, ha meg is kötötték a polgári tisztviselő előtt, írták a püspökök. Az új törvény a vallási kötelességeket nem módosította, olvassuk tovább, mindazonáltal kénytelenek lesznek a hívők az egyházi törvény szigorú megtartásán kívül az új törvény rendelkezéseit is figyelembe venni. A törvény által követelt formaságokat nem szabad azonban azzal a szándékkal teljesíteniök, hogy a polgári hivatalnok előtt keresztény házasságot kössenek, hanem egyedül csak a célból, hogy a katolikus egyház rendelete szerint kötendő házasságuk számára a polgári jogokat biztosítsák. A házassági szándékot a polgári ténykedés megindítása előtt jelentsék a jegyesek a lelkésznek, hogy a szükséges előkészületek az egyházi házasságkötéshez megtörténhessenek és az esetleges egyházi akadályok eltávolíthatók legyenek. Az anyakönyvvezetőhöz pedig csak azután mehetnek a bejelentést megtenni, miután a plébános kijelentette, hogy a házasság megkötésének nincs akadálya. Hacsak lehet még aznap keljenek egyházilag egybe, hogy a polgári törvény követeléseinek eleget tettek, ha pedig ez lehetetlen volna, nem tekinthetik magukat addig valódi házasoknak s házastársi jogaikkal nem élhetnek. Azokat, akik megvetik az Egyház törvényeit, mint nyilvános bűnösöket nem oldozzák fel s kizárják őket az egyházi jogok gyakorlásából is, kereszt-, bérmaszülők és házassági tanúk nem lehetnek s egyházi temetésben is csak akkor részesülhetnek, ha a bűnbánat jelei közt halnak meg. Válás esetén a hívőknek a jövőben is az egyházi bíróságok ítéleteihez kell igazodniok.

A püspöki kar pásztorlevele és utasítása biztosította katolikus részről a házassági törvény sima végrehajtását, a többi felekezet részéről pedig nem kellett ellenállástól félni. *A protestáns püspökök* miskolci közös értekezletükből kiadott *tájékoztató utasításukban* „őszinte törvénytisztelettel" meghajoltak az egyházpolitikai törvények előtt, sőt tovább mentek, mikor azt írták, hogy egyházi összeadásban részesítendő keresztény és nem keresztény is. A vegyes házasságokból

származó gyermekek vallására vonatkozólag annyit írtak elő a protestáns püspökök, hogy a szülők, ha többet nem is tesznek, tartsák meg mindenesetre az 1868-i törvény rendelkezéseit.[13] A protestánsokénál vallásuk elveihez hűbb volt *a zsidók állásfoglalása.* A budapesti rabbi-kongresszus ugyanis a következőket mondotta ki: „Vegyes házasság, — jóllehet annak érvényét polgári vonatkozásaiban teljesen elismerjük, — sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető. A házasság kötésére és felbontására vonatkozó zsidó vallásos törvények egész terjedelmükben továbbra is fennmaradnak és kötelezők. Vegyes házasságból való gyermekekre nézve ott, ahol az anya zsidó, külön intézkedés szüksége nem forog fenn, míg a nem zsidó anyának gyermeke csak akkor lesz zsidóvá, ha a zsidó vallás kötelékébe a vallás törvényei által előírt módon felvétetett."[14]

A polgári házasság intézménye ellen csak annyiban nyilvánult demonstráció, hogy 1895. szeptemberében példa nélkül sok volt az esküvő. Amíg 1894. szeptember havában Budapesten 121, más városokban 122 és a vidéken 109 házasságot kötöttek, addig most ugyane hónapban Budapesten 427, más városokban 586, vidéken 325 volt a házasságkötések száma.[15]

Bizonyos rést ütött azonban a házassági törvényen *a katonatisztek házasságát szabályzó új rendelet,* amely hosszas tárgyalások után[16] mindjárt a törvény életbelépése után jelent meg. A rendelet hivatkozott a törvény 149. §-ára, hogy a szerint „érintetlenek maradnak mindenkinek a házasságkötést, tehát az utána következő egyházi esketést illető vallásos kötelezettségei" s ezért, így szólt a rendelet, azok a tisztek, akik Magyarországon akarnak házasságot kötni, eleget tartoznak tenni a hadsereg házassági szabályzatának is. Az ugyancsak ekkor kiadott új szabályzat pedig megkívánta, hogy a tisztek házassági kérvényükhöz külön nyilatkozatot

[13] V. ö. Religio. 1895. szept. 4.
[14] Katholikus Szemle, 1895: Időszaki Szemle, 872. l.
[15] U. o. 871. l.
[16] V. ö. az 1895. okt. 1-i minisztertanács jegyzőkönyvét: 35/M. T. 1895.

mellékeljenek, hajlandók és képesek-e az állami házasságkötés után egyházilag is megesküdni. Nemleges nyilatkozat esetén nem kapták volna meg a tisztek a házassági engedélyt. A gyakorlatban ennek a rendelkezésnek a katolikus egyház szempontjából semmi jelentősége sem lett, mert az elvált, illetőleg elvált asszonyt elvett tisztek új házasságuk kötésének idejére rendesen protestánsokká lettek és protestáns szertartás szerint kötötték meg egyházi esküvőjüket.

A házassági törvény életbeléptetésével egyidejűleg *hatályon kívül helyezte a kormány Csáky elkeresztelési rendeletét.*[17] Ennek következtében mentesült most már a papság az 1868 utáni zaklatásoktól. 1895. október 1-től kezdve az 1894. évi XXXII. t.-c. értelmében államjogilag is érvényes reverzálist adhattak a jövőben a vegyes vallású jegyesek összes születendő gyermekeik katolikus nevelésére vonatkozólag. *Az Egyház gyakorlata a vegyes vallású jegyesek házasságának megáldásánál* az maradt, ami volt. Ha a jegyesek házasságukat katolikus lelkész által kívánták megáldatni, reverzálist kért az Egyház az összes születendő gyermekek katolikus nevelését illetőleg. Ha nem adtak a felek reverzálist, akkor a katolikus lelkész közreműködése a házasság megkötésénél csak az úgynevezett passiva assistentiára szorítkozhatott. A gyakorlat az lett, hogy a vegyes vallású jegyesek, ha gyermekeik katolikus nevelésére vonatkozólag nem egyeztek meg, a passiva assistentiát rendesen visszautasították, illetőleg nem is kérték s a protestáns templomba mentek esküdni. XVI. Gergely engedélye értelmében ugyanis magyar honos vegyes vallású jegyesek a protestáns templomban is egyházilag tilos, de érvényes házasságot köthettek. Mivel pedig XVI. Gergely a vegyes házasságok megkötésénél a trienti forma alól adott felmentést, a kötelező polgári házasság bevezetése után egyházilag ugyancsak érvényesek, de tilosak lettek Magyarországon a pusztán csak polgárilag megkötött vegyes házasságok is. Tiszta katolikus házasságok, mint ko-

[17] Lásd az 1675/1895. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet. Magyarországi rendeletek tára, 1895. évf. I. k.

rábban, úgy ezután is csak a katolikus lelkész előtt voltak egyházilag érvényesen megköthetők.

Új helyzetet teremtett az 1908 húsvétjakor életbe lépett *Ne temere dekrétum*, amely kimondotta, hogy a tiszta katolikus és vegyes házasságok egyházilag csak akkor érvényesek, ha a katolikus lelkész aktív közreműködése mellett kötötték meg. Kivételt csak Németországra vonatkozólag tett a dekrétum, ahol az 1906 január 18-án kelt Provida dekrétum érvényeseknek ismerte el a trienti forma nélkül, tehát a protestáns lelkész előtt megkötött vegyes házasságokat is abban az esetben, ha a másvallású fél sohasem volt katolikus.[18]

A Ne temere dekrétum következtében katolikus szempontból érvénytelenek lettek Magyarországon az 1908 április 19-ike után protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságok. A protestánsok egyrésze ebben nemcsak a protestánsok vallási felfogására, de teljesen alaptalanul a magyar polgári házassági jogrendre nézve is sérelmet látott s támadta a kultuszminisztert, gróf Apponyi Albertet, hogy nem akadályozta meg a „ius placeti" alkalmazásával a dekrétum kihirdetését. Az erdélyi református egyházkerület főgondnoka, báró Bánffy Dezső azt mondotta, hogy „az államhatalom gyengeségét bizonyítja az, hogy a pápai dekrétum kiadatott s ezzel a felekezetek közti békés viszony megzavartatott". Az államhatalomnak a polgári házasság bevezetése után azonban nem volt semmi módja rá, hogy a Ne temere ellen felléphessen, s helyesen állapította meg egy másik vezető protestáns államférfiú, Tisza István, hogy a bekövetkezett helyzet orvoslásának súlypontja nem a király, sem pedig a magyar kormány, hanem egyedül a római kúria kezében van.

A püspöki kar látva a Ne temere következtében keletkezett izgalmat s mert attól tartott, hogy ezentúl nagyon sok vegyes házasságot fognak Magyarországon érvénytelenül megkötni, kifejtette aggályait a pápa előtt s kérte, hogy a

[18] Bizonyos jogi bizonytalanságnak is elejét vette a *Ne temere* azáltal, hogy határozottan kimondotta, hogy oly más vallásúak házassága, kik sohasem voltak katolikusok, katolikus szempontból is érvényes akkor is, ha a trienti forma nélkül kötötték meg.

Provida engedményét Magyarországra is terjessze ki. Jogászilag nem is igen volt megokolható kellőkép, hogy a Ne temere a Magyarországnak 1841-ben XVI. Gergely által adott engedményt megszüntnek jelentette ki, a Provida dekrétummal Németországban csak 1906-ban általánossá tett kedvezményt pedig ott kifejezetten fenntartotta.

X. Pius méltányolta a püspöki kar kérelmét s *1909 február 27-én* a Provida hatályát Magyarországra is kiterjesztette. Ezzel *visszaállott a Ne temere előtti jogrend* a passiva assistentia engedélyezésének kivételével. Ez utóbbinak azonban azután is kevés gyakorlati jelentősége volt Magyarországon, hogy 1912 június 21-én újból megengedetté vált.

A vegyes házasságok enyhébb kezelése, különösen Németországban, katolikus szempontból sűrűn felpanaszolt következményekkel járt. A katolikus fél a legtöbb esetben vallásilag közömbössé lett s a tapasztalat azt bizonyította, hogy a vegyes házasságokból származó utódok gyakran már az első s nagyobbrészt a második, harmadik generációban elvesztek az Egyház számára. Ezért az 1918 pünkösdjén életbe lépett új *Codex iuris canonici* 1060. kánonja szigorúan tiltja mindenütt a vegyes házasságot már az isteni jog alapján is abban az esetben, ha veszélyezteti a katolikus fél és a születendő gyermekek hitét. Az 1061. kánon pedig csak akkor engedi meg a vegyes házasságok megáldását, ha nyomós okok — a köz java, az akatolikus fél megtérésének reménye, az akatolikus házasságkötés elkerülése — szólnak mellette s megígéri az akatolikus fél, hogy nem fogja katolikus házastársát hitének gyakorlásában zavarni s ugyancsak megígéri mindkét fél, hogy összes gyermekeiket katolikusnak fogják keresztelni és nevelni. Az erkölcsi bizonyosságnak is meg kell lenni ezenfelül az adott biztosítékok megtartására. A vegyes házasságok egyházilag érvényes megkötéséhez az új Codex is éppúgy, mint a Ne temere, a katolikus lelkész aktív közreműködését kívánja meg s ezért nem ismeri el az Egyház a maga szempontjából érvényeseknek a közreműködése nélkül 1918 pünkösdje óta kötött vegyes házasságokat.

Amíg a házassági törvény, ha elvi szempontból sérelmes is az Egyházra, de mégsem akadályozza a hívők szabadságát,

addig nem mondható el ugyanez a gyermekek vallásáról szóló és az áttérést szabályozó máig is érvényben lévő törvényekről. Az áttérés 18 éven alul tilos és érvénytelen s ez bénítólag hat az Egyház szabad terjeszkedésére, bár a törvény tulajdonképen a gyermeket akarja védeni a szülők esetleges változó akaratával szemben. 1895 után átmenetileg növelte még a nehézségeket, hogy a gyermekek vallásáról szóló törvénynek visszaható ereje nem volt: a törvény életbe lépte előtt vegyes házasságot kötött szülők nem egyezhettek meg pótlólag gyermekeik vallását illetőleg s így nem voltak katolikusnak nevelhetők a korábban katolikus módon kötött vegyes házasságokból származó mindkét nembeli gyermekek. Ez a sérelem az évek múlásával azonban természetesen önmagától megszűnt. Ami magát a reverzális-kérdést illeti, a gyermekek vallásáról szóló törvény megszüntette a kultúrharcot, de mint Vaszary előre látta, a teljes békét és nyugalmat mégsem biztosította, mert a szülők szabad rendelkezését korlátokhoz kötötte.

Az egyházpolitikai törvényeknek a katolikusokra és a közéletre gyakorolt *hatását* vizsgálva, ha meg is állapíthatunk annyit, hogy a lezajlott kultúrharc tulajdonképen tisztította és acélozta a katolikus egyházat s a magyar katolicizmus reneszánszához vezetett, általánosságban azonban mégis bomlasztó hatással volt a társadalomra. A katolikus hitélet főkép Prohászka Ottokár korszakos jelentőségű működése folytán állandóan erősödött ugyan s nem törték meg a világháború utáni egyházellenes forradalmak sem, sőt ellenkezőleg csak erősítették. Ugyancsak a vallásos élet új fellendüléséről beszélhetünk, de inkább csak a világháború után a protestánsoknál is. Mégis fájó sebeket ejtettek az egyházpolitikai törvények az Egyházon és még súlyosabbakat a protestáns felekezeteken. A sebeket elsősorban a házassági törvény okozta. A válások statisztikája azt bizonyítja, hogy a boldog házasságok száma nem növekedett, hanem csökkent a törvény megalkotása óta. Az 1925—1935 évek közötti statisztikai adatok szerint a megkötött házasságoknak átlagosan 10%-át bontóperrel támadják meg s ennek a felét a törvény 77. §-a alapján hűtlen elhagyás címén bontják fel a bíróságok. Az viszont közismert tény, hogy a hűtlen elhagyás mögött majdnem mindig a házasok közös megegyezése rejlik. Az Egyház szigorúbb felfogása következtében a katolikusok között aránylagosan jóval kevesebb az elváltak száma, mint a többi felekezeteknél, a házassági törvény azonban náluk is éreztette családbomlasztó hatását.

Az egyházpolitikai törvényeknek egyébként külsőleg nem volt idáig komolyabb hatása. Csak szórványosan fordult elő, főleg szociáldemokrata munkásoknál, de itt is elenyésző számban, hogy gyermekeket nem kereszteltek meg, az egyházi temetést mellőzték, vagy egyházilag nem kötötték meg a házasságot. A csupán polgári házasságkötés egyébként katolikus vallású elvált felek újabb házasságkötésén kívül leginkább csak keresztény-zsidó házasságoknál fordul elő. Keresztény-zsidó házasságok esetében is azonban legtöbbször megkeresztelkedik a zsidó fél. Keresztényből zsidóvá alig egy-két esetben lett valaki. Többen lettek már felekezetnélküliekké, de ennek is csak a legritkább esetben atheizmus az oka. A hivatalosan felekezetnélküliek legnagyobb része valamely el nem ismert felekezethez, így a nazarénushoz tartozik, akik főkép a görög keleti és protestáns falusi lakosság köréből kapnak hívőket.

Ami az egyházpolitikai törvények számbeli hatását illeti, a katolicizmus idáig nemcsak érintetlen maradt, hanem inkább fokozatosan tért foglalt. Az új házasságkötések érdekében történt korábbi hithagyások megszűntek s az egyes felekezetek közti áttérések állandóan a katolikusok javára billentik a mérleget. 1900 és 1915 között több mint 15.000 főnyi növekedéshez jutott ily címen a magyar katolikus egyház. A vegyes házasságok esetében kötött megegyezéseknek a nagyobb százaléka (1911—1915 között 59%) szintén a gyermekek katolikus nevelését mondja ki. A katolikus lakosság állandó százalékszerű növekedését azonban nem az ebből kö-

vetkező lényegtelen nyereségnek, hanem elsősorban nagyobb szaporaságának köszönheti.[19]

Az Egyház és állam viszonyának további fejlődésére áttérve általánosságban megállapíthatjuk, hogy az egyházpolitikai törvényhozás után a magyar kormányokat az Egyházzal szemben bizonyos konzervativizmus irányította. Az állam gyámkodása azonban nyomasztóan nehezedett az Egyházra, bár egyes püspöki székek betöltésénél kénytelenek voltak már a kormányok a felébredt katolikus öntudat megnyilatkozásának engedni. A katolikus autonómia megalkotását majdnem minden kormány programmjába vette, de minden ezirányú kezdeményezés eredménytelenül végződött, mert az állam a főkegyúri jogra hivatkozva nem akart az Egyháznak igazi önkormányzatot adni.[20] Ujabb egyházpolitikai törvények alkotására azonban nem került sor. Ebben a főérdem kétségtelenül Ferenc Józsefé volt. Mindenki tudta, hogy nem engedné az Egyház jogkörének újabb csorbítását. A néppárt maga nem lett volna képes megakadályozni újabb egyházpolitikai törvények hozását, annál kevésbbé, mert lassanként maga is elmerült a közjogi harcban.

Támadások a világháború kitöréséig állandóan érték az Egyházat s ezek főirányítója egy-két protestáns vezetőember

19 Kovács Alajos: A házassági megegyezések tulajdonképeni számszerű hatása. Budapesti Szemle 249. k. 185—219. l. 1938. májusi füzet.

20 Az 1897-ben megválasztott autonómiai kongresszus munkálatára 1903-ban adott királyi válasz kifogásolta a kongresszusnak a katolikus alapokra és iskolákra megállapított befolyását. A királyi leirat az alapokra csak az ellenőrző jogot jelölte meg, a népoktatásra és középiskolákra a meglévő állapotot tartotta fenn, állást foglalt a katolikus egyetem ellen s csupán a jövőben felállítandó iskolákra igért a protestáns autonómiához hasonló jogkört. A katolikus autonómia kérdése így egyelőre újra elaludt. 1911-ben Zichy János akarta kultuszminisztersége idején a magyarországi katolikus autonómiának az erdélyi státus jogait megadni, 1917-ben pedig Apponyi Albert készített törvényjavaslatot a többi felekezetek autonómiájával való egyenjogúság alapján. Törvény nem lett ebből a javaslatból sem. Jelentősebb mozzanat az autonómia felé a világháború után a plébániák egyházközségekké való alakulása s a legutóbbi időben Hóman Bálint minisztersége alatt a katolikus iskoláknak adott bizonyos önkormányzat.

mellett a nagyobbára zsidó vezetés alatt álló szabadkőművesség és az ugyancsak zsidó kézben lévő sajtó volt. Valóságos hadjárat indult az ifjúsági Mária Kongregációk ellen s szinte állandósultak a türelmetlen sajtótámadások a püspöki kar egyes tagjaival szemben. A támadások természetes következménye a katolikus önvédelmi egyesületek, körök, legényegyletek, a Katolikus Népszövetség, az Országos Katolikus Szövetség és a katolikus sajtó erőteljesebb kiépítése lett. Már 1896 január elsején megindult Alkotmány címmel az új katolikus napilap, majd 1900-ban a nép részére az Uj Lap. A háború előtti években indult el útjára Bangha Béla jézustársasági atya vezetése alatt a katolikus érdekek védelmére főkép a szabadkőműves szellem terjedése ellenében a Magyar Kultúra s ugyancsak Bangha szervezte meg a háború végén a zsidó sajtó egyeduralmának ellensúlyozására a katolikus Központi Sajtóvállalatot.

A világháborút követő forradalmak után a nemzet újjászületése a kereszténység jegyében indult meg. A politikában azonban a sokat emlegetett kereszténység nagyobbára csak jelszó maradt, amelyet idáig kevés tett követett. A helyzet a katolicizmus szempontjából mégis határozottan kedvezően alakult. A főkegyúri jog szünetelése következtében az Egyház az állam nyomásától megszabadult s a csonkaország közel 70%-át kitevő katolikusok nagy tömegei a világháború előtti évekkel ellentétben komoly vallásos lelki életet élnek. Erősödött a vallásos élet a korábban inkább csak politikai szempontból öntudatos protestánsoknál is. A keresztény világnézet térhódításának és a vallásos élet mélyülésének köszönhető, hogy a felekezeti ellentétek, ha természetszerűleg nem is szüntek meg, de a világháború előtti évekhez viszonyítva lényegesen enyhültek. Bizonyos feszültséget időnként nagyobbára csak a reverzális-kérdés okoz, de mint Kovács Alajos számszerűleg kimutatta, távolról sincs e kérdésnek oly nagy jelentősége, hogy érdemes lenne miatta a keresztény vallásfelekezetek békéjét megbolygatni.

MELLÉKLETEK.

I.

1890 július 3. — Vatikán.

XIII. Leó levele Ferenc Józsefhez az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-ának módosítása és Csáky elkeresztelési rendeletének visszavonása érdekében.

Eredeti tiszt. Bécs, Állami levéltár, Külügyminisztérium, Politisches Archiv, Rome S. S. Liasse XI : 71—75.

Maestà,

E pervenuto a Nostra notizia che il Ministro dei Culti in Ungheria, basandosi principalmente sulle disposizioni di una legge del 1868 relativa ai matrimonii di mista religione, ingiungeva non ha guari con apposita Circolare ai parroci cattolici, sotto pena di multa e di carcere, di notificare d'officio i battesimi dei fanciulli nati da quei matrimonii ai rappresentanti delle confessioni eterodosse, a cui per la detta legge dovrebbero appartenere.

Tale notizia, non possiamo nasconderlo alla Maestà Vostra, Ci ha recato una ben dolorosa sorpresa. Speravamo infatti, che leggi deplorate dall'Episcopato e dai fedeli, e riprovate in varie occasioni dalla Santa Sede dovessero lasciarsi cadere in dissuetudine. Ci confermava in questa speranza il vedere che mediante eque decisioni dei tribunali del Regno Ungarico si giungeva, sebbene attraverso a molte difficoltà, ad assicurare l'educazione cattolica di tutta la prole proveniente dai detti matrimonii.

Ora peraltro di fronte alla citata circolare, che esige dal clero cattolico con minacce di pene severissime il compimento di un atto che ripugna alla sua coscienza, vengono meno le Nostre spreranze e scorgiamo con immenso dolore sorgere il pericolo di un conflitto fra le due autorità, in presenza del quale sentiamo il dovere di rivolgerci direttamente alla Maestà Vostra di cui Ci sono ben noti i sentimenti di profondo e filiale attaccamento alla nostra santa religione.

La Maestà Vostra Ci permetterà innanzi tutto di richiamere in poche parole i principii della dottrina cattolica su questo argomento.

I matrimonii tra cattolici ed acattolici furono sempre considerati dalla Chiesa come perniciosi ed illeciti. Che se questa Sede Apostolica, a cui spetta unicamente la potestà di dispensare dall'impedimento di mista religione, permette qualche volta sif-

fatti connubii, ciò fa unicamente per cause gravissime e sotto alcune condizioni imprescindibili, in virtù delle quali sia specialmente rimosso dal conjuge cattolico il pericolo della perversione e provveduto alla cattolica educazione di tutta la prole di ambedue i sessi procreata da questi matrimonii.

Siffatte condizioni, del cui esatto adempimento deve aversi la morale certezza, non possono esser mai dispensate, perchè si fondano, come la Maestà Vostra ben comprende, sulla stessa legge naturale e divina che la Chiesa e la Santa Sede devono con ogni impegno conservare integra ed inviolata.

Quanto ripugnino a siffatta dottrina la surriferita legge del 1868, e la Circolare di cui facemmo menzione, non abbiamo bisogno di dimostrarlo alla Maestà Vostra. Basterà solamente accennare che mentre la prima è diretta a render vana una delle condizioni precipue indicate di sopra, conculcando i diritti della Chiesa e la libertà dei genitori riguardo alla educazione cattolica dei loro figli, la seconda tende per giunta a fare del clero un istrumento per la propagazione della eresia, spingendolo a consegnare, per cosi dire, agli eretici le anime di coloro, che esso ha per divina missione di salvare. A tali prescrizioni il clero cattolico non potrebbe obbedire senza mancare ai suoi più sacri doveri. E perchè il medesimo clero così devoto all'augusta Persona della Maestà Vostra ed a tutta la Imperiale e Reale Famiglia sia tratto da una situazione tanto penosa Noi preghiamo vivamente la Maestà Vostra a volere intervenire colla Sua Sovrana autorità ed a far si che le mentovate disposizioni sieno quanto prima revocate.

Con ciò la Maestà Vostra non solo avrà reso un prezioso servigio alla religione, di cui è figlio devoto, ma avrà tolto eziandio di mezzo una causa che senza meno produrrebbe una viva agitazione nelle coscienze dei suoi fedeli sudditi cattolici, e turberebbe quella buona armonía fra Chiesa e Stato che torna ad ambedue sommamente utile e salutare. Non isfuggirà alla Maestà Vostra quanto ai giorni nostri specialmente sia importante l'accordo e l'appoggio reciproco delle due autorità per far fronte ai gravi pericoli, da cui la società è minacciata.

Fiduciosi che la Maestà Vostra vorrà corrispondere di buon grado a queste Nostre premure impartiamo con tutta la effusione del Nostro cuore alla stessa Maestà Vostra ed a tutta la Imperiale e Reale Famiglia l'Apostolica benedizione.

Dal Vaticano li 3 Luglio 1890.

Leo P. P. XIII. m. p.

A XIII. Leó piros viaszpecsétjével lezárt boritékon:

A Sua Maestà Francesco Giuseppe Imperatore d'Austria, Re d'Ungheria.

II.

1890. augusztus 1. — Bécs.

Ferenc József XIII. Leó levelére irt válaszának vázlata. Tudatja az uralkodó, hogy nem teljesitheti a pápa kivánságát, de reméli a békés megegyezést.[1]

Tiszt. vázlat. Országos Levéltár, Miniszterelnökség. 1890: ad 3411.

Skizze für ein allerhöchstes Antwortschreiben an Papst Leo XIII. 1. August 1890. Streng vertraulich.[2]

Eingang — worin dem heiligen Vater der Dank für sein Schreiben u. die Genugtuung seiner Majestät ausgesprochen wird, daß der Papst in einer für Kirche und Staat schwierigen Situation sich im Vertrauen auf Allerhöchstdessen katholischen Gefühle an den Kaiser selbst gewendet hat, dessen Fürsorge die Vorsehung das Wohl so vielartiger Völker anvertraut hat. Die Angelegenheit, welche dem heiligen Vater Besorgnisse einflößt, hat auch des Kaisers ernste Aufmerksamkeit nicht wenig in Anspruch genommen, denn sie kann in ihren Folgen den inneren Frieden des Königreichs Ungarn bedrohen. Seine Majestät setzt seine Hoffnungen zur Beilegung der ganz unerwartet entstandenen Schwierigkeiten in das weise Urteil des heiligen Vaters, dessen weiter Blick und eminentes Verständnis für politische Verhältnisse noch viel schwerere Fragen glücklich zu lösen verstanden hat.

Der von seiner Heiligkeit hervorgehobene Gegensatz zwischen den unabänderlichen Doktrinen der katholischen Kirche und dem ungarischen Gesetz vom Jahre 1868, betreffend die gemischten Ehen, habe auch seine Majestät stets bekümmert, wenngleich jenes Gesetz in der Anwendung keine besonders hindernde Einwirkung auszuüben vermochte. Als dasselbe vor mehr als 20 Jahren im Parlamente zustande kam, war eine starke Opposition gegen dasselbe im Lande, ja selbst ein ernster Widerstand seitens des ungarischen Episkopates nicht zum Ausdruck gekommen; es fehlte daher der Krone eine legale Basis für ein veto. Denn, wie dem

[1] A bécsi állami levéltárban nem található meg az elküldött levél fogalmazványa. 1893. január 10-én kivették helyéről (Politisches Archiv, Rome S. S. XI: 103) s azóta nem került vissza. A helyére tett feljegyzés szerint 1890. augusztus 8-án kelt a levél. Másnap küldötték meg kézbesítés végett Ambró követségi ügyvivőnek. (Lásd az utasítást: Bécs, Áll. Ltár. Vat. köv. ltára, Utasítások: 1890 : 241.)

[2] A „Streng vertraulich" szavak Kálnoky kézírása.

heiligen Vater bekannt ist, besteht in Ungarn eine vielhundertjährige Verfassung zu Rechtens, welche zu respektiren die Könige bei ihrer Krönung beschwören. Dieser Pakt zwischen Krone und Nation regelt und beschränkt in vieler Beziehung die absoluten Rechte des Königs, indem die Verantwortung auf die Minister übertragen und das Schwergewicht der Gesetzgebung in das Parlament verlegt wird. Unter diesen Verhältnissen ist es für die Krone unmöglich bestehende Verordnungen oder Gesetze abzuändern oder abzuschaffen ohne Mitwirkung der Minister und des auf seine Rechte sehr eifersüchtigen Parlaments, weil dies unausweichlich zu einem Konflikte, zu einem Kampf zwischen der Krone und den Vertretern des Landes führen müßte. Daß aber, in den heutigen Tagen ein solcher Kampf, entstanden über eine kirchliche Frage, schweres Unheil nach sich ziehen würde, darüber kann wohl auch der heilige Vater nicht im Zweifel sein.

Dem milden Herzen und der Weisheit des heiligen Vaters wird es bei Erwägung aller dieser Umstände gewiß mehr entsprechen, daß die bedenklichen Schwierigkeiten unter dem Zeichen des Friedens und nicht des Kampfes gelöst werden, wie seine Majestät selbst es von ganzem Herzen anstrebt. Die interkonfessionellen Verhältnisse in Ungarn gaben auch in früheren Zeiten wegen ihrer besonderen Schwierigkeit manche Verhandlungen und es wurde denselben von den glorreichen Vorgängern seiner Heiligkeit öfter eine ausnahmsweise Berücksichtigung und Nachsicht gewährt, damit im Lande, gewiß ohne Preisgebung der heiligen Grundsätze des katholischen Glaubens der innere Friede erhalten bleibe.

Wenn eine solche Lösung auch heute seiner Majestät als das zu erreichende Ziel vorschwebt, so bestärkt ihn hierin zugleich die Überzeugung, daß die ungarische Regierung von kleinerlei feindseligen Gefühlen gegen die Kirche beseelt und bereit ist, ihrerseits zu tun was sie tun kann und auf sich zu nehmen vermag, um die mehr durch bedauerliche Mißverständnisse als durch bösen Willen entstandene Schwierigkeit im Einvernehmen und mit Beihilfe der Kirche zu beseitigen. Es bezieht sich dies namentlich auf den Punkt der Verordnung des ungarischen Kultusministers, welchen seine Heiligkeit besonders hervorhebt als verletzend für das Gewissen der katholischen Geistlichkeit, nämlich jenen der bei Taufen von Kindern, die aus gemischten Ehen entsprossen sind, die direkte Notifikation des Taufaktes durch die katholischen Priester an die Pastoren akatholischer Konfession vorschreibt. Andererseits aber hat seine Majestät nach wiederholter Anhörung seiner ungarischen Minister die Überzeugung gewonnen, daß weder die heutige Regierung, wenn diese über die Matrikelfrage abtreten müßte, noch eine andere das Gesetz vom Jahre 1868 abschaffen oder die in Rede stehende Verordnung

zurückziehen könnte, ohne eine unheilvolle Krise im Lande hervorzurufen. Das ungarische Episkopat wird sich der Einsicht dieser Tatsache nicht entziehen können und seine Majestät erwartet vom Kardinal-Erzbischof von Gran, daß sein erleuchteter Sinn die Wege der Verständigung ausfindig machen und der Weisheit des heiligen Vaters indiciren wird, damit die Harmonie zwischen Kirche und Staat und der Segen des konfessionellen und inneren Friedens seinem geliebten ungarischen Volke ungetrübt erhalten bliebe.

Was seine Majestät mit seiner persönlichen Autorität zu einem solchen sehnlich gewünschten Resultat beitragen könne, werde er gewissenhaft und mit allem Eifer tun sowohl als ergebener Sohn der Kirche, wie als Monarch, der die schwere Verantwortung fühlt, die er zu tragen hat. Denn seine Majestät kann seiner Heiligkeit nur vollkommen darin beistimmen, daß angesichts der Gefahren, von welchen die soziale Ordnung heute allerwärts schwer bedroht ist, das Zusammenwirken der gewichtigsten Faktoren der Ordnung — der Kirche und des Staates — mehr als je notwendig ist.

Schluß in entsprechender Form.

III.

1893. március 6. — Vatikán.

XIII. Leó levele Ferenc Józsefhez. Felhívja az uralkodó figyelmét Vaszary javaslatára.

Hiv. más. Bécs, Állami levéltár, Külügyminisztérium, Politisches Archiv, Varia de Rome S. S. 1893.

Maestà,

[Szó van először a zágrábi érsekség betöltéséről, majd rátér a pápa a magyar egyházi helyzetre:]

Giusto motivo di accorarci ne dà eziandio l'attitudine presa ultimamente dal Governo Ungherese di fronte alla Chiesa, e le intenzioni da esso palesemente dichiarate di leggi e misure contrarie ai diritti della medesima. Vostra Maestà conosce la origine della cosa, e come la rigida applicazione, voluta dal ministro Csàki, dell'infausta legge del 1868, sui nati da matrimonii misti, abbia provocato, senza necessità alcuna, un grave conflitto tra Chiesa e Stato, le cui estreme conseguenze, benchè deplorevoli per entrambi, saranno nondimeno per riuscire più funeste allo Stato che alla Chiesa; chi ponga mente a'dissidii e altrettali tristissimi effetti che dal popolo cattolico esacerbato in lui medesimo possono convertirsi. Se non che Noi, che amiamo meglio la concordia e la pace, vorremmo al tutto evitare esperimenti si dolorosi: e come non Ci ritraemmo in passato dall'accettare alcuna proposta di possibile convenzione, e così siamo disposti per l'avvenire, salva sempre e integra la dottrina cattolica su tale materia, dottrina che dimanando dal diritto naturale e divino, per ciò stesso trapassa ogni nostro potere. E per dare alla Maestà Vostra vieppiù manifesta testimonianza di questi Nostri pacifici intendimenti, Ci è grato significarle che di questi stessi giorni abbiamo fatto tenere al Cardinale Arcivescovo di Gran istruzioni che reputiamo accettabili dal Governo di Vostra Maestà, ove non voglia esso la lotta ad oltranza: nel qual caso non dubiteremmo di sostenere con fermo petto la dottrina e i sacri diritti della Chiesa, certi che l'Episcopato, il clero ed i buoni cattolici ungheresi, aderendo in tutto a' Nostri ammonimenti, sarebbero per tenere alta la nobiltà del dovere.

[A következőkben az Albániára vonatkozó konkordátumról van szó, majd a következőkkel fejezi be levelét a pápa:]

Richiamando principalmente sugli ancidetti punti il sapiente consiglio e la benevolenza di Vostra Maestà, Ci ripromettiamo che Ella vorrà di leggeri riconoscere in questa Nostra confidenziale lettera una prova novella della fiducia che mettiamo ne' Suoi religiosi sentimenti e della speranza che nutriamo vivissima di vedere, mercè la sovrana Sua autorità, interamente appagati i Nostri voti. Intanto invocando sulla Maestà Vostra la pienezza dei celesti favori, Le impartiamo con paterno affetto, in uno alla Sua Imperiale Famiglia l'Apostolica benedizione.

Dal Vaticano il di 6 Marzo del 1893.

Leo P. P. XIII.

IV.

1893 június 1. — Bécs.

Ferenc József válasza XIII. Leónak az egyházpolitikai helyzet nehézségeiről.[1]

Hiv. másolat. Bécs, Állami levéltár. Külügyminisztérium, Politisches Archiv. Varia de Rome S. S. 1893.

Beatissimo Padre!

L'imminente partenza del Cardinale Galimberti per Roma mi offre un gradito incontro non solo di rinnovare alla Santità Vostra l'espressione della sincera mia venerazione e del profondo

[1] A feljegyzés szerint a legfelsőbb kéziratot arany metszéssel ellátott nagy negyed alakú levélpapírra írva készítették el. Ferenc József 1893. június 1-én írta alá s még ugyanazon nap átadták Galimbertinek.

mio ossequio, ma di renderle ancora i miei ringraziamenti pella paterna fiducia ed il costante interesse, di cui lo scritto della Santità Vostra del 6 Marzo a. c. pervenutomi a mezzo del Cardinale Schönborn, mi dà una prova novella.

Io seguo con vera ammirazione l'imperturbata serenità e lo zelo apostolico, col quale V. S., venerando Capo della Chiesa, riesce, anche in questi tempi burrascosi, che minacciano l'ordine sociale fin nelte sue fondamenta, ad additare, con tutta la chiarezza del Suo spirito, alla Christianità il sentiero d'un migliore avvenire, e sà — non istornate le ampie Sue vedute da secondarii accidenti — tener costantemente di mira i fini santi e sublimi che si è preposti.

Egli è certo un testimonio di speciale benevolenza per me ed i miei popoli, che la S. V. ci esprima nella venerata Sua lettera, col cuore aperto le sue apprersioni ed i Suoi lagni circa ad alcuni importanti affari, tangenti l'interesse della Chiesa e riguardanti in ispecial modo l'Austria—Ungheria, affari che invero recano a noi pure non poca afflizione. Perciò mentre vengo alle pendenti questioni, che alla S. V. piacque di raccomandare con tanto calore alle mie speciali premure, mi conceda la S. V. che is ponga in rilievo con sincerità, pari alla Sua, le mille difficoltà della situazione, che nell'alta Sua saggezza non mancherà, spero, di prendere in condegno riguardo.

L'elevato punto di vista da cui la Santa Sede considera a buon dritto le questioni politico-religiose ed il modo di eliminarle, corrisponde appieno agli immutabili principii della Chiesa; ma egli è d'altronde innegabile, che l'applicazione di questi principii e la loro attuazione negli stati moderni diviene di giorno in giorno più difficile e presentasi talvolta addirittura impossibile. I diritti garantiti dalle costituzioni a Governi e Parlamenti in riguardo all'amministrazione degli Stati ed alla legislazione, tolgono in molti casi alla Corona la possibilità della decisione nei più importanti affari, e partoriscono risultati, che il Sovrano costituzionale non può impedire, per i quali egli però d'altronde, non assume nemmeno la responsabilità. Egli fu certo un errore ed una sventura per l'interna pace dell'Ungheria, che le differenze, inconcludenti in origine, insorte circa alla tenuta delle matricole per figli nati da matrimonii misti, non sieno state fin da principio sopite, ma si sieno lasciate ingrandire fino ad una questione di principio fra la Chiesa e lo Stato, questione di cui si impossessarono poi le partigiane passioni, per ottenere una riforma generale delle leggi confessionali sul conio moderno. Un gabinetto ungherese che tentò la prova di opporsi a questa corrente è caduto. Io, dal mio canto, ho veduto col cuore angustiato sorgere tali pericoli, minaccievoli per la pace interna dell'Ungheria, ed ho fatto del mio meglio per iscongiurarli; in oggi pongo le mie

speranze nello spirito conciliativo della Chiesa e nel retto senso del popolo ungherese. A turbare il giudizio delle popolazioni concorre certo anche il fatto, che in quasi tutti gli stati d'Europa è già in vigore una legislazione confessionale d'origine civile, senza che perciò la Chiesa abbia ritirata la sua mano da questi stati. Nessuno è meglio in grado di porgere schiarimenti circa alle gravi difficoltà delle condizioni confessionali dell'Ungheria, del Rev mo Cardinale Primate Vaszary.

[A következőkben a zágrábi érsekség betöltéséről s az Albánia részére kötendő konkordátumról van szó, majd így fejeződik be e levél:]

Se io mi permisi di parlare in maniera si franca e dettagliata alla S. V. su tutte queste questioni, egualmente importanti pella Chiesa e per lo Stato, e di toccare varie intralciate divergenze che non sono certo insormontabili, ma non possono essere eliminate se non in base ad una savia valutazione delle condizioni di fatto, ne trassi incoraggiamento dal franco e fiducioso scritto della S. V., le cui aspirazioni e premure pel bene della Chiesa, io, entro i limiti della possibilità, bramo di appoggiare. Io spero che questo mio scritto, per il quale chiedo alla S. V. una benevole accoglienza, sarà atto a dileguare parecchi dei deplorati malintesi. D'altronde anche il Cardinale Galimberti, di cui stimo assai e l'acutezza d'ingegno ed i talenti politici, e che è pienamente informato su queste ed altre vertenze riferentisi a questi paesi, sarà, avendo io parlato con lui minutamente, ingrado di ripetere alla S. V. tutto ciò che gli commisi di esporle.

Invocando infine per me e la mia famiglia l'apostolica benedizione mi rassegno

Vienna 1mo Giugno 1893

di Vostra Santità
ossequiosissimo figlio

V.

1893 november 6. — Budapest.

Ferenc József sajátkezű feljegyzése az 1893. november 6-i minisztertanácson tett nyilatkozatáról.

S. k. eredeti ceruzával írva. Országos Levéltár. Pápay-hagyaték.

A borítéklapon:

Beiliegender Bruillon meiner autentischen Erklärung im ungarischen Ministerrathe ist abzuschreiben und in den geheimen **Cabinets Akten**[1] ad acta zu legen.

F. m. p.

[1] Ferenc József aláhúzása.

Negyedrét alakra összehajtott féliven:

Dank daß Gesetz Entwurf noch einmal berathen wurde.
Einzelne Milderungen.
Keine principielle Änderung.
Daher kann ich mich auch jetzt nicht einverstanden erklären.
Ich betrachte das Ehegesetz als für die ruhige Entwicklung des Landes gefährlich.

Wenn normale politische Verhältnisse bestünden, würde ich mich im Gewissen verpflichtet fühlen die Bewilligung zur Einbringung nicht zu ertheilen und es auf die daraus zu ziehenden Consequenzen ankommen zu lassen.

Unter den bekannten gegebenen Verhältnissen und da ich weis, daß das Ministerium das Einbrigen des Gesetzes als eine kräftige Stütze seiner Stellung betrachtet, ich es auch als eine politische Nothwendigkeit erkenne, die Regierung in der energischen Vertheidigung der bestehenden staatsrechtlichen Basis zu kräftigen, so werde ich die Einbringung des Gesetzes bewilligen.

Ich werde weder für die Durchbringung desselben eintreten, noch gegen dieselbe sprechen oder handeln, sondern mich ganz neutral verhalten.

Ich erwarte aber auch, daß man meine Bewilligung zur Einbringung des Gesetzes nicht als Pressionsmittel benützen wird.

Zur Beruhigung meines Gewissens und zur etwaigen Rechtfertigung in späteren Zeiten, wünsche ich, daß das von mir heute gesprochene im Ministerrath Protokolle niedergelegt werde.

VI.

1893 nov. 7. — Bécs.

Kálnoky szigorúan bizalmas magánlevélben értesiti Reverterát, hogy a király hozzájárult a házassági törvényjavaslat országgyűlési benyujtásához.

Eredeti tiszt. Bécs, Állami levéltár. Vatikáni követség levéltára. Utasítások, 1893 : 351—352, 355—356.

Streng vertraulich. Wien, 7. November 1893.

Hochgeborner Graf,

Es ist Euer Excellenz bekannt, daß der von der ungarischen Regierung vorbereitete Gesetzentwurf über Regelung der in Ungarn geltenden Ehegesetzgebung vor einiger Zeit fertig gestellt und Seiner Majestät dem Kaiser und Könige, behufs allergnädigster Erteilung der Bewilligung, diese Gesetzvorlage im Parlamente einzubringen, unterbreitet worden ist. Um Allerhöchst Sich über die kirchliche Auffassung dieses vielbesprochenen Gesetzentwurfes Klarheit zu verschaffen, hat Seine Majestät denselben vorerst streng vertraulich den zwei ersten ungarischen Kirchenfürsten mitteilen und dieselben auffordern lassen, ihre Gutachten abzugeben und hierauf die in letzterem niedergelegten Einwürfe dem Ministerium mit dem Auftrage zugehen lassen, denselben noch nachträglich nach Möglichkeit in dem Gesetzentwurfe Rechnung zu tragen.

In den letzten Tagen vor der Allerhöchsten Abreise von Budapest ist nun diese, durch die inneren Verhältnisse in Ungarn unabweislich zur Entscheidung sich aufdrängende Frage in einem Ministerrathe zur Beschlußfassung gelangt aber erst nachdem Seine Majestät Sich noch eingehend über die ganze Sachlage Bericht hatte erstatten lassen und hiernach den Überzeugung Sich nicht mehr verschließen konnte, daß politische Rücksichten der ernstesten Art eine Zurückweisung der beantragten Reformen in der Ehegesetzgebung Seitens der Krone geradezu unmöglich erscheinen lassen und daß gegenüber der parlamentarischen, von der Majorität unterstützten Action, der starre Widerstand des constitutionellen Monarchen nur die schwere Schädigung des inneren Friedens, ohne Sicherheit des Erfolges, nach sich ziehen würde. Seine Majestät konnte unter diesen Umständen Allerhöchst Seine Zustimmung zur Einbringung der gedachten Gesetzvorlage im Parlament Seinem Cabinete nicht verweigern, obgleich den Einwendungen der Kirchenfürsten nur in einigen nicht principiellen Punkten Rechnung getragen worden war — es Seinen verantwortlichen Ministern überlassend, dieses Gesetz, vor welchem Seine Majestät aus pricipiellen Gründen sowohl, wie wegen dessen Folgen Ungarn nach Möglichkeit zu bewahren bemüht war, durch die beiden Häusern des Reichstages annehmen und votiren zu lassen. Es gehört mit zu den vom Ministerium angenommenen Bedingungen, daß zugleich mit dem Ehegesetz die Aufhebung der Vorschriften des Gesetzes vom Jahre 1868, durch welche bei gemischten Ehen die Rechte der Eltern bezüglich der Confession der Kinder eingeschränkt worden, vorgeschlagen werden müsse.

Es wird sich nun zeigen müssen, wie die ungarische Bevölkerung sich zu den neuen Ehegesetzen stellen wird. Durch die zurückhaltende Stellung, welche die Krone zu dieser Frage eingenommen hat, hat sie nicht nur allen, die es wissen wollten, gezeigt, daß sie für dieselbe keine Sympathie habe, sondern auch dem Lande beinahe zwei Jahre Zeit gelassen, zu der Frage Stellung zu nehmen. Wenn trotzdem die Meinung unter den ungarischen Katholiken nicht entschieden zum Ausdruck gekommen ist und man auch heute glaubt, daß die Majorität für die Gesetze wird zu haben sein, so liegt darin auch ein Beweis, wie nicht allein

der Wunsch des constitutionellen Königs maßgebend ist und wie gefährliche Folgen es haben könnte, wenn die Krone im Falle sie die Gesetze abgewiesen hätte, weniger Unterstützung im Lande gefunden, als die auf die Majorität sich stützenden Minister.

Indem ich vorstehendes Ihnen zur Directive und Information zur Kenntnis bringe, benütze ich den Anlaß zum Ausdruck meiner ausgezeichneten Hochachtung.

Kálnoky m. p.

VII.

1894 szeptember 21. — Róma.

XIII. Leó levele Vaszaryhoz. Elégedetlen a pápa, hogy a püspöki konferencia késik s állandó egyházpolitikai bizottság alakítását kívánja.

Hornig veszprémi püspök s. k. másolata, Veszprémi püspöki levéltár, Hornig-iratok.

Dilecto Filio Nostro Claudio S. R. E. Card. Vaszary, archiepiscopo Strigoniensi Leo PP. XIII.

Dilecte Fili salutem et apostolicam benedictionem.

Haud parvo moerore paternum animum Nostrum affici necesse fuit, quum in Mariano Hungariae regno rerum inclinationem periculi plenam extrema hac tempestate fieri videremus. Merito enim pavidi efficiebamur, ne ex recenti rogatione leges de civili matrimonio avito Hungarorum fidei splendori non levis macula aspergeretur, ac sensim sterneretur via ad novantium hominum placitis magis magisque obsequendum. Timebamus simul ne, si in prima hac de religionis iuribus disceptatione superari catholicos contigisset, facile essent abiecturi animos nec abiectos demum nisi multo post tempore diuturnoque labore iterum erecturi. His Nos acti rationibus litteras Tibi ceterisque per Hungariam episcopis a dilecto filio nostro cardinali a publicis negotiis perscribendas curavimus die XVII Julii huius anni, quibus et vos de magno rei catholicae discrimine monebamus, et fideles de instante gravissimoque officio ad detrimentum omne religioni cavendum nullis neglectis industriis, quas patriae leges cum honestate permitterent. Equidem solatium coepimur quum laicorum catholicorum coetus, vobis ipsis suasoribus, haberi comperimus, ut rogationi legis de matrimonio obsisteretur. At solatium inde attenuari sensimus quod cogere episcoporum conventus in hosce tandem dies dilatum sit, abiecta interim idonei ad agendum temporis opportunitate. In quo illud etiam doluimus, quod mens quibusdam iniecta sit, acquievisse vos in iis, quae adversus religionem infense peracta essent, quibusdam simul calumniose obloquentibus id quoque consilii apostolicam sedem dedisse. Norunt omnes e contra, catholicae doctrinae praeceptum esse, humanas leges quae divinae adversantur, in quarum numero lex de matrimonio civili censenda est, per iniuriam quidem imponi posse, acceptari sponte non posse. Nihil ergo attinet dicere, Dilecte Fili noster, quantum intersit, ut haec a vobis calumnia propulsetur. Secundissima autem ad id occasio sese offert ex praesenti vestrum congressu. Ex quo utilitates quoque alias haud modicas orituras sperandum est. Quas inter ea primo loco censetur, fore ut inferior cleri ordo laicique homines ex hortatione vestra et exemplo alacriores gestiant omnia experiri ad novum religioni damnum avertendum. Contendite igitur ut fideles universi probe exaudiant, hoc esse catholicorum hominum, ut quisque, pro eo quem in civili societate obtinet locum, omni ope obsistat, ne leges sanciantur religioni adversae, sancitae vero conetur naviter, ut aboleantur. Quo autem ecclesiae rationibus securius in posterum prospiciatur, quod alias commendavimus, ut videlicet statis temporibus, seu quandocunque gravior necessitas postularit, cunctorum episcoporum conventus cogantur. Immo etiam inculcamus, ut *permanens instituatis consilium* eo pacto, quo in Austriae imperio iam actum est, cuius negotium sit ea, quae in memoratis conventibus decreveritis, exequenda curare. In eo autem Tibi, qui iure praeeris, aderunt dilectus filius noster Laurentius Schlauch Magno Varadini episcopus aliique communi suffragio delecti sacrorum antistites. Incumbite igitur, Dilecte Fili noster, et operam diligentissime date, ut periclitanti gregi vestro provideatis. Quantum enim Hungarorum genti ex praesenti perturbatione immineat detrimenti nationes pleraeque ceterae documento sunt. Testatum in apostolicam Sedem vestrum omnium obsequium hanc Nobis fiduciam iniicit. Nos vero coelestium munerum auspicem et paternae Nostrae benevolentiae testem apostolicam benedictionem Tibi, Dilecte Fili noster, archiepiscopis et episcopis Hungariae universis peramanter in Domino impertimur.

Datum Romae apud S. Petrum die XXI Septembris MDCCCXCIV, Pontificatus Nostri anno decimo septimo

Leo P. P. XIII.

TARTALOM.

Lap.

Bevezetés. 5

I. fejezet: Előzmények. 9

A kultúrharc lényege. — Az 1868-i reverzális törvény és megalkotásának körülményei. — A püspöki kar állásfoglalása. — Róma döntése. — A katolikus gyakorlat a vegyes házasságokkal kapcsolatban. — „Elkeresztelési" feljelentések. — Az 1879. évi XL. t.-c. 53. §-a. — A püspöki kar Rómához fordul. — Caterini bíboros utasítása. — „Elkeresztelési" ítéletek. — A keresztény-zsidó reverzálisok kérdése. — Trefort rendelete. — XIII. Leó enciklikája. — A minisztériumba került elkeresztelési panaszok. — A polgári házasság kérdése. — Az Egyház helyzete Tisza Kálmán idejében. — Az 1868. utáni házassági jogrend.

II. fejezet: Csáky elkeresztelési rendelete. 43

A minisztertanács jóváhagyja Csáky előterjesztését. — Csáky és Simor levélváltása. — Püspökök nyilatkozatai. — A rendelet kiadása. — Samassa tárgyalása Csákyval. — Az 1890. ápr. 12-i püspöki konferencia. — A püspöki utasítások. — A református konvent állásfoglalása. — Samassa római útja. — Hornig és Simor jelentései a pápának. — „Elkeresztelési" feljelentések. — Bizalmas utasítás a főispánoknak. — A bíborosi bizottság véleménye. — Revertera vatikáni nagykövet javaslata. — Rampolla levele Simorhoz. — XIII. Leó levele Ferenc Józsefhez. — Revertera Rampollánál és kihallgatása XIII. Leónál. — Szapáry Simornál. — Galimberti nuncius Kálnoky külügyminiszternél. — Kálnoky tárgyalása Szilágyival. — Szapáry tárgyalása Horniggal. — Ferenc József válasza XIII. Leónak. — „Elkeresztelési" ítéletek. — Simor nyilatkozata az „Egyetértés"-ben. — Szapáry és Simor levélváltása. — Simor 1890. aug. 20-i tárgyalása Szapáryval. — Simor és Galimberti jelentései Rómába. — Csáky látogatása Esztergomban. — Simor újabb jelentése Rómába. — A bíborosi bizottság véleménye. — Rampolla levele Simorhoz. — A felekezetek közötti helyzet. — Röpiratok Csáky rendeletéről. — Csáky nyilatkozata a pénzügyi bizottságban. — Simor javaslatai. — Minisztertanácsok. — Csáky kihallgatása a királynál. — Az 1890. nov. 14-i minisztertanács a király elnökletével. — A szabadelvű párt értekezlete. — Az 1890. novemberi képviselőházi vita. — Szapáry Simornál. — Simor nyilatkozata Szögyény-Marichnak. — A római határozatok kihirdetésének megakadályozása. — Az 1890. dec. 16-i

Lap.

püspöki konferencia. — A Magyar Államban megjelennek Rampolla levelei. — A főrendiház ülése. — A nuncius jelentése. — Az 1890. dec. 22-i minisztertanács. — Tárgyalások a nunciussal. — Simor halála. — Szapáry átirata Szögyényhez. — Az első belügyminiszteri „elkeresztelési" ítélet. — A bíborosi bizottság memoranduma. — A magyar aide-mémoire. — A Szentszék aide-mémoireja. — Revertera tárgyalása Rampollával. — Császka Rómában. — Rampolla békeajánlata. — A vegyes házasságok tilalmának kérdése. — Tanácskozások Reverterával Bécsben. — Revertera nyilatkozata a Szentszéknek. — Nyugalom diplomáciai téren. — Gyakoribb elkeresztelési feljelentések és ítéletek. — Támadások a katolicizmus ellen. — A kormány vallási közömbössége. — Vaszary prímási kinevezése.

III. fejezet: Az egyházpolitikai reformok felé. 123

Csáky nyilatkozata a pénzügyi bizottságban. — Vaszary utasítást kér Rómából. — Haudek Ágoston római megbízatása. — Vaszary tárgyalása Csákyval. — Schopper pásztorlevele. — A Szentszék utasítása. — Az országgyűlési választások. — Vaszary javaslata az elkeresztelési kérdés megoldására. — Szapáry, Csáky és Szilágyi tárgyalása Vaszaryval. — Vaszary újabb javaslata. — A válaszfelirati viták. — Vaszary beszéde a Szent István Társulatban. — Tanácskozás a király elnökletével. — Vaszary római útja. — Revertera jelentése. — A kormány kettős javaslata. — Az 1892. május 10-i püspöki konferencia. — Győry Elek házasságjogi törvénytervezete. — Katolikus főrendi és képviselői értekezletek. — A szabadelvű párt értekezlete. — Az 1892. májusi képviselőházi vita. — Csáky levele Pápay kabinetirodai osztályfőnökhöz. — Rampolla nyilatkozatai Reverterának. — „Elkeresztelési" ítéletek. — A katolikus világi főrendek 1892. június 30-i értekezlete. — A püspöki kar 1892. július 3-i tanácskozása. — A főrendiház 1892. július 4-i és 5-i ülése. — Vaszary nyilatkozata Szapárynak a részleges polgári anyakönyvezésről és a kötelező polgári házasságról. — Csáky látogatása Vaszarynál Balatonfüreden. — Vaszary jelentése XIII. Leónak. — Csáky emlékirata. — Szilágyi megbízást ad önálló házasságjogi törvénytervezet készítésére. — Rampolla utasítása. — Katolikusellenes támadások. — A dunántúli református egyházkerület 1892. szept. 4—5-i gyűlése Komáromban. — Vaszary körlevele. — Protestáns egyházkerületi gyűlések. — Csáky tárgyalása Vaszaryval. — Csáky újabb emlékirata. — Az 1892. szept. 16-i minisztertanács. — A polgári anyakönyvezés kérdése az 1892. szept. 30-i minisztertanácson. — A házasságjog szabályozásának kérdése és az anyakönyvi törvényjavaslat tárgyalása az 1892. okt. 2-i minisztertanácson. — Vaszary nyilatkozata Csákynak az általános polgári anyakönyvezésről és a kötelező polgári házasságról. — Szapáry tárgyalása Vaszaryval. — Döntés az általános polgári anyakönyvezés mellett. — Az izraelita vallásról szóló törvényjavaslat és a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslat alapelvei az okt. 4-i, illetőleg 10-i minisztertanácson. — Az ellentétek a kormányban a házasságkötés alakját illetőleg és a képviselőházban adandó nyilatkozat te-

Lap.

kintetében. — Az 1892. okt. 17-i minisztertanács a király elnökletével. — Csáky lemondása és nyilatkozata a pénzügyi bizottságban. — Szapáry kísérlete a válság elkerülésére. — Szapáry bukása.

IV. fejezet: A törvényjavaslatok benyujtását megelőző tárgyalások és küzdelmek 206

Szapáry bejelenti az országgyűlésen a kormány lemondását. — A szabadelvű párt ülése. — Wekerle kormányalakítása. — A sajtó támadása a Szentszék ellen. — Wekerle bemutatkozása az országgyűlésen. — Az indemnitási vita. — A „purosok" mozgalma. — A költségvetés tárgyalása. — A protestáns zsinatok az egyházpolitikáról. — Az 1892. dec. 15—17-i püspöki konferencia. — XIII. Leó levele Vaszaryhoz és nyilatkozata Reverterának. — Schopper pásztorlevele. — A ius placeti emlegetése. — „Elkeresztelési" ítéletek és végrehajtások. — Hírek a kötelező polgári házasság elejtéséről. — A szabadelvű párt értekezletei. — Vaszary bizottságot hív egybe a kongrua és az autonómia tárgyában. — Katolikus pártközi értekezlet. — Zichy Nándor tárgyalása Kálnokyval. — A soproni katolikus nagygyűlés. — Püspöki konferencia. — A püspöki kar felterjesztése a királyhoz, a kormányhoz és a pápához. — Az anyakönyvi törvényjavaslat részletes tárgyalása a minisztertanácson. — Vaszary javaslata. — XIII. Leó levele Ferenc Józsefhez. — A király kifogásolja az anyakönyvi javaslat 63. és 73. §-ait. — Wekerle kijelentései az 1893. márc. 4—6-i indemnitási vitában. — A költségvetés tárgyalása. — Törvényhatóságok nyilatkozatai. — Protestáns gyűlések. — A komáromi katolikus nagygyűlés. — A nemzetiségek az egyházpolitika ellen. — Az izraelitákról és az anyakönyvekről szóló javaslatok benyujtása a képviselőházban. — A főrendiház bizalmatlanságot szavaz a kormánynak. — A vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat benyujtása. — Vaszary Rómában. — Ferenc József levele XIII. Leóhoz. — A belpolitikai helyzet kiéleződik. — XIII. Leó Costanti Hungarorum enciklikája. — A házassági és a gyermekek vallásáról szóló javaslatok a minisztertanácson. — Vaszary és Schlauch felterjesztései a házassági javaslatról. — A király a javaslat új tárgyalását kívánja. — Róma reméli a javaslat módosítását. — A kormány visszautasítja Vaszary és Schlauch megjegyzéseit. — Az 1893. nov. 6-i minisztertanácson a király hozzájárul a javaslat benyujtásához. — A nuncius tárgyalása Pasetti osztályfőnökkel. — Az 1893. nov. 30.—dec. 7-i püspöki konferencia. —A házassági és a gyermekek vallásáról szóló javaslat benyujtása.

V. fejezet: A javaslatok benyujtásától a törvények szentesítéséig 280

A püspöki kar közös pásztorlevele. — Kilépések a kormánypártból. — Az első magyar katolikus nagygyűlés. — A „szabadelvű katolikusok" ellengyűlése. — A pártok állásfoglalása a javaslatokkal szemben. — Röpiratok a polgári házas-

Lap.

ságról. — A szabadelvű nagygyűlés. — A házassági javaslat képviselőházi tárgyalása. — Róma felvilágosítást kér Vaszarytól a polgári házasság kötelező alakja melletti nyilatkozatáról. — Kossuth halála. — A kormány helyzete meginog Bécsben. — Zichy és Agliardi tárgyalása Kálnokyval. — A főrendek visszautasítják a házassági javaslatot. — Wekerle a királynál. — A képviselőház visszaküldi a javaslatot a főrendiháznak. — A király megtagadja új örökös főrendek kinevezését. — Wekerle lemondása, Khuen-Héderváry megbízatása. — Újból Wekerle alakít kormányt. — A főrendiház elfogadja a házassági javaslatot. — A többi négy javaslat képviselőházi tárgyalása. — Akció a házassági javaslat szentesítése ellen. — A nuncius Kálnokynál. — Rampolla levele Vaszaryhoz. — A Magyar Állam támadása Vaszary ellen. — Róma elégedetlensége Vaszaryval. — Rampolla és XIII. Leó levele Vaszaryhoz. — Az 1894. szept. 27-i püspöki konferencia. — A hátralévő javaslatok a főrendiházban: a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelitákról szólót visszautasítják. — A visszaküldött javaslatok a képviselőházban. — A három elfogadott javaslat szentesítésének elhalasztása. — A székesfehérvári katolikus nagygyűlés. — Wekerle Kálnokynál és a királynál. — Kálnoky jelentése Ferenc Józsefnek. — A szentesítés. — A kormány lemondása. — Az 1894. dec. 19-i püspöki konferencia. — Kihallgatások az uralkodónál. — Bánffy kormányalakítása. — A néppárt megalakulása. — Verga bíbornok rendelete. — A felekezetnélküliséget és az izraelita javaslatot a főrendek újból visszautasítják. — Agliardi nuncius magyarországi utazása. — Az utolsó két javaslat további sorsa. — Új örökös főrendek kinevezése. — A harc vége.

VI. fejezet: A törvények végrehajtása és következményei 372

A törvények végrehajtására vonatkozó rendeletek. — A püspöki kar közös utasítása és körlevele. — A protestáns püspökök utasítása. — A zsidók állásfoglalása. — A katonatisztek házasságát szabályozó új rendelet. — A vegyes házasságok megkötése a gyakorlatban. — A Ne temere és az új Codex. — Az egyházpolitikai törvények hatása. — Az Egyház helyzetének alakulása.

Mellékletek 384

I—IV.: XIII. Leó és Ferenc József levélváltása. — V.: Ferenc József sajátkezű feljegyzése az 1893. nov. 6-i minisztertanácson tett nyilatkozatáról. — VI.: Kálnoky 1893. nov. 7-én kelt magánlevele Reverterához. — VII.: XIII. Leó 1894. szept. 21-én kelt levele Vaszaryhoz.

